

17521
3/10/24

АБДУЛЛА

КАХХОР

ҮТМИШДАН ЭРТАКЛАР

АСАРЛАР

3

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

АСАРЛАР

БЕШ ЖИЛДЛИК

УЧИНЧИ ЖИЛД

ЎТМИШДАН ЭРТАКЛАР

Қиссалар

Тошкент

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

1988

Уз2
Қ35

Редколлегия:

УЛМАС УМАРБЕКОВ (раҳбар), САИД АҲМАД, ЭРКИН
АЪЗАМОВ, НИЗОМ КОМИЛОВ, ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ
КИБРИЕ ҚАҲҲОРОВА, МАТЕҚУБ ҚУШЖОНОВ

Нашрга тайёрловчи

КИБРИЕ ҚАҲҲОРОВА

17521
3/III 94

Қаҳҳор, Абдулла.

Асарлар: 5 жилдлик. 3-жилд. Утмишдан эртақлар:
Қиссалар. [Редколл.: У. Умарбеков, С. Аҳмад, Э. Аъза-
мов ва бошқ.; Нашрга тайёрловчи К. Қаҳҳорова].— Т.:
Адабиёт ва сапъат нашриёти, 1988.—368 б.

Маъкур жилдга адабнинг турли мавзудаги қиссалари жамланди.
«Сиячалеки» қиссасида 60-йилларнинг урталарида ўзбек кишлоғида ю-
берган жиддий ўзгаришлар, колхозчилар оғи ва ҳаётида қорор топган ян-
гича қарашлар ёрқин бўёқларда акс эттирилади.
Муаллифнинг «Олтин юлдуз», «Утмишдан эрталар», «Муҳаббат» қис-
салари ҳам ушбу жилддан ўрин олган.

Қаҳҳор А. Собрание сочинений в пяти томах.. Т. 3.
Сказка о былом: Повести.

Уз2

К 4702570200—20
М 352(04)—88 3—88

ISBN 5—835—00008—8

Қиссалар

ОЛТИН ЮЛДУЗ

I

Шукурбой аканинг ўғли Аҳмаджон уруш бошланган кунлари ҳамрайони бўлган бир талай колхозчи ёшлар қатори аскарликка ариза берганида «дарров милтиқ оламану урушга кетавераман» деб ўйлаган эди. Ҳарбий комиссариатдагилар: «Йўқ, Аҳмаджон, ҳозир одам керак эмас» дейишди. У қайтиб ўзининг «Пахтачилик» колхозида кетмонини чопиб юра турди, лекин ўзини улур походда бирон англашилмовчилик орқасида бўлинмасидан кейинда қолган жангчидай сезар эди.

Қиш ўтди. Зўр ташвишлар, умидлар кўклами келди. Ҳар йили Май байрамида ясан-тусан қилиб, гажак қўйиб, грузовойда Бешариққа тушадиган Шоварди қизлари байрам кунларини ҳам эркаклар билан баб-баравар кетмон уриб далада ўтказишди.

Шундай қилиб ёз ҳам ўтди. Ниҳоят Аҳмаджон аскарий хизматга чақирилди.

Аҳмаджон, модомики одам керак бўлиб чақирилганидан кейин, урушга бетўхтов юборилишини кутар эди. Оёғи остида ўралишиб юрган ўғилчаси Муҳаммаджоннинг пешонасидан ўпди; хотини, қарнидошларни, ёр-дўстларни билан хайрлашар экан, худди ҳозир урушга кириб кетаётгандай «ё чангим чиқади, ё донгим чиқади!» деди.

Бироқ у тушган поезд ғарбга эмас, шарққа қараб кетди. Аҳмаджон буига чандон эътибор қилмади, чунки бирор жойдан кийим-бош, милтиқ олиш керак эди. Вагонда Аҳмаджонга ўхшаган йигитлардан яна бирмунча бор эди. Булар бир шаҳарга тушиб, эртасига кийим-бош олишди. Учинчи куни азонда бирдан «тур-тур!» бўлиб қолди. Жуда кўп киши чиқиб майдонга саф тортди. Милтиқ улашилди. Аҳмаджонга нимдошгина милтиқ тегди. У милтиқни олиб ўзини одатдагидан кўра ҳам бардамроқ ва кучлироқ сазди. Командирнинг «Рота, смірно!» деган овози унга ғалаба наърасидай эшитилди.

Рота поездга чиқди. Бу поезд ҳам ғарбга эмас, шарққа қараб кетди. Шундай кунларда мамлакатнинг

бирон бурчагида ҳарбий кийим кийган кишининг фронтдан узоқда юришини тасаввур қила олмаган Аҳмаджон ҳайрон эди.

Уруш ғарбда, рота фронтдан уч-уч ярим миғ километр бериде, яна шарққа қараб кетаётибди!

Аҳмаджон ўйлаб ўйига ета олмас эди.

Дераза ёнида, эндигина сабза урган мўйлови тескари қўйилган қошга ўхшаш бир йиғит вагоннинг ғилдирак қоқиши муқомига аллақандай бир куйи хиргойи қилиб борар эди, Аҳмаджон ундан секин:

— Жўрам, қаёққа кетаётибмиз?— деб сўради.

Бу йиғит «ҳеч ким ҳам билмайди» дейиш ўрнига афт-бошига номуносиб бир тарзда тўнглик қилиб:

— Командир доклад қилгани йўқ,— деб жавоб берди.

Аҳмаджон таъби тирриқ бўлиб, бошқа ҳеч кимдан гап сўрамади.

Кейинги ўн-ўн беш йил мобайнида Ўзбекистон темир йўлларида «дуварак» бекатчалар шунча кўпайганки, булардан кўпининг отини йўловчилар эмас, баъзи кондукторлар ҳам билмайди. Буларни анчайин поездлар ҳам назар-писанд қилмай пишқирганича ўтиб кета беради. Поезд бир неча соат йўл юргандан кейин ана шундай бекатчалардан бирига келиб тўхтади. Эрта куз жаласи тоғлиқ жойларга хос ҳафсала билан қуяр, ёмғир суви темир йўлнинг икки томонидан дарё бўлиб оқар эди.

Ротанинг кети вагондан тушмасданоқ, саф бўлиш ҳақида команда берилди. Жала тингунча бирон бошпапага кириб турармиз деган умидда атрофга қараётган жангчилар командани эшитиб ҳанг-манг бўлишди: наинки шу тобда, осмон ҳамма тарновларини бараварига очиб юборган бир пайтда йўлга тушилса!

Вагондан энг кейин тушган ва милтигини тифидан ушлаб, кетмондай слкасига қўйиб шошмасдан келаётган Аҳмаджон:

— Строй бўлмасдан шундай кетаверсак бўлмасмикин? — деди.

Командир жаҳл билан бурилиб унга қаради, бир нима демоқчи бўлган эди, унинг милтиқ кўтаришини кўриб кулгиси қистади.

— Бу қандай милтиқ кўтариш? Тугмангизни солинг! Аскар ҳеч қачон, ҳеч қаерда «шундай» кета бермайди... Р-ровняйсь!

Командир ротани бутун қоидага мувофиқ тартиб билан йўлга солди. Жала ҳамон қуяр, рота икки томонда

хира кўланкадай кўринган адирни оралаб, худди сув остида юргаидай, зўр қийинчилик билан тахминан шарққа томон борар эди.

Булар шағал тўкилган катта йўлдан бурнлиб ён бағирдаги сўқмоққа чиққанда жала яна ҳам шиддатлироқ ёғиб, сўнг бирдан тинди. Рота бир қатор бўлиб сўқмоқдан, баланд ўсган ўт-ўланлар орасида гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай кетмоқда эди. Тоғ шабадаси ҳар пуфлаганда ўт-ўланлар вашиллар, буталар гувиллаб, сарак-сарак қилар эди. Ҳадемай адирлар орасини қоплаб ётган кул ранг туман тарқалди.

Рота, ҳатто ён бағирда ҳам, тўлиқдан сув кечиб бир неча километр йўл босганидан кейин, сойликка тушди. Жилгадан ҳайқириб чиқиб келаётган сой рўпара келди. Сой, унча катта бўлмаса ҳам, ниҳоятда тез оқар, «қулқ-қулқ» этган товушлар сув остида катта-катта тошлар юмалаётганини билдириб турар эди. Командир сойдан кечиб ўтишни буюрди. Бундан бошқа чора ҳам йўқ эди. Ротанинг ярмидан кўпи кечиб ўтди. Қолганлардан бир қисми сойнинг ўртасига етмасдан, бир қисми эса ундан ҳам берироқдан қайтишга мажбур бўлди. Икки киши оқиб кетаёзди. Пишқириб, илондай тўлғаниб оқаётган бу сув сув эмас, бир бало эди.

Командир ўтганларга разм солиб турган эди, Аҳмаджонни чақириб мийиғида кулди. Аҳмаджон унинг нима демоқчи бўлганини фаҳмлаб, дарҳол қайтиб сойга тушди ва ўртасига келиб, қоққан қозикдай туриб олди. Сув қаҳр билан унинг бикинига урилиб шовиллар, бошидан ошиб ўтгудай бўлар, лекин тоғдай гавдасини қимирлата олмас эди. У сойдан ўта олмай қайтганларнинг ҳаммасини бирма-бир қўлидан ушлаб ўтказиб қўйди.

Рота яна бир қатор бўлиб йўлда давом этди. Булар шағал тўкилган катта йўлни кесиб ўтиб, адирга томон чиқиб кетаётганда ботаётган қуёшнинг ҳорғин нури рўпарадаги қорли тоғ чўққисини, унинг тепасида уводадай осилиб турган қора булутни бир лаҳза қизарттирди, сўнди. Шу билан узоқдаги тоғ оралиқларидан бошланган қоронғилик аста-секин ҳаммаёққа тарала бошлади.

Рота адир устига чиққанда унинг нариги томонида чарогон бир водий кўринди. Унинг бир чеккасида — адир этагида уч-тўртта оқ уй ва ўртасида бир неча қатор ғарамга ўхшаган қора уйлар кўринди. Ҳаммаёқ жимжит, фақат аллақерда электростанция гупиллар эди. Рота пастга тушгандан кейин, узоқдан ғарамга ўхшаб кўрни-

ган катта-катта уйлар орасида юрган кишилар қораси кўрина бошлади.

Командир ротани ўшандай уйлардан бирининг олдида тўхтатиб, ўзи қаёққадир кетди, анчадан кейин бир киши билан қайтиб ротани ўз майлига қўйди-ю, уйга кириб кетганича зим гойиб бўлди. Жапгчилар кийим-бошларини ечиб сиқишар, исимоқ учун у ёқдан-бу ёққа юришар эди.

Аҳмаджоннинг назарида бу ишлар, бу юришлар, тоғ оралиғига солинган бу уйлар ҳаммаси ортиқча, урушга ҳеч тегишлиги йўқдай кўринар эди. У, эшик ёнига чўнқайиб ўтирди-да милтигининг затворини бир неча мартаба очиб ёпди; сўнгра, ёнида, деворга суяниб турган бир жангчидан:

— Жўрам, ўқни қачон беради? — деб сўради.

Деворга суяниб турган жангчи йўлда — поездда тўнглик қилган йигит эди.

— Ҳа, зағча отармидингиз? — деб яна тўнглик қилди.

Аҳмаджон товушидан билдики ўша йигит экан. Бу сафар гаши келди: «Нима бу, ҳадеб тутун қайтаради, арпасини биров хом ўрибдими?»

— Тўғри гапимга эгри жавоб берасиз-а, ўртоқ,— деди Аҳмаджон,— боя ҳам шуңдоқ қилган эдингиз... Мунча сассиқ йигит экансиз, ичингизда ит ўлганми!

Аҳмаджон шу гапни айтиб, ўрнидан туриб кетмоқчи бўлган эди, ҳалиги йигит унинг елкасидаи босиб, ёнига ўтирди.

— Кечирасиз, ўртоқжон, бемаврид ҳазил қилибман... Қаердансиз?

Аҳмаджон дарров жаҳлидан тушди.

— Бешариқдан. Ўзингиз қаердансиз?

— «Семхоз»дан, эшитганмисиз? Бизнинг совхозни уруғ заводи деса бўлади. Яхши уруғлик чигитлар биздан чиқади.

Бирпас жпм қолишгандан кейин Аҳмаджон сўради:

— Нега бунча тажангсиз?.. Ҳа, аввал тапшиб қўяйлик, отингиз нима?

— Бўтабой... Тажанг эмасман, ўртоқжон, кейин айтиб бераман. Бундан буён биргамиз-ку. Бафуржа ўтириб айтиб бераман. Ҳа, айтгандай, қачон ўқ беради, дедингиз. Ўқ отишимизга ҳали етти қовун пишиги бор. Бу милтиқлар отилмайди, ўқдони тешиб қўйилган.

Аҳмаджон милтигини пайпаслаб кўрди, унинг ўқдонини ҳақиқатан тешик эди.

Бу кунларда немис Сталинград деворларига бош урмоқда, Кавказ тоғлари этагида оч бўридай изғиб юрмоқда эди. Аҳмаджон шундай кунларда, одам керак бўлиб аскарий хизматга чақирилгани ҳолда, фронтдан уч-уч ярим минг километр берида, яна отилмайдиган милтиқ кўтариб ўтирганига гоҳ хит бўлар, гоҳ кулгиси қистар эди. Ичкарида командир бошлиқ бир неча киши милтиқ тозалаётган экан, старшина келиб уларнинг қўлидан ўша отилмайдиган милтиқни ҳам олиб кетди.

Бирпасдан кейин казармага киргани ижозат бўлди. Казарма қоронғи, унинг бир бурчида кичкина чироғ милтиқлар эди. Жангчилар кечки овқатга берилган нон билан ёғни еб бўлмасданоқ, ухлаш ҳақида буйруқ бўлди.

II

Рота саҳарда оёққа туриб, казарма эшиги олдига — йўлкага саф тортди. Теварак-атрофдан ғовур, ҳайқириқ, команда товушлари эшитилар эди.

Аҳмаджон синчиклаб қараса, эҳе.. шунча одам кеча кечаси қаерда экан? Ялангларга, йўлкаларга одам сифишмас эди.

Бироқ нонуштадан кейин шунча одам кўз очиб юмгуича зим ғойиб бўлиб кетди. Бутун лагерь кеча кечасидагидек бўшашиб қолди. Ҳаял ўтмай, кун чиқиш томондаги адирнинг орқасидан тўп овози эшитилди. Снаряд лагерь устидан илондек пишқириб ўтди, рўпарадаги тоғнинг бағридан қора тутун кўтарилди ва йўталган сингари товуш эшитилди. Ундай кейин қаердадир пулемёт тариллади; якка милтиқ товушлари, «Ура!» садолари келди. Шу яқин ўртада мотор гуриллади. Бирпасдан кейин лагерь устида думига каттакон пуфак боғлаб олган самолёт пайдо бўлди. Қаердадир зенитка гумбирлар эди. Шундай қилиб лагерда машқ куни бошланиб кетди.

Аҳмаджон буни кўриб бугун бироқ қуролни, ҳеч бўлмаганда, учидан, милтиқни ўрганиш умидида эди. Бироқ тушки овқатгача ҳам рота тайинли бир иш қилмади казарма эшиги олдида ўтирди. Афтидан, буларни машқ қилдириншга, машқини тезроқ расо қилиб фронтга жўнатишга ҳеч ким шошилмас ва шошилишни лозим ҳам кўрмас эди.

Тушки овқатдан сўнг ротага бир соат истироҳат қилгани ижозат берилди. Бу вақтда ҳар бир жангчи истганини қилиши, ҳатто ухлаши ҳам мумкин эди. Аҳмад-

жон командирнинг машқ қилдиришга шўшилмаганидан ҳам кўра дам олишга ижозат берганига ҳайрон бўлиб, «мунча ҳам юраги кенг одам экан!» деб қўйди.

Аҳмаджон нима қилишини билмай ҳовлига хат ёзмоқчи бўлди. Бироқ хат ёзгани ўтирганида бирон калима ҳам сўз келмади. Нима деб хат ёзади? Ер-дўстларни, қавм-қариндошлари билан хайрлашган вақтда «урушга кетдим, 6 чағғим чиқади, 8 донғим чиқади» деган киши урушдан шунча узоқда, яна отилмайдиган милтиқни кўтариб, куни бўйи казарма эшиги олдида ўтирган бўлса, нима дейди? Газеталардан кундалик ахборотни зўр ташвиш билан кузатиб турган кишиларга ҳали ўзи ҳам тушуна олмаган бу ердаги осойишталик тўғрисида нима деб ёзади?

Аҳмаджон ҳозирча хат ёзишдан воз кечди. У, қалам билан қоғозни чўнтагига солиб, ўридан турганида Бўтабой келди. Бўтабой қўлидаги узундан-узоқ ёзилган хатдан кўзини олмай, яна ниманидир қўшимча қилмоқчи бўлса керак, ўйлар эди.

— Шунинг ҳаммаси хатми?— деди Аҳмаджон.— Бунча гапни қаердан топиб ёздингиз? Нима ёздингиз?

Бўтабой хатни букар экан, уф тортди.

— Буним кимга топшираман? Қим юборади?.. Хотинимга ёздим. Бир нима эсимдан чиққандай бўлаётимди.

— Шунча гапни ёзиб, яна бир нима эсингиздан чиққан бўлса, хотинингизни жуда ҳам яхши кўрар экансиз-да!

Бўтабой ялт этиб Аҳмаджонга қаради-да:

— Сизнинг хотинингиз борми?— деб сўради.

— Бор.

— Олганингизга қанча бўлган?

— Анча бўлган. Уч яшар ўғлим бор.

— Менинг хотин олганимга ниҳоят икки ой бўлган эди!

Аҳмаджон қаттиқ куляб юборди.

— Ундоқ бўлса, сизга жавоб беришса бўлар экан. Шунга тажаниг бўлиб юрибман дег!

Бўтабой «йўқ» деди, лекин бу сўзни шундай бўш айтдики, ўзи ҳам хижолат бўлиб, тузатишга уринди:

— Мен қатори йигитлар қорга кўкрагини бериб, ўлим билан олишиб юрса-ю, мен ниссиқ кўрпани десам, ҳажикиз бўлар эдим.

— Гап бировнинг ҳажикизлиги, бировнинг ўғил болалигидами? Мен аскарликка ариза берганимда ўлим билан олишиб юрган йигитлар ҳам эсимга келгани йўқ,

Ўғил болалигимни кўрсатиш ҳам. Хотинингизни жуда яхши кўрасизми?

Бўтабой «жуда яхши кўраман» деган гап кўнглидагини ифода қила олмагани ва ифода қила оладиган бошқа гап топа олишига кўзи етмагани учун индамади.

— Ҳа, албатта, яхши кўрасиз,— деди Аҳмаджон,— янги уйлангансиз... Лекин, ростини айтсам, сизнинг муҳаббатингиз менинг муҳаббатимга қараганда ҳали анча кўр бўлса керак. Қайсимиз хотинимизни кўпроқ яхши кўрар эканмиз, сизми, менми? Мен ҳам янги уйланган вақтимда хотинимни сиздай яхши кўрар эдим. Сизнинг ҳозирги муҳаббатингиз менинг ўша вақтдаги муҳаббатимга тенг келади. Тўғрими?

— Бўлса бордир.

— Йўқ, худди шундай! Лекин мен хотиним билан анча йилдан бери туриб, ундан кўп яхшиликлар кўрганман. Бу яхшиликларнинг ҳар қайсиси кўнглимдан алоҳида-алоҳида жой олган. Бундан чиқдики, агар сиз хотинингизни бир норма яхши кўрсангиз, мен хотинимни бир ярим, икки норма яхши кўраман. Мен «хотиним» деганимда кўз олдимга жуда кўп нарсалар келади. Бундан ташқари, уйимни кўзимга жаннат қилиб кўрсатадиган яна бир нарса бор: менинг уч яшар ўғилчам бор. Уч яшар бола нима эканини биласизми? Билмайсиз... Кўчадаи келганимда тиззанга ўтирса, қўлчаси билан юзингни силаса, чуғурласа... Йўқ, сиз бунни билмайсиз!

Аҳмаджон бирпас жим қолди, сўнгра, Бўтабойга эмас, ўзича гапираётгандай давом этди:

— Наинки, биров мени «ўғил бола экан» десин, деб киши ўз боласидан, хотинидан, тупроғи кўзига тўтиё бўладиган қишлоғидан узоққа кетгани, ўлимга рўпара бўлгани рози бўлса! Уруш — қуён ови эмас. Душмanning юзтасини ўлдирсанг юз биринчиси, мингтасини ўлдирсанг минг биринчиси сени ҳам ўлдириши мумкин. Мен шуни билар эдим, шуни билиб туриб аскарликка ариза берганман... Мени ёшлимда чумчуқ тепган. Чумчуқнинг уясини бузмоқчи бўлганимда; тепамда чирқираб учиб юрган чумчуқ пайт пойлаб туриб бошимга тепган. Бу бир ибрат. У ёғини ўзингиз билиб ола беринг... Мен совет даврида кўкрагимни кўтариб юришга ўрганиб қолган йигитман. Мен ўз юртимда мусофир итдай думимни қисиб юришни хоҳламайман. Николайнинг замонида шундоқ экан, фашист келса, ундан минг ҳисса баттар бўлади. Агар ўғлимнинг пешонасида кўчадан фашист

Ўтганда икки букилиб туриш бўлса, фяшист бу томонга менинг ўлгимни босиб ўтади. Ундаи берида ўта олмайди. Ўғил болалик дейсиз. Йўқ, агар гап ўғил болаликни кўрсатиш бўлса, мени уйимдан омбир билан ҳам суғуриб ола олмас эдингиз!

Сафланнш ҳақида команда берилди. Рота яна йўлга саф тортди. Капитан жангчиларни номма-ном чақяриб ким қандай қуролини ўрганмоқчи эканини сўради. Навбат Бўтабойга келганда у, ер остидан Аҳмаджонга қаради ва шу билан «сиз қасрда бўлсангиз, мен ҳам ўша ерда бўламан» демоқчи эди. Аҳмаджон буни фаҳмлаб кўз қири билан пулемётчилар тўпини кўрсатди.

Пулемётчилар бошқа казармага кўчирилди.

III

Таълим — машқ кунлари бошланиб кетди.

Бўлима тонг қоронғисидан оёққа босганича куни бўйи тизним олмас, ҳатто одатда тушки овқатдан кейин бериладиган бир соатлик истироҳат ҳам кўпинча берилмас эди.

Аҳмаджон Бўтабой билан бир казармада бўлса ҳам беш кунгача кўриша олмади. У ҳам, Аҳмаджон сингари, ўз взводи билан тонг қоронғисидан чиқиб кетганича унқу маҳалида қайтади-ю, таппа ташлаганича ухлайди қолади. Олтинчи куни кечки пайт Аҳмаджон ўз взводи билан казарма ёнидаги телаликда милтиқ тозалаш билан машғул эди, Бўтабой казарманинг нариги томонидан бир қучоқ кўрак кўтариб ўтди. У, Аҳмаджон шу ерда эканлигини билнб, қараб-қараб борар эди. Аҳмаджон қўлини кўтариб, ўзини танитди ва бош ишораси билан ҳол сўради. Бўтабой оёғи билан ерга бир нима деб ёзди-ю, яна йўлда давом этди. Нима деб ёзганини бориб кўришга фурсат йўқ эди, кечки овқатга кетаётиб қараса, «ўлиб бўлдим» дебди. Машқ билан ўтадиган кунлар ҳақиқатан жуда оғир эди. Аҳмаджон етти ёшда отасидан, ўн ёшда онасидан етим қолган. Уша вақтдаги турмуш, ўша шароитдаги болаликни назарга олганда, уни «кичик меҳнаткаш» дейиш мумкин эди. Агар «кичик меҳнаткаш» бўлмаганда то ўн олти ёшгача ҳар кимларнинг эшигида юриб, нонини топиб ея олмас эди. Унинг суяги жисмоний меҳнат билан қотди. У меҳнатга бўлган қобилиятини айниқса колхозда кўрсатди. Шу қобилиятли орқасида донгдор звенога бошлиқ, ундаи кейин бригадир бўлди. «Юқори ҳосил» значоғи олди. Ана шу Аҳмад-

жон — меҳнатда чиққан, унча-мунча оғир меҳнатни кўрдим демайдиган шу йигит ҳам толиқар, баъзан отга ўхшаб тикка турган жойида пинакка кетар эди.

Ҳарбий таълим қурол ишлатиш ва ҳарбий расм-таомилни билишдан иборат деб ўйлаган «янги аскар болалар»га, албатта, бу қийинчилик, баъзан ҳарбий билимга алоқасиз кўринган ишлар ортиқча туюлар эди. Бу нарса Аҳмаджоннинг ҳам кўнглидан ўтган пайтлар бўлди. Бироқ ундай эмас эди, Аҳмаджон разм солиб қараса, жангчи қўлга жанговар қурол олишдан бурун ўтда ёнмайдиган, сувда ботмайдиган, ер тагида илон қимирласа биладиган, юлдузни бешоти урадиган бўлиши керак экан. Шунинг учун Аҳмаджон командирнинг ҳар қандай буйруғини, ҳатто, ҳарбий таълимга тегишлиги бўлмаган топшириғини ҳам уруш майдонидаги жанговар вазифа ўрнида кўриб бажарар эди.

Дастлабки кунларда ҳамма ҳам ишнинг бу қадар кўплиги, қистовлиги фронтнинг одамга эҳтиёжидан келиб чиққан; жангчилар зарур бўлган малакани ортириши биланоқ бетўхтов фронтга юборилади деб тахмин қилган эди. Шундай тахминга асос ҳам бор эди, чунки бу вақтларда Қизил Армия душмanning Москвага ҳужумини қайтарган бўлса ҳам, душман кейинчалик яна ташаббусни қўлига олиб, ғарби жануб томондан фронтни ёриб ўтган, Воронеж, Сталинград районларига чиқиб қолган, Москвага ўраб олишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди.

Бироқ ишлар шунча қистов, шунча кўп фронтда ҳалигидай тахминларга асос бўладиган воқеалар юз берганига қарамай, жангчилар ҳар якшанба кунини ҳар қандай машғулотдан озод қилинар эди. Жангчилар бу кунни ўйин-кулги, вақтинчалик билан ўтказишар, кечқурун кино тарк бўлмас эди. Дам олиш кунларига қараб айтганда, ҳалигидай тахминларга сира ўрин йўқ эди.

Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди. Бир якшанба кунини Аҳмаджон ошхонага дежур бўлиб уйқудан қолди. Кечқурун ҳамма кинога кетганда бирпас мизғигани казарма ёнидаги майсага чўзилган эди, рўпарадаги адир ён бағирлигидан ашула товуши эшитилди. Аҳмаджон ётган ерида бирпас унга қўшилди-ю, кейин бўлмади — адирга чиқиб борди. Бу ерга ўн чоқли жангчи тўпланган, ҳаммаси бир-биридан хушовоз, хушчақчақ йигитлар эди. Навбат келганда Аҳмаджон ҳам бир жуфт ашула айтиб берди. Кейинчалик маълум бўлдики, булар турли батальондан бўлиб, баъзи бирларининг батальонлари

аллақачонлар машқини расо қилган ва бир неча ойдан берн фронтга жўнаш ҳақида буйруқ кутиб ётар экан.

Бу батальонлардан баъзилари икки ойдан кейин жўнади. Ҳамма бу батальон фронтга кетди деб ўйлаган эди, бироқ Ленинободдан, Каттақўрғондан, Олмаотадан ва бошқа шаҳарлардан хатлар кела бошлади. Кетишда Аҳмаджон билан қучоқлашиб хайрлашган бир йигит хатида: «Қўмондонлик бизни тамом эсидан чиқарди, шекилли, ҳали ҳам занг босиб ётибмиз», деб ёзибди.

IV

Аҳмаджон, бир неча ой таълим кўриб яхши пулемётчи бўлганидан кейин, бир вақтлар аскарликка ариза берган кунларида, «дарров милтиқ оламану урушга кетавераман» деб ўйлагани ёдига тушса, кулар эди.

У яхши пулемётчи бўлиб, синовдан ўтган бу кунларда Қизил Армия бир ярим миңг километр масофада фронт бўйлаб ҳужум қилмоқда ва Ленинград атрофида, марказий фронтда, Харьков остоналарида, Азов денгизи, Қора денгиз бўйларида душманга қақшатғич зарбалар бермоқда эди. Москва қамал хавфи остнда қолган кунларда ҳам машқи расо батальонлар мамлакат ичкарисида «занг босиб» ётганини эслаганда, ҳозир фронтнинг одамга эҳтиёжи тўғрисида бир нима дейиш қийин эди. Шунинг учун Аҳмаджон батальон ғарбга йўл тутганда ҳам «бирон жойда қолиб кетармиз» деб ўйлади. Бироқ эшелон Оренбургдан ўтди, аллақайси станцияда бир неча соат тўхтаб қолди. Кейин батальоннинг бир қисми жанубга томон йўл олди.

Поезд секинлаб, гоҳ тўхтаб, гоҳ жадаллаб қор босган бепоён саҳродаш борар эди, эртасига эрталаб бир соатга яқин тўхтаб қолди. Билган кишиларнинг айтишига қараганда, бу хийлагина катта станция экан. Лекин унинг катта станция эканини фақат йўл кўплигидангина билиш мумкин эди, холос. Биронта иморат йўқ. Станциянинг идораси, почта ва телеграф иккита кўк вагонга жойлашган. Шундай қараганда қор уюмига ўхшаб кўриган беҳисоб тепаликларда қор остидан занглаган тунука ва темир, қора ва сариқ гишт, бетон парчалари чиқиб турар эди. Уруш тўғрисида тасаввур бошқача бўлган, меҳнат билан бино бўладиган ҳар бир парсанинг қадрига етадиган Аҳмаджонга бу манзара гоаят қаттиқ таъсир қилди. У нима дейишини, юрагида мавж ураётган алам ва ғазаб ҳиссига кимни шерик қилишини бил-

мас эди. У вагонга чиқиб, ҳовлига наридан бери хат ёзди; хат ҳозирги туйғусини ифода қилолмаганини билса ҳам, фикрича, «фашист ғажиб ташлаган жойларни кўрдим, урушга кириб кетдим» дегани ҳамма нарсани англатиши керак эди.

Бироқ «урушга кириб кетдим» деган гапни чакки ёзган экан. Қани уруш? Аҳмаджон шериклари билан урушдан хийла узоқда дам олиб ётган бир қисмга келиб тушганди.

Қисм жуда қулай, иссиқ ертўлаларга жойлашиб олган, бу ердаги ҳаёт фронтдан мингларча километр узоқда, мамлакат ичкарисида бўлган ўша лагерь ҳаётидан ҳам осойиштароқ эди. Бу ерда иш кўп ҳам эмас, қистов ҳам. Ҳар куни маълум соатларда ўқиш бўлади, турли машғулот ўтказилади. Ҳатто бир куни қисмдаги ҳаваскор санъатчилар ташаббуси билан «катта ертўла»да концерт ташкил қилинди. Конференсье — ёшгина бир марий йигити чиқиб, «концертимизнинг биринчи номерида ўзим машқ қилиб бераман, иккинчи номерида хоҳлаган киши хоҳлаган ҳунарини кўрсатиши мумкин» деб ҳаммани кулдирди; сўнгра консерва қутисидан ўзи ясаган маңдолнада марийча бир куйини чалиб берди. Концертда рус, украин, белорус, ўзбек, қozoқ, грузин, тожик, марийдан иборат саккиз миллат иштирок этди. Аҳмаджон «Эй пари дилдор»ни, ундан кейин рота комсомол ташкилотчиси Петька Уховнинг илтимосига кўра, у билан бирликда «Гая тўғрисида қўшиқ»ни айтиб берди. «Гая тўғрисида қўшиқ»ни Аҳмаджонга Петька Уховнинг ўзи ўргатган эди.

Аҳмаджон қисмга янги келган куни бу йигит тўғри унинг олдига келди-ю, тўсатда:

— Қаерликсан?— деб сўради.

Ўзидан кичик бу йигитнинг сенсиргани Аҳмаджонга малол келди.

— Бешариқликман, — деди қовоғини солиб, сўнгра унинг ўзи қаерлик эканини билиш учун эмас, фақат сенсираш учун.— Узинг қаерликсан?— деди.

Петька Ухов буни пайқамади шекилли, ўзи тўғрисида батафсил сўзлаб берди. У, сўзли шундай бошлади, шундай сўзладики, Аҳмаджоннинг чеҳраси очилиб, диққат билан қулоқ солди ва русчага хийла хом бўлишига қарамасдан, ҳаммасига тушунди. Петька пензалик колхозчи, аскарликка уруш бошланганда чақирилган, фронтга Аҳмаджондан уч ой чамаси бурунроқ келган ва бир неча жаиғда қатнашган экан.

Жингалак сариқ сочли, тпниқ қизил юзли, кўк кўз бу йигит шу суҳбатдаёқ Аҳмаджоннинг меҳрини қўзғатди. Унинг ўзи сингари колхозчи бўлганлигими, жанг кўрган ва шунинг учун лозим вақтда дастгирлик қила олишими, ё бўлмаса дабдурустдан ўзини бу қадар яқин тутгани ва меҳр-оқибат кўрсатганими, ҳарҳолда нимасидир Аҳмаджонни унга мойил қилди.

Орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас иккови шунчалик ниоқ бўлдики, Аҳмаджон кўпдан бери кўнглида сақлаб, бировдан сўрашга истиҳола қилиб юргани бир масала тўғрисида у билан очиқ гаплашди. Пнёда аскарларнинг жанговар уставида, командирнинг буйруғи — қонуи, командир нотўғри буйруқ берса ҳам, жапгчи аввал буйруқни бажариб, ундан кейин шикоят қилиши керак дейилган. Аҳмаджон уставнинг маъна шу моддасига тушуниб етмас эди. Петька унинг сўзига диққат билан қулоқ солди-да, мийнғида кулди ва жанговар бир эпизодни айтиб берди.

— Узинг биласанки, қисм ҳужум бошлашдан илгари артиллерия душман позициясини қаттиқ тўпга тутлади. Бундан мақсад душманни пароканда қилиш, унинг ўт очиш нуқталарини яқсон қилиб, қисмнинг илгариллашига йўл очишдир. Душман қанчалик гангитилса, унинг ўт очиш нуқталари қанча кўп емириб ташланса, ҳужумнинг муваффақияти шунча муқаррар бўлади. Бу — артиллериянинг ишига, артиллериянинг иши эса кузатувчига боғлиқдир. Кузатувчи душман позициясига мумкин қадар яқинроқ бориб, снарядларнинг қаерларга тушаётганини кузатади ва телефон орқали батареяга хабар бериб туради...

Петька бир оз жим қолди, сўнгра давом этди:

— Турсумбетов деган қирғизни полкда ҳамма билар эди. Тегирмонга тушса бутун чиқадиган йигит эди. Шу йигит бир ҳужум вақтида душман позициясига жуда яқин бир ғарамга кириб олиб, батареянинг кўзи бўлиб турган эди. Бу ғарам душман позициясига жуда яқин ва шу билан бирга рўй-рост жойда турганлигидан душман ҳеч гумоисирамас эди. Шунинг учун артиллерия худди рўпарадан отгандай душман окопларини, ўт очиш нуқталарини бирич-кетин тор-мор қилмоқда эди. Ҳаво жангида қаттиқ шикаст еган немис самолёти нима бўлди-ю, шу ғарамдан йигирма-ўттиз метр нарига келиб қўнди... Шунда сен бўлсанг, нима қилар эдинг?

Аҳмаджон ўйлаб ўтирмасдан дарҳол жавоб берди:

— Грамата ташлардим! Еидириб зоборар эдим!

Петька ҳузур қилиб кулди.

— Турсумбетовдан ҳам ошиб тушдинг-ку!.. Командирнинг буйруғидан чиқиб-а? Буйруқ нима эди, батареянинг ишини кузатишми?

— Бундай пайтда буйруқ...

— Ҳа, Турсумбетов ҳам шундай деб ўйлагап. Лекин, ҳарқалай, сен айтгандай, граната ташламабди-ю, самолётни ўққа тутибди. Натижада, бу қадар мерганлик билан ураётган батареянинг кўзи — кузатувчиси қаерда эканини билмай хуноб бўлган немис уни пайқайди-ю, бир снаряд билан ғарамнинг кулини кўкка совуради. Батарея кўзсиз қолдими?

Аҳмаджон ўйланиб қолди.

— Хўш,— деди Петька, — энг яхши ншлаб турган батарея кўзсиз қолдими? Жангда бошқа кузатувчилар ҳам Турсумбетов сингари янтизомни бузса нима бўлар эди? Мана шунинг учун ҳар қандай пайтда ҳам буйруқ — буйруқ! Командирнинг буйруғи — қонун! Мамлакатнинг ичкарасида бирон қонунни бузсанг, жазосини ўзинг якка тортасан, бу ерда қонунни бузсанг, жазога бошқаларни ҳам шерик қиласан.

Петька, душман бостириб келаётганда ўт очгани команда бермаган командирин хоин гумон қилиб, ўзича ўт очган ва шу билан бутун бир взводнинг ҳалокатига сабаб бўлган бир пулемётчи тўғрисида ҳам сўзлаб берди.

Шундай қилиб, «урушга кириб кетдим» деб ҳовлига хат ёзган Аҳмаджон яқин икки ойгача ҳатто милтиқ товушини ҳам эшитмади. Қисм мудофаа линиясига борганига қадар орада ўтган шу икки ой ичида Аҳмаджон уруш илмига, ҳарбий техникага онд кўп нарсалар ўрганди; ҳаммадан ҳам муҳими, қисмдаги жангчилар билан ака-укадай бўлиб қолди.

Қисм мудофаа линиясига боргандан кейин Аҳмаджон ҳовлига хат ёзиб, «илгари ёзган хатларим ҳаммаси бекор, уруш бўлаётган жойга эини келдик, лекин ҳали урушдан дарак йўқ», деди.

Аҳмаджон «урушга кириб кетдим» деганича икки ой хат қилмагани учун ҳовлидагилар не-не хаёлларга боришган эди.

V

Полк мудофаа қилиб ётган район устида баъзан душман самолётлари пайдо бўлишини эътиборга олма-

ганда урушдан ҳали ҳам дарак йўқ эди. Бу самолётлар ҳам бомба ташламайди, безгак пашшадай гингиллаб бир-икки айланади-ю, кейин тўсатдан қочиб қолади. Жанг кўрган, мерган жангчилар ҳар куни «фашист ови» га чиқнади. Булар душман позициясига мумкин қадар яқинроқ бориб, бирон қулай жойда соатлаб, баъзан кун бўйи пойлаб ётишади. Ови бароридан келган кишининг қилган иши дарҳол оғизма-оғиз бутун қисмга тарқалади. Қўшни бўлнималардан ҳам тез-тез шундай хабарлар келиб турар, бунинг жангчилар «Сўнгги ахборот» дейишар эди.

Бир кун Петька Ухов овга Аҳмаджонни ҳам олиб чиқди. Булар талай ергача эмаклаб, талай ергача ер бағирлаб боргандан сўнг бутазорга киришди. Бу ерда душман окоплари, узоқ пастқамликдаги қишлоқнинг оқ уйлари кўриниб турар эди. Булар шу ерда кечгача ётишди, бироқ ов бароридан келмади: биронта фашист кўрилмади. Эртасига, индинига ҳам шундай бўлди. Петька ҳар сафар қайтишда хуноб бўлар, сўкинар ва Аҳмаджонни ҳам тажаанг гумон қилиб, унга тасалли берар эди. Лекин Аҳмаджон ҳали бу овнинг гаштини татиб кўрмагани учун унчалик тажаанг бўлмас эди.

Ниҳоят, тўртинчи кун ов бароридан келди. Булар бориб ётганига ярим соат бўлар-бўлмас тахминан юз эллик метр наридаги якка бута хиёл қимирлади. Петька бунинг дарров пайқаб, зўр диққат билан кузатди. Бута танҳо ва шу билан бирга дўнгликда, унинг ёни-веридан жон асари кўринмас эди. Петька дарҳол фаҳмлади: демек шу бута остидан телефон сими ўтган, қаердадир биров ё сизга қоқинди, ё унинг бир нима қилаётир. Петька бута атрофини диққат билан кўздан кечириб бошлади. Ниҳоят, ҳар минути бир кундай туюлган бир соат вақт ўтгач, бутадан йигирма-ўттиз метрча беридан қора каска кўринди. Петька Аҳмаджонга уни кўрсатди. Аҳмаджон кўрганда немис ёнбошлаб бир нимани бураётган эди. Аҳмаджон ширшмасдан милтигини ўнглади. Узоқдан думсиз калтакесакка ўхшаб кўринган немисни қоровулга қўндириб, тепкини босди...

Петьканинг мўлжалига кўра, бедом-дарак кетган бу немис кетидан бошқасини келиши керак эди. Бироқ булар кечгача пойлашди ҳамки ҳеч ким кўрилмади.

Қайтишди.

Петька бутун бир қадар мамнун, Аҳмаджонни ўзида йўқ хурсанд гумон қилар эди. Ҳақиқатда бу ов Аҳмаджонга Петька гумон қилган даражада фавқулодда кай-

фият бағишламаган, у юзма-юз туриб икки оғиз сўз айтмоқчи бўлган ашаддий душманига ўша сўзини телефон орқали айтгандай бўлди.

Аҳмаджоннинг иоми ўша кечасиёқ «сўнгги ахборот» га тушди. Эртасига бошқа ротадаги янги жангчилар келиб уни табрик қилишди. Аҳмаджон буларнинг ҳаммасига «бу ҳисоб эмас» деб жавоб берар эди.

Уша куни кечки пайт ротага Совет Иттифоқи Қаҳрамони полковник Мехалицин келди. Полковник солдат ва офицерларнинг жангга тайёргарлиги қандай бораётганлигини текширди; жангчиларнинг қуролларини алоҳида эътибор билан кўздан кечирди. Аҳмаджон ярқираб турган пулемётининг ёнида ҳайкалдай қотиб турар эди, полковник унинг пулемётини кўздан кечиргач, кулимсираб:

— Қуролни яхши асрар экансиз,— деди.

— Совет Иттифоқига хизмат қиламан!

Полковник траншеяга томон бурилганда Аҳмаджон ҳамон ўшандай ғоз туриб:

— Ўртоқ полковник, сиздан бир нарсани сўрагани ижозат берсангиз,— деди.

Полковник бирдан тўхтади-да:

— Сўранг,— деди.

— Сиз Олтин Юлдузни қандай қилиб олгансиз? Шунни айтиб берсангиз.

Полковник, кулимсираб, ён-веридаги кишиларга қаради. Атрофидаги кишилар, хижолат бўлгандай, ерга қарашди. Наридан турган Петька «бу саволнинг нима кераги бор эди» деган мазмунда қовоғини солиб, секин елкасини учирди. Полковник ниҳоят жавоб берди:

— Билмайман,— деди ва Аҳмаджонга яқинроқ келди,— билмайман. Лекин шунинг билмагани, мен ҳеч қачон қаҳрамон бўлишни ўйлаган эмасман. Қаҳрамон бўлишни орзу қилган киши жангда қаҳрамонлик кўрсатишдан илгарироқ ўлиб қолишдан қўрқади. Шундан қўрқдим — тамом — ўлимдан қўрққан бўлади. Улимдан қўрққан киши қаҳрамон бўлолмайди. Тушундингизми?

— Тушундим, ўртоқ полковник.

Полковник билан бўлган бу суҳбат Аҳмаджонда бир ҳис пайдо қилди. Бу ҳис биринчи мартаба қўлига милтиқ олиб сафда турганида ва командирнинг «Рота, смирно!» деган овозини эшитганида пайдо бўлган эди.

Кўпдан бери кутилган жанг тонг маҳалида душман артиллерияси бизнинг позицияларимизни ниҳоятда қаттиқ тўпга тутиши билан бошланиб кетди.

Аҳмаджон бир неча мартаба тупроқ остида қолди, бир сафар тупроқ остидан эмаклаб чиқаётганида Петька Уховнинг:

— Аҳмаджон, омонмисан?— деган товушини эшитиб қолди.

Петька бу саволни худди «папиросинг етадими?» ёки «қорнинг очқамадими?» дегандай берди. Шундай пайтда кишининг бу хилда осойишта ва ҳатто хотиржам бўлишини тасаввур қилиш қийин эди. Бунгача «немис бутун кучини шу ерга солди, энг зўр жанг шу ерда бўлаётир» деб ташвишда қолган Аҳмаджонга жанг кўрган Петьканинг бу хилдаги хотиржамлиги оғир пайтда бутун бир полк тўпхонаси билан ёрдамга келгандай таъсир қилди.

Батальон шу кун кечгача душманнинг ўн уч мартаба қилган шиддатли атакасини қайтарди. Душман гоҳ ўнгдан, гоҳ сўлдан келар ва ҳар қаерда дўлдай ёғилган ўққа учрар эди.

Ниҳоят ярим кечага борганда душман тамом ҳолдан тойиб, чекинишга мажбур бўлди. Полк командири, душман нафасини ростлаб олмасдан туриб, қарши ҳужумга ўтиш тўғрисида буйруқ берди.

Лекин кечаси кўринган бутун аломатлар душман нафасини ростлашга, бирон позицияни ишғол қилиб маҳкамроқ ўрнашиб олишга ҳаракат қилаётганини эмас, шитоб билан чекинаётганини кўрсатар эди.

Тонг отди. Тепаликларнинг қор босган оппоқ чўққиси, ўрмондаги дарахтларнинг учи қизарди; узоқ жилғадан кўтарилиб, осмонга таралган қоп-қора тутуннинг бир чеккаси жигарранг тусга кирди. Катта-кичик водийларин қоплаб ётган туман худди кўлга ўхшаб кўринар эди.

Бўлима кечагина душман батареяси турган тепаликни айланиб ўтди ва жангсиз илгарига қараб юрди. Катта йўл кечаси душман ўт қўйиб кетган қишлоқнинг ёнидан ўтар эди.

Кичикроқ водийнинг ҳар ер-ҳар еридан суюқ тутун кўтарилмоқда — қишлоқ батамом ёниб битган. Бу тутун нимадан чиқаётгани маълум эмас. Ён бағирдаги дарахтзорда фақат битта уй оқаришиб турар, дарахтлар сукут қилиб, «яна нима бўлар экан» деб қулоқ солиб тургандай туюлар эди.

Жангчилардан бирн йўл бўйида қийшайиб ётган сим ёғочга тахта қоқиб, кўмир билап ёзиб қўйди:

«Шу ерда Большая Каменька деган қишлоқ бор эди. Уни 1943 йилда фашистлар талаб, ўт қўйиб кетган».

Аҳмаджоннинг кўз олдига ўзининг Шоварди қишлоғи, кўча чангитиб ўйнаб юрган ўғли Муҳаммаджон, кўпинча эшик тагнга чнқиб ўтирадиган тўқсон яшар Абдуазиз ота келди. Куйиб кул бўлган Большая Каменька қишлоғида Муҳаммаджон сингари болалар, Абдуазиз ота сингари чоллар, кампирлар, ўлим тўшағида ётган беморлар, бахтсиз майиблар, янги туғиб ётган хотинлар оз бўлганмикни? Ёғоч уйнинг шифтини, деворларини аланга ялаётган вақтда тутунда димикқан гўдак қандай чирқиради экан? Кейин, албатта, ҳушндан кетгандир, аввал майин сочлари куйгандир, юзи ва талпинган қўлчалари қорайгандир, сўнгра... Одам ёнармикни?

Аҳмаджоннинг эти жушжикиб кетди. Унинг димоғига ширин, ҳаддан ташқари ширин ва ёғлиқ, кўнгилни беҳузур қиладиган ҳид, кабоб ҳиди келди.

Суюқ тутун шабадада елиб турар эди.

Аҳмаджон ёнида бораётган Петькага қаради. Петька ҳам, ҳиддан кўнгли озиб, дам-бадам тупуриб борар эди.

— Петька, одам ёнадими, йўқми?

Петька яна тупурди, оғзини икки елкасига артиб, жавоб берди:

— Буни фашистдан сўраш керак.

— Узини куйдириб кўра қолсак қалай бўлади?

— Закон йўқ.

Аҳмаджоннинг аччиғи келди.

— Фашистга закон бору бизга йўқми?

— Закон йўқ.

— Бизга йўқ бўлса, мен фашистнинг закони билан куйдираман! Куйдираман, тепасида косов билан титиб турмасам алашим босилмайди.

Аҳмаджон жуда қаттиқ сўкинди; бу хилдаги сўкиш умрида биринчи мартаба оғзидан чиққан ва шунинг учун ўзига ҳам эриш туюлган бўлса керак, ён-вернга қараб қўйди.

Бўлинма тушга яқин янги мудофаа линиясига чиқди.

VII

Танкларимиз жилғага тўпланиб ҳужумга тайёр бўлиб турар, пиёда аскарларимиз эса душман ташлаб кетган окоплардан чиқиб, ҳамла қилиш учун қулай позицияларни ишғол қилган эди.

Артиллерия душман позициясининг ичкари томонини тўпга тутиб, пиёда аскарларимиз ҳужум бошлаганда, Аҳмаджон ўзининг пулемёти билан уларни сўл томондан ҳимоя қилиши керак эди.

Немисларнинг олтиотар миномёти ҳурмоқда. Немис мудофаасининг ўзаги бўлган тепаликда жон асари кўринмайди. Ҳаммаси ернинг қаърига кириб кетган.

Ўрмон устидан тўқ зангор «Илюшин» самолётларимиз гувиллагасича душман позицияси томонга ўтиб кетди. Аҳмаджон санади. Уттиз икки самолёт саккизтадан бўлиб борар эди.

Артиллерия душман позициясининг ичкари томонини тўпга тутиб, пиёда аскарлар ҳужум бошлаган вақтда кутилмаган ҳодиса рўй берди: Аҳмаджон турган ердан ниҳояти юз метрча нарида, тепаликининг этагида писиб ётган немис пулемёти пиёда аскарларимизни ёнбошдан ўққа тута бошлади. Сал фурсат кўлдан берилса, бўлима илгарилайди ва бу пулемёт жангчиларни битталаб теради. Аҳмаджон пулемётини ўша томонга ўнглаб, тепкисини босиши билан белига биров қаттиқ тепгандай бўлди. Тепкини қўйиб юбормай қараса, орқасига боғлаб олган сумкасининг ичндаги нарсалар сочилиб ётибди, тепасида қоғозлар учиб юрибди. Шу пайт шериги Филатовга кўзи тушиб, уни қип-қизил қонга бўялган ҳолда кўрди. Филатовнинг бир қўли қон оқаётган елкасида, иккинчи қўли пулемёт лентасида, боши қуйи солинган эди. Аҳмаджон отишдан тўхтаб:

— Филатов, тирикмисан?!— деб қичқирди.

Унга жавобан:

— Тирикман, отавер!— деди Филатов ва ўзини тетик кўрсатиш, шу билан Аҳмаджоннинг диққатини ўзига тортмаслик учун гавдасини бир оз кўтарди, пулемёт лентасини силкитиб қўйди.

Аҳмаджоннинг орқасига боғлаб олган сумкасыга, Филатовнинг елкасига миёна парчаси теккан эди.

Аҳмаджон бир сидра ўқ ёғдиргандаёқ немис пулемёти жим бўлиб қолган эди, лекин Аҳмаджон ғазаб билан тепкини босиб, лентадаги қолган ўқни ҳам ўшанга қараб бўшатди-да, сўйгра:

— Қайт, Филатов, бу ердан кет!— деди ва ўзи пулемётини судраганича олға эмаклаб кетди.

Бу орада танкларимиз жилгадан бирин-кетин чиқиб, тепаликининг ўнг ён бағридан ўрмалай кетди. Булардан баъзи бирлари бир лаҳза секилади, улардан тушган десант буталар орасига кириб, кўздан йўқолди. Тепалик-

нинг чўққисидан танкка қарши отадиган батарея пала-
партиш ўқ узар эди.

Хужум бошланганига бир неча минут бўлмасданок
танкларимиз душмanning олдинги окопларидан ўтиб,
танкка қарши отадиган батареяни тўпга тутди бошлади.
Блиндажлар, окопларда найзабозлик жанги бошланиб
кетди.

Аҳмаджон, командирнинг буйруғига қаттиқ риоя қи-
либ, жанг майдонини диққат билан кузатар эди. Шу
пайт тепаликнинг чап ён бағрида бир гала немис авто-
матчилари пайдо бўлди. Буларнинг бутазорларга кириб
олиши тепаликка ёпирилиб чиқаётган пиёда аскарлари-
миз учун жуда катта хавф туғдирар эди. Аҳмаджон
буларга қараб уч сидра ўқ ёғдирди. Автоматчиларнинг
ярмидан кўпи ўша ерда қолиб, қолгани изига қайтди.

Танкларимиз тепаликнинг чўққисидан бир тўхтаб,
сўнгра, цель бўлиб нариги томонга қараб тушиб кетди.

Аҳмаджон бу жангда немис танк ишлатмаётганига
ҳайрон бўлган эди, бунинг сирини пулемётини судраб
тепаликка чиққанида билди. Тепаликнинг у ёғидаги
қишлоқдан ярим километрча нарида, кунчиқиш томон-
даги сойликни қоплаган тутун ва чанг ичида муттасил
тупроқ кўтарилиб тушар, танклар изғиб юрар эди. Бу-
ёққа мадад учун юборилган немис танкларининг йўлини
бизнинг танкларимиз тўсган, сойликда танклар жанги
бўлмоқда эди. Танклар жангини Аҳмаджон биринчи кў-
риши ва бу жанг нақадар қизик бўлса-да, ҳозир томо-
шанинг мавриди эмас эди: бир ёқдан, немис танкларидан
тушган солдатларнинг омон қолганлари қишлоққа томон
келмоқда, иккинчи ёқдан, қишлоқнинг кираверишига
ўрнатилган икки замбарак жангчиларимиз ҳозир-
гина ишғол қилган тепаликни зўр бериб тўпга тутмоқда
эди.

Аҳмаджон қишлоққа томон ўрмалаб кетаётган немис-
ларни «кўнгилдагидан ҳам зиёदारоқ» қарши олиш учун
пулемётини снаряддан ҳосил бўлган чуқур бўйига ўрна-
тиб, энг мувофиқ пайтни кутиб турди; немислар бута-
ларни оралаб юз эллик метрча яқин келганда устма-уст
икки сидра ўқ ёғдирди. Бироқ шу онда фалокат рўй бер-
ди. Аҳмаджондан бир неча метргина нарига снаряд
тушди. Портлаш зарбидан Аҳмаджон чуқурга ағдарилиб
тушди ва кўзи тиниб, бир лаҳза кўнгли озди; ўзинга кел-
гач, разм солиб қараса, ҳеч қаерин майиб бўлмабди, фа-
қат билагидан қон оқар эди. Пулемёт кожухи мажақ-
ланган ҳолда қийшайиб ётар эди.

Шу чоқ қишлоқнинг кунботиш томонидан баланд «ура» овози эшитилди ва қишлоққа мўр-малахдай ёпирилиб келаётган пиёда аскарларимиз кўринди. Аҳмаджоннинг иши ҳали чала, буталар орасига ётиб олган немислардан хотиржам эмас эди. У ирғиб чуқурдан чиқди-да, ўлиб ётган немиснинг автоматини олиб, бутазорга томон эмаклади; немислар ётиб олган ерга қирқ-эллик метр яқин бориб, устма-уст икки граната ташлади ва автоматдан бир неча сидра ўқ узди. «Ура» товушидан эси чиқиб кетган, граната портлаши ва автомат тариллашидан гаранг бўлган ўн уч немис бараварига қўл кўтариб ўрнидан турди...

Қишлоқ бир неча ердан ёнмоқда, кўчаларда милтиқ, пулемёт ва автомат отишмалари давом этмоқда эди.

Аҳмаджон асирларни топшириб ўзи югурганича қишлоққа кириб борди. У ярим хароба бир уйнинг муюлишидан чиқиб, катта кўчага қараган эди, нариёқдан югуриб келаётган ёшгина бир қизил аскарни кўриб қолди. Қизил аскар йўл бўйида ўлиб ётган каттакоп қизил сигир устидан ҳатлаб, ёғоч панжара билан ўралган уйнинг олдига келди-да, «Она! Она!» деб қичқирди ва эшикдан киришга ҳам сабри чидамай, панжарадан ошиб тушди. У уйнинг зинасига энди қадам қўйганда похол ғарами остидан чиққан бир кампир.

— Ҳай, болам, немис бер!— деб қичқирди. Шу билан бирга рўпарадаги уйнинг томидан «тарр» этган товуш эшитилди. Қизил аскар зинага йиқилди. Кампир додлаганича бориб, ўғлининг ўлиги устига ўзини ташлади.

Аҳмаджон қандай ҳодиса рўй берганини дарҳол фаҳмлаб, орқа ёқдан томга чиқди. Немис автоматчиси гишт мўрнинг панасига ўтиб, катта кўчани кузатиб турмоқда эди. Аҳмаджон томга чиқаётганида немисни дарҳол отиб ташламоқчи бўлган эди, бироқ бақаранг шинель кийган немисни кўрганидан кейин бу инятидан қайтди; уни олиб тушиб фарёд чекаётган кампирнинг оёғи остида бўғиб ўлдиришга қарор берди. Аҳмаджон бир сакраб немисни бўйнидан сиқиб олди ва шундайича судраб пастга олиб тушди.

— Хўш, итвачча,— деди,— бировни ўз уйига киргани қўймайсанми?

Ҳозир кампирни йиғидан тўхтатиб, немисни унинг кўз олдида бўғиб ўлдириш — ўч олиш мавриди эмас, чунки қишлоқ ёнмоқда, отишма давом этмоқда эди. Аҳ-

маджон унинг қўл-оёғини боғлади-да, икки буклаб зўр билан товуқнинг катагига тнқди.

— Шу ерда тура тур, хумлар, бафуржа гаплашаман!— деди, сўнгра, ҳеч нарсага қарамай полнзма-полиз юқорига қараб кетди. Полизларда немисларнинг ўлиги, мажақланган тўплари, пулемётлари ётар эди.

Бу орада отишма тўхтади. Узоқдан ҳар замон тўп овози эшитилар эди.

Аҳмаджон бир ерга борганида бир девори ўпирилнб тушган уйдан йиғи товуши эшитилди. Кириб қараса, синган идиш-товоқлар, мажақланган стол ва курсилар орасидаги похол устида бири беш, иккинчиси саккиз ёшлардаги икки яланғоч бола ётар, иккалови ҳам қонга беланган, чириллаб йиғлар эди.

Аҳмаджон уларга томон бир қадам босган эди, кимнингдир:

— Мина!— деган ва қаттиқ сўкинган товуши эшитилди.

Даҳлиз эшиги ёнида бир қизил аскар турар эди. Қизил аскар Аҳмаджонни яна сўкди ва имо билан «чиқ бу ердан» деб ишора қилди. Аҳмаджон даҳлизга чиқди. Бу ерда ўрта ёшлардаги бир яланғоч хотин қисқа-қисқа нафас олиб ётар эди. У киргач, хотин бошини ўгириб қаради-да, шу қараганича кўзлари хиралашнб, секун юмилди. Немислар ҳалиги икки болани ҳам, бу хотинни ҳам атайин чала ўлик қилнб, миналаштириб кетган эди.

Аҳмаджон кўчага чиқди. Шу пайт унинг кўзлари ҳеч қачон мулойим боқмаган, унинг қўллари ҳеч қачон бировни эркалаб силамаган, унинг юзи ҳеч қачон юшоқ табассумни билмагандай кўрнар, агар ҳозир уни хотини Хосиятхон кўрса танимас, балки қўрқиб кетар эди. У дам-бадам ўзига ўзи «э, уруш деганининг закони борми, йўқми!» деб хитоб қилар эди.

Аҳмаджон ўша важоҳат билан кампирнинг уйига қайтиб келди. Кампир ва унинг ўғлининг ўлиги йўқ эди. Аҳмаджон тўғри бориб немисни товуқнинг катагидан тортиб олди. Унинг важоҳатини кўриб ўласи бўлиб қолган немис, раҳми келармикин деган умидда, ўзини касал кўрсатиш учун эчкига ўхшаб тилини чиқариб йўталар эди.

Аҳмаджон уни даст кўтариб похолнинг устига улоқтирди, сўнгра, устига бир қучоқ шоҳ келтириб босди; ёнидан гугуртни олиб, энди чақмоқчи бўлганида:

— Сержант, отставить!— деган товушни эшитди. Аҳмаджон орқасига қараса, капитан турибди.

— Отставить! — деди капитан яна.

Аҳмаджон немисни шохнинг тагидан тортиб олди ва оёқ-қўлини ечиб, турғизиб қўйди. Лекин немис, бўларича бўлиб қолган экан, оёқ узра туролмас эди.

Капитан асирни штабга элтиш ҳақида буйруқ бериб жўнади. Аҳмаджон ўласи бўлиб қолган немисни штабга олиб кетди.

VIII

Полк икки кунлик маршдан кейин бепоен, кун тушмас қалин бир ўрмонга ўриашганича узоқ вақт қолиб кетди.

Икки кунлик маршда босиб ўтилган ерлар яқин икки йил немис оёғи остида поймол бўлиб қўриққа айланган наст-баланд далалар, пода пайҳон қилиб ўтган гулзор сипгари бўлиб қолган катта-кичик ўрмонлар, батамом ёки чала куйган ярим хароба ҳолда ҳувиллаб турган қишлоқлар, қўрғончалар эди. Бу далаларда қачондир одам боласи меҳнат қилганлиги, етилган буғдойнинг олтин бошоқлари мавж уриб турганлиги, шу ўрмонларда қачондир қушлар сайраганлиги, қўшиқ товушлари янгираганлиги, шу қишлоқларда, қўрғончаларда одам яшаганлиги, хурсандчилик, тўй-томоша қилганлиги узоқ ўтмиш тўғрисидаги эртақдай туюлар эди. Бу ерлардан уруш оловли этагини судраб ўтган; фақат уруш ўтган эмас, бу ерларда яқин икки йил фашистлар ҳукмронлик қилган.

Аҳмаджон урушининг дастлабки йилларида «душман куйдирди» деган хабарларни эшитса, «душман бўлгандан кейин ўлдиради, куйдиради-да», деб ўйлар эди. Бироқ душман ўлдирган кишиларни, душман куйдирган қишлоқларни, душман ҳукмронлик қилган жойларни кўрганидан кейин билдики, фашист билан мияг йиллардан бери кишиларга маълум бўлган «душман» сўзи бир маънода эмас экан.

У Городишче қишлоғида, кўчада, худди ерга қулоқ солаётгандай тўнқайиб ётган тўрт-беш ёшлардаги бир болани кўрди; яқинроқ бориб қараса, унинг боши қийшайган, чаккасидан уводага ўхшаган бир нарса чиқиб турибди. Фашист, албатта, унинг бошига оғир бир нарса билан урган, бола йиқилган ва жон талвасасида ўридан турмоқчи бўлгану шундайича қолган...

У Красно-Сергеевск қишлоғида бир култепада одам-

ларнинг қорайган пайжаларни, оёқ ва бош суякларни чиқиб ётганини кўрди...

Наинки фашист фақат душмангина бўлса, наинки унинг бутун қилмиш-қидирмишларини минг йиллардан бери одам боласига маълум бўлган «душман» калимаси ифода қила олса!

Буни ҳар бир жангчи билади. Шунинг учун ҳар бир совет солдатининг қалбида ана шу фашистга нисбатан буюк ғазаб, кишининг кўзини қонга тўлдирадиган қаҳр, кишини ташналикдай бетоқат қиладиган интиқом ўти ёнар эди. Бу ўт оғирни енгил, узоқни яқин қилади; пўлатни эритади, ўлимга даҳшат солади. Аҳмаджон кўрган ҳамма жангчининг қалбида мана шундай ўт ёнар эди.

Желабухи қишлоғи учун бўлган жангда душман беш мартаба қарши атака қилиб, ниҳоят хийлагина катта бир гуруҳи қуршовда қоладиган бўлди. Ёш офицер Собконнинг пулемётчилари душманни ўрмон томонига кетгани қўймаслиги керак эди. Беш марта қарши атака қилиб, ҳеч нш чиқара олмагандан кейин қутурган, энди қуршовда қолиб жон талвасасига тушган душман ўрмонга кириб кетиш учун қандай уринишини, бунинг натижасида қандай даҳшатлар рўй бериши мумкин эканлигини Собко яхши билар, тасаввур қилар эди. Олтита «Юнкерс» шу даҳшат бошланганидан хабар бериб, тепаликка беҳисоб майда бомба ёғдириб ўтди. Немисларнинг мўлжалига кўра, бу тепаликда бомба тушмаган брон қарич ҳам ер қолмаслиги керак эди. Ҳақиқатан ҳам жангчилардан бир неча киши нобуд, анча киши ярадор бўлди. Бу жанг қанча вақт давом этганлиги Аҳмаджоннинг эсида йўқ, фақат шуни биладики, немислар бу тепаликни ҳаддан ташқари қаттиқ ўққа тутди. Унг томондаги пулемёт тўсатдан жим бўлиб қолди. Шу назик пайтда ҳалок бўлган пулемётчининг ўрнини олиб, бостириб келаётган душманни омонсиз пулемётга тутган Собко қип-қизил қонга бўялган, иягини бомба парчаси олиб кетган эди.

Қисмда ёш жиҳатидан ҳаммадан кичик, бўйи ҳаммадан паст бўлган учун «дуварак» деб лақаб қўйилган Иван Сомухин уч немисни асир олганлиги Аҳмаджоннинг эсидан сира чиқмайди. Батальон жанг билан станция томон бораётган вақтда «дуварак» мажақланган вагонларни оралаб, бузилган кўприкка қараб кетди. Кўприкка яқин ерда бузилган немис танки ағдарилиб ётар, немис автоматчилари шуни папа қилиб, аскарларимизни ўққа тутмоқда эди. «Дуварак» шундай тўсат-

дан пайдо бўлдики, уч немис автоматчиси унинг қўлидаги икки гранатани кўриб, дарҳол таслим бўлди. «Дуварак» ҳар қайси қўтосдай келадиган уч немисни олиб келаётганида кўрган киши кулар эди. Бир соатдан кейин батальон станциядан ўтиб далага чиққан вақтда, тепаликнинг нариги ёғидан шиддат билан чиққан немис танки артиллериямиз ўрнатилган ерга ўқдай отилиб кела бошлади. Капитан бронеташарларга танкини қорага олиш тўғрисида буйруқ берди. Бронеташарлар ишонга олиб энди ўқ узмоқчи бўлган пайтда танк остида биринкетин учта граната портлади. Бир неча секунддан кейин люк очилиб қоп-қора тутун бурқсиди. Немис танкисти тутун ичидан бошини чиқариши биланоқ снайпернинг ўқиға учди. Жангчилардан бир неча киши югуриб борди. Танкдан бир неча қадам бериди «дуварак» кўкрагидан қоп оққан ҳолда ўлиб ётар эди. У тўлчиларга сим тортигани сойликка тушган экан, шу ерда писиб ёта берса, танк кўрмасдан ўтиб кета берар эди. Лекин танк бу ердан омон ўтса, албатта, тўпни мажақлаб ташлар эди. «Дуварак» танкка шунчалик яқин бориб граната ташлабдики, унинг парчаси ўзига ҳам тегибди.

Полк дам олиб ётган бепоён, кун тушмас қалин ўрмон Аҳмаджоннинг назарига дунё яралгандан бери одам оёқ босмаган жойларга ўхшаб кўринди. Кейин маълум бўлдики, бу ерларга одам оёқ босган, оёқ босганина эмас, яшаган, инма биландир машғул бўлган, қайғурган, хурсандчилик қилган экан. Каттакон кекса қайин дарахти атрофидан дафъатан пайқаб бўлмайдиган етти ертўла топилди. Ертўлаларининг биридан қўлтиқтаёқ, бир неча гильза, яна биридан занглаган консерва қўтилари, синиқ патефон пластинкаси, олти дона немис каскаси топилди. Каскаларнинг ҳаммаси ҳам қурум босган эди. Бу ерда партизанлар қароргоҳи бўлганлиги маълум, лекин қурум босган немис каскалари бир муаммо бўлди. Бу муаммони кекса бир жангчи ечиб берди. У, каскалардан бирини ҳидлаб кўрди-ю, буринини жийрди. «Бунда портлатувчи модда қуритилган» деди. Унинг тахмини тўғри чиқди. Чунки орадан икки ҳафта ўтгач топилган бир кат бу ерда турган партизанлар отряди портлатиш-қўпориш иши билан машғул бўлганлигини кўрсатар эли.

Хат снаряд гильзасига солиниб, ярмигача тупроқ тепага қўмилиб қўйилган. Бу тупроқ тепа уч кишининг қабри бўлиб чиқди.

Хатда шундай дейилган эди:

«Григорий К. (1920—1942). Н. қишлоғидаги бошланғич мактабнинг ўқитувчиси. Комсомол аъзоси. 39 фашистни ўлдирган. Душманининг ўқ-дори ортилган саккизта автомашинасини яқсон қилган.

Дмитрий М. (1899—1942). Н. районидаги МТСнинг бригада механиги. Душманининг иккита ёнилғи базасини портлатган. Бир офицерни асир олган.

Владимир Ж. (1917—1942). Н. колхозининг отбоқари. Катта-кичик тўққизта кўприкни портлатган, аскар тушган икки машинани яқсон қилиб, етти немисни асир олган.

Григорий К., Дмитрий М., Владимир Ж. ўртоқлар душманининг ўқ-дори ортилган эшелонни портлатган вақтда фидокорлик кўрсатиб ҳалок бўлишди. Булар ўз жонларини фидо қилиб мингларча совет кишиларининг жонига оро киришди.

Маълум сабабларга кўра, биз бу қаҳрамонларни дафи қилолмадик, жасадларини шу тупроққа омонат қўйиб кетдик. Уша сабабларга кўра буларнинг номларини, қаерлик эканликларини ҳам тўла айтмадик. Булар юз мингларча халқ қасосчилари армиясининг ботир жангчилари, фашист босқинчиларга бўйин эгмаган Ватанинг қаҳри, ғазаби эди».

Булар қандай ва қайси шароитда ўз жонларини фидо қилганликлари қабр очилганда маълум бўлди. Уччасини битта плаш-палаткага ўраб кўмишган экан. Бу уч кишининг жасади эканлигини учта бошдангина билиб бўлар эди, холос...

Эртасига соат бирда уч партизанин кўмиш маросими бўлди.

IX

Полк май оғининг охирларида яна олдинги линияга чиқди.

Душман Орёлни 1941 йилнинг октябрида босиб олган эди. Унинг мақсади бир неча томондан бараварга ҳужум бошлаб, қўшинларимизнинг асосий кучини Брянск, ундан кейин Орёл ва Тула районларида қуршаб йўқ қилиш, сўнгра Москвага бемалол юриш имкониятига эга бўлиш эди. Шунинг учун немислар бу районни қарийб икки йил давомида тинмай мустаҳкамлаган, одам юрса оёғи, қуш учса қаноти куядиган истеҳкомга айлантирган эди. Бироқ Қизил Армиянинг қишқи ҳужуми бу районда немисларнинг биқнига ўткир ханжар қадаб қўйди. Душман ўз ҳолатини англаб, фронтнинг бу участкасида

Ўз мавқеини тиклашга баҳор бўйи ҳозирлик кўрди. Разведка ва асирларнинг берган маълумотларига кўра, душман Орёл ва Белгород районларига ўн етти танк дивизияси, учта моторлаштирилган ва ўн саккизта пиёда аскар дивизияси тўплаган, бу кунгача ҳеч қайси фронтда кўрилмаган ёки оз кўрилган техникани тахт қилиб қўйган эди. Мана шуларни назарга олганда, бугун бўлмаса, эртага жуда даҳшатли жанг бошланиши муқаррар эди.

Даҳшатли жанг ўн уч кундан кейин бошланди.

Тонг маҳалида душман артиллерияси бизнинг позицияларимизни ҳаддан ташқари қаттиқ тўпга тутди. Полк мудофаа қилиб ётган район устида душманининг неча юзлаб самолёти қайта-қайта пайдо бўлиб, беҳисоб бомба ёғдирди. Муттасил портлашлар зарбидаи Аҳмаджоннинг қулоғи батамом битган, бирон жойга снаряд ёки бомба тушганини тупроқ кўтарилиб тушганидангина билар эди. Ер худди от олиб қочган аравадай кишини ирғитиб-ирғитиб ташлар эди. Уфқдан кўтарилган қуёш чағи ва тути орасидан юпқа булут босган тўлин ойдай кўринар эди.

Душман бизнинг позицияларимизни «тамом остинустин бўлди, бу ерларда жон асари қолган тақдирда ҳам, гаранг бўлиб қолди» деган ишонч билан ёппасига ҳужум бошлади.

Чакалакзордан катта-кичик дарахтларни йиқитиб, мажақлаб чиққан танк қора қуртдай ҳар чоқ заҳар солишга тайёр ҳолда ўрмалаганича Аҳмаджон пулемёти расчётига томон кела бошлади. У бир неча секунддан кейин етиб келади, пулемётни пайқаса мажақлаб ўтиб кетади. Ягона чора уни граната билан қарши олиш эди. Аҳмаджон шериги билан гранаталарни чоғлаб ҳаёт-мамот пайтини кутиб туришди. Танк қирқ-эллик метр яқин келганда Аҳмаджон ўша чакалакзордан чиққан қарийб бир рота немис пиёда аскарини кўриб қолди. Булар ҳаммаси ҳам милтиқ ва автоматларни тайёр тутган ҳолда рўй-рост бостириб келмоқда эди. Аҳмаджон бир қарорга келди. У қандай қарорга келганини айтмасданоқ шериги англади ва пулемётни биргалашиб окопга тортиб туширди... Танк гулдираганича келиб окоп устидан ўтиб кетди. Немис таикисти ўз танкининг гусеничаси совет жапгчиларининг қонига бўялганлигига сира шубҳа қилмаган эди.

Аҳмаджон пулемётни танк ўтганда нураб тушган тупроқ остидан бир силташда тортиб олди-да, дарҳол окоп бўйига ўрнатди ва немис пиёда аскарларининг яқинроқ келишини кутди.

Немислар ўқ чиқармасдан жадаллаб келмоқда эди.
Юз-юз йнгирма метр масофа қолди.

Аҳмаджон кутар эди.

Саксон-тўқсон метр масофа қолганда Аҳмаджоннинг шериги асабнйлашди.

— Э, отсанг-чи! От, ахир!!— деди.

Аҳмаджон пулемётнинг қабзасини маҳкам ушлаган ҳолда шчитнинг тешигидан душманин кузатар, афтидан, шеригининг сўзини эшитмас эди. Шериги иккинчи мартаба тажанглик қилгандан кейин эшнтилар-эшитилмас деди:

— Юрагингни кенг қил, жўрам. Улим умидида шу ергача келганидан кейин, бу ёғига ҳам қўйиб бергинки, биронтаси ҳам ноумид қайтмасин. Беҳ-беҳ-беҳ...

Шундай пайтда Аҳмаджоннинг бу қадар совуққонлик қилиши шеригини тиш оғригидай бетоқат қилар эди.

Ниҳоят немислар олтинш-етмиш метр яқин келганда Аҳмаджон худди немиснинг томоғидан бўғаётгандай бир ҳаракат билан пулемёт тепкисини босди...

Шундай шиддатли жанг кун бўйи давом этди. Душман кечгача тўққиз марта атака қилди ва ҳар сафар қақшатқич зарбага учрар, ўқ еган тўнғиздай ўзини уёқдан-буёққа урар эди.

Аҳмаджоннинг бўлинмаси қўшни бўлинма билан бирликда кечқурунга бориб душман позициясига хийла кириб борди. Аҳмаджон чакалакзордан ўтиб, пулемётини снаряддан ҳосил бўлган бир чуқур бўйпага ўрнатди.

Душман рўларадан ҳужум қилиб қайта-қайта қаншар ёрила бергандан кейин, найранг ишлатмоқчи бўлди. У, бўлинманинг орқа томонига ўтиб, саросималик туғдириш учун сойликдан бир гуруҳ мотоциклчи юборди. Аҳмаджон мотоциклчиларнинг қорасини кўриб, пулемётини тахт тутгани ҳолда қулай пайтин кутиб турган эди, ўттиз-қирқ метр наридаги буғдойпоя орасида бир немиснинг бошини, ундан кейин елкасини кўриб қолди. Дарҳол пулемётини унга томон ўгириб ўт очди, лекин шуни биллолмади қолди: немис граната иргитганидан кейин ўқ едими ёки ўқ еганидан кейин иргитдими? Граната портлади, унинг қаерга тушиб портлаганини ҳам билиб бўлмади.

Аҳмаджон кўзини очди. Унинг назарида, орадан бир неча соат ўтгандай кўринар, лекин жанг ҳануз босилмаган эди. Унинг кўзи, мажақланган пулемёт остида бир оёғи қолиб талпинаётган шеригига тушди. Аҳмаджон уни дарҳол тортиб олиб қараса, ўнг қўли елкасидан

узилган, фақат бир нимага илишиб турибди. Ярадор, ҳуши жойида бўлмаса керак, ўрнидан турмоқчи бўлди. Аҳмаджон уни даст кўтариб югурганича чакалакзорга оlib кирди.

Ярадорни хавфсиз жойга ётқизиб, қайтишда Аҳмаджоннинг кўзи тўнтарылиб ётган бир немис пулемётига тушди. Пулемёт бузилмаган, ҳатто янги лента ўтказилган, нарида ўқ солинадиган иккита металл қути ҳам турибди. Аҳмаджон қутиларни қўлтиғига қистирди, пулемётни судраб, югурганича сойликка томон борди. Сойликда қутилмаган манзарани кўрди: сойликдан кетаётган немис мотоциклчиларини кимдир пулемётга тутар, мотоциклчиларнинг кўпи йиқилган, қолгани мотоциклларини ташлаб, киргани завак тополмай, ўзини ҳар ёнга урар эди. Тариллаётган пулемётга Аҳмаджон ўлжа пулемётини жўр қилди.

Қисм қоронғи тушгунча душманининг ҳамма атакасига, ҳамма урнишига барҳам бериб, қоронғи тушгандан кейин шиддатли ҳужум бошлади ва икки тепаликдан ошиб, ҳеч қаерда тўхтамай, қишлоққа кириб борди.

Қишлоқ бир неча жойидан ёнмоқда, қизил ва оқ аланга шуъласидан дам жигарранг, дам кулранг тусга кириб кўтарилаётган тутун, ҳар ёнга учкун сочиб, қишлоқ устига ёйилмоқда эди. Кўчаларда найзабозлик жанги бошланиб кетди. Пулемётлар, автоматлар тинмай тариллар, гранаталар портлар, худди бутун урғи шу қишлоқда бўлаётгандай туюлар эди.

Ярим кечага борганда икки томон аралашиб кетди.

Ёнги шуъласида қизғиш тус олган чанг ва тутун ичида кўланкадай югуриб кетаётган ким? Эшик ва деразаларин аланга ялаётган кичкина ғишт иморатнинг томида ким дам-бадам автомат отаётди? Кўчага ким граната ташлади? Ким инграётди? Буларни дафъатан билдириб қийин; ғафлатда қолмаслик, душманга омон бермаслик, ўзинизникиларга зиён етказмаслик учун гоёт ҳушёр бўлиш керак эди.

Жанг ниҳоятда мураккаблашиб кетди.

Аҳмаджон бир чордевордан ўтиб, кичкина майдонга чивқанида рўпарада пулемёт тариллади. Аҳмаджон дарҳол ўзини уйиб қўйилган ғишт орқасига олган эди, буёқ чуқурлик экан, ағдарилиб тушди. Тепада граната портлади. Шу чоқ икки киши ўзини шу чуқурга ташлади. Бирини чуқур бўйдан ниманидир зўр бериб тортиди, иккинчиси унга бир нима деб чуқурлади-ю, энгашди. Маълум бўлдики, иккови ҳам немис. Аҳмаджон энгашган немис-

нинг қалласига белкурак билан битта урдию, устидан ирғиб ўтиб, иккипчисини бўғиб олди...

Тонг ёришганда жанг бир оз босилди. Аҳмаджон уйлиб қўйилган ғиштларини оралаб чорраҳага чиқди, қараса, тор кўчада тўрт немис автоматчиси олти қизил аскарини олдинга солиб келаётибди. Қизил аскарларнинг тўрттаси ярадор бўлса керак, зўрға қадам ташлаб келар эди. Немисларнинг бунчалик бамайлихотир келаётганини кўриб Аҳмаджоннинг юраги орзиқиб кетди: наинки кеча кўни бўйи ва кечаси билан бўлган жангнинг якуни шу бўлса! Ҳозир бораётган отишма наинки немислар бизга эмас, биз немисларга кўрсатаётган сўнгги қаршилик бўлса!

Аҳмаджон эҳтиёткорлик билан автоматдан ўқ узиб тўрттала немисни қулатди. Бир лаҳза гангиган қизил аскарлар аҳволни дарров фаҳмлашди. Ҳатто зўрға келаётган ярадорлар ҳам ерда ётган қурооллардан олиб, кийикдай чаққонлик билан кўздан ғойиб бўлишди.

Аҳмаджон югурганича муюлишдан ўтган эди, бирданига уч немисга дуч келиб қолди. Масофа шу қадар яқин эдики, агар автомати ўнганмаган бўлса, олдиндаги икки солдатни ота олмай қолар эди. Солдатлар йиқилгани замон уларнинг кетидаги офицер тўппончасини Аҳмаджонга ўқталди. У ўттиз икки отар тўппончанинг тепкисини босганида, бири-кетини чиқадиغان ўттиз икки ўқнинг камида ярми шу кенг кўкракдан жой олишига сира шубҳаланмаган эди. Бироқ Аҳмаджон нақд ўлим олдида шошиб қолмади. Унинг гангиб қолмаганлиги немиснинг ўзинга ўлимни нақд қилиб қўйди. Нақд ўлим олдида немис эсанкиради, шунинг учун фақат иккита ўқ уза олди, холос. Бунинг ҳам бири бекорга кетиб, иккинчиси Аҳмаджоннинг бошини ялаб ўтди. Аҳмаджон немиснинг ўттиз икки отар тўппончасига «ўзбекнинг бир қоқар болғачаси» — мушт билан жавоб қилди. Офицер йиқилди ва ётган ерида қўлини кўтарди.

Бу орада жанг босилди.

Аҳмаджон офицерни олиб кетди.

Офицер маст кишидай гандираклаб борар ва ҳар гандираклаганида бошига худди яна мушт тушаётгандай, писиб, орқада келаётган Аҳмаджонга қараб қўяр эди.

Аҳмаджон автоматини бўйнига осиб олган, салмоқли қадам ташлаб борар ва қора, қалин сочи орасидан сязиб пешонасига тушаётган қонни дам-бадам бармоғи билан сндириб ташлар эди.

Офицернинг қочишга урниниш эҳтимолл унинг хаё-

лига ҳам келмас эди. Бир томондан, шу кетишк бўлса, штабга етиб борса ҳам жон; иккинчи томондан, ҳар бир дарахти дор, ҳар сиқим тупроғи мазор бўлиб қасос олишга ташна бўлган бу юртда немис қаёққа қочиб қутула олади?

Аҳмаджон «Уладиган ҳўкиз болтадан тоймас» деган фикрдан ҳам узоқ. Энди у «фашистни бедурбии кўрадиган» бўлиб қолган. Фашист деган махлуқ қўлида қуроли бўлганда ва бу қуролини бемалол ишлатиш мумкин бўлган шароитдагина ўзи қўрққанидан ҳуриб ўзгани қўрқитмоқчи бўлган лайчадай пўписа қилади: «Хальт!» «Рус, таслим бўл!»— дейди, кибру ҳавоси баланд бўлади.

Офицер ҳозир «қўшга қўшсанг ҳам майли, ишқилиб ўлдирма» деб кетаётибди. Ундаги кибру ҳаво «енгилмас» руҳ ўттиз икки отар тўппонча билан бирга шовардилик колхозчи Аҳмаджон Шукуровнинг чўнтагига тушиб кетган эди.

Булар харобалар орасидан ўтиб, пастқамликка тушиб бораётганда рўпарадаги жар ёқасидан:

— Аҳмаджон, жуда пайжара гулчиини ушлабсиз-ку,— деган овоз келди.

Офицер дарҳол қўлини кўтариб Аҳмаджонга қаради. Аҳмаджон кулди.

— Ие, сутдан оғзинг куйса, қатиқни ҳам пуфлаб ичар экансан-да! Юравер, қўрқма!— деди.

Офицер қўлини тушириб, Аҳмаджон ишора қилган томонга юрди.

Ҳали жар ёқасидан туриб чақирган жангчи — хушмўйлов йигит тушиб келди. У, Аҳмаджоннинг пешонасидаги қонни кўриб, кимлидир чақирди ва ўзи яқин келди:

— Нима бўлди, Аҳмаджон?

— Мана бу хумпарнинг қилган иши-да! Бошга отади-я, ўлиб қолади ҳам демайди. Ҳеч нима қилмайди...

Аҳмаджон тўхтаб пешонасидаги қонни яна сидириб ташлади. Офицер буларга худди ҳозир жўжа еган итдай кўз қирини ташлаб, секин ерга ўтирди.

Қаердандир пайдо бўлган ёш бир жангчи, ҳеч кимдан ҳеч нарса сўрамай, ҳеч нарсага қарамай, ёнидан биш чикқариб, Аҳмаджоннинг бошини боғлашга киришди. У бишнинг учини йиртар экан, офицерга қараб бир нима деди. Офицер унга жавоб берди. Аҳмаджон ялт этиб жангчига қаради ва таниди. Бу полк мудофаада ётган кунларда ертўлада бўлган концертда қизиқчилик қилган, ҳамма «копферансье» деб атаган марий йигит эди.

Ҳамма «конферансье» дегани учун Аҳмаджон унинг оти шундай деб ўйлаган эди.

— Конферансьемисан? Балосан-ку. Қани-қани, гаплаш!

«Конферансье» ўз таъбири билан айтганда, «Марий вилоятининг харитадан микроскоп билан излаганда ҳам топиб бўлмайдиган» бир қишлоқидан; урушга қадар шу қишлоқ Советининг секретари бўлиб хизмат қилар эди.

Бу қишлоқ камоли кичкиналгидан тегишқоқ ўртоқлари қишлоқ олий советининг секретари деб кулишар эди. У немисчаги шу лавозимда туриб ўзича ўрганган. Унинг немисча ўрганишидан муроди, албатта, жанг майдонида, чунончи бавариялик бир немис билан бешариқлик ўзбек Аҳмаджон Шукуровга таржимонлик қилиш эмас эди. У бутун умрида биринчи мартаба «тарихий сафар»га чиқиб Йошкарлага борганида кўп китоблар олиб қайтди. Бу китоблар орасида Шекспирнинг ҳам бир асари бор эди. Бу китобни зўр иштиёқ билан ўқиди. Узининг таассуротини ўртоқларига сўзлаб берганида, улардан бири: «Бунақа зўр гаплар немисдан чиқади»,— деди. Шу-шу бўлди-ю немис тилини ўрганишга орзуманд бўлиб ҳаракат қилди. Бироқ бир неча ой меҳнат қилганида кейин эшитсаки, Шекспир немис эмас, инглиз экан. Бола бечора кўп хафа бўлди. Район марказига борганида, бу қайғусини партия кабинетининг мудирига айтган эди, мудир «Немисларда ҳам Шекспирдек зўр ёзувчилар бор, ўрганабер, куймайсан», деди. У ўқишни давом эттирди.

— Отини сўра-чи,— деди Аҳмаджон.

«Конферансье» отини сўраган эди, офицер «Салоти жаноза»га ўхшаган бир нима деб жавоб берди.

— Шошманг, Аҳмаджон,— деди хушмўйлов йнгит,— менинг бу зангарларга бир саволим бор эди. Бу ўртоғим немисча билар экан, ҳозир жуда мавриди келганга ўхшаб қолди. Мумкинми? Буларнинг китобида шуидоқ эканки, одамзодни, чунончи пахта десак, немислар биринчи сорту бошқа миллатлар учинчи сорт; кўп халқлар ҳатто сорта ҳам кирмас эмиш. Шу қандоқ бўлди?

«Конферансье» буни таржима қилгани етарли сўз тополмай, кўпроқ қўл ҳаракати билан бир иложи қилиб тушунтирди. Офицернинг чеҳрасида печукдир ўзгарш, ҳаракатида яна кибру ҳаво аломатлари пайдо бўлди. У «зер гут» калимасини бир неча мартаба такрорлаб бир нималар деди. «Конферансье» энсаси қотиб қисқагина таржима қилди:

— Немис жуда яхши эмиш. Биз билмас эмишмиз, тушунмас эмишмиз.

— Ҳа, ҳа,—деди Аҳмаджон,— «зер гут» дегани «жу-да яхши» деганими? Хўш, биз нима қилсак, «зер гут» бўлар эканмиз? Қани...

«Конферансье» офицернинг жавобили таржима қил-ди:

— Немис қўл остида бўлса, бошқа миллатлар ҳам яхши бўлар эмиш. Немиснинг бошқа ҳамма хислатлари-ни шундан билиш мумкин, дейди.

— Яхши бўлар эмиш?! Бунинг бошқа ҳамма хислат-ларини мана шу гапидан билса бўлади!

Аҳмаджон бу гапин шундай важоҳат билан айтдики, таржимон «айтганини айтдим» дегандай ишора қилиб офицерни кўрсатди. Офицер писиб, иккала қўли би-лан бошини ушлади, яна аянч қиёфага кирди.

Аҳмаджон ўрнидан турди ва ҳануз тутамоқда бўл-ган қишлоқни кўрсатди.

— Ана «зер гут!»— деди,— мен сенинг ҳамма хислат-ларингни мана шундан биламан!

Хушмўйлов йнгит қулочкаш қилиб офицернинг кал-ласига солмоқчи эди, Аҳмаджон қўлини тутди.

— Терма! Закон йўқ.

Офицер Аҳмаджон ишора қилган томонга юрди. У энди гандиракламас, лекин бошига мушт тушувидан хавотир тортиб, дам-бадам орқасига қараб борар эди.

Не-не умидлар билан немисча ўрганган марий йнгити униг кетидан хийла ергача қараб турди-да, сўнг жаҳл билан «тфу!» деб милтигини қўлига олди.

Офицер сўроқ вақтида: «Мени асир олган киши қаерлик ва қандай тоифадан?...» деб сўрабди.— Штабда-гилар «ўзбекистонлик, оддий колхозчилар тоифасидан» деб жавоб беришибди. Бу гап бутун полкка доврүқ бўлди.

Х

Қисмларимиз шундай шидлатли зарбалар берар, шуидай қисиб борар эдики, душман йўлларни бузгани, кўприкларни портлатгани улгуролмас, кўп жойларда яроғ-аслаҳасини ташлаб қочар эди.

Ҳар қадамда цементлаб ёки ёғоч ва тупроқдан иш-ланган ва ҳозир ўпирилган гўрдай бўлиб ётган дот, дэот, каламушнинг уясига ўхшаган окоп, траншея, танкка қарши қазилган чуқур, бир неча қатор тортилган ти-

капли сим... Тепаликларнинг этагида оғир тўплар, узун қувурлари осмонга кўтарилган зениткалар туради: йўл бўйида ағдарилган автомобиллар, мажақланган танклар, тракторлар, аравалар ётади. Немис бу ерларни қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган тилсимотга айлантириш учун нима лозим бўлса ҳаммасини қилган, ҳеч нарсани аямаган. Лекин қисмларимиз шуларнинг ҳаммасини ўпириб, йиқиб, мажақлаб олға борар эди.

Қисм бир неча километр йўлни жанг билан босиб ўтиб, кечга яқин Золоторевка қишлоғининг кираверишида тўхтаб қолди. Қишлоқнинг кираверишидаги уйлар бузилган, ёнган ва ҳануз ёнмоқда эди. Немислар наридан-бери қазилган окопларга ўрнашиб, вайроналарга кириб олиб, қаттиқ қаршилик кўрсатди. Жанг кун ботгунча давом этди.

Қисм қоронғи тушгунча душманини олдинги окоплардан суриб чиқарди. Атака бошланадиган вақтда немислар бузилган иморатнинг подвалига ўрнашиб, йўлни, тепалик ва тепалик оралиқларини пулемётдан ўққа тута бошлади. Ўқ визиллар, ерни чаңгитар, бош кўтаринининг сира иложи йўқ эди. Капитан Аҳмаджонга ҳар қандай қилиб бўлса ҳам немис пулемётларининг бартараф қилишини буюрди. Капитан буни қандай ишонч билан буюрган бўлса, Аҳмаджон шундай ишонч билан эмаклаб кетди. Йўл фақат битта — куйиб тушган ва ҳануз тутамоқда бўлган уйлар оша бориш керак эди. Ўт ва тутун ичидан одам ўтиб келиши немисларнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Аҳмаджон подвалнинг ёнига бориб, икки тешикка иккита граната ташлади. Икки подвал емирилиб, немис пулемётчилари унинг харобаси остида қолиб кетди. Шундан кейин қисм атака бошлади.

Золоторевка қишлоғига Аҳмаджон ва унинг бўлини маси ҳаммадан бурун кириб борди.

Қишлоқ ярим кечагача бўлган кўча жангларидан сўнг душмандан батамом тозаланди.

Эрталаб қишлоқ аҳолиси, баҳор қуёшининг дастлабки илиқ нуридан жонланган жониворлар сингари, ўрмалаб кўчага чиқа бошлади. Булар ўлимдан қолган, Германияга ҳайдаб олиб кетилмаган, лекин икки йил бўйи минг балога дучор бўлиб, минг мартаба ўлимга рози бўлган кишилар. Бўйин ингичка, худди гўлаҳдан чиққан каби болалар, кўзлари жовдираб, жангчилар орасидан кимнидир қидиришади. Абгор бўлиб қолган чоллар, кампирлар рўпара келган жангчининг бўйинга осилиб йиғла-

шади. Бутун қишлоқ ҳам тўйхона, ҳам ўлик чиққан ҳовлига ўхшар эди.

Бир кампир Аҳмаджонни икки шериги билан уйига олиб кирди. Даҳлизда бир чол ётар, унинг тирик эканлигини фақат одатдан ташқари равшан кўзларидангина биллиб бўлар эди.

Кампир азиз меҳмонларни ўтқизганидан кейин, чолни суяб олиб кирди. Унинг ўнг қўли ва ўнг оёғи ярим шол эди. Чол кампирнинг ёрдами билан сандиқнинг устига ўтирар экан, жангчиларга бир-бир қараб:

— Лепаш кўрмадиларингми? Евгенийни кўрмадиларингми?— деб сўради.

Жангчилар тушунолмамай ҳайрон бўлишди.

Кампир сувда пиширилган картошкани келтириб ўртага қўйгач, зоҳиран етмиш ёшларда кўринган, қақнақатда эса ниҳояти қирқ еттига кирган Матвей Андреевич Степановининг бошига тушган кулфатларни сўзлаб берди.

— Унинг ўғли — ўн тўрт яшар Андриюша қаердандир бешта ўқ топиб олган экану, шу ўқ билан немис солдатининг қўлига тушибди. Матвей Андреевичнинг бутун кўргиликлари шундан бошланди. Немислар Андриюшани қамаб, ўша куни кечаси Матвей Андреевични ҳам олиб кетишибди. Икки кундан кейин менинг уйимга бир немис офицери икки қути консерва, ноп, қанд кўтариб келди: рус тилини хийла яхши билар экан, уёқдан-буёқдан гапириб ўтирди-ю, тўсатдан:

— Матвей Андреевични танийсизми?— деб сўради.

— Ҳа, танийман, дедим. Қўшни бўлгандан кейин таниймайман деб бўладими?

— Уғлингиз қаерда?— дедди.

Юрагим «шув» этди. Ичимда Матвей Андреевични қаргадим:

— Уғлим йўқ, ўлгап, урушдан илгари ўлган,— дедим.

Офицер кулди.

— Ёлғон гапирманг, биз ҳаммасини биламиз, Матвей Андреевич ҳаммасини айтиб берди. Уғлингиз ўлган эмас.

— Улмаган бўлса қасрда экан? Матвей нима дедди?

— Биз ўғлингизни Қизил Армияга ўз ихтиёри билан кетмаган, мажбур қилинган деб фараз қилишимиз мумкин. Лекин бу ўзингизга боғлиқ. Шунинг исбот қилишингиз керак. Исбот қилиш учун ҳеч қандай ҳужжат,

гувоҳ ёки бошқа нарса талаб қилмаймиз. Таниган, билган кишиларингиздан яна кимлар мажбуран олиб кетилганини айтиб берсангиз кифоя. Сиз жабр кўргансиз, биз жабр кўрган кишининг гапига ишонамиз.

Билдимки, бу гап Андреевичдан чиққан эмас, чунки ўғлим Қизил Армияда эмас, партизанлар отрядида эканини жуда яхши биларди. Шундан кейин дадил бўлиб:

— Ўғлим ўлган, агар Андреевич шундоқ деган бўлса ёлгон айтибди, юзлаштиринглар!— дедим.

Офицер кетгани ўрнидан туриб:

— Сиз берадиган маълумотга муҳтож эмасмиз, биз берган катта имкониятдан фойдаланишни хоҳламасангиз, ўзингиз биласиз,— деди.

Эшикка чиққанда яна писанда қилди:

— Яна ўйлаб кўринг,— деди.

Эртасига бир солдат келиб мени комендатурага олиб борди. У ерда мени бошқа бир офицер сўроқ қилди. Мен яна ўша жавобни бериб, Андреевич билан юзлаштиришни талаб қилган эдим, офицер ит бўлиб кетди. Аввал хўп пўписа қилди, кейин кўкрагимга бир тепди. Эсим оғиб қолган экан, бир вақт кўзимни очиб қарасам, тепамда учтаси турибди. Яна сўроқ қилди, яна урди. Ахир бўлмагандан кейин «отамиз», деди. Мен кўрқитаётгандир десам, иккитаси чиндан судраб чиқиб автомобилга солди. Одам ўлишини аниқ билганидан кейин кўрқмай кўяр экан. Кўча қоронғи, майда қор ёғар эди. Автомобиль шу ўзимизнинг кўчадан ўтди. Назаримда, ҳамма уйларнинг деразасидан яқинлари Қизил Армияда, партизан отрядларида бўлган таниш-билишлар, ёр-дўстлар, қавм-қариндошлар худди тин олмай, кўзлари жовдираган ҳолда менга қараб тургандай, «айтдингми?» деяётгандай бўлар эди. Автомобиль бир жойда тўхтади. Одам товуши эшитилди, оппоқ қорда елиб юрган қора шарпалар кўринди. Мени автомобилдан тушириб, олдинга олиб ўтишди. Рўпарамда қорайиб турган нарсани чуқур гумон қилдим, тақдирга тая бердим. Шу пайт қулогимга биров:

— Айт, кампир, ҳаммасини айтиб бераман дегин, мен сени сўраб оламан,— деди пичирлаб.

Бунинг ким эканлигини билмадим, ўша уйимга борган офицер деб гумон қилдим. Бирдан автомобилнинг чироғи ёқилди. Фақат шунинг билмаман: рўпарамда қорайиб турган нарса чуқур эмас, узала тушиб ётган уч кишининг ўлиги экан. Ҳали совумаган қон буғланиб турар эди. У ёғини билмайман. Ҳушимга келиб қарасам

комендатурада ётибман. Тепамда уйимга борган ўша офицер турибди. У бир пиёла сув бериб:

— Мен сизни сўраб олдим, бундан кейин нисофга келасиз, деб ишонтирдим,— деди.

Эрталаб мени қўйиб юборишди. Андрюша нима бўлганлиги маълум эмас, Матвей Андреевични бир ҳафтадан кейин икки солдат ҳушсиз ҳолда келтириб, уйга ташлаб кетибди. У бир ярим ойга яқин тилсиз, жагсиз ётиб, оқибат шундай бўлиб қолди; ўнг қўли билан ўнг оёғи ярим шол, эси жойида эмас.

— Матвей Андреевич, буларга қўлингни кўрсат,— деди кампир.

Матвей Андреевич ўнг қўлини чап қўли билан олиб стол устига қўйди ва нордон нарса егандай афти буришиб, бир кўзи қисилди. Унинг икки бармоғи янчилган эди.

Немис уни қандай азоб-уқубатларга дучор қилган эдики, бу аҳволга тушибди — маълум эмас. Буни ўзидан сўраб билиб бўлмас экан. Афтидан, шу бармоқлари янчилганигина эсида қолибди, холос.

У ҳали ҳушсиз ётган вақтида икки солдат келиб хотини Евгения билан қизи Ленани аравага босиб олиб кетибди. Шундан бери булардан ҳам дарак йўқ экан. Матвей Андреевич ётган ерида баъзан хотини ёки қизининг отини айтиб чақирар, уйга ким келса албатта икковини сўрар экан.

Шундай қилиб Матвей Андреевич кимсасиз, гариб бўлиб қолгандан кейин кампир ўз уйига олиб кирибди, яқин бир ярим йилдан бери парвариш қилар экан.

Аҳмаджон кампирнинг сўзига қулоқ солар экан, ўрмондаги уч партизанининг қабри кўз олдида кетмас эди. Бирон хаёлга борди, шекилли:

— Ўғлингизнинг оти нима?— деб сўради.

Кампир ифтихор билан бошини кўтариб:

— Сергей Алексеевич Муштаков!— деди. Сўнгра ялт этиб Аҳмаджонга қаради.— Қаерликсан, ўғлим?

— Ўзбекистонликман, ўзбекман.

Кампир ўзбекни бошқачароқ тасаввур қилар эканми, ҳайрон бўлиб қолди-да, кўзи жиққа ёшга тўлди. Аҳмаджон нима дейишини билмай:

— Ҳа, онажон, ўзбекни эшитмаганмисиз?— деди.

Кампир ўзини босиб олгандан сўнг, жавоб берди:

— Эшитганман, биламан. Самарқанд, Тошкент, Катта Фарғона канали...— деди ва Аҳмаджон билан бошқатдан кўришди.

Бу орада Матвей Андреевич даҳлизга чиқиб кетган эди. Кўча эшигидан унинг «Ле-на!» деган товуши эшитилди. Кампир югурганча чиқиб кетди. Унинг кетида меҳмонлар ҳам чиқиб кетди. Матвей Андреевич остонага узала тушиб ётар, кўчадан олиб ўтилаётган асир немис солдатларга қараб «Лена!» деб қичқирар эди.

Аҳмаджон уни кўтариб уйга олди кирди. Матвей Андреевич бир нарсадан қўрққандай ҳаммага ёлворган назар билан қарар эди.

Кампир меҳмонларни анча ергача кузатиб қўйди.

XI

Икки кун давом этган даҳшатли жанг натижасида қўшинларимиз аҳоли яшайдиган юздаи ортиқ пунктни ишғол қилди, шу билан немисларнинг суянган тоғи бўлмиш Орёл райони истеҳкомларига бир неча жойдан катта-катта раҳналар солди. Душман ёнбошга келган, энди уни бошдан ошириб, ерга уриш керак эди.

Урмон четидаги сойликка ўришган команда пунктида кечаси бўлинма командирларининг кепгаши бўлиб ўтди. Бўлинма командирларига йўл-йўриқлар кўрсатилди, буйруқлар берилди.

Уфқ қизарган маҳалда ҳамма бўлинмаларда қисқа-қисқа митинглар ўтказилди. Митинглар тамом бўлмасдан, бляндажлар ва пана жойларда суҳбатлар давом этаётган вақтда ўт очиш позицияларидаги тўплардан гилоф олинди, снаряд яшиклари очилди. Танклар тахт қолда команда кутиб турди.

Соат роса беш бўлганда гўё бутун ер-кўк остин-устин бўлиб кетди. Фронтнинг унча ҳам катта бўлмаган бир участкасига тўпланган мишларча замбаракнинг гумбурашидан ҳайбатли бир гувиллаш ҳосил бўлдики, бунда алоҳида тўпнинг овози буткул эшитилмас эди. Ҳаво тўлқини зарбидан дарахтлар эгилар, шохлари синиб тушарди... Аҳмаджон ўзича: «Бу тўпчилардан ҳеч нарса ортмайди, бизга ҳеч нарса қолмайди, шекилли»,— деб қўйди.

Немис истеҳкомларининг устини қоплаган чап ва тутунми ёки муттасил совурилаётган тунроқми — билиб бўлмас эди.

Пиёда аскарларимиз ҳужумга ўтди. Тўп овозлари аста-секин босила бошлади. Лекин жанг энди авж олган, чунки душман позицияларига бостириб кирган пиёда

аскарларимиз ҳар бир метр ер учун жон олиб, жон бермоқда эди.

Катта йўлдан икки юз метр наридаги тепаликда ўрнашган немис миномёт батареяси сойликни бошдан-оёқ милага тутмоқда, шу билан батальоннинг олға юришига катта монелик қилмоқда эди. Бу батареяни бартараф қилиш вазифаси Аҳмаджон бўлинмасининг зиммасига тушди.

Бутун батальоннинг кўзи буғдойлоя орасидан шитоб билан эмаклаб кетаётган бўлинмада эди.

Тепаликка бир печа томондан баравар ҳужум қилинди. Немис миномётчилари бу ҳужумни даф қилиш билан овора бўлиб қолганда взводлар катта йўлдан ўта бошлади.

Батальон кунги бўйи мана шу хилда жанг қилиб, кечқурун Орёл кўчаларига бостириб кирди.

Шиддатли кўча жангларидан кейин шаҳар душмандап батамом тозаланди ва уч юз саксонинчи ўқчи дивизия полкларидан бирининг байроқдори озарбайжонлик Ожаров Орёл устига Қизил байроқ тикди.

Узоқ вақт немис асоратида азоб-уқубат чеккан Орёл аҳолиси кўчага чиқди. Йўлкаларни босиб қолган харобалар устида болалар иргишлаб юрар эди.

Қаерда бирон танк ёки автомобиль тўхтаसा, дарров халонқ ўраб олади, суҳбат бошланади. Ҳар бир оила ҳеч бўлмаса бирон жангчини меҳмон қилгиси келади.

Марказий кўчалардан бирида радиоустановка пайдо бўлди. Бир печа минутдан кейин бу кўчага одам сифишмай қолди.

Шу ерда Аҳмаджон бузилган бир иморатнинг зинасида пилоткаси билан ўзини елпиб ўтирган Бўтабойни кўриб қолди. У қорайган, тўлишган, кўкрагида «Жанговар хизматлари учун» медали.

— Айёмлари муборак!— деди Аҳмаджон.

Бўтабой Аҳмаджонни кўриб қарийб ўзини йўқотаёзди; югурганича келиб бўйинга осилди. Сўнгра иккови бориб зинага ўтирди.

— Хўш, жўрам Фарҳод,— деди Аҳмаджон,— Шириншигиздан хат келиб турибдими? Хўш соғингандирсиз?

— Хат келиб турибди, Аҳмаджон ака. Соғинишга... хат ёзишга қўл тегмаётибди. Кўрмайсизми... Бугун бешинчи августми? Роса бир ойдан бери хат ёза олганим йўқ. Тўртинчи июлда «Ҳаво айниб турибди, каттароқ бўрон бўладиганга ўхшайди» деб хат ёзган эдим. Ушандан бери хат бормаганига «ўлди» деб ўтирибдимми ҳали...

Аҳмаджон кулиб деди:

— Хат ёзинг. Тагин аза очиб юбормасли. Ширлиннингиз сочини ёзиб «вой тўрам»лаб юрса-я!. Бир ой хат қилмаган бўлсангиз, кўнглига ҳар гап келади. Бу уруш-ли ўз кўзи билан кўрмаган одам «қўли тегмагандир» деган гапни ҳеч ўйламайди.

— Тўғри, Аҳмаджон ака, бу урушни кўрмаган одам... йўқ, фашистларни, фашистлар қилган ишларни кўрмаган одам десагиз тўғри келади. Ростини айтайми? Уруш бошланган йили газетада бир немис офицери олти яшар бир қиз болани отиб ташлаганлиги тўғрисидаги мақолаши ўқиб ишонмаган эдим.

— Энди-чи,— деди Аҳмаджон кулимсираб,— энди ишонасизми?

— Эндими, энди ўша мухбирни кўрсам, бурини ерга ишқайман. У мухбир фашистни мақтаган экан! Наники фашист қадам босган жойда олти яшар боланинг отилиши газетага ёзгани арзийдиган катта ҳодиса бўлса!

Бирпас жим қолишди. Икковининг ҳам кўз олдидан зўр ёнгинлар, беҳисоб ўлик, шаҳар ва қишлоқларнинг харобаси ўтар эди.

Анчадан кейин Бўтабой Аҳмаджоннинг кўкрагидаги «Қизил Юлдуз» орденини, худди капалакни ушлагандай, эҳтиёт билан ушлаб кўрди.

— Бу хамирнинг учдан патирдир-а, Аҳмаджон ака, ҳали сизга катта мукофотлар чиқар?

— Қанақа катта мукофот? Нимага?

— Қилган ишларингизни эшитганимиз. Довругингиз бутун дунёга кетган.

— Нима иш қилибман?

— Бутун бошлиқ бир қишлоқ — Золоторевка сизнинг номингизга қўйилади-ю, тагин ҳеч иш қилмаганингизми бу! Золоторевкага ҳаммадан илгари кирибсиз-ку.

— Командирнинг буйруғини бажардим.

— Немисни жуда яқин келтириб пулемётга тутганингизда қанча бор эди?

— Тиригини санаганим йўқ. Улигини санашган экан, олтинш еттига чиқибди.

— Битта самолётни ҳам уриб туширибсиз?

— Ҳа. Шеригим ланжлик қилмаганда иккитасини уриб туширар эдим. Мудофаада ётган эдик. Тепамизда немис самолёти айланиб қолди. Пулемётни ўнглаб отай десам, шеригим «Отма, бизни кўриб қолса, бомба ташлайди» деб қўлимни ушлади. «Э, инсон,— дедим,— урушгани келганмисан, қавакда ётгани келганмисан!» Само-

лёт кетиб қолди. Жуда алам қилди. Орадан бир неча кун ўтгандан кейин бошқасини уриб туширдим.

Аҳмаджон ўрнидан турди.

— Хатлашиб турайлик, Бўтабой. Энди, Берлинда кўришгунча хайр. Тезроқ урушни тамом қилиб қайтмасак бўлмайди, кетмонни чолларнинг қўлига бериб келганмиз.

Аҳмаджон оломон орасига кириб кетди.

XII

Полк Брянск ўрмонларигача бўлган қарийб юз эллик километр масофани жангсиз босиб ўтди. Бу ўрмонда туриб, қалтис зарба еган, лекин ҳали янчиб ташланмаган душманга қарши янги ҳужумга тайёрлик кўриш керак эди.

Бир кун Аҳмаджонни полковник чақиртирди. Аҳмаджон рўпара бўлганда полковник кулимсираб:

— Утиринг, сержант, нима учун чақирганимизни биласизми?— деди.

— Билмайман, ўртоқ полковник.

— Устингиздан арз қилишди... Немислар сиздан нозизи.

Полковник ўрнидан туриб, унга яқин келди.

Полковник бу гапни кулиб айтган бўлса ҳам, Аҳмаджон бир вақтлар асир немисни куйдирмоқчи бўлгани ва уни қапитан қутқазгани ёдига тушиб, изох бера бошлади.

— Ўртоқ полковник, мен у вақтда юрагимдаги ғазаб ўтнин қаерга сочишни билмас эканман. У вақтда бизни осгани арқон кўтариб келган немисни кўрибману унга арқон эшиб бераётган бутун Германияни унутибман.

Полковник унинг елкасига қўлини ташлаб кўзига тикланди.

— Ҳарҳолда немис офицери сиздан қаттиқ шикоят қилди.

— Қайси бири, ўртоқ полковник?

— Тўппонча отиб бошингизни ярадор қилган офицер... Сиз унинг бошига бир мушт туширибсиз.

Аҳмаджон полковникнинг тегишаётганини билганидан сўнг, кулиб жавоб берди:

— Ҳа, бир мушт урдим, ўртоқ полковник, икки муштни кўгара олмас эди. Чаласига биз қарздор. Расчётни Берлинда қиламиз.

— Офицер сизнинг ким ва қаерлик эканингизга кўп қизиқди. Лагерга жўнаш олдида лейтенантдан: «Уша одамни яна бир кўрсам»,— деб илтимос қилибди. У вақтда кўзи тишиб кўрмаган экан-да. Лейтенант: «Сен бир мартаба кўргансан, энди кўрмаганлар кўрсин», деб жавоб берибди.

Полковник бирнас жим қолгандан кейин:

— Икковимиз биринчи мартаба қаерда учрашганимиз эсингизда борми?— деб сўради.

Бу нарса Аҳмаджоннинг хотирида бор эди, дарров жавоб берди:

— Қишда, мудофаада ётган вақтимизда, ўртоқ полковник.

— Ушанда менга нима деб савол берганингиз ҳам эсингизда борми?

— Бор, «Сиз Олтин Юлдузни қандай қилиб олгансиз, шуни айтиб берсангиз», деган эдим.

— Мен нима деб жавоб берган эдим?

— Билмайман, деган эдингиз. Яна шуни айтдингизки...

Шу пайт адъютант кириб, полковникка бир қоғоз узатди. Полковник қоғозни кўздан кечирар экан:

— Хўш, хўш?— деди.

— Яна шуни айтган эдингизки, қаҳрамон бўлишни ҳеч қачон ўйламаган экансиз...

Полковник қўлидаги қоғозни силкиб Аҳмаджонга узатди. Аҳмаджон қоғозга кўз югуртирмасдан бурун полковник ўрнидан турди-да, қулочини ёзиб:

— Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони билан табрик қиламан!— деди ва ўрнидан туришга улгура олмаган Аҳмаджонни қучоқлади.

Аҳмаджон бутун умрида биринчи мартаба шундай саросималикка тушган эди. У дарҳол ўзини ўнглаб:

— Совет Иттифоқига хизмат қиламан!— деди.

Ўзининг товуши ўзига узоқдан эшитилгандай туюлди.

— Хўш, сержант,— деди полковник,— энди жавоб бериш сизнинг навбатингиз, Олтин Юлдузни сиз қандай қилиб олдингиз?

Аҳмаджон нима дейишини билмас эди.

Сентябрнинг бошларида полк ғарбга томон йўл олди,

СИНЧАЛАК

I

Кечки пайт. Район партия комитетининг секретари ўртоқ Тоҳиржон Носиров чанг босган «Виллис»дан тушиб, ёши элликдан ошнб қолганига қарамай, райком биносининг зинасидан чопқиллаб чиқиб кетаётган эди, бирдан тўхтади; зинанинг бир чеккасига бориб, коверкот макинтошининг этагини, брезент этигини қоқди; похол шляпасини бошидан олиб, рўмолчаси билан пешона ва бўйинини наридан-берн артди-да, энди салмоқли қадам ташлаб чиқиб кетди.

Тоҳиржон Носиров район партия комитетининг секретарлигига яқинда сайланган бўлиб, ҳозир район билан танишиб юрган эди.

Носиров қабулхонада ҳурмат юзасидан ўрнидан турган ёрдамчиси — йигирма икки ёшлардаги балад бўйли, хушқомат, жуда нозик қизга салом бериб, кабинетга кириб кетди. Қиз бир даста газета-журнал, битта қизил папкани олиб, унинг кетидан кирди, бу нарсаларни секретарнинг столига қўйди-да, бориб деразаларни очиб юборди. Дим кабинетга борчадан муздай ҳаво, ҳандалакними, босволди қовунними эсга соладиган ялпиз ҳиди кирди; чумчуқларнинг чуғурлаши, дераза остида оқаётган ариқчанинг шовиллаши эшитилди. Носиров қизил папкадаги қоғозлардан бир-иккитасини кўздан кечирди, кейин кўзойнагини пешонасига сурнб, графиндан стаканга қулқуллатиб яхна чой қуяр экан, қизга айрим диққат билан разм олди. Қиз буни пайқадн-да, чиқиб кетишни ҳам, чиқмаслигини ҳам билмай, эшик олдида туриб қолди.

— Менга гапингиз бор шекилли...

— Ҳм... Кейин айтаман, Саидахон!

— Ҳўп...

Саида чиқиб кетмоқчи эди, Носиров тўхтатди.

— Майли, ҳозир айта қолай... Утиринг!

Саида, арзон чит бўлса ҳам яхши тикилган кўйлагининг орқа этагини ёғжим қилмасликка тиришиб, эҳтиёт

билан курсига ўтирди, йўл-йўл бахмал жилеткасининг биқни чўнтагидан ярми чиқиб турган кичкинагина блокнотини олиб столга қўйди, нигичка қаламининг кетини иягига ниқтаб, Носировга савол назари билан қаради. Носиров бир стакан заъфарондай яхна чойни нафас олмай шимирди, стаканни тақ этиб столга қўйди-да, қил-қизил, силлиқ, деразанинг акси кўриниб турган ялтироқ бошнини силар экан, кулимсираб:

— Кўчадан кетаётган автомобиль бировни босса ёки туртибми, йиқитибми озор берса, нима бўлади? — деди.

Саида чўчиб тушди.

— Нима бўлди, машинангиз бировни урдими?

— Йў... йўқ, менинг машинам ҳеч кимга озор бергани йўқ... Хўш, нима бўлади?

Саида нима дейишини билмай:

— Милиция тўхтатади... — деди.

— Борди-ю, машинани тўхтатадиган, шоферни жавобгарликка тортадиган милиционернинг ўзини қасддан уриб, йиқитиб ўтса-чи, унда нима бўлади?

Саида кулди.

— Унисини билмадим... Қанақа шофер экан у довиорак?

— Арслонбек Қалаидаров!

Саида, у одамдан ҳар нима кутиш мумкин, деган маънода жилмайиб бош чайқади.

Арслонбек Қаландаров — «Бўстон» колхозининг раиси, машҳур раислардан бўлиб, ўтган ҳафта колхоздан районга машина ҳайдаб кетаётганида йўлини тўсган милиционер билан жанжаллашган, уни уриб, йиқитиб ўтган эди.

Воқеа бундоқ бўлган эди.

Янги сотиб олинган беш тонналик юк машинаси майдонни бир айланиб, правление олдига кўндаланг бўлганда, Қаландаров жуда хурсанд бўлиб кетди; ҳали гурбор кўнмаган ям-яшил машинани айланиб кўздан кечирди, капотини очтириб, моторини кўрди; сўнг рулга ўтириб, стартерни босди. Мотор бир пишқириб равон гуриллай кетди. Қаландаров машинани олдинга, орқага юргизди, майдонни бир айланди, кўприқдан ўтиб, катта йўлга чиққанида, шоферни чақириб ёнига ўтқизди-да, районга томон йўл олди. Унинг мўлжали беш-олти километр юриб қайтиш эди, бироқ янги машина, тўғри ва равон асфальт йўл ҳавасини келтирди-ю, район марказига тушиб чиқишга қарор берди. Қаландаров йўл бўйидаги тиниқ яшил дарахтлар, барра ўтлардан кўзи

қувониб, кишининг вужудини яйратадиган май ҳавосидан маст бўлиб, хиргойи қилиб кетаётган эди, йўл бўйида турган милиционер қўлидаги ола таёқ билан йўлнинг четини кўрсатди. Қаландаров милиционер кўрсатган жойга келиб тўхтади. Маълум бўлишича, йўлнинг баҳорги ёнғингарчиликдан чўккан, бузилган кичик бир участкаси ремонт қилинаётган бўлиб, район томонга ўтадиган бўш юк машиналари бу ерга ярим километр келадиган карьердан шағал олиб, ўша участкага тўкиб ўтиши керак экан. Қаландаров бир оз сабр қилса, ёнида ўтирган шофер милиционерга машина янги эканини, оғир юк ортиб бўлмаслигини айтиб, ортиқча сўзга ўрин ҳам қолмас эди. Қаландаров бирдан тутатди, шофернинг оғиз очгани қўймай, шовқин солди.

Милиционернинг аччиғи келди, права сўради.

Қаландаров унинг сўзига қулоқ солмай, машинани юргизди. Милиционер зинага чиқиб рулга тармашди.

Қаландаров унинг шапкасини олиб улоқтириб юборди.

Милиционер шапкасини олиб, унинг йўлини тўсмоқчи бўлди. Қаландаров газ берди-да, машинанинг қаноти билан уни уриб, йиқитиб ўтди.

Милиционер дарров ўридан турди ва унинг кетидан лунжани шишириб, ҳуштак чалганича қола берди.

— Қаландаров шу куни кечқурун автоинспекцияга кирибди, — деди Носиров кулиб.— Уша милиционерни топиб уэр сўрабди. Милиционер начальнигига рапорт берган экан. Қаландаров тоза ялинибди: «Жон ука, начальникка рўпара қилиб эркак қаддимни букма, қанча штраф олсанг, «ол», деб чўнтагини тутибди. Автоинспекциянинг начальниги хотин киши экан...

Саида пиқиллаб кулиб юборди.

— Сояда ўсган ранслардан, — деди кулги ёшини артиб.

«Сояда ўсган» деган ибора район партия конференциясида чиққан: кўп вакиллар музокарада райком бюросининг фаолиятини танқид қилиб, колхозларда партиявий-сиёсий ишлар ўз қолнга ташлаб қўйилганлиги, сиёсий-тарбиявий ишлар хўжалик ишларни соясида қилиб кетганлиги, бирмунча колхозларда раҳбар кадрлар сояда ўсаётганлиги тўғрисида гапиришган эди.

Носиров столининг торғмасидан блокнотини олиб тез-тез варақлар экан:

— Тўғри! Билар экансиз! — деди.— Мен «Бўстон» колхозини билан бир оз машғул бўлдим, тайинли бир хулосага келмаган бўлсам ҳам, кўнгилда бир хиралик

пайдо бўлди. Қаландаров сояда ўсганлигидан ташқари, эркароқ раис кўринади.

— Жуда тўғри пайқабсиз,— деди Саида.— Районнинг илгариги раҳбарлари, айниқса райком секретари ўртоқ Қодиров Қаландаровни ҳаддан ташқари эркалатиб юборган эди. Унинг милицияга бўйсунмаганлиги ҳам шунинг оқибати. Бироқ кейинчалик ўйлаб кўрган бўлса керак: бу тантиқлигини районнинг ҳозирги раҳбарлари кечирадими-йўқми? Шунинг учун милиционердан узр сўрагани борган, штраф ол, деб чўнтагини тутган. Лекин, «Хотин киши олдида эркак қаддимни букма», дегани менинг учун ҳам янгилик!

Қаландаров, ҳақиқатан, Носиров пайқаганича ва Саида айтганича хийла эрка раислардан эди.

Бу одам қирқ учинчи йилгача шу райондаги «Ўзбекистон» номли бардамгина колхознинг раиси бўлиб, ўттиз тўққизинчи йилда Ҳурмат Белгисн ордени билан мукофотланган илғорлардан эди. Қирқ иккинчи йилда «Бўстон» колхозида раис бошлиқ бир тўда жиноятчилар шайқаси фош қилинди. Шайқа колхоз мулкани талон-торож қилиб, колхозчилар ҳақини еган, хўжаликни барбод қилган экан. Район ижроия қўмитасининг ўша вақтдаги раиси бир куни Қаландаровни чақиртириб, «Бўстон» колхозининг аҳволин гапириб берди, сўзининг охирида: «Мен урушга кетаётиман, агар рози бўлсангиз, шу колхозни сизга топшириб, хотиржам бўлиб кетсам», деди. Раиснинг бу гапи Қаландаровга жуда қаттиқ таъсир қилди. У, кўзига ёш олиб, раисни қучоқлади ва қўл бериб: «Қолхозни кўтараман! Бажараман!» деди ва оғзига сўз олди. Шу-шу бўлди-ю, Қаландаров кечани-кеча, кундузни-кундуз демай колхоз ишига жуда қаттиқ ёпишди; каттани ака, кичикни ука деб ҳаммани ишга солди, ҳар қаерда колхоз учун талашиб-тортишди. Оғир уруш шаронти бўлишига қарамай, колхоз икки йил деганда оёққа босди, райондаги илғор колхозлар қаторига кириб олди. Республиканинг йигирма йиллиги муносабати билан «Бўстон»дан Қаландаров Меҳнат Қизил Байроқ ордени, яна тўққиз киши бошқа орден ва медаллар билан мукофотланди.

Бир йилдан кейин район партия комитетининг секретари ҳам урушга кетиб, унинг ўрнига Рустам Қодиров деган ёш бир йигит келди. Янги секретарининг бутун районида кўргани Қаландаров бўлди. Удан олдинги секретарь даврида «Бўстон» колхози оғизга тушган бўлса, Қодиров даврида колхоз уёқда қолиб, Қаландаровнинг

ўзи оғизга тушиб кетди. Қаландаров бурун районда бўлиб турадиган мажлисларда биринчи қаторда ўтирадиган бўлса, энди президиумга чиқадиган, ниҳоят, область ва марказдан келган катта-кичик билан баҳузур гаплашиб, кулишиб, имлашиб ўтирадиган бўлди. Қунарлардан бир куни марказий газеталардан бирин «Бўстон» колхозини ҳақида ўз мухбирининг каттагина бир очеркини босиб чиқарди. Очеркка «Бўстон» деб сарлавҳа қўйилган бўлса ҳам, гап колхоз ва колхозчилар ҳақида эмас, фақат Арслонбек Қаландаров ҳақида борар эди: Арслонбек ундоқ қилган, Арслонбек мундоқ қилган, Арслонбек увотда кўкрак кериб туриб, ёқимли товуш билан ундоқ деган. Арслонбек доно кўзларини қисиб бундоқ деган... Ҷша куни кечқурун райком секретари Рустам Қодиров «Бўстон»га бориб, Қаландаровни шу муносабат билан табриклади ва колхозчилар олдида уни: «Колхоз дала-ларининг арслони», деб атади. Секретарининг бу таърифи Қаландаров учун газетанинг мақтовидан ҳам каттароқ бўлди. Шундан кейин Қаландаров ва у билан бирга «Бўстон» колхозини ҳам биринчи навбатда Қодировнинг, қолаверса, бутун район раҳбар ходимларининг арзандаси бўлиб қолди. Район раҳбарлари ҳар сабаб ва ҳар баҳона билан колхозга тез-тез боришар, бошқа колхозлардан юлиб бўлса ҳам унга моддий ва маънавий ёрдам беришар, районга марказдан келган масъул ходимларини ҳам, ўзларининг меҳмонларини ҳам «Бўстон»нинг меҳмонхонасига, боғига олиб боришар, районга қандай мухбир, фотограф, ёзувчи келса, ўша ерга юборишар эди. Бунинг натижасида Қаландаров район раҳбарларининг, ҳатто баъзи бир марказий масъул ходимларининг қаноти остига буткул кириб кетди. Буларнинг қаноти остида унга қилич ўтмайдиган, ўқ тегмайдиган бўлиб қолди.

— Биласизми,— деди Носиров куюниб,— кейинги йил ичида колхоз партия ташкилотининг секретари беш марта алмашибди. Ҳар сафар Қаландаровнинг хоҳиши билан алмашар экан. Ҳар сафар райком розилик берар экан... Секретарь колхознинг ўзидан бўлса, Қаландаров уни қоққанда қозик, илганда хумча қилиб олар экан, райондан юборилса — сиздирмас, чўқиб ташлар экан. Бу нима деган сўз? Демак, Қаландаров районнинг баъзи раҳбар ходимларини орқа қилиб, бутун партия ташкилотини босиб олган деган сўз. Мана, бир мисол: Зулфиқоров деган бир бригадир хотин устига хотин олибди. Зулфиқоров партия аъзоллигига кан-

дидат экан. Шу одам устидан бюрога тушган аризани Қаландаров бир ярим йилдан бери муҳокама қилгани қўймас экан! Шундоқ бўлгандан кейин правленнеда ҳам шунинг айтгани айтган, дегани деган бўлиши керак...

— Узи яхши ташкилотчи дейишади,— деди Саида.

— Тўғри, ташкилотчиликининг аҳамияти катта, лекин ташкил қилинган одамлар ташкилотчининг соясида қолиб кетмаслиги керак,— деди Носиров ва блокнотини столнинг тортмасига солди.

Саида гап тамом бўлди, деган хаёлда ўрнидан турмоқчи бўлган эди, Носиров тўхтатди.

— Мен сизга айтмоқчи бўлган гапимни ҳали айтганим йўқ. Бу гаплар ҳаммаси даромад эди. Гап шуки, биз, бюро аъзолари кенгашиб, «Бўстон» партия ташкилотининг секретарлигига сизни тавсия қилишга қарор бердик. Бир йил ишлаб берасиз. Фақат бир йил! Уз ўрнингизга одам топиб, тайёрлай олсангиз, илгарироқ чақириб олишимиз ҳам мумкин.

Саида кўзларини, оғзини катта очиб секин ўридан турди, ингичка бармоқлари титраб турган иккала қўли билан бошини ушлаб яна ўтирди.

— Тоҳиржон ака!— деди энтикиб.

Носиров кулди.

— Ҳайрон бўлишингизни билар эдим, лекин қўрқиб кетарсиз деб сира ўйламаган эдим.

— Ахир мен... қўлимдан келмайди.

— Қаёқдан биласиз? Секретарь бўлиб кўрганмишсиз?

— Мени Қаландаров писанд қилармиди!

— Писанд қилмагани яхши. Агар писанд қилса, борган кунингиздан бошлаб чўқиш пайнга тушади-ю, ишдан қолади. Писанд қилмаса, чўқимайди, демак биз бошқа ҳеч нарсага алаҳсимасдан ишимизни қилаверамиз: партия ташкилотини жонлантирамыз. Қаландаровнинг куч ва талантини керакли томонга йўналтирамыз.

Саида бошини қуйи солиб жим қолди.

— Хўш, яна нима дейсиз?— деди Носиров.

Саида эшитилар-эшитилмас:

— Аёл бошим билан...— деди-ю, у ёғни айтмади.

— Мана бу гапни мен сиздан кутмаган эдим!— деди Носиров зўр таассуф билан.— Ҳеч кутмаган эдим-а, жон қизим! Шунақа гаплардан қачон қутуламиз? «Аёл бошим» деганингиз мунглиман, муштипарман деганингизми? Наҳот шундоқ бўлса!.. Мой айниса туз солади, туз айниса не солади, деган гап бор. Аёлларга «аёл» деб, одам боласини ожиз, потавон деб қараш, қалин, кул-

дошлик, «назр» сингари бидъатлар аёллар шаънига, демак инсоният шаънига ҳақорат деб турганмизда, сиз ўзингизга «аёл» деб қарасангиз... додимизни кимга айтамыз! Қадимги замонда аёллар ўзига ўзи аёл, яъни мунгли, муштипар деб қараши табиий бўлган, чунки унинг кўз ёшидан бошқа орқа таянчи йўқ эди. Сизнинг орқангизда Совет ҳукумати, бутун бир система турпти! Наҳот шуни сезмасангиз! Буни сезмасангиз жамиятдагина эмас, шахсий ҳаётингизда ҳам дадил қадам ташлай олмайсиз. Замонамиз дилли қадамлар замонаси-ку, қизим! Ҳозирги замонда дадил қадам ташлай олмаган киши туртилиб, четга чиқиб қолади. Ким айтади сизни комсомол тарбиясини кўрган қиз деб!

Саида бошини кўтарди, қоматини ростлади.

— Кечиринг, Тоҳиржон ака, оғзимдан чиқиб кетди... Тўсатдан шундоқ деганнигизга гангиб қолдим... Майли-ку, лекин оилавий аҳволимиз назарда тутишингизни ўтнманам...

Носиров бир нима демоқчи бўлиб оғиз ростлаганда эшик секин очилди-ю, Арслонбек Қаландаровнинг шопдай, районга машҳур мўйлови, юзи кўринди.

— Уртоқ Носиров, мумкинми... колхозга борган экансиз... йўқ эканман...

— Марҳамат, кириш!— деди Носиров ва Саида билан наридан-бери гапни тамом қилди.— Уйлаб кўринг. Бу тўғрида эртадан кейин гаплашамиз.

Саида эшикка томон юрди ва четланиб, Қаландаровга йўл берар экан, биринчи мартаба унга зеҳн солиб қаради. Раис унинг кўзига илгаригидан савлатсизроқ кўринди.

Саида чиқиб, эшикни зич ёпди.

II

Саида Носировнинг таклифига розилик бермаганини, унга важ кўрсатганини кабинетдан чиқинчи биланоқ унутди; унутмаган тақдирда ҳам райком бюроси бу важларни эътиборга олмаслигига қаттиқ ишонар, шуни хоҳлар, «Бўстон»дек катта ва машҳур колхознинг партия ташкилотига секретарь бўлиб бориш ўйи қалбининг аллақерини тимдаласа ҳам, аллақерига жуда-жуда хуш ёқар эди.

Саида телефонга жавоб берадими, келган-кетган одамлар билан муомала қиладими, қўлида қоғоз капалакдай учиб, ҳали у эшикка, ҳали бу эшикка кириб чи-

қадимн — бошидан хаёл аримай қўйди: гимнастёрка ва этик кийиб далаларин айланади, қаерга борса колхозчилар ўраб олишади, колхоз клубида мингларча одамни оғзига қаратиб катта-катта нутқлар сўзлаганида, орқа қаторларда ўтирганлар беихтиёр олдинга силжиб кела беради, колхозда партия турмуши ва колхоз ҳаётининг ҳамма соҳасида иш қайнайди...

Орадан ярим соатча ўтгандан кейин Қаландаров кабинетдан қип-қизариб чиқди-ю, Саиданинг олдиндан ўтар экан, унга кўз қирини ташлаб: «Салом», деди. У, эҳтимол, Носировнинг суҳбатидан кейин эс-ҳушини йўқотган, шунинг учун Саида билан саломлашганини унутган бўлса, бироқ Саида унинг қизарганини ҳам пайқамай, саломига ўзича маъно бериб: «Ҳмм, Носиров айтибди. Янги секретарга биринчи салом», деб қўйди.

Саида уйга кеч соат ўн бирларда қайтди. Холаси уни кутиб ўтириб, сўрида ёнбошлаганича пинакка кетибди. Отаси Али бобо тоқ остидаги ўзининг арқон каравотида одатдагича деворга қараб чўнқайиб, худди қуръон тиловат қилаётгандай тебраниб ўтирар эди.

Али бобо бундан кўп йиллар муқаддам хотинини сўйиб ташлаган, Саида мана шу холаси Тўтинисонинг қўлида ўсган.

Саида ўшанда неча ёшда бўлса экан? Ҳарҳолда эс-эс билади: ўша оқшом ой жуда ҳам катта чиққан эди. Саида опаси Карима билан маҳалла болаларига қўшилиб, эшикма-эшик бойчечак айтиб юришган эди. Саида гоҳ бошқалардан олдин, гоҳ бошқалардан кейинда қолиб, бойчечак айтар эди:

Бойчечак, бойчечак,

Бойчечакнинг боласи, боласи,

Қулоғида донаси, донаси.

Қаттиқ ердан таталаб чиққан бойчечак.

Шу пайт ҳовли томондан кимнингдир жон аччиғида додлаган товуши эшитилди. Опа-сингил югуриб ҳовлига киришди. Ҳовли жимжит. Айвонда хира осма чироқ алланечук кир ёғду тўкиб турипти. Саида яқинроқ бориб қараса, айвоннинг пастида кимдир, боши бир томонга қийшайган, чалқанча тушиб ётибди. Карима: «Вой, ая, сизга нима бўлди, туринг!» деб унинг қўлидан тортди. Саида ҳам тортмоқчи бўлган эди, қоп-қора ва ёпишқоқ бир нарсага тойиниб йиқилди. Қон!.. Саида у ёғини билмайди, бир вақт кўзини очиб қараса, мана шу

холаси Тўтинисонинг уйида ётибди. Саида бўлган воқеани кейинчалик опаси Қаримадан эшитди: аяси қишлоқ Совети олдида очилган саводсизликни битириш курсига кириб ўқимоқчи бўлган экан, дадаси унамабди ва шу ваздан бир неча марта тутиб олиб урибди. Аяси ўша қонли оқшом яшириқча дарсга кетаётган экан... Суд Саиданинг дадасини отувга ҳукм қилган экан, Тошкент ўлим жазоси ўринга ўн йил қamoқ буюрибди.

Шу билан бу оила тамом бўлди. Тўтинисо ҳовлини сотиб, икки етимни ўз қишлоғи Ропқонга олиб кетди. Қарима Ропқонда ўқишнинг давом эттириб, уруш бошланган йили ўн йилликни битирди: уйдан кейин Самарқанд медицина институтида ўқиди, институтни битирганидан кейин Мирзачўлга ишга тайинланди, бу ерда икки йилча ишлаганидан кейин район партия комитетининг масъул ходимларидан биринга тегди. Бу орада Тўтинисонинг эри қазо қилди, урушга кетган ўғли тўғрисида қорахат келди. Шундан кейин Қарима холаси билан Саидани ўз қаноти остига олди — Мирзачўлга кўчириб келди.

Йиллар ўтди. Саида ўн йилликни битириб, комсомол ишида кўзга кўриниб қолди.

Бир йили Қарима эри билан курортга борди ва бир экскурсия вақтида ўз она қишлоғидан келган икки киши билан танишиб қолди. Гандан гап чиқиб, булардан бири Қариманинг отаси қamoқ муддатини битириб келганини, Қорасув станциясида чўткачилик қилиб юрганини буидан икки йил бурун ўз кўзи билан кўрганини айтди. Бир томонда ўша қонли оқшом манзараси, бир томонда умрининг охирини ғарибликда ўтказаётган бир мўйсафид оппоқ соқолини силкилатиб, бировларнинг оёғини чўткалаб ўтириши Қариманинг кўз олдига келди-ю, ҳар нечук, фарзандлик туйғуси ғалаба қилди. Курорт ора йўлда қолди — путёвканинг саккиз кунни куйди — эр-хотин қайтиб кетишди. Қарима Мирзачўлга тушмасдан тўғри Қорасувга ўтиб кетди.

Қарима Қорасув станциясига эрталаб соат тўққиздан ошганда тушди. У юраги ҳовлиқиб, бир зумда перроннинг у бошидан-бу бошига бир неча марта бориб келди, станция биносининг ичини, орқа томонларини, йўлнинг у юзидаги чойхона олди ва атрофини кўздан кечирди, яна перронга келди. Орадан уч соат чамаси вақт ўтди. Ниҳоят, перрон у бошидаги қари мажнунтол остидаги ташландиқ бир будка ёнидан елкасига қора сапдиқча осган, қўлида курсича, новча киши чиқиб Қари-

мага томон келаверди. Уша!.. Фақат бир оз букчайган, узун соқоли оқарган; устиди ўзига кенг жигарраиғ ту-журка, тиззалари қора мойдан ялтираган галифе шим, бошида эски пилотка, оёғида солдатча ботника... Чол ерга қараганича, ғам-ғусса тўла бир куйни хиргойн қилиб, Қариманинғ олдидаи ўтиб кетди ва перроннинг ўртароқ ерига бориб, газета будкасининг ёнига курси-часини қўйди; ўтириб ўша куй мақомига тебраниб сан-диқчасини очди, чўтка-пўткасини олди. Қарима бери-роқда туриб уни бир оз кузатмоқчи бўлган эди, сабри чидамади, тепасига борди. Чол бошини кўтармай, ҳа-мон ўша куйни хиргойн қилиб, куй мақомига иккала чўткаси билан сандиғини чалди. Бу, афтидан, оёғиниғни сандиқчага қўй дегани эди. Қарима бир оз энгашиб, титроқ товуш билан секин: «Дада!» деди. Чол худди ўқ теккану бу ўқ қай даража қалтис текканига зеҳн солаётгандай жим ва қимирламай қолди, кейин манг-лай оша Қаримага қаради-да, раиғи бўзариб кетди, бирдан қизариб кетган кўзларини ёш пардаси қоплади. Қарима энгашиб бир нима демоқчи бўлган эди, улгур-мади — чол унинг оёғига ўзини ташлаб, ўкириб юбор-ди. Қарима уин дарров кўтариб олди. Унинг ҳам ич-ичидан хуруж қилиб келган йиғи шиндат билан отилиб чиқадиган пайтда кўз олдига ўша машъум оқшом ман-зараси келди-ю, қалбидан чиққан совуқ бир тўлқин томоғига тиқилган йиғини суриб, ювиб кетди. У эсини ўнглаб, томошабин тўпланмасин учун дадасига жер-киброқ: «Юринг», деди. Чол индамай унинг кетидан станция билосига кирди, поезд келадиган маҳалигача индамай, бир бурчакда ўтирди, индамай вагонга чиқди. Чол ўшандан бери шу ерда. У ҳеч кимга сўз қотмайди, биров бир нимани сўраса, ерга қараб қисқа жавоб бе-ради; уй ишига қарашади, овқатини алоҳида ейди, кўчага камдан-кам чиқади, бўш вақтида мана шу арқон каравотда деворга қараб чордана қуриб ўтиради-ю, товуш чиқармай, ўша ғамгин куй мақомига тебрана-веради...

Орадан бир қанча вақт ўтиб, Қариманинғ эри Бек-обод шаҳрига катта бир ишга тайин бўлди. Эр-хотини кўчиб кетадиган бўлишди. Қарима дадасини олиб кет-моқчи бўлган эди, чол кар ва соқов бўлиб олди — кўн-мади.

Шундай қилиб, Санда мана шу дадаси ва холаси Тўтинисо билан турар эди.

Тўтинисо, уйқу карахтлинги ёзилмаган бўлса ҳам,

Саиданинг кулай-кулай деб турган лабларидаги, ўйнаб турган кўзларидаги хурсандлик аломатини кўриб, бунинг сабабига қизиқди. Саида айтмади, гапни чалғитди, чунки: «Мени савдойи даданг билан ташлаб кетасанми», деб йиғлайди, деган хаёлга борди. Ётишди. Саиданинг уйқуси келмади, колхозга борса, ишни пимадан бошлашини узоқ ўйлади, ниҳоят, қилинадиган ишларни ҳозирдан ёзиб бориш керак, ишга тушиб кетгандан кейин ўйлагани вақт ҳам бўлмайди, баъзи нарсалар эсга ҳам келмайди деган фикрга келди; туриб чироқни ёқди, қалин дафтارينини олиб ёзди:

«Бригада ва звено бошлиқлари билан суҳбатлар ўтказиш. Лекция масалалари. Агитаторлар билан суҳбат. Партия маорифи. Ижронини текшириш, Зулфиқоров масаласини тездан текшириб, чора кўриш...»

Саида уч-тўрт саҳифани тўлдириб, дафтارينини ёстиқ остига тикди ва чироқни ўчирди, ҳаял ўтмай яна турди, яна ёзди...

Тўтинисо эрталаб барвақт турди, қараса Саида ётган жойида дафтарига шошиб-нишиб бир нималар ёзаётибди, ёзаётган нарсаси жуда қизиқ бўлса керак, дамбадам илжайиб қўяётибди. Саида холасининг зимдан кузатиб турганини кўриб қолди-ю, кулиб юборди.

— Нима, қизим, нима ёзаётибсан?— деди Тўтинисо.

— Айтсам йиғлайсиз-да...

— У нима эканки сени кулдирар экану мени йиғлатар экан?..

Саида дафтارينини ёпиб, узун даромаддан кейин воқеани айтиб берди.

Бу замонда хотин-қизлар ўқиб олим бўлиши, ишлаб ҳурмат ва шуҳрат топиши, ишонч қозониб давлат арбоби, раҳбар ходим бўлиши фавқулодда бир нарса бўлмаса ҳам, Саиданинг катта колхозга раҳбар бўлиб кетаётганлиги ўтмишнинг хотин-қизларга тўккан заҳрини тотиган, буни ҳашуз унутмаган Тўтинисо учун гоё катта ҳодиса эди. У қулоч ёзиб, Саидани қучоқлади, юзидан, кўзидан ўпди.

— Наники йиғласам, жон қизим!.. Мартабаиғ бундан ҳам улуг бўлсин дейман!..

Саида суюшиб кетди.

— Бир йил, ниҳоятини бир йил ишлаб берар эмишман, холажон. Тез-тез келиб тураман.

Икки кундан кейин райком бюросининг мажлиси бўлди. Бюро олдидан Носиров Саида билан гаплашиб, унинг узил-кесил розилигини олди; кейин яна Қалан-

даров билан суҳбат қилди. Бу суҳбатда нима гаплар бўлганини Саида билолмади. Лекин Қаландаров кабинетдан ранги бўзариб чиқди-ю, Саидага тўнғиллаб:

— Мўртгина нарса экансиз, қийналиб қолмасмикинсиз?— деди.

Шу пайт, қабулхонага қўшни «Социализм» колхозининг раиси—Қаландаровнинг қални ошнаси Умнат Назаров кириб келди. Қаландаров Саидадан жапоб кутмай, Назаров билан сўрашди ва уни йўлакка олиб чиқиб ҳасрат қилди.

— Гижинглаган йигитлар турганда, шу қизни секретарь қилиб юбораман деб ўтирибди! Қишлоқда одам қолмаса, эчкининг оти мулла Норқўзи бўлади... Шу ҳам гапми!.. Одамнинг хўрлиги келади.

Назаров уёқ-буёққа қаради, кўзларини ўйшатиб, ваҳима билан шивирлади:

— Бу гапни менга айтдинг, ўртоқ, бошқа одамга оғзингдан чиқарма! Уят бўлади... Бу қизни аёл деб камситмагич. Уқиган қиз. Сену мен ўз тошимизга бир ботмон бўлиб юрибмиз-да, буининг тоши билан тортилсак, посангига ярамаймиз!

Эртасига Саида «Бўстон»га жўнади. Али бобо унинг чамадонини автобусга чиқариб берди ва автобус кўздан йўқолгунча қараб турди-да, кейин яна ўша куй мақомга қадам ташлаб ҳовлига кириб кетди.

III

Қаландаров Носировнинг кабинетидан ранги бўзариб чиққани, Саидага дабдурустдан: «Мўртгина нарса экансиз, қийналиб қолмасмикинсиз», дегани, ундан жапоб ҳам кутмай Назаров билан чиқиб кетгани райкомнинг тавсиясидан норози эканини кўрсатар эди. Бу Саиданинг кўнглига ғашлик солиб қўйди. Саида бу ҳақда Носировга ўша онининг ўзида гапира олмади, кўнглига «ҳалитдан шикоятми» деган гап келади деган андишага борди. Лекин бу гапни мавриди билан айтиб, Носировни хабардор қилиб қўйиш зарур эди. Саиданинг мўлжалича шундай маврид колхозга кетадиган куни келиши — жўнаши олдидан Носиров суҳбат ўтказиши, унга йўл-йўриқ кўрсатиши керак эди. Бяроқ унинг кутгани бўлмади: автомат ручкасига сиёҳини тўлдириб, қални дафтарини қўлтиғига қисиб кирганида, Носиров ҳатто ўтир ҳам демади, ўриндан туриб хайрлашгани қўл берди, оқ йўл, ишда муваффақият

тилади. Саида ҳайрон бўлди, бир қадар оғринди ҳам: «Наҳот секретарнинг, яна кекса ва тажрибали партия ходимининг раҳбарлик ишига кетаётган ёш, ҳали ҳеч нарсани кўрмаган коммунистга айтадиган бирон оғиз ҳам гапи бўлмаса!»

Саида, кўнглидаги бир гашлик икки бўлиб, Қаландаров билан муносабат ва тажрибасизлиги ҳақида не-не кўнглисиз ўй-хаёлларга бориб колхозга жўнади. Колхозга яқинлашган сайин унинг зеҳнида тажрибасизлик ваҳимаси чўкиб, Қаландаров билан ишлай олмаслик ваҳимаси юзага қалқий бошлади. Ҳақиқатан, Саида тажрибасиз бўлса — тажриба орттириши, хато қилса — тузатиши, билмаса — ўрганиши, демак, елиб-югуриб, қоқиниб-суриниб ишни олиб бориши мумкин, лекин Қаландаров рўйхуш бермайдиган бўлса-чи? Унинг устидан арз қилиш, уни жазога торттириш билан нш юришмайди; акси бўлиши, мураккаблашиб кетиши мумкин. Одам боласи циркнинг оти эмаски, қамчи қарсиллаганда чўккаласа...

Қаландаров ҳамон ўша кайфиятдами, ё кейинчалик ўйлаб феълдан тушдимми? Саида шуни билгиси, тезроқ билгиси келар эди.

Канал бўйидаги соя-салқин чойхона — автобус бекатида марказий газеталардан бирининг областдаги махсус муҳбири Аъзамжон учраб қолди. Аъзамжон бир тўда студентнамо йнгитлар билан кабоб еб ўтирган экан, Саидани даврага тортди. Эркаклар суҳбатда етнлган қиз бўлса, суҳбат аҳли ё сергап бўлади, ё индамас. Аъзамжон сергап бўладиган ва бунинг устига, гоаят хушчақчақ йнгитлардан эди. У бирпасда талай гап гапириб ташлади. Лекин бу гаплар сафсата ёки қизиқчиликдангина иборат эмас, унинг бутун областни қадамлаб кезганини, кўп колхозларни, улардаги одамларни яхши билганини, кўп раисларни жуда-жуда ўрганганини кўрсатар эди. У Саиданинг «Бўстон»га кетаётганини эшитиб, Қаландаров тўғрисида гапирди, унинг милиционер билан қилган можаросини жуда қизиқ қилиб ҳикоя қилди, Қаландаров мундайроқ меҳмон келса, югурдагига: «Эшон!» дер экан, бу иккита ион билан бир чойнак чой олиб кел» дегани, «ҳой, Эшон» деса, ош буюргани, «Эшон, ҳой» дегани эса, «ҳовлига бориб хотинимга айт, нозик меҳмон олиб бораман», дегани бўлар экан.

Саида Аъзамжоннинг Қаландаров ҳақидаги гапларига ичида гоҳ кулиб, рўпара бўлганида Қаландаров

югурдагиниш пима деб чақириши тўғрисида гоҳ ташвиш тортиб колхозга етганини ҳам билмай қолди. У автобусдан тушиб, оғир чамадонини кўтариб қийшайганича колхоз боғининг темир дарвозасидан кирганида, эллик қадамча нарида каттакоп сада остидаги сўрида оёғини салауглатиб ўтирган Қаландаровни кўрди. Қаландаров уни кўриб илжайди-ю, ўрнидан қимирламади, узуи оёқларини қаттиқроқ салауглатди. «Дийдоринг курсин,— деди Саида ичида,— ўзимни иззат қилмасанг, аёллигим ҳурмати, чамадонни кўлимдан олсанг ўласанми!..» Саида келиб чамадонини икки қўллаб кўтариб сўрига қўйганидан кейин Қаландаров сўрашгани қўл узатди.

— Келинг... Қийналмай келдингизми?

— Раҳмат...

Шу билан гап тамом бўлди. Саида жуда ноқулай аҳволда қолди. Анчадан кейин Қаландаров, худди ўнча гапиргандай деди:

— Колхозда айшингизни қилиб юра берасиз. Партия ташкилотининг секретарига иш йўқ дейиш мумкин. Пахта ҳар йили юз! Пилла юз! Оқсагани тармоғимиз йўқ дейиш мумкин. Узингиз ҳам билсангиз керак?

Саида нима деярини билмай қолди. Қаландаровнинг бу гапларидан: «Сен эмас, сендан дурустроқ секретарга ҳам муҳтож эмасман» дегани маъно чиқар эди. Бирпас жимликдан кейин Қаландаров гулзорининг нариги томонидаги идорага қараб:

— Эшон, ҳой!— деб қичқирди.

Саиданинг кўнгли бир оз ёришди, ичида: «Мухбирнинг айтгани рост бўлса, демак мен «иозик меҳмон» бўлсам керак...» деб қўйди.

Икки қаватли идора биносиинг ўнг қапотига тақаб солинган баланд ёзги қизил чойхона зинасидан чамандагул дўппи, оқ шойи кўйлак ва шим кийган бир бола югуриб тушди ва чопқиллаганича Қаландаровининг олдида келиб қўл қовуштирди. Эшон бола эмас, ёши элликдан ошган кўса экан. Унинг бўйни тошбақанинг бўйинини эслатар, юзи сўриб ташланган ҳусайни узумга ўхшар, лекин бир томонга силлиқ қилиб таралган сочи ёғидаги амиркон туфлисидан ҳам қорароқ ва кўпроқ ялтирар эди.

— Мана бу чамадонни ҳужрага киритиб қўйгин...
Ҳужрани ясатганмисан?

Эшон чамадонни силтаб елкасига олди.

— Ясатганман, бек ака.

— Сурат-сурат қоққанмисан?

- Қоққашман, бек ака.
- Қаландаров Саидага қаради.
- Уйингизни кўриб чиқасизми...
- Майли...

Эшон Саидани қийғос пишган олчалар орасидан оқариниб кўринган бинога томон бошлаб борди; чамадонни ҳужранинг остонасига қўйиб, югурганича қайт-тиб кетди.

Қаландаров югурдагини «Эшон, ҳой!» деб чақирганда Саида қанчалик хурсанд бўлган бўлса, ҳужрани кўриб шунчалик таъби тирриқ бўлди: полсиз, қоронғи, супурги билан оқланган, зах ҳиди анқиб турган бир кулба. Унинг бутун жиҳози шолкўрпа тўшалган оддий темир каравот, устига алланпма тўкилиб қотиб қолган қўлол стол, иккита табуретка; деворларига қоқилган «сурат-шурат» каттакон безгак пашша, рўзани нобуд қиладиган ҳар хил ҳашаротлар, зотли чўчқа тасвири сингари турли плакатлардан иборат эди.

Саида келтирган бисотини чамадондан олиб, столни, каравотни безаган бўлди, деразага ҳозирча газета тутиб қўйди, ташқарига чиқиб ювиниб келди, кийинди... Шу чоқ эшик худди мушук таталагандай тиқирлади-да, секин очилиб, Эшоннинг калласи кўринди. Ранс Саидани айттириб юборибди.

Саида борганда ранс ҳамон ўшандай, сўрида оёғини осплатириб, навбатма-навбат гапираётган икки кишининг сўзига диққат билан қулоқ солиб ўтирар эди. У, хаёли шуларда бўлса керак, Саидага қаради-ю кўрмади, анчадан кейин пайқаб, Эшонга: «Сизлар бораверинглар, мен ҳозир...» деди. Эшон Саидани бошлади.

Дарвозадан чиқиб, катта йўлдан бир оз юрилгач, чап томондаги толзор кўчага бурилишди. Жим кетавериш ноқулай бўлганлигидан, Саида Эшондан:

— Сиз колхозда нима иш қиласиз?— деб сўради.

Эшон анчадан кейин, худди хумга йўталгандай дўнгиллаб жавоб берди:

— Старший чойхончик!

Савол унга малол келганини кўриб, Саида ичида: «Мунча ҳам тўнг, мунча ҳам сўхтаси совуқ одам экан», деди-ю, бўлак сўз қотмади. Эшон кўчанинг охиридаги балайд дарвозага ўриятилган эшикка бошлади.

Қаландаровнинг ҳовлиси каттагина экан. Бир томонда унча дид билан солилмаган бўлса ҳам, каттагина иморат, сиркор айвон; унинг рўпарасида ҳовуз, чоғроқ шийпон, сим тортиб кўтарилган ток, боғча-полнэ... Ле-

кип буларнинг ҳаммаси ҳовли эгасининг ҳаваси зўру ҳафсала ва диди йўқлигини кўрсатиб турар эди: тоқнинг бир неча новдаси снмга ўз ҳолича тармашибди-ю, қолгани ерда ётибди; мева дарахтларининг остини, полизни шўра ва гумай босиб кетибди; ҳовузининг ўртасида аллақанақа қоғоз яшик ярмигача сувга ботиб қийшайиб ётибди ва шапкаининг гардиши, фанер парчаси сузиб юрибди; шийпон қачондир бир бўялган экан, ҳозир бўёқдан асар қолибди, холос; айвонининг зинаси олдида синяқ хум ағанаб, каттакон қадоқ тошзанг босиб ётибди...

Эшон устма-уст йўталди. Рўпарада тандирга ўт ёқаётган новча, кўк рўмолни томоғидан боғлаб олган бир кампир Саидага қараб, «келинг» деди-ю, яна ишини қила берди. Айвонга очиладиган икки эшикнинг биридан хонатлас кўйлак кийган, жуда семиз, бағбақалари осилган, қип-қизил юзи ялтираб турган, афтидан, ёшини белгилаб бўлмайдиган бир хотин чиқди. У меҳмон кутишда айтиладиган бир дунё гапни тез-тез ва бир нафас билан тўкиб ташлади-ю, Саидаши ичкарига таклиф қилди. Саида ичкарига қадам қўйди ва оёқ остидаги қип-қизил гилами кўриб, туфлисини ечди. Тузалган хонтахта ёнида, афтидан, меҳмонни қаршилаб турган барваста, сариқ бурма кўйлак устидан бир талай орден тақилган жигарранг костюм кийган қирғизбашара бир аёл Саида билан сўрашди ва қўлини қўйиб юбормай тўрга — атлас кўрпачага йўллади. Саида бу хотинни қаердадир кўргандай бўлди.

— Танишиб қўйинглар, Тожихон,— деди мезбон,— бу киши райондан... бизга ишга келдилар...

— Бу кишини яхши биламан,— деди Тожихон қўл бериб.

— Бу киши «Социализм» колхозининг донгдор бригадирларидан Тожихон Жаъфарова. Неча орденли? Бир, икки, уч...

Тожихон кулди...

— Сиққанича тақиб, қолганини рўмолчага тугиб олганман, Ҳуринисо опа,— деди Тожихон, дарҳақиқат, ёстиқнинг устида турган тугулчани кўрсатди.— Ўзаро текширишга борган эдик, бор бисотингни тақиб ол деишди...

Хўп кулишди.

Ҳуринисо ичкари уйга кириб кетди. Икки меҳмон бир-бирига қараб жилмайишиб, яна ҳол-аҳвол сўрашди. Саида уёқ-буёққа кўз ташлади. Уй ҳам ҳавас, ҳаф-

сала ва дид борасида ҳовлини эслатар эди: деразаларга ип билан осилган оқ крепдешин пардалар салқи; деразалинг чап томонига қўйилган чиройли ёзув столи устида каттакон сариқ самовар, жўмрагига ранг-баранг қоғоз гуллар тиқилган бирталай чойнак, қопқоғи тоб ташлаган қизил патефон; столга тираб қўйилган қимматбаҳо триляж, унинг иссиқ чойнак излари қолган тумбасида керосин лампа, чақилган гугурт чўплари, каттакон қизил совун... Саида ичида: «Қаландаровнинг ҳаваси зўру, лекин хотинининг ҳафсаласи, табиати мундайроқ экан», деб қўйди.

Мезбон ичкари уйдан бир вазада конфет олиб чиқди, Саида бу чоқ қарши девордаги суратларни — Қаландаровнинг орден ва медаллар тақиб олдирган портретини, бўйли ингичка, калласи катта, шалпангқулоқ бир болаининг кўзларини катта очиб ва лабларини қимтиб тушган расмини кўздан кечирмоқда эди, Мезбон гап бўлмаганда гап бўлсин деб, изоҳ берди.

— Арслонбек акаинининг пахтакорлар қурултойида олдирган сурати. Униси Қозимбек, менинг ўғлим, болалигидаги сурати, бу йил медицина институтини битирди, ўзимизнинг колхозда врач... отпускаи қилиб Москвага кетди.

Врач деганда Санданинг кўз олдига, негадир, капкатта киши келди.

— Врач? Ўғлининг шунақа каттами? Ёшсиз-ку!..

— О...— деди мезбон Саида «ҳали ёшсиз-ку» дейишини хоҳлаб,— қариб қолдик! Бабушка бўлиб қолдик! Қани, сомсадан олинлар...

Бахтга қарши Саида унинг хоҳишини пайқамасди.

— Ҳадемай невара кўраман,— деди мезбон гапни айлаштириб.

— Вой, Ҳуринисо опа, келин қилдингизми?— деди Тожихон.

— Энди! Қозимбек кўнмаётибди-ку, лекин барибир, кузда тўй қиламиз. Билмадим, ростми-ёлғонми, Москвага бориб ўқийман, дейди. Унинг гапига ким қулоқ солар эди, кузда бўйнидан сиқиб, чимилдиққа киргизиб қўйганимни ўзи ҳам билмай қолади. Шундай қизни қўлдан чиқариб тентак бўлибманми!..

— Келин қаердан?— деди Тожихон.

— Келин ўзимиздан чиқди,— деди Ҳуринисо ташқарига ишора қилиб.— Қифоятхоннинг қизи! Мапзурахон! Тошкентда ўқийди. Сухсурдай қизи! Бир-бирига хўп муно-

сиб!.. Ҳа, айтгандай, эсим курсин, сўрамабман, эрнинг дурустми? Кўп куйдирмайдими?

Тожихон Саидага кўз қирини ташлаб бир оёқ қизарди-ю, хижолатликни кулги билан енгмоқчи бўлди.

— Куйдирмаган эр эрми, опагон!— деди қаҳ-қаҳ уриб, лекин чин кўнгилдан чиқмаган бу қаҳқаҳани маъюслик дарров босди.— Сут билан кирган... Яқинда бир авж қилди. Иккинчи май куни меҳмон чақирган эдик. Чарчадим. Самовар қайнаб турган эди. «Битта чой дамлап», деган гап оғзимдан чиқиб кетибди. Балого қолдим: «Мен бригаданга аъзо эмасман, катталнигини аъзоларингга қил!» Қани энди гап уқтириб бўлса! Чойнакни ерга урди, самоварни тепиб юборди, пешонасига муштлади, бошини сўрнининг поясига уриб қопатди...

Саида бу ҳодисага тушунолмади.

— Нега, нега унақа қиладилар?— деди.

— Эшитган одам ишонмайди: мен нима десам, нима қилсам, бригадир бўлгани учун шундоқ деяпти, бригадир бўлгани учун шундай қилипти, менга зарбини ўтказмоқчи, мени оёқости қилмоқчи, деб ўйлайди. Мен билан бир жойга бормайди, ўзим борсам, гаши келади, бир баҳона топиб гурбат бошлайди. Илгари урар эди, энди ё ўзини уради, ё овқат емайди; баъзан идиш-товоқ синдиради, аразлаб Шўрқишлоққа — аммасиникига кетиб қолади. Мен дарров бориб олиб келаман: ишга чиқмаса, сир очилади!

— Узлари нима иш қиладилар?— деди Саида.

— Колхозда ҳисобчи... икки бола кўрдик. Болаларимизнинг каттаси ўн олтига қадам қўйди. Шунча йилдан бери аҳвол шу. Тўғри, авваллари, колхозда звено бошлиғи бўлган вақтларимда, эрим яхши эди. Бригадир бўлдим у балого қолдим. Баъзан жуда хафа бўлиб кетаман, «Бор-э!» дегим келади-ю, тагин минг андишага бораман: эл оғзига элак тутиб бўлмайди, «ордени кўпайиб, эрини ташлади» дейди...

— Мен ўқитган жувонларнинг ҳаммаси ҳам кам бўлгани йўқ!— деди Ҳурниисо керилиб.— Тожихонни кечки мактабда ўқитганман!

— Шунақами?— деди Саида таажжубланиб ва ҳозир унинг бирон иш қилишига, иш қила олишига кўзи етмаса ҳам, ҳарқалай, сўради:— Ҳозир ҳам ўқитасизми?

Ҳурниисо бу саволни эшитмаган бўлди.

— Ҳаммаси ҳам унинг ўси: бир колхоз раиси, бири район маданият бўлимининг бошлиғи, бири депутат...

Ҳа, айтгандай, қайси кунн Ҳакима келган эди, қаҳрамон бўлишига ўттиз бир тонна етмабди.

Ҳуринсонинг бу аёллар ҳақидаги гапларидан: «Мен ўқитган аёллар мана шунақа мартабаларга эришди», деган ифтихордан кўра кўпроқ, «барибир, ҳаммасидан яна ўзим ақлли, ўзим доно», деган бир гурур акс этар эди. Бу аёл, афтидан, ўша аёлларга ҳасад қилганини, бир вақтлар жамиятда бевосита тутган ўринни йўқотиб қўйгани учун қиладиган афсус-надоматини ўзидан ҳам, ўзгадан ҳам яшириб, шу гурур остига кўмар эди. У мана шу ақлини, донолигини кўрсатиш учун мавзудан мавзуга кўчар, илмдан, санъатдан, снѐсатдан, колхоз хўжалиги ҳаётдан қулоғига кириб қолган гаплар ҳақида ўзича муҳокама юргизиб, палапартиш, баъзан ҳеч қовушмайдиган фикрлар айтар, эрини ўлардай гўл подшо, ўзини ниҳоятда қув вазир қилиб кўрсатишга ҳаракат қилар эди.

Қаландаров келди. Ҳуринисо эри ҳақида айтганларини амалда кўрсатмоқчи, яна «шундай одам ҳам менга бўйин эгади», демоқчи бўлди шекилли, уни газабига олди:

— Келар эдингиз-да... Шу ҳам ишми! Ҳамниша шунақа қиласиз!.. Қачон ташлайсиз шу феълингизни?!— деб шовқин солди.

Қаландаров ҳазилга олди.

— Ташлаш керак бўлган феълим кўп, хўжайни! Туядан «нега бўйнинг эгри» деб сўралса, «қаерим тўғри» деган экан... Зернкмай ўтирибсизларми, меҳмонлар...

Қаландаров пойгакка чўкка тушиб, бир қўшоқ сомса билан икки пиёла чой ичди-ю, меҳмонлардан узр сўради.

— Айбга буюрмайсизлар, меҳмонлар, меннинг идорада яна бирон соатлик ишим бор. Хўжайни, кун қайтди, шийпонга жой қилдирсангиз...

— Кифоятхоннинг қўли тегмайди, Эшонни юборинг!— деди Ҳуринисо бошқа гап сизмайдиган бир оҳангда.

Қаландаров кетди.

Ҳуринсонинг эрига қилган муомаласидан уйда печукдир кўнгилсиз бир губор қолди.

Бир оздан кейин Тожиҳон кетгани ижозат сўради ва Ҳуринсонинг қисташига қарамай, ўридан турди. Тожиҳон сафардан икки кун кечикиб қайтибди, шунинг учун бригадасидан кўнгли ҳеч тинчимаётган экан, йўқса Саида билан бир гаплашишга муштоқ эканини қайта-

қайта айтиб, уни уйга таклиф қилди. Саида боришга ваъда берди. Уни кузатиб чиқишди.

Тожихон оёғи узангига тегиши билан ўзини эгарга олиб, отга қамчи босди.

Хуринисо билан Саида қайтиб ҳовлига киришди.

Шийпонга жой қилинди. Бу ердан ҳовлининг, боғча ва полизинг қаровсизлиги яна ҳам яққолроқ, яна ҳам хунукроқ кўринар, бунинг ҳаммасига одамнинг ичи ачир, гаши келар эди.

Хуринисо дастурхон устида гувиллаб, ўзини қанд-қурсга ураётган пашшаларни гажимли шоҳи елпигич билан кўриб, дам-бадам: «Саидахон, дастурхонга қараб ўтирсангиз-чи!» деб қистаб, яна ўтмишдаги хизматлари, «Қаландаровни Қаландаров қилгунча она сути оғзига келган»лиги тўғрисида гап очди.

Саида унинг ўтмишда Тожихон сингари бир қапча қиз-жувонларнинг бир оз ўқиб олшига сабаб бўлганидан ташқари, яна нима ишлар қилганига, хусусан, Қаландаровга қандай ёрдамлар қилганига жуда қизиқди. Бироқ Хуринисо ўша «хужум» йиллари паранжида қатнаб, хотин-қизлар учун очилган саводсизликни битириш курсини тугатгани ва ўша курсда бир йилдан ортиқ ўқитувчилик қилганидан бошқа янги гап айтолмади. Қаландаров тўғрисига келганда эса, мавзудан чиқиб кетди. Уша йили кузакда унга бирдан икки киши совчи кўйибди: бири — қишлоқ активларидан шу Қаландаров, иккинчиси — Асад бойвачча деган мол-дунёси кўп бир киши экан. Хуринисонинг ота-онаси Асад бойваччага розилик бериб, «оғизбойлар» бўладиган куллари Қаландаров бир нима қилибди-ю, ишни бузибди, бир ҳафтанинг ичида ҳамма расм-русмин жойига кўйиб, Хуринисони инкоҳлаб олибди. Ҳанг-манг бўлиб қолган Асад бойвачча эс-ҳушини ўнглаб олганидан кейин қон тўкишга онт ичиб, бир кечаси Қаландаровнинг уйига келибди, лекин унга рўпара бўлишдан ҳайнқиб, эшагининг қорнига пичоқ уриб кетибди...

Саида гапни ҳарчанд айлантирса ҳам, Хуринисони асл мавзуга яқинлаштиролмади. Лекин, ҳарқалай, жуда кўп гап орасида баногоҳ йилт этиб қолган баъзи сўзлар Хуринисо Қаландаровни юқорига тортганини эмас, Қаландаров уни аста-секин пастга босиб келганини кўрсатар эди.

Тўйдан кейин Хуринисо яна бир ярим йилга яқин пала-чулла ўқитувчилик қилибди. Қаландаров колхозда бригадирликка тайин қилинганидан кейин уни ўз бри-

гадасига кирадиган ипакчилик звеносига бошлиқ қилдирибди. Булар Мирзачўлга кўчиб келишганда ҳам Қаландаров «Ўзбекистон» колхозида бригадир, Ҳуринисо ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган экан. Қаландаров колхозга раис бўлганидан кейин Ҳуринисони девор қўшини — болалар боғчасига мудир қилиб тайинлабди. Ҳуринисо бу ерда — «Бўстон» колхозида ҳам боғча мудир, лекин боғча ҳовлига узоқроқ бўлгани учун шу Кифоятхонни ўзига ўриибосар қилиб олибди. Ҳуринисо вақт-соати билан бошқа дурустроқ ишга ўтмоқчи бўлгани учун бу вазифага вақтинча деб қарар, боғчага фақат ўша томонга йўли тушгандагина бирров кириб чиқар, ҳамма ишни Кифоятхоннинг ўзи қилиб, ойликни ҳам ўзи олар экан. Шу билан бирга, Кифоятхоннинг кўпроқ вақти раиснинг хизматида ўтадиганга ўхшар эди. Ҳуринисо Кифоятхонни ўриибосар қилиб олганига қанча вақт бўлганини ҳисоблаб ҳайрон қолди:

— Вой ўлай, шунга дарров ўн йил бўлибдими! — деди.

Ҳуринисо яна тўй, келиш Манзураҳон, унинг ҳуси-жамоли тўғрисида гапирди:

— Оқи оқ, қизили қизил! Қошлари қундуздай! Кўчага чиқса, ҳамманинг кўзи ўшанда. Бир куни бозорга бориб узум олмақчи бўлган экан, узумфуруш анграйиб, тарозиси қўлдан тушиб кетибди. Кула-кула ўлибмиэ... Буни Кифоятхоннинг ўзи бошлаб айтади. Лекин Манзураҳон бахти бор қиз экан — Қозимбекнинг қўлига тушган қизни қулоғигача бахтга ботди деяберинг. Шундай ақлли, шундай қобил, шундай беозор... Шу ёшигача бировни «сен» деганини билмайман. Шундай йилит яхши кўрган хотинига қандай бўлса экан! Бу нарса хотин киши учун катта гап. Хотинига мушукдай ишқаланиб турса қандоғу ҳадеганда биқинига муштлаб турса қандоқ! Эрдан калтак еганингда ҳам жонинг оғрийди, ҳам дилинг... Мен буни яхши биламан. Арслонбек акангиз вақтида мени хўн урган. Лекин ҳозир эсига тушса, хи-жолат бўлади. Колхоз раиси бўлганидан бери битта чертгани йўқ, чертиш уёқда турсин, қўлимни совуқ сувга урдирмайди, «хўжайин» деб туради. Ўзи умрида курортнинг юзини кўрган эмас, мени ҳар йили одам қўшиб курортга юборади. Бу йил бормайман, докторлар дам олинг дейишаётибди.

Қаландаров қош қорайганда Эшон билан бирга келди. Маълум бўлишича, Эшон Кифоятхоннинг эри — раисга бўлажак қуда экан. Эшон Саида қундузи кўрган

одамга сира ўхшамас эди: раиснинг олдида пилдираб, икки гапнинг бирида уни кулдириб, оёқ учида елиб-югуриб, бирпасда бутун ҳовлига, шийлопга фэйз киргизди; хойтахтани турли-туман кўкат, ўзи келтирган ва хотини Кифоятхон пиширган закускалар билан безади, пақирдан учи чиқиб турган шишалардан иккитасини очди, чироққа солиб, ҳафсала билан артган рюмкаларига вино, коньяк қўйди. Қаландаров шишани унинг қўлидан олиб, қиррали стаканга коньяк тўлдирди-да, узатиб:

— Ма, волиданг келгунча ютиб ол, кейин биз билан майда қиласан!— деди.

— Унақа демапти— деди Ҳурнисо эрига хўмрайиб, кейин Саидага изоҳ берди:— Кифоятхон бу кишидан уч-тўрт ёш каттароқ...

Эшон синчалоғи билан Қаландаровнинг биллагига секин уриб коньякни олди-да, битта кўтарди ва раисни кулдириб учун закуска қилмади: «Коньякка ҳам закусками», деди; кейин қулупнайидан бир ҳовуч олиб оғзимга солди. Ранс унинг тилини қичитиш учун: «Қулупнайини ҳовучлаб ейдими киши!» деган эди, Эшон: «Тарелкаси билан оғзимга сиғмайди», деб яна кулдирди.

Қаландаров Кифоятхонни дастурхонга чақирди. Кифоятхон кўк рўмолини томоғининг тагидан қайта боғлаб, ёш қиздай уяла-уяла зинадан чиқиб келди ва қилпиллаганиамо бир ҳаракат билан пойгакка ўтирди. Унинг ўйнаб турган кўзлари бир лаҳзада хойтахтадаги турли закуска, ширинлик, кўкат қўйилган тарелка ва ликопчаларини, вино тўлдирилган рюмкаларини, Эшоннинг олдида турган шишаларни кезиб чиқди; сў остидан Қаландаровнинг юзига, Саиданинг биллагигадаги соатга, кўкрагидаги тўғнағичга тушди. Саида раиснинг бўлажак келини Манзураҳонни кўз олдига келтириш учун Кифоятхонга зимдан разм солди. Унинг жағи кепг, кўк томирлари бўртиб турган икки чаккаси ичкарига ботган, пешонаси кавушнинг бетига, йўқ, умуман, юзи мардона кавушга ўхшар эди. «Хулук хотинларнинг хулуклигини аксари бошқа фазилатлари кўмиб кетади; суҳбати ширин бўлади» деган ўйда Саида уни гапга солмоқчи бўлди, боғча, болалар ҳақида бир қанча саволлар берди. Бироқ Кифоятхон бу саволларнинг биронтасига ҳам жавоб бермади, бошини қуйил солиб, илжайиб, эрка ўсган қиз боладай эркаланиб — қийшаанглаб, кўз қири билан Ҳурнисога қарарди, ниҳоят бир нимани баҳона қилиб, пастга тушиб кетди.

Қаландаров рюмкани қўлига олди.

— Қапи, Саидахон, ичайлик... Сизнинг пойқадамшигиз учуи...— деди ва рюмкасини кўтариб бўлгач, Хуринисонинг олдидаги тўла турган рюмкани кўриб қолди.— Ие, ичмабсиз-ку!

Хуринисо шу қилмиши билан меҳмон олдида ўзининг маданиятсизлигини кўрсатиб қўйгандай, Қаландаров қаттиқ хижолат тортди ва рюмкани олиб хотинининг қўлига берди. Хуринисо рюмкани икки марта лабига тегизиб, икки марта қайтарди. Унинг ичмаётганини кўриб, Саида:

— Кўнглишигиз тортмаса, қўя қолинг,— деган эди, Хуринисо эрига қаради. Қаландаров Саиданинг гапини эшитмади, ё ўзини эшитмаганга солди. Эридан тезда тайинли бир ишора бўлмагандан кейин Хуринисо вилони ичди, лекин ит азобида ичди. Саида буни пайқадди ва бунга эътибор қилди.

Биринчи рюмкадан кейин, одатдагича ҳамма жим бўлиб қолди. Қаландаров шу жимликни бузиш мақсадида, бошқа гап бўлмади шекилли:

— Бизнинг Эшон кабобпазларнинг пири, ошпазларнинг отахони, дуторни эзоди, ашулани қияди...— деди.

— Лағмон-чи, лағмон,— деди Эшон бўшаган рюмкаларга вино ва коньяк қуяр экан,— лағмонга айниқса ўртоқ Қодиров қойил эдилар. Уэлари ҳам зап секретарь эдиларда, а, бек ака!..

Сўз район партия комитетининг собиқ секретари Қодиров ҳақида борар эди. Қаландаров «эсимга солма!» деган маънода бош чайқаб:

— Қани, дуторни ол!— деди.

Эшон шийпонининг устунида осиглиқ турган садафкорли дуторни уч бармоғи билан кўтариб олди, торини тишининг кири била хўп артиб созлади ва машқ бошлади. Унинг дутор чалиши унча-мунча дутор машқ қилиб юрадиган Саидага манзур бўлди: Эшон дуторнинг қорнига бармоқларини тегизмай, торига зўр келтирмай товушини жуда тиниқ чиқарар эди.

Эшон иккита машқ қилиб, битта ашула айтди. Унинг овози ҳам ширали эди. Қаландаров машқ ва ашуладан мамнун бўлди, афтидан, уни яна гапиртириб, кулгиси келди.

— Бизнинг Эшон мана шунақа... Лекин иккита айби бор: бирламчи, худо бўйдан, жуссадан берган эмас; хотини билан подручка қилиб кетаётганида орқасидан кўрган киши Эшонни Кифоятхонга осиб қўйибди дейди.

Эшон «жуда ўткир гап бўлди» деган маънода бош

чайқаб қотиб-қотиб кулди. Хуринисо «биропнинг олдида қудамизни калака қилма» демоқчи бўлиб эрига хўмрайди. Лекин Қаландаров бунга эътибор қилмади.

— Иккиламчи, хотинидан кўп калтак ейди,— деди ва ўзи билса ҳам, яна сўради,— менга қара, кўпроқ нима учун уради?

— Рашки ёмон! Кўнгли эгри!— деди Эшон.— Ун йиллик ўлиқдану ҳали тугилмаган чақалоқдан рашк қилмайди, холос!

Хижолат бўлиб ўтирган Хуринисо эрини тиёлмагандан кейин Саидага юзланиб:

— Маҳовот, ҳазил... Қифоятхон урмайди, лекин жаҳли тезлиги рост,— деган эди, Эшон уни шарманда қилди:

— Қайси йили Шоҳимардондан қайтишда Фарғонада меҳмонхонага тушдик, шунда тепиб зинадан юмалатиб юборган эди, пел! Ушанда қаншарим ёрилган эди, манна...— деб қаншарини кўрсатди ва Саидага юзланиб шикоят тарзида давом этди:— Мен ҳам урай десам, қонунга тўғри келмайди; устидан арз қилай десам, бу замонда хотин киши одам ўлдирса ҳам... одам ўлдирган хотин эмас, ўлик жавобгар бўлади. Дастидан қочиб кетай десам... бир қочиб кетган эдим, Намангандан топиб, гирибонимдан сиқиб олиб келди!..

— Шунақа, экан, нега олдинг шу хотинни?— деди Қаландаров.— Ҳа, айтгандай, ҳамма иллат отамда деган эдинг. Отанг нима деб васият қилган?

Эшон олдида турган рюмкани битта отди ва оғзини қўлининг орқаси билан артди, закуска қилмасдан дўпписининг ичини ҳидлади.

— Отам... қозиқнинг учи ҳам бўлма, боши ҳам бўлма, ўртаси бўл; учи бўлсанг ерга кирасан, боши бўлсанг тўқмоқ ейсан деганлар.

— Ҳақиқатан тўғри!— деди Хуринисо қудасининг гапига жуда катта маъно берган бўлиб.

Қаландаров қозиқ тўғрисидаги гапни бир неча марта эшитган бўлса ҳам яна завоқ қилиб кулди ва Хуринисонинг имо-ишорасига эътибор қилмай, Саидага Эшоннинг саргузаштини гапириб берди.

Эшон отасининг васиятига амал қилиб, тўрдан жой тегмайдиган, пойгакда чой тегмайдиган бир одам бўлиб етишибди, узоқ вақт ҳаётда йўлини тополмай юрибди, ниҳоят шундай бўлибдики, бутун умидини оладиган хотинига боғлабди: бирои уйли-жойли хотин бўлса, рўз-

гори, бисоти бўлса... Эшон, нияти холис экан, ўттиз икки ёшда шундай хотинга, яъни мапа шу Кифоятхонга учрабди. Кифоятхон ҳам савдогар эридан қолган ҳовличанинг деворини баланд олдириб, рўзгорига гард қўндирмай, мўминияни бир эрининг кўйида ўсма қўйиб, сурма тортиб юрган экан, ўзидан беш ёш кичик, қиз олмаган йигит — Эшонни дарров ичкўёв қилиб олибди ва ўша илти туғиб берибди. Бу вақтларда Эшон артист бўлиб, театрда ойлигига яраша деб фақат доира чалар, дуторчи ва ашулачиликдан иборат икки ҳунарини эса «отар»дагина кўрсатар экан. Театр дирекцияси буни биллиб Эшонни ишдан бўшатган кунларда, Қаландаров уни бир ошнасининг тўйида кўриб қолибди-ю, ашула ва қизиқчилиги манзур бўлиб, колхозга таклиф қилибди. Эр-хотин маслаҳат қилиб, номи чиққан раиснинг қаноти остида «бир нима бўлиш»га кўзлари етгани учун унинг таклифини қабул қилишибди ва бир ойга қолмасдан ҳовлини сотиб, «Бўстон»га кўчиб келишибди, раиснинг ёрдами билан дарров уй-жой қилиб олишибди. Шундан бери Кифоятхон Хуринисонинг тутинган онаси, Эшон эса, ўзи айтмоқчи старший чойхончиликдан ташқари, раиснинг югурдаги, кабоглаз ва ошпази, ашулачиси, қизиқчиси, улфати, ходимгари, агенти, мирзаси экан.

Хуринисо эрининг сўзи давомида унинг баъзи қаттиқ ибораларини юмшатиб, хатоларини тузатган бўлиб турди-ю, сўз Манзураҳон тўғрисида кетганда эрини буткул подонга чиқарадиган луқмалар ташлай бошлади. Манзураҳоннинг ўзи онласига муносабати масаласида эса эр-хотин тортишиб қолди. Қаландаров қизни болалигидан жуда ақлли бўлганини айтиб, шундай онладан шундай тарбияли қиз чиққанига ҳайрон қолар эди.

— Шу ерда ўқиб юрганида ҳам кўпроқ умрини мактабда, ёзда лагерларда, пионерлар орасида ўтказар эди. Тошкентда ўқиётганига ҳам анча бўлди, каникулга келган вақтларида ҳам бирон ҳафта турганини билмайман, дарров кетиб қолади.

Хуринисо ўз келишининг онласини бировнинг олдида, яна қудаси ўтирган вақтда ер билан яқсон қилаётган эрининг подонлигидан кўйиб-пишди, Манзураҳон кўпроқ умрини мактабда ўтказганига, каникул вақтларида ҳам ота-онасининг олдида кўл турмаганига сабаб бу онладан жиркангани эмас, илмга берилиб кетгани эканини исбот қилишга уриша кетди. Жиндаккина бўлса ҳам кайф, қудалари ҳақида эри гапирган ножўя гапларини пучга чиқариш зарурати, ниҳоят, эридан устун тургани-

лиги ҳақида Саидага айтган гапларини исбот қилиш хоҳиши Ҳуринисонинг жағини очиб юборди.

Ҳуринисо гапирётган гапларнинг ичида тўғриси ҳам бор, кўпи ўзининг пўклиги, ҳатто пучлиги билан кишининг кулгисини қистатар эди. Қаландаров оғзидаги бунақа гапларни, эҳтимол, жуда кўп эшитган ва ҳар сафар сарагини олиб, пучагини қулоғи ёнидан ўтказиб берган ва шунга ўрганиб қолган бўлса. Бироқ ҳозир бегона одам олдида, яна колхоз партия ташкилотининг секретари бўладиган одамнинг — ёш бир қизнинг олдида бу гапларнинг пучаги уни хижолатга қўймоқда эди. Қаландаров сўз мавзуини янгилашга икки-уч марта уринди, бироқ Ҳуринисо буни эрининг сигилгани аломати деб билиб, яна авжига чиқди. Ниҳоят, Қаландаров гаши келганини билдирмаслик учун кулиб деди:

— Ҳўжайин, меҳмоиға ҳам сўз берамизми, йўқми?

Ҳуринисо насихат йўсинига ўтди:

— Гапни орқа-олдингизга қараб гапиринг! Мен сизни ёмон бўлинг демайман... Бўлдирадиган ҳам хотин, ўлдирадиган ҳам хотин!

Ҳуринисо унинг ўзига маълум бўлмаган камчиликларни, ҳаммага маълум хатолари тўғрисида сўзлаб, гапни кўпиртириб бошлаган эди, ране чакка томирлари бўртиб, жеркиб ташлади:

— Афлотунинг қизи бўлсангиз ҳам гапни тонналаб олингу граммлаб сотинг! Гапингиз гапга ўхшамайди, оғзингиз гапдан бўшамайди!..

Қаландаров жаҳли келганда қандоқ бўлиши аён экан шекилли, шундай кўпириб, шундай тошиб шақиллаётган Ҳуринисо бирдан тушди, товуши исчукдир майин бўлиб қолди.

— Вой, мен нима дедим... омади гапни айтдим...

Қаландаров, жаҳл оти суриб кетганда тизгинлаб ололмаса керак, бошқа ҳеч гапга ўрни қолмаган бўлса ҳам яна узиб-узиб олди:

— Тиши чиққан болага — чайнаб берган ош бўлмас дегаялар! Ҳар нима қилсангиз қилинг, меини итингизининг ёнига боғланг, лекин раҳбарлик қилманг! Тоқатим йўқ! Хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўяман!— деди ва бу гаплардан суҳбатга ғурбат чўкмасини учун Эшонга тегишди:

— Ашуладан олсанг-чи, нима бўлди, пружинани узилдимми? Айт, қаттиқ-қаттиқ айт, одам ашула эшитгандай бўлсин!

Эшон ашула айтди. Ҳуринисо ҳам, орада ҳеч гап

ўтмагандай, ўзини хандон-хушон туттишга ҳаракат қилди. Лекин, Саиданинг назарида, суҳбатдан кетган файз қайтмади. Унинг кўнглида гашлик пайдо бўлди: «Хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўяман... Ҳозир хотинига шундай дейиши зарурми ёки бу қирри чол пайт келганда мени огоҳлаштираётибдими?..»

Саиданинг назарида Ҳуринисога ҳозир эмас, умуман шундай дейишнинг ҳожати йўқ, чунки у одамлар олдида ўзини эридан қанчалик баланд тутса, ҳоли қолганда шунчалик наст тушадиган хотинлар тоифасидан экани, Қаландаров хотинининг эл олдида қариллашига ҳеч қачон монелик қилмаса ҳам, уйда «гаҳ» деганда қўлига қўндириши очиқ кўриниб турар эди.

Кифоятхон ошни сузаётган пайтда, идорадан одам келиб, раисни олиб кетди. Қаландаров шу кетганича кечаси соат бирдан ошганда келди. Ҳуринисо ошдан кейин Саидани хужрасига кетгани қўймади. Саида шу ерда ётиб қолди.

VI

Қаландаров ҳар кунгидай тонг ёришмасдан идорага чиқиб кетган эди, офтоб тиг тортганда иноушта қилгани келди; иноуштадан кейин Саидани олиб яна идорага чиқди ва боққа кириб кетаётиб, дарвоза олдида учраган тўлагина бир жувонга:

— Умидахон, бу кишига кабинетларини кўрсатишг,— деб Саидани топширди-да, ўзи сада остида кутиб турган одамларга томон кетди.

Умида ялт этиб Саидага қаради ва қувноқ товуш билан:

— Салом, Саидахон!— деб қўл берди,— правлениенинг секретари Умида! Умида Умарова!

Булар коридордан доира шаклидаги залга, залдан яна узун ва қоронғироқ коридорга ўтишди. Умида коридорнинг охиридаги эшикни очиб Саидага йўл берди. Бу бўлма қабулхона эди. Телефон жиринглади. Умида трубкани олар экан. Саидага курси суриб берди. Саида ўтириб, икки томондаги қора клеёнка қоплаган эшиклардаги лавҳани ўқиди. Қизил ойнага оқ ҳал билан ёзилган бу лавҳаларнинг бири «Бўстон» колхозини правлениесининг раиси», иккинчиси «Бўстон» колхоз партия ташкилотининг секретари» деб ёзилган эди. Саида ичида, «секретарининг иззати жойида-ку», деб қўйди. Умида телефонда гаплашиб бўлганидан кейин столининг тор-

масидав иккита калит олди, бириши «пўлат сандиқнинг калити» деб Саидага берди, иккинчиси билан кабишети очди. Кабинетни кўриб, Саиданинг оғзи очилиб қолди. Қимматбаҳо мебеллар кўзни қамаштиради. Столларга ёйилган қизил мовут, курси ва креслоларга қопланган қизил бахмал чўғдай яшнайдди. Деворларда доҳийлар ва раҳбарларнинг зарҳал рамкаларга солиб осилган портретлари, областнинг харитаси, колхоз территориясининг плани, турли-туман диаграммалар, фото ҳужжатлар...

— Бу кабинет яқинда бўлганми?— деди Саида.

— Йўқ, Саидахон, менинг правленига секретарь бўлганимга беш йилдан ошди, мен келганда ҳам бор эди.

— Яхши тутишибди...

— Арслонбек акам бу кабинетга жуда бино қўйганлар, ясаганлари ясаган. Ўз кабинетлари билан ишлари йўқ. Лекин ўз кабинетлари ҳаминша қулф, ё меҳмон келганда очилади, ё жаҳллари чиққанда...

— Жаҳллари чиққанда?!— деди Саида бу гапни ҳазил гумон қилиб кулиб.

— Ҳа, жаҳллари чиққанда... Бировга қаттиқ гапирадиган бўлсалар, шу кабинетга олиб кириб гапирадилар. Шу феъллари яхши: ҳеч кимни бировнинг олдида беҳурмат қилмайдилар.

Саида пўлат сандиққа калит солди.

— Менга калитни берганингиз иш топширганингизми? Ишни мен кимдан қабул қилиб олаётибман?

Умида ҳам кулди.

— Бюро аъзосидан... Секретаримиз кетишда менга калитни берди, холос, иш топширгани йўқ.

Саида сандиқни очди. Сандиқда бир-икки мажлисининг протоколи, коммунистларнинг рўйхати, взинос ведомости, йиғирма олти сўм бир неча тийин пул, бир варақ дафтарга ёзилган бир ариза бор экан.

Саида аризани кўздан кечирди. Ариза бундан ўн тўрт ой бурун ёзилган бўлиб, Нормат Бадалов деган комсомол аъзоси бригадир Зулфиқоровни қўш хотинликда айблар ва бунга панжа орасидан қараб келаётган бир неча коммунистни жуда қаттиқ танқид қилар эди. «Ҳм, Носиров айтган одам», деди Саида ичида ва Зулфиқоровни коммунистлар рўйхатидан излади. Зулфиқоров партия аъзолигига етти йилдан бери кандидат экан. Саида масаланинг тағидан хабардор бўлса ҳам, бунга Умиданинг муносабатини билиш учун:

— Бу ариза текширилганми?— деб сўради.

Ариза икки марта партия мажлиси муҳокамасига қўйиладиган бўлганда, Қаландаров кейинга қолдиртирган, ишнинг долзарб вақтида яхши бригадирни чалғитмайлик, деган фикрни айтиб, шу фикрни ўтказган эди. Умида буни айтмай, порози бир алфозда мужмалроқ жавоб берди:

— Унча яхши билмайман... Бу ишга бир вақт Қодиров ҳам аралашиб юрган эди.

Бу ҳақда Носиров гапирган, бу фактни таҳлил қилиб берганда ҳам, Саида чандон эътибор қилмаган эди, ҳозир унинг назарида бундан муҳимроқ иш, партия ташкилотининг фаолиятсизлигини кўрсатадиган бундан каттароқ факт бўлиши мумкин эмас эди, шунинг учун буни биричи партия мажлисидаёқ муҳокамага қўйишни кўнглига тугиб қўйди.

Танишгани бошқа ҳеч нарса бўлмагани учун Саида кабинетни қулфлаб, боққа чиқди. Қаландаров, олдида бир чойнак чой, сўрида оёғини саламлатиб ўтирар эди, Саидани кўриб «кабинетни қойил қилибманми» деган маънода: «Хўш, қалай?» деб илжайди.

Саида кабинетга эмас, ишга қизиққанлигини писанда қилиш учун унинг саволига жавоб бермади ва келиб сўрига ўтирганидан кейин қошнини чимириб:

— Колхозда қўш хотинли одамлар ҳам бор экан?— деди.

Қаландаров сўз ким устида бораётганини фаҳмлаб, ҳазилга олди:

— Бор, ҳаммасидан ҳам бор, ҳеч камчилигимиз йўқ.

— Бу ариза нима учун ҳозиргача муҳокама қилинмади?

Саиданинг бу гапини ҳазилга ҳазил тариқасида айтмагани Қаландаровга малол келди. У ўрта бармоғи билан пешонасини тез-тез ишқаб, худди тиши билан дапак чаққандай, бош силкиб:

— Зулфиқоров яхши бригадир!— деди.

Саида заҳарханда қилди:

— Колхозда хотин мукофотга бериладими?.. Яхши бригадир иккита хотин олса, ундан яхшироғи учта олса... Менингча, кечикиб бўлса ҳам бюрода муҳокама қилиш керак!

Қаландаровнинг рўй-рост аччиғи келиб, чакка томирлари бўртди.

— Уэлари биладилар,— деди истехзо билан,— ҳар кимда ҳам битта-иккита мажлисга етқулик гуноҳ топи-

лади. Аввал сизни секретарликка сайлайлик, ундай кейин нима қилсангиз қилаверасиз!

Санда, бир лаҳза нафаси ичига тушиб, ноқулай аҳволда қолди. Қаландаров Сандани умуман қайириб олишни кўзлаган бўлса ҳам, биринчи тўқнашишдаёқ бир зарб билан қайириб оламан деб ўйламаган эди. У ғолибона бир гурур билан элли камарини ушлаб, бир слкасини кўтарди ва тишининг орасидан бир томонга чирт этиб тупурди.. Санда ўзини дарров ўнгариб олди.

— Бир коммунистнинг қилмишини муҳокамага қўйишни талаб қилиш учун секретарь бўлишим шартмикин?— деди.

Қаландаров Санданинг зарбага бундай эпчиллик билан чап беришини хаёлига сира келтирмаган бўлса керак, ўзи шошиб қолди.

Шу аснода Умида раисни телефонга чақирди-ю, бу гап чала қолди, лекин Санда буни давом эттиришга хоҳиш эмас, бошлаганига пушаймонлик сизди: «Наҳот мен ишни шундан, яна шу хилда бошлашим керак бўлса!.. Бунақада ҳали иш бошламасдан орамизни бузиб қўяман-ку!»

Шундан кейин Зулфиқоров ҳақида бошқа гап очилмади. Санда фаолиятини шундан бошлашни юмаъқул ҳисоблаган бўлса, Қаландаров масала жиддий тус олса, ўзига гап тегишни билиб, Зулфиқоровни минбаъд ҳимоя қилишдан воз кечди. Лекин ҳар иккиси ҳам, хусусан, Қаландаров бундан воз кечганини билдиришни еи бериш деб билар, ён беришни эса нўхтасининг учини бериб қўйиш, ҳозир ва келажакда ҳар қандай обрўдан, оммага таъсир кучидан маҳрум бўлиш деб ҳисоблар эди.

Санда биринчи партия мажлисини ўтказишга тайёрлик кўра бошлади: коммунистлар, колхознинг раҳбар ходимлари, актив комсомоллар билан суҳбатлашди, партиявий ишлар билан танишди. Санда бундай разм солиб қараса, колхознинг ташкилий-хўжалик, маданий ҳаётида ҳам ҳали ҳеч қаерда, ҳеч қачон ўртага ташланмаган анчагина камчиликлар, ҳатто хатоликлар бор экан. Бу ҳақда одамлар баъзан тортиниброқ, баъзан тушунолмаган бўлиб, баъзан истеҳзо ва пичниг билан гапирришар эди. Санда бунга жуда суюнди: демак, ҳисобот юзасидан бўладиган музокара қизғин тус олади, партия турмуши, колхоз ҳаётидаги камчиликларни очиб ташлайди, янги бюро ва умуман партия ташкилоти олдидан турган бугунги ва эртанги вазифаларни белгилаб

беради, бу вазифаларни бажаришга коммунистларни сафарбар қилади, булардан ташқари, тажрибасиз ва ёш раҳбар, хўжалик ҳаётига тўнқуз бўлган Саидага коммунистларни тезроқ ўрганишга, хўжалик ҳаётининг ўзак масалаларни билан тезроқ танишишга имкон беради.

Бироқ мажлиснинг кун тартиби масаласида келишмовчилик юз бериб қолди. Очиқ тўқнашувга бориб етмаган Зулфиқоров масаласини эътиборга олмаганда, бу икки орада бўлган биринчи тўқнашув эди.

Қаландаров эски бюронинг фаолияти ҳаммага маълум бўлганидан, ҳисобот қуруқ расмият бўлишини айтиб, тўғридан-тўғри сайлов ўткази беришни таклиф қилди.

— Бу нарса Уставнинг талаби,— деди Саида мумкин қадар назокат билан.

— Устав партия турмушини расмиятга айлаштириш учун ёзилган эмас-да,— деди Қаландаров ёш қизга оталарча насиҳат оҳангида.

Саида эски бюронинг ҳисобини қўйиб, Уставнинг талабини бажаришдан ташқари, яна қандай мақсадларни кузатаётганини айтиб берди. Қаландаров ичида Саиданинг бу фикрини маъқул кўрса ҳам, ўз фикрини ўтказиш учун ганида туриб олди. Унинг ўжарлигига Саида партия мажлисларида ўз ҳукмини ўтказиб келган одамнинг сундан кейин ҳам ҳукмрон қолишга ҳаракат қилиши деб баҳо берди-да, агар бу масалада келишиб бўлмаса, райкомга мурожаат қилишга тўғри келишига ишора қилди, чунки унинг «хотин киши раҳбарлик қилса, калавамнинг учини йўқотиб қўяман» деган гапи ҳам кўнглининг бир бурчида турар эди. Саиданинг ўз фикрида туриб олишига Қаландаров ҳам ўзинча маъно берди: «Бу маҳмадана ўз сўзини ўтказмоқчи, шу билан бундан кейин ҳам ўзбошимчалик қилмоқчи», деб қўйди.

Шундай қилиб, ҳисобот масаласи Қаландаров учун мажлисни чўзадиган ортиқча расмиятдан нафсониятга айланди, Саида учун эса иш манфаати ва Устав талаби сифатида яна ҳам каттароқ аҳамият касб этди.

Бироқ Саида минг ҳақ бўлса ҳам, бу келишмовчиликни кўзда тутмасдан иш кўргани истиҳола қилиб қолди. У қанақа йўл тутмасин — Қаландаровнинг фикри билан тўғридан-тўғри ҳисоблашмайдини, райком орқали иш кўрадими, коммунистларни ўз томонига тортиб, Қаландаровни яқкалаб қўядими — буларнинг ҳаммаси орани бузиши аниқ эди.

Мажлисни ўтказиш, тезроқ ўтказиш, эски бюронинг ҳисобини қўйиш керак, бу нарса иш манфаати, Устав талабидан ташқари, Қаландаров билан партия ташкилоти орасидаги муносабатни аниқлаб олиш учун ҳам зарур эди. Шу билан бирга, Қаландаров билан икки орани бузадиган тўқнашиш бўлувига йўл қўймаслик шарт, chunkи бундай тўқнашиш бўлган тақдирда Саида енгилса ҳам бир бало, енгса ҳам бир бало: енгилса, ўздан илгариги баъзи секретарлар сингари ё Қаландаровнинг югурдагига айланади, ёки истеъфо беришга мажбур бўлади; енгса — бутун қиладиган иши кек сақлаб қолган Қаландаровдан ўзини мудофаа қилиш, ҳар вшда унинг қаршилигини енгш, натижада, унинг кўнгилдаги кекни кундан-кун ёлқинлатиш, эҳтимол, душманлик туйғусига айлантиришдан иборат бўлиб қолади. Ундан кейин пима бўлади? Район партия комитети ишонч билан катта маъсулият юклаб юборган, не-не инятлар билан келган Саида уч кунда ранс билан орани бузиб, райкомга жанжал ёки ариза кўтариб борадимиз?

Саида ўйлаб ўйинга етолмай қолди.

V

Қаландаров Саидани ўз ҳолига ташлаб қўйди. Бир печа кун давомида иккови фақат бир марта коридорда кўришди, ўша онда ҳам Қаландаров: «Хўш, қалай, ишлар билан танишаёздингизми?» деди-ю, жавоб ҳам кутмай, ўтди-кетди. Унинг, дарҳақиқат, иши ҳамниша бошидан ошиб ётади, лекин истаса, Саида билан гаплашгани, колхоз ҳаёти билан тезроқ танишишда унга ёрдам бергани ҳар қачон вақт топиши мумкин эди. Буни Саида яхши билар эди.

Саида ишни қаердан ва нимадан бошлашини билмай, бир-икки кун бухгалтерияни титкилади — ҳужжат, рўйхат, рақам; хўжалик тармоқларини айланиб, ўша ҳужжат, рўйхат ва рақамларни амалда кўрди — сингир-бузоқ, экин-тикни, машина, тахта... Буларнинг ҳеч бири унда қиладиган ишлари, бу ишларнинг миқёси ва шароити тўғрисида тайинли бир тасаввур туғдирмади. Унинг назарнда ҳозирча бирдан-бир тайинли иш ўша биринчи мажлисни яхшироқ ўтказиш, бунинг учун пишиқроқ тайёрлик кўриш бўлиб қолди.

Саида мажлисга тайёрлик юзасидан бир неча коммунист билан суҳбатлашди. Булардан бири — хушфёъл ва хуштавозе, Саидани негадир «аяча» деб атаган Исмоил-

жон деган барвастагина бир йигит галати бир гапни ай-тиб қолди. Бу одам пешқадам бригадирлардан бўлиб, ўзининг айтишича, бригадирликни кўп қийналмасдан олиб борар экан. Бунга энг биринчи сабаб иш шароитини ташкил қилган ер ва қўл остидаги одамларни жуда яхши билганлиги экан. Исмоилжон иш шароити тўғрисида гапириб, «сизнинг иш шароитингиз бутунлай бошқача, бу-нинг эҳтимол эллик процентини Арслонбек аканинг битта ўзлари ташкил қилсалар» деди. Бу ҳақ гап, бу-ни Саиданинг ўзи ҳам сезар эди.

Саида бошқа коммунистлар, партиясизлар, колхоз-нинг раҳбар ва оддий ходимлари билан гаплашгани сайин бу шароитнинг оғирлигини кўпроқ сеза бошлади. Қаландаровнинг ҳар ишда ўз сўзини ўтказиб ўрганган-лигигина эмас, унинг зўр ташкилотчи экани ҳам Саида-га қийинчилик туғдирар эди: айтгани-айтган, дегани-деган бўлиб келган одамга ҳатто маслаҳат тариқасида ҳам бир нима дейиш нақадар мушкул бўлса, шундай зўр ташкилотчи ёнида юриб салмоқ орттириш ундан осон эмас эди. Ўзи озгича Саида бир ҳафта деганда кўз-лари киртайиб, икки лунжи хийла чўкди.

У бир кечаси, одатдагича, ярим кечагача китоб ўқиб ўтириб хаёли қочди-ю, бирдан ўзини ожиз, нотаваон сез-ди. Қаландаров кўзига тоғ бўлиб кўринди. Унинг вужу-дини умидсизликка яқин бир кайфият ўргимчакнинг тўридай ўраб-чулғаб олди-да, «чакки келган эканман! Ҳали ҳам Тоҳиржон акамга айтсам, ўтисам, йиғла-сам...» деган гап кўнглидан ўтди. Шунда унинг кўз ол-дига кулиб турган Тоҳиржон Носиров келди ва қулоғи-га унинг сўзлари эшитилиб кетди: «Лёл бошим билан деганингиз мунгли, муштипарман деганингизми? Сиз шундай десангиз додимизни кимга айтамиз!..»

Саида умидсизлик ва ожизлик туйғусини туғдирати-ган фикрини ўзига йўлатгани, кўнглидан шундай гаплар ўтгани учун жаҳли чиққандай ирғиб ўрнидан турди, чарчаганига иқрор бўлиб, чироқини ўчирди, тезроқ ух-лаш учун ўйламасликка тиришиб хаёл сурди, ҳадемай уйқуга кетди.

У жуда кеч ётганига қарамай, тонг ёришар-ёришмас уйғонди, лекин кўзлари тўла уйқу, бутун вужуди уйқу-нинг бир-икки минутли энг ширин жойи қолди деб ту-рар, саҳар шабадасида япроқларнинг шилдираши, қуш-ларнинг чуғур-чуғурини уни аллалар эди. Саида очилиб қолган елкасини ёпишга ҳам эриниб, юзини юмшоқ ёс-тиққа яхшироқ ўрнаштирди. Юмшоқ, ҳарир ва илиқ

уйқу пардаси унинг гидрокини яна қоплай бошлаганда, тагин Қаландаров ёдига тушди-ю, кўзларида уйқудан асар ҳам қолмади: «Қаландаров қаршисида мен ҳеч — пуч эканлигим аниқ. Бунга энди ҳеч қандай шубҳа қолмади. Нима қилиш керак? Партия ташкилоти жонли, мустақкам бўлганда ҳам бошқа гап эди!» Саида шундай деди-ю, ўзи кулиб юборди: «Партия ташкилоти жонли, мустақкам бўлса, соғ кишига Суқротнинг нима кераги бўлар эди?» Демак энг биринчи вазифа — партия ташкилотини жонлаштириш, бунинг учун эса уни Қаландаровнинг таъсири — тазйиқидан қутқариш керак.

Саида бу ҳақда бир неча кун ўйлади, ниҳоят, бир фикрга келди: бюронинг янги составига Қаландаровнинг кириши шартми? Бу фикр унинг ўзига хийла маъқул тушди. Дарҳақиқат, Қаландаров бюрога кирмаса ҳар нарсага аралашавермайди, чунки «нима иш қилсанг, мендан сўраб қил» дегани истнҳола қилади; бундан ташқари, бюро қарори умумий мажлисга олиб чиқилганда, бутун бюрога ўзини қарши қўйгани ботина олмайди. Бунинг натижасида ҳар бир коммунист, бутун партия ташкилоти унинг тазйиқидан қутулади.

Саида бу инятини очиқ айтмасдан, бюронинг янги состави тўғрисида деярли ҳамма коммунистлар билан фикр олишиб кўрди. Бироқ кўп киши бюронинг янги составига энг биринчи кандидат қилиб раиснинг номини айтар эди. Шундан кейин Саида раисни составга киргазмаслик тўғрисида имо-ишора ҳам қилди. Бу имо-ишораларга баъзи одамлар таажжубланди, баъзилар тайинли жавоб бермади, масалан, Умида хайрихоҳлик билдирса ҳам, мушукининг зулмидан қутулиш учун унинг бўйинига қўнғироқ оснш энг яхши чора, лекин бу қўнғироқни ким осадн дегандай қилди. Ҳақиқатан, неча йилдан бери бюро аъзоси бўлиб келган раисни, ҳаммавақт ва ҳар ишда ўз сўзини ўтказиб келган одамни бюрога ўтказмасликини қайси азамат таклиф қила олади? Шундай азамат топилган тақдирда ҳам, Қаландаров бу таклифни нима деб тушунди-ю, у одамга қандай кўз билан қарайди ва бунинг оқибати нима бўлади? Бу ҳақда юқоридан ҳеч ким кўрсатма беролмаса, унга қарши сайловолди компания олиб бориб бўлмас...

Саида кўп ўйлаб қатъий бир қарорга келди-да, раиснинг кайфи чоғ вақтини пойлаб туриб, шу тўғрида сўз очди:

— Бюронинг янги состави тўғрисида маслаҳат берсангиз, Арслонбек ака,— деди.

Қаландаров жуда хурсанд бўлди ва мўйловини бураб:

— Хўп, хўп...— деди,— неча кишидан иборат қилмоқчисиз?

— Ўзингиз биласиз... Хўп десангиз уч кишидан иборат бўлсин.

— Майли!— деди Қаландаров яна мўйловини бураб.— Хўш... Мен! Ўзингиз! Секретарь қизимиз Умида-хон! Уч кишидан иборат бўлса — шу!

— Ҳа, уч кишидан иборат,— деди Саида ўйчан,— афсуски, хўжаликининг ҳеч бўлмаса бирон тармоғини яхшироқ биладиган одам киритилса қалай бўлар экан?

Қаландаров бу таклифни дарров рад қилди.

— Йўқ... йўқ, Умида ёзув-чизувга эпчил, ўзи чаққон қиз! Илми ҳам бор! Бу хотин идорада менинг вазирим: бирон иш буюрмоқчи бўлиб, гапнинг учини чиқарсам, уёрини ўзи билиб олади; қачон нимани сўрасам, ҳозир-жавоб; айтмасам ҳам қаерда нима иш қилиб юрганини билади, керак бўлса, сўраган одамга айтади...

Саида унинг мақсъларига жуда аҳамият бериб, «Умидага қойил» деган маънода бош чайқаб қулоқ берар экан:

— Қани энди мана шунақа уқувли, эпчил, гайратли одамлар бюрода кўпроқ бўлса!— деди.— Модомки, составни кўпайтириш мумкин эмас экан, шу составнинг ўзидан мумкин қадар кўпроқ фойдаланишга ҳаракат қилишимиз керак бўлади.

— Албатта...— деди Қаландаров.

Саида хийла сукут қилиб қолганидан кейин бирдан бошини кўтарди.

— Менга қаранг, Арслонбек ака,— деди,— ҳозир хаёлимга бир нарса келиб қолди. Колхоз хўжалигини сиздан кўра яхшироқ биладиган одам йўқ, а?

Қаландаров лабини кулгидан аранг йиғиштириб:

— Унча-мунча биламиз...— деди.

— Демак бюро колхоз хўжалигига доир катта-кичик ҳамма масалани ҳал қилишда, барибир, сизнинг маслаҳатингиз билан иш кўради, бусиз мумкин эмас. Шундайми?

— Шундоқ бўлиб келаётибди,— деди Қаландаров ва томоғини қириб қўйди.

— Модомки шундоқ экан,— деди Саида давом этиб,— шу маслаҳатларни сиз бюрода туриб бердингиз

нима бўлдию, бюродаи ташқарида туриб бердингиз нима бўлди?

Қаландаров сўз қаёққа қараб кетаётганини фаҳмла-масдан:

— Албатта!— деди.

— Модомики шундоқ экан,— деди Санда дамни со-вутмай,— ўзингиз берган маслаҳатга ўзингиз овоз бери-шингиз шартми? Агар бу шарт бўлмаса, бюрода бўли-шингиз ҳам шарт бўлмаса керак демоқчиман. Уш қўлим, сўл қўлим — бари ўз қўлим...

Бу гап Қаландаровнинг қулогига алланечук, жуда эриш эшитилди.

— Ҳмм...— деди у ва бир нима демоқчи бўлиб фикр тўплаётган эди, Санда «бюрода бўлишим шарт» деб қўйса, гапини қайтариш қийин бўлишини билиб, сўзини оғзидан олди:

— Мен бу билан бояги фикрларингизни қувватла-моқчиман,— деди, гарчи, Қаландаров бутун суҳбат да-вомида бунга яқин бирон сўз айтмаган бўлса ҳам,— коммунистлар орасида Умида битта эмасдир? Сизнинг қанотингиз остида бунақа одамлар кўп етишган бўли-ши керак!

— Яхши одамларимиз кўп,— деди Қаландаров па-фалсафа мақомига ўтди,— мен сизга айтсам, одамнинг ёмони бўлмайди. Биров тош, биров гул, ўз жойида ик-кови ҳам яхши...

Қаландаров сўзини айлантириб, бюро составида қо-лишга хоҳиш билдириб қўймасин учун Санда яна унинг сўзини оғзидан олди:

— Тўғри! Жуда тўғри! Игна билан битадиган ишга жуволдиз тиқиб ўтирмасангу, сизнинг ўрнингизга ўша одамларимиздан бирини киргизсак. Ўзингиз тавсия қил-сангиз...

«Игна билан битадиган ишга жуволдиз тиқиб ўтир-майлик» деган гап Қаландаровга жуда ёқиб кетди. У нийб кетганини билдирмасликка тиришиб:

— Майли, мен бюрога киргизмай қўя қолинг. Кўз-лагаи одамнингиз борми?— деди.

— Йўқ, Арслонбек ака, мувофиқ одамни сиз била-сиз.

Қаландаров унга «бориб-бориб дуруст бўлиб кетади-ганга ўхшайсан-ку» деган маънода бир қаради-да, бундай масалаларни ҳал қилишга шошилмаслигини кўрсатиш учун:

— Хўп, мен бир ўйлаб кўрай, эртага айтаман,— деди.

— Битта лекини бор, Арслонбек ака,— деди Саида,— сизни бюрога киргизмасликка биронта ҳам коммунист рози бўлмаса керак. Бу тўғрида ўзингиз айтасиз, ўзингизга ўзингиз отвод берасиз...

Қаландаров қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Хўп, хўп, ўзим айтаман!..

Саида хурсанд бўлиб чиқиб кетди.

Саида бюро составига Қаландаровни киргизмаслик тўғрисида ўйлаганда, агар шунга муваффақ бўлса, унинг ўрнига Исмоилжонни мўлжаллаган эди, шу ҳақда бирмунча кишилар билан кенгашиб кўрди. Буларнинг ҳаммаси ҳам Исмоилжонни энг мувофиқ номзод ҳисоблар, лекин баъзилар раиснинг кўнишига шубҳа билан қарар эди, чунки бир вақт Исмоилжон бирмунча масалаларда раис билан келишолмай унинг назаридан қолган, яхши бригадир бўлса ҳам елкасига офтоб тегмас экан.

Саида эртасига раисга учради ва ўйлаб қўйган номзодини сўради. Қаландаров ваъдаси эсидан чиққан экан, ростини айтгани бўйни ёр бермади-ю, шошиб қолди, гараж мудирини Усмоилжон Умаровнинг номини айтди. Саида рад қилиш қийинроқ бирон номзодни айтди, деб ўйлаган эди, бу номини эшитиб жуда хурсанд бўлди: Усмоилжон Умаров, биринчидан, жуда ёш коммунист, иккинчидан, бюро составига киришни анқ бўлган Умида Умаровнинг эри. Шу икки ҳол бу номзодни рад қилиш учун етарли асос бўла олар эди.

Саида ўша куни кечқурун Усмоилжон Умаров билан учрашиб, шундоқ мўлжал бор эканини айтди. Бюро аъзолиги жуда катта ва зўр маъсулиятли иш эканини билгани, ўзи ёш коммунист бўлгани учун Усмоилжон, раисга ўчиб, қўлидан келадиган ва ўзининг касб-корига яқинроқ вазифа топширилишини сўраб ялинди. Бу мўлжални Усмоилжон шундай қарши олишига Саиданинг кўзи етган эди. Бундан ташқари, Усмоилжон бу вазифага ҳақиқатан лойиқ бирмунча кишиларнинг, жумладан, Исмоилжоннинг номини айтди. Саида бу одамлардан Исмоилжонга ўзини мойилроқ кўрсатиб, жўрттага унинг қандай фазилатлари борлигини сўраган эди, Усмоилжон унинг бир вақтлар партбюрога аъзо бўлганини, партия ишида тажрибаси борлигини, буни ҳамма билишини айтди ва лозим бўлса, мажлисда шу номзодни кўрсатишга тайёр эканини билдирди. Саида

уига тайинли жавоб бермади, кимни сайлаш мажлисининг ихтиёрида деганга ишора қилди-ю, шу билан Усмои-жоннинг юрагини така-пука қилиб қўйди. Усмои-жон мажлисда Исмоилжоннинг номзодини кўрсатиши, ҳатто уни қизғин ёқлаб сўзлашига кўзи етгандан кейин Саида хотиржам бўлди ва эртасига мажлис ҳақида эълон ёзиб осди.

Қаландаров идорага кириб кетаётган эди, эшикдаги каттакон эълонни кўриб тўхтади. У мана шунақа қисқа эълон, вивеска, турли ёрлиқларни кўрса, мазмун дар-ров маълум бўлса ҳам, бошдан-оёқ ўқимасдан қўймас эди. Унинг бу феълидан беҳабар Саида ҳозир кун тартибни тўғрисида хархаша қилади. Аслида буни ҳам «бўй-нига қўйсам бўлар экан» деб ташвишда қолди. Бироқ, Қаландаров Саидага бир қаради-ю, нидамади, «Ҳмм» деганича идорага кириб кетди.

Мажлис очиладиган пайтда Саиданинг хаёлига ҳам келмаган бир иш бўлди; Умида йўқлама қилиб бўлиб, мажлисни олиб бориш учун президиумга одам кўрсати-лишини сўраганда, Қаландаров уч кишининг номини айтди, номзодлар овозга қўйилиб тасдиқлангандан кейин эса ўрнидан туриб: «Қани, гаплашиб туринглар-чи» деди-ю, ҳеч кимдан сўрамай-нетмай, чиқди-кетди. Саида ҳайрон бўлиб Умидага, унинг юзида ҳеч қандай таажжуб аломати кўрмаганидан кейин бошқаларга қаради. Бошқалар ҳам раиснинг бу қилмишига ҳеч бир аҳамият бермагани кўриниб турар эди. Қаландаровнинг бу қилмишидан ҳам кўра коммунистларнинг буига му-носабати Саидани кўпроқ ҳайратга солди. Унинг ёнида ўтирган Исмоилжон секин туртиб: «Ҳамма вақт аҳвол шу», деб шивирлади.

Раис чиқиб кетиши биланоқ мажлисининг салобати йўқолди. Кимдир қаттиқ гугурт чақиб папирос тутатди. Кимдир кулди. Кимдир баланд товуш билан кимгадир бир нима деди. Говур бошланди. Мажлисга раислик қилувчи говурини босишга ҳаракат ҳам қилмай, кун тартибини эълон қилди ва биринчи масала — эски бюро номидан ҳисоб бериш учун Умида Умаровага сўз берди. Умида докладини бошламоқчи бўлганида, Саида сўз сўраб ўрнидан турди ва масала муҳим бўлганлигидан Қаландаровнинг бошдан-оёқ иштироки шарт эканини айтди; уни кутиш, яхшиси айтиб келиш учун одам чиқаришни таклиф қилди. Бундай таклифни ҳеч ким кутмагани, одатдан ташқари бир ҳол бўлгани учун говур бирдан босилди, худди хунук бир ҳодиса рўй бергандай,

ранспя топиб келяшгунча ўтган қирқ-қирқ беш минут давомида чурқ этган товуш эшитилмади. Мажлис аҳлининг назарида Саида бирдан алланечук салмоқ пайдо қилгандай, ўтирган жойи — узун столининг охири тўрға айланиб қолгандай бўлди.

Қаландаров эшикдан пишиллаб, қовогини солиб кирди-ю, президиумга яқин дераза остидаги креслога ўтирди. Умида ҳисобот докладни бошлади. Қаландаров креслонинг суяничиғига ўнг қўлиғини қўйиб, президиумга орқа ўгириб, кўчага қараб ўтирар экан, докладни икки марта тўхтатиб, бир марта почталъон билан, иккинчи марта ферма мудири билан гаплашди; афтидан, яна «гаплашиб туринглар-чи», деб чиқиб кетгани баҳона излар эди. Шу пайт «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» қабилида уни огоҳлантириш, интизомга чақириб учун жуда қулай баҳона топилиб қолди: носқовоғида ўз аксини кўришга уриниб, уни диванининг бахмалига ишқаб ялтиратаётган Зулфиқоров нос отди-ю, ҳаял ўтмай, лабини чўччайтириб, энгашганича эшикка томон йўналди.

— Сўраб чиқилсин!— деди Саида.

Зулфиқоров ижозат сўраб раисга мурожаат қилишни ҳам эсидан чиқарди шекилли, дарров нзига қайтди, яна ҳам энгашиброқ бориб жойига ўтирди-да, оғзидаги носини ютиб юборди шекилли, бурро қилиб, калака оҳангида:

— Хўп, опажон!— деди ва ҳимоя кутиб Қаландаровга қараб қўйди. Бу қарашнинг маъносини Саида фаҳмлади, юраги «шув» этиб кетди: ҳозир хуноб бўлиб ўтирган Қаландаров Зулфиқоровга бирон сўзи билан эмас, ҳатто анчайин ҳаракати билан хайрихоҳлик билдирса ҳам иш чатоқ, жуда чатоқ бўлар эди. Буни Исмоилжон ҳам пайқаб ўтирган экан, дарров олдини олди:

— Партия мажлисида опажоннингиз ҳам йўқ, акажонингиз ҳам! Бу киши ўртоқ Алиева!— деди.

— Ие!— деди Зулфиқоров фавқулодда қизиқ бир гап эшитгандай ва ёнида ўтирган Усмоилжон Умаровга аския қилди:— Хотинингиз Умидахон дея кўрма тагин, ўртоқ Умарова дегин!

Зулфиқоровнинг бу сўздан кейин кўтарилиши аниқ бўлган кулги фақат Исмоилжоннингина эмас, Саидани ҳам бир пул қилиши, икковини ҳам гангитиб қўйиши муқаррар эди. Саида маи шу кулгига фурсат бермади:

— Уртоқ Умаров хотинини қачон нима деб аташини яхши билади, сиз ўзингизга эҳтиёт бўлинг: қайси хоти-

пингизни қачон нима деб аташда янглишиб юрманг тагн!

Зулфиқоров рапги бўзрайиб, оғзи ва кўзларини катта очиб, қимирламай қолди. Қаландаров қип-қизариб, пешонасини тез-тез ишқай бошлади. Унинг ҳаракатидан Зулфиқоровга ёғиниб, ичида: «Аҳмоқ, нима қилар эдинг тилни қичитиб!» дегани билиниб турар эди. Умида сўзида давом этиши ҳам, этмаслигини ҳам билмай туриб қолди.

Зулфиқоров қўш хотинли эканини одамлардан яширган бўлиб, биров таъна қилганда, биров сўкканда бўйинини қисса ҳам, кўнглида бунга катта гуноҳ деб қарамас эди. Бироқ ҳозир бунинг катта гуноҳ эканлиги биллиди, жуда ҳам биллиди. Бу нарса Зулфиқоровгагина эмас, бу ерда ўтирганларнинг ҳаммасига ҳам шундай таъсир қилди. Ароқхўр, халойиқнинг кулгиси, насиҳати ва дашномни остида ароқхўр номини олганидан кейин кўча-кўйда теңтираб юриши, алжиши, ҳатто йўл бўйида учиб қолиши ҳам бировнинг диққатини жалб қилмаганидай, Зулфиқоровнинг бу қилмишига ҳам одамлар кўникиб қолган эди. Бу нарса катта гуноҳгина эмас, жиноят, айб-уйатгина эмас, бутун колхозини маломатга қўядиган шармандалик эканлиги ҳозир, партия мажлисидагина биллиди. Кўча-кўйда, уйларда, самоварларда шу чоққача қирс этмаган бу ҳодиса ҳозир гўё бомба бўлиб портлади-ю, унинг даҳшатидан ҳамма гаранг бўлиб қолди.

— Иккинчиси билан тўғри бўлиб кетган...— деди Зулфиқоров, афтидан, иккинчи хотиним билан ажрашганман дегани тили бормай.

Бу портлашдан кейин унинг товуши мажлис аҳлига пашшанинг гингиллашига ўхшаб эшитилди.

Қаландаров, чамаси, бу масалага ўзининг муносабатини билдиришни лозим кўрди:

— Биз ҳозир сенинг масалангни кўраётганимиз йўқ. Иккинчиси нима бўлганини масаланг кўрилганда айтасан!— деди.

Қаландаровнинг бу гаидан кейин Зулфиқоров унга мунгайиб қаради-ю, диванга қалишиб кетди.

Умида давом этди. Доклад тамом бўлди. Санданинг умиди, мўлжалига қарши коммунистлар жуда ҳам пасивлик кўрсатишди. Музокарага чиққанлар, асосий масалалар уёқда қолиб кетиб, кўпроқ Зулфиқоров иши тўғрисида гапиришди. Исмоилжон сўзловчиларини асосий масалаларга бурниш, жумладан, коммунистларнинг иш-

лаб чиқаришдаги етакчилик роли, колхозда сиёсий-тарбиявий ишларнинг аҳволи, интизом ва бошқалар тўғрисида гапирришга ундаб, ўзи намуна кўрсатса ҳам, натижа чиқмади. Мажлис бюронинг фаолиятини қолдиқарли топши ҳақида Қаландаров киргизган таклифин қабул қилди.

Иккинчи масала юзасидан Қаландаров сўз олди.

— Уртоқлар! Бюро уч кишидан иборат бўлсин деган таклиф бор. Қаршилар йўқдир, албатта. Саида Алиева, Умида Умарова ҳамда Усмоишжон Умаров! Мени бюро составига киргизмасликларингни сўрайман, иммага десаларинг, бюронинг иши, барибир менсиз битмайди. Қаршилик йўқдир? Қаршилик бўлмаса, ана шу уч кишига овоз бериб қўя қолайлик. Энди менга жавоб МТСга борадиган ишим бор. Мени кутиб туришибди...

Ҳаммаёқдан баравар:

— Жавоб берилсин!— деган товушлар эшитилди.

Интизомни писанда қилиш учун Саида бу таклиф овозга қўйилишини сўради. Таклиф овозга қўйилди. Қаландаров жуда хижолатли бир маросимни ўтказаетгандай қип-қизариб, илжайиб, кўзи кўзига тушган одамга, «майли, қўябер, аҳамияти йўқ», деган маънода кўз қисиб тикка турар эди.

Номзодни кўрсатилгандан бери қути учиб, жавдирган кўзларини Саидадан олмай ўтирган Усмоишжон Умаров Қаландаров чиқиб кетиши биланоқ сўз сўраб, қўлини ва шу билан бирга, бутун гавдасини аста кўтариб ўрнидан турди; ўз номзоди тўғрисида мажлисга узрини айтиб, Усмоишжон Норматов номзодини кўрсатди. Бошқа таклиф тушмади. Номзодлар муҳокама қилинган вақтда, Саиданинг Усмоишжон Умаров ҳақидаги мулоҳазаларини эътиборга олмаганда, ҳеч ким ҳеч бир номзоднинг сайлов рўйхатида қолдирилишига қарши чиқмади. Шундай қилиб, тўрттала номзод ҳам рўйхатда қолди.

Бироқ яширин овознинг натижаси аломат бўлиб чиқди: Саида билан Умидага ҳамма овоз берибди; Усмоишжон Норматовга бир киши қарши; Усмоишжон Умаровга эса ҳеч ким овоз бермабди. Ҳисоб комиссиясининг протоколи эълои қилинганда Усмоишжон Умаров эмас, Қаландаров тушиб қолгандай, аввал ноқулаё бир жимлик ҳукм сурди, кейин бирдан қаттиқ кулги кўтарилди. Афтидан, ҳамма ҳам бошқалар албатта овоз беради деган ишонч билан ўз кўнглининг амрига қулоқ солиб, Усмоишжон Умаров номзодини ўчирган экан.

Мажлис тарқалди. Бюро аъзолари қолиб, вазифа тақсим қилишди. Умида билан Исмоилжон Саидани секретарликка сайлашни билан табриклар экан, икковининг ҳам кўнглидан бир гап ўтди: «Қаландаровнинг айтгани бўлмади, энди балога қолдинг».

VI

Қаландаров бюро составига таклиф қилган номзоларидан Усмоишжон Умаров ўтмаганини, унинг ўрнига Исмоилжон Норматов ўтганини эшитиб, гарчи шу одамни таклиф қилиш эсига келмаганига ичидан ачирса ҳам, жон-понн чиқиб кетди. Нечук эканки, Саида раиснинг таклифини маъқул кўрмади-ю, мажлис аҳли унинг раъйига юради!

Бу кайфиятда Қаландаровга Саиданинг ҳар бир ҳаракати обрў таланиб қилинган иш бўлиб кўринди: мажлиснинг кун тартиби тўғрисида раиснинг гапига қулоқ солмадиганига эмас, қулоқ солмаганини писанда қилиш учун эълоида «ҳисобот-сайлов» сўзларини катта қилиб ва яна қизил сиёҳ билан ёзди; мажлисдан чиқиб кетганида чақиртириб, ўтқазиб қўйди; мажлисда Зулфиқоровнинг шохига уриш билан раиснинг туёғини зирқиратмоқчи бўлди ва буни мажлис аҳли аниқ билди; энди, мана бунақа қилиб, Усмоишжоннинг ўрнига Исмоилжон Норматовни ўтқазиб ўтирибди.

Қаландаров ўйлаган сайин бу ишларнинг ҳар бири кўзига тоғдай бўлиб кўринар, буларнинг оқибатида обрўни терак бўйи тушиб кетгандай туюлар эди.

«Бу қиз келганига ҳали бир ой бўлмасдан шунақа қилиб ўтирса, бориб-бориб нима бўлади?»

Мана шунинг учун Қаландаров Саидани бир туртиб кўзини очишга, лозим бўлса тахтага тортиб, бир оз тобини олиб қўйишга қарор берди-да, эртаси эрталаб уни ўша маълум, ё меҳмон келганда, ё жаҳли чиққанда очиладиган кабинетига чақиртирди.

Саида эшикдан кириб, Қаландаровнинг авзойини кўриши биланоқ ичиди: «Усмоишжон Умаровнинг бюрога ўтмаганига хафа бўлибди-ку», деди-ю, гина-кудурат сўзларини эшитиш ва уни овутиш учун суҳбатга чоғланиб креслога ўрнашиброқ ўтирди ва бошидаги похол шляпани олиб столнинг бир чеккасига қўйди.

— Хўш, сизга қайси йўл билан ойлик тайин қилсак экан?— деди Қаландаров худди «сени кимнинг ҳисобига боқсам экан» дегандай бир оҳангда.— Клубга мудир қилсак бўладими?

Партия ташкилоты кичкина бўлгани учун Саидага ойлик белгилаб бўлмас, шунинг учун унга бирон иш бериш тўғрисида сўз борар эди. Саида бу ҳақда Қаландаровга бир неча бор мурожаат қилган, лекин у аямана деб шу вақтгача тайинли бир ишни таклиф қилмаган, ҳозир тўсатдан гап очиб, бунақа оҳангда гапириши ажиб эди.

— Ихтиёр сизда,— деди Саида ва хиёл жилмайиб илова қилди,— клуб йўқ шекилли...

— Бор. Штати бор!— деди Қаландаров бир оз жеркиб.

— Ҳа-чи, ўзи?

Қаландаров бир оздан кейин дўнғиллаб жавоб берди:

— Живдай қурт боққанмиз... эрта-инди пиллани териб олсак бўшайди.

— Ушанда ҳам иморат холос-да, бошқа ҳеч нарса йўқ. Мен суриштириб кўрган эдим...

Қаландаров нимадир демоқчи бўлиб, икки-уч оғиз ростлаганидап кейин, афтидап, оғзига келган гапни айтмай сўради:

— Яна нима керак?

— Кўп нарса керак, Арслонбек ака, ўзипгиз яхши биласиз... Колхозчи дала иши, рўзгор ташвишдан бўшаганида бошини тикиб нафасини ростлайдиган бир жой қилишимиз керак. Қолхозчи клубда ўйинб-кулса, томоша қилса, билмаганини билса, оламдан хабардор бўлса, ҳатто касб, ҳунар ўрганса... Агар клубни мана шундай жой қилгани ёрдам ваъда қилсангиз, майли, клуб мудри қилиб тайинланг.

Қаландаров захарханда қилди:

— Ҳа-чи, ўзи! Сизга бизнинг ёрдими керак эмас! Муҳтож эмасиз!

Саида ичида: «Ие, таклифи ўтмаганига ҳаддан ташқари қаттиқ хафа бўлибди-ку», деб қўйди ва унинг кўкисида гна-кудурат эмас, газаб тутақиб ётганини сезди-ю, бу газаб нақадар тутақса ҳам, тез сўнадиган газаб, деган хаёлда унинг алаига олишига йўл қўймасликка тиришди; Қаландаровнинг сўзига яраша сўз айтмай ўзини гўлликка солди.

— Дастлабки вақтларда ёрдам берсангиз, ишлар жўнашиб кетгандан кейин унча оғирлягим тушмас деб ўйлайман.

Қаландаров гапни яна айлаптирди:

— Сиз биздан ёрдам олгани эмас, бизга раҳбарлик

қилгани келгасиз! Раҳбарсиз!.. Биз нима иш қилсак, сизнинг раҳбарлигингиз остида қиламиз!..

Саида ҳайрон бўлди: «Нега бу мени ҳадеб жанжалга тортаётибди? Наҳот шу ғазаб, шу заҳарли гаплар фақат нафсоният оқибати бўлса? Ё Усмонжон масаласига яна бирон нарса қўшилдимикин?» Нима бўлганда ҳам, Саида унинг ғазаби аланга олишига баҳона бўладиган бирон сўз айтишни истамади; лекин шу билан бирга, «аёл бўлганим учун менга шунақа муомала қилаётибсанми» деган маънони аңлатиб, уни бир оз ишсофга келтириш мақсадида бир вақт ўз уйида хотинига айтган гапини ҳазил тариқасида эслатди:

— Ундоқ эмас, Арслонбек ака,— деди кулимсираб,— аёл киши раҳбарлик қилса, калаваигизинг учини йўқотиб қўясиз...

Қаландаров ялт этиб Саидага қаради: ўз уйида хотинига ҳатто бегона одам, ҳатто бўлажак секретарь олидида айтиши мумкин бўлган бу гап ҳозир қулоғига алланечук, идорада баланд товуш билан айтиб бўлмайдиган уят ва шу билан бирга, қалтис гапдай эшитилди. Бунинг устига, Саиданинг кулимсираб туриши, унинг секретарлигини кўзда тутганда, бу гапнинг қалтис томонини ва аёл жинсидан эканини кўзда тутганда, уят томонини таъкидлар эди. Қаландаров гапни қолди. У ҳозир Саидани тахтага тортиш тўғрисида эмас, кулиб турган бу кўзлардаги таъна, ўпка ва сон-саноқсиз саволларга жавоб топиш тўғрисида ўйлашга мажбур бўлиб қолди ва шу лаҳзада ўзи тахтага тортилаётганини пайқади-да, бу ҳолатдан чиқиш учун шовқин солишдан бошқа чора тополмади:

— Кўчадаги ҳазилни идорага кўтариб кирманг!..— деди.

Бундай шовқин ва дағдагани кутмаган Саида чўчиб тушди ва Қаландаровга қараганича анграйиб қолди.

— Нима қилдим...

Қаландаров унга дағдага кор қилди деган хаёлда авжига чиқди:

— Ўз уйимда ўз хотинимга ҳазил қилолмайманми! Кечирасиз, лойдан ҳуштак ясаб мени ўйнатолмайсиз! Сиздан каттароқлар ҳам мени ҳуштагига ўйнатолган эмас!

Қаландаров бу гапларни бояги ҳазил-кесатиққа қарши айтаётган бўлса ҳам, ғазабини келтирган нарса бу эмаслиги аниқ эди. Шунинг учун Саида ҳайрон бўлиб қолди: «Бу одам нега очик ярадай ел ўтса ҳам жиндил-

лаётинбди? Наҳот бу одамни фақат Усмонжон масаласи, фақат нафсоният шу кўйга солган бўлса! Шундай бўлган тақдирда ҳам сайлов ўтди, бўлар иш бўлди, минг бақиргани, куйгани билан қайта сайлов ўтказилмайдикун! Е бу нафсоният бир қалов бўлиб, бошқа, каттароқ бир нафсониятни аланга олдириб юбордимкин?» Саида бир нима демоқчи бўлиб оғиз ростлаган эди, Қаландаров навбат бермади.

— Сиз болалик қилиб, бунақа хомхаёлларга бориб юрманг! Мен аравадан бошқа ишга ярамайдиган пачоқ отдай кўринсам ҳам, унча-мунча чавандоз минолмайдиган улоқчи отман! Унча-муича одамни ерга чалпак қиламан! Чалпак! Буни билиб, тушуниб кўйинг!

— Тушуниб турибман, Арслонбек ака,— деди Саида юзида табассум ва сўз оҳанги билан уш қизишмасдан гапиришга даъват қилиб,— лекин улоқчи отлар қамчин кўрса, кўтариб кетар эди, сиз... кечирасиз, нима бўлди, нима гап ўзи?

Қаландаров кулиб юбораёзди ва ўзини яна ҳам даргазаб кўрсатиш учун унинг саволига жавоб бермай давом этди:

— Мен колхозни опичлаб катта қилганман! Колхознинг дарди қаерда, қитиғи қаерда эканини мен биламан! Академиядан келадиган мўйсафид олимлар ҳам аввал менга учрайди, мен билан суҳбатлашиб, ундан кейин хўжаликни кўради. Колхоз тўғрисида китоб ёзганман!

Қаландаров столининг тортмасини жаҳл билан тортди, ундан бир китобчани олиб Санданинг олдига ташлади. Саида «Бўстон» колхозининг тараққиёт йўли» деб аталган расмли китобчани варақлар экан, фақат бир нима дейиш учун:

— Катта одам эканингизга шубҳам йўқ...— деди.

— Шунақа экан, ўзингиздан катта бир нима деганда, нега шапшаклик қиласиз?!

— Нима қилибман?

— Нима учун Усмонжон бюрога ўтмади?

— Нима учун ўтиши керак эди?

Қаландаров унга бир хўмрайди.

— Мен бир иш қиладиган бўлсам, ўйлаб қиламан!

Саида бепарво жавоб берди:

— Бунақа экан, мажлисининг охиригача ўтиринг, нимани ўйлаб Усмонжонни таклиф қилганингизни коммунистларга айтинг эди.

Қаландаров бунга қарши нима дейшини билмай сўради:

— Исмоилжон Норматовни биласизми?

— Мен яхши билмайман,— деди Саида,— коммунистлар яхши билишар экан. Ўзингиз ўйлаб кўринг. Арслонбек ака, гараж мудир, пахтани билмайдиган Усмоишжон бюро аъзоси бўлгани яхшими, ёки таиглайи пахта билан кўтарилган, тажрибали бригадир, колхоз хўжалигини яхши биладиган Исмоилжон бўлгани яхшими? Сизга қайси бирининг фойдаси, ёрдами кўпроқ тегади?

Қаландаров бақириб берди:

— Менга ўргатманг!!— деди ва очиқ турган столнинг тортмасини қорни билан ёпиб ўрнидан турди, яна ўтирди.

Сайданинг қоши бир оз чимирилди, майин товуши сал ўзгарди.

— Мен сизга ўргатмоқчи эмасман, отам тенги одамсиз... Лекин ақлим етиб турган гапни гапирмасдан ҳам туролмайман. Партия мажлиси масалани тўғри тушунди, тўғри ҳал қилди. Сизни ҳисобга олинмаганда, Исмоилжон Норматов бир оғиздан ўтди.

— Ҳа, сиз турганда бизни ҳисобга олишнинг нима ҳожати бор! Сиздай раҳбар бўлган жойда биздақа одамларни ҳисобдан чиқариб ташланса ҳам бўлади...

— Арслонбек ака,— деди Саида ёлворган оҳангда,— бунақа гапларнинг нима кераги бор?..

Қаландаров унинг гапига қулоқ солмай давом этди:

— Колхозни опичлаб катта қилгансиз!.. Колхознинг дарди қаерда, қитиғи қаерда эканини яхши биласиз!.. «Бўстон»га ўхшаган колхозлардан ўнтасини битта чинчалоғингиз билан кўтарасиз!.. Сиячалак деган қушни биласизми, оёғи илдай!.. Шу қуш «осмон тушиб кетса ушлаб қоламан» деб оёғини кўтариб ётар экан!

Ҳозир Қаландаровнинг бу сўзларига яраша сўз айтиш бефойда, балки кини зиён, лекин, шу билан бирга, сукут — розилик белгиси бўлур эди. Саида бир лаҳза ўйлашиб қолганидан кейин мийиғида кулиб:

— Дунёда бунақа жониворлар кўп, Арслонбек ака,— деди,— хўроз ҳам «мен қичқирмасам тонг отмайди» деб ўйлар экан...

Қаландаров бу дағдағаю инчянлардан кейин Саидадан кўз ёши кутган эди, унинг бу гапини эшитиб вужудига титроқ кирди, ўзини тутолмади, жон-жаҳди билан бақириб:

— Йўқол!!!— деди ва унинг бошига ургани бир нима қидиргандай уёқ-буёққа алаиглади, қўлига похол шляпа илиниб қолди. У шляпани юлқиб олди, шарт-шурт йиртди-да. Саиданинг башарасига отгани қўл кўтарди, бироқ унинг киприк қоқмай тик қараб турганини кўриб отолмади, қулочкаш қилб столнинг устига урди-да, ўрнидан туриб кабинетдан чиқиб кетди.

Саида ҳайрон бўлиб ўтириб қолди, хийла вақтдан кейин ўрнидан туриб, шляпа нарчаларини ердан йиғиштириб олди-да, Қаландаровнинг тортмасига солиб, секин қабулхонага чиқди. Қабулхонада ҳеч ким йўқ. Умида янги келган «Коммунист»ни варақлаб ўтирар эди, уни кўриб дарров ўрнидан турди ва югуриб келди:

— Нима гап?— деб сўради.

— Ҳеч...— деди Саида ва унинг воқеадан беҳабар эканини билиб хурсанд бўлди, шу билан бирга бутун вужудида енгиб бўлмас бир ҳорғинлик сезди.

VII

Саида ташқарига чиқди. Саиданинг тагида ҳеч ким йўқ, лекин қизил чойнак билан тўнтариб қўйилган пиёла раиснинг узоққа кетмаганини, шу атрофда эканини кўрсатар эди. Саида касал кишидай битта-битта қадам босиб ҳужрасига томон йўналди, лекин ҳозир раисга дуч келишини сира истамагани учун ишком орасидан юрди; ишкомдан ўтиб хилват олчазорга кирганида, бирдап ҳўрлиги келиб ўпкаси тўлди-да, орқасига бир қараб, аввал жадаллади, кейин югурди; югурганча келиб ҳужрасининг эшигига калит солмоқчи бўлганида, худди биров йўлини тўсгандай бирдан тўхтади: «Хўш, нима гап ўзи,— деди ўзича,— нимага келаётибман, каравотга ўзимни ташлаб йиғлаганим? Кўз ёши ё кўнгилдаги гам-ғуссанинг дамини кесиш, ё бераҳмнинг раҳмини келтириш учун тўкнади, менинг кўнглимда қанақа гусса бор, йиғлаб кимнинг раҳмини келтирмоқчиман? Ранс мени чертган бўлса, мендан шапалоқ егандай бўлди, мени енгмоқчи бўлиб ўзи енгилди. Унинг сўз тополмай қўл кўтаргани — кучи шляпага етгани шуни кўрсатмайдимиз?!»

Унинг қалбидан наштардай қадалиб турган ҳўрлик ўрнини нафсоният, кўнглининг аллақайси бурчида урчиётган ғуссанинг ўрнини ғазаб, вужудини қоплаб келаётган ҳорғинлик ўрнини куч, ғайрат эгаллади. У ҳозир раисга рўнара бўлиб унинг қилмиши жоҳиллик, тарбия-

сизлик эканини башарасига айтишни, юз-хотир қилмасдан ва ора бузилиб қолишидан чўчимасдан: «Мен сеп айтган муштилар аёллар тоифасидан эмасман!» дейишни истар эди.

Саида орқасига қайтди, жўрттага сада остидан юрди. Ранс кўринмади, чойнак-пиёла ҳам йўқ эди. Саида идорага кириб, Умидадан янги хабар эшитди: ҳозир район ижроия комитетидан шошилинч телефонограмма келибди. Қаландаров ўзаро текшириш бригадасига бошлиқ бўлиб, мусобақадош қўшни областга кетаётган эмиш. Саиданинг гаши келди, ичида: «Шундай жоҳил, бемазагарчилик қилиб милицияга тушган одамни мана бунақа қилишади! Шундай қилингандан кейин бу эркаланмай ким эркалансин!» деди-да, индамай кабинетга кириб кетди ва келганидан бери биринчи мартаба ўз жойига ўтирди. У ҳовуридан бир оз тушганидан кейин, Қаландаров ҳар нечук ўз қилмишига баҳо бергандир, районга жўнаши олдида хайрлашишни баҳона қилиб сулҳ таклиф қилар деган хаёлга борди ва шундай қилгани тақдирда ўзини қандоқ тутиш, инималар дейиш режасини фикридан ўтказиб қўйди-ю, юпаниб, иш билан машғул бўлди.

Бироқ икки соатдан кейин маълум бўлдики, Қаландаров районга жўнабди, жўнаш олдида одамларга тегишли гапларни айтибди-ю, Саидани ҳатто йўқламабди ҳам. Саидага Қаландаровнинг бояги қилмишидан ҳам кўра, ўша қилмишнинг узр сўраш лозим бўлган гуноҳ деб билмагани кўпроқ алам қилди: «Бу одамга гап уқтириб ўтиришининг фойдаси йўқ!— деди кичкина муштини столга уриб,— райкомга бориш керак, ўртоқ Носировга айтиш керак! Райком қаттиқ жазо бермаган тақдирда ҳам қандай шароитда ишлаётганимни билиб қўяди-ку!»

Саида Қаландаровнинг феъл-атвори ва қилмишлари ҳақида район партия комитетининг бюросига бир мактуб ёзмоқчи бўлди, лекин ҳозир таъби хира бўлгани учун ёзишни кечқурунга қўйиб, мактубнинг режасини тузди: «Милиция. Партия мажлиси ва интизом. Партия демократияси (Усмонжоннинг бюрога ўтмай қолиши). Хотин-қизларга муносабат. Раҳбарлик ва калаванинг учи. Зулфиқоров масаласи. Шляпа».

Саида кечқурун ҳужрасини ичкаридан беркитиб олиб хатни ёзишга киришганда, Умида деразадан бонини тиқиб, ўртоқ Носиров келганлигидан хабар берди. Саида суюниб кетди, чунки Қаландаров ҳақида ҳар

қанчалик тўлқ хат ёзилганда ҳам оғзаки айтганга, айрим нозик нуқталарини оғзаки уқтирганга етмас эди. У қоғозларини наридан-бери йиғиштириб ёстиқнинг остига тикди-да, ҳужрани қулфлаш ҳам эсидан чиқиб, саданинг остига қараб чолди.

Саданинг остида одам кўп: кечқурун идорага иш билан келган бригадирлар, звено бошлиқлари, оддий колхозчилар... Носиров Саидани узоқдан кўриши билан ўридан турди, унга томон бир неча қадам босди, ҳурмат билан сўрашгач, четланиб йўл берди. Унинг ҳаракатини, муомаласини, сўзлашини, тинглашини кўрган ҳар бир киши ҳеч шубҳасиз, «Ие, колхозимизга келган бу қизнинг ўзи кичкина бўлса ҳам иши каттага ўхшайди-ку» деган гапни кўнглидан ўтказди. Бу ҳол хийлагина эриш ва ноқулай туюлаётган бўлса ҳам Саида бунга сездирмасликка тиришиб, ўзини шундай иззат-ҳурматга сазовор бир тарзда тутишга ҳаракат қилар эди.

Носиров «Ватан» колхозига ўтиб кетаётган экан, афтидан, кўп ўтирмайдиганга ўхшаб қолди. Саида шу озгина вақтдан мумкин қадар кўпроқ фойдаланиш мақсадида уни кабинетга таклиф қилди. Носиров унинг хиёл димққан қовоғи, қони қочган бурни ва билинарбилимас пирпираётган лабидан йиғи томоғига тикилиб ётганини, бу йиғининг боиси, ҳеч шубҳасиз, Қаландаров эканини фаҳмлади-ю, кабинетга кирмади, шошиб турганини айтиб, узр сўради. Унинг колхозга тушиб ўтишдан мақсади Саидани кўриш, ҳол-аҳвол сўраш, ўнг келса райкомнинг секретари сифатида унга ўзининг ҳурматини кишилар олдида писанда қилиш эди. Унинг назарида ҳозир Саиданинг йиғлаб қиладиган шикоятини эшитиш, унга тасалли бериш, ёш раҳбарини нозик-нотавон қилиб етиштирадиган меҳрибончилик бўлар эди.

Носиров жўнаб кетди. Саида ҳужрасига қайтиб, бюро номига ёзаётган мактубини битирди ва эрталаб райкомга олиб борди. У райкомнинг эшигидан кириши билан, негадир, мактуб ўзига бачканароқ ёзилгандай туюлди, шунинг учун уни Носировга бермасликка, ҳамма гапни оғзаки айтишга қарор берди; кабинетнинг эшигини очаётганида эса «колхозга кеча бориб дарров арз-дод билан келишим қандоқ бўлар экан» деган андишага борди-ю, Носиров диванга таклиф қилиб «қулоғим сизда» дегандай қараганида, нима дейишни билмай қолди. Саида бир оз гангиганидан кейин ўзини ўнглаб олиб, дарҳақиқат, шу кунларда фикрINI банд қилган масалалардан бири — сиёсий ўқишининг шаклла-

ри ҳақида ўзининг бирмунча мулоҳазаларини айтди па бу ҳақда Носировнинг маслаҳатини сўради. Носиров унинг ҳамма мулоҳазалари тўғрисида ўз фикрини айтди, бирмунча сиёсий тўғаракларнинг тажрибасини гапириб берди, лекин Саидани райкомга фақат шу масала эмас, ҳозир босилган вт ҳовуридан тушган бўлса ҳам, кечаги кайфияти олиб келганини сезиб турар эди.

Қисқа бир муддат ичида Қаландаров бу қизга қанақа раиж-алам ўтказа қолди экан? Носиров агар ҳозир шундан сўз очилса, Саида масалага кўз ёши орқали эмас, ишга хайри тегадиган нуқтан назардан қараб, соғлом муҳокама юргизишига кўзи етди-ю, ўзи гап бошлади:

— Қаландаровни сиёсий ўқишга тортишингиз қийинроқ бўлар. Ўқигин дейишса, ўзим биламан дер эмиш, бетавфиқ!

— Қаёқдан биласиз, ким айтди?— деди Саида шошиб, кейин ерга қараб хўрсинди,— умуман оғир, шароит жуда ҳам оғир...

Носиров унга ер остидан зеҳн солиб, қовоғи бир оз қизарганини пайқади. Демак кечаги алами яна янгила-наётибди. Бунинг янгилаанишига, кўз ёшига йўл қўймаслик керак эди. Шунинг учун Носиров, «шароит жуда оғир» деганида Саида Қаландаровни кўзда тутганини билиб турса ҳам:

— Шунақами? Колхоз печа хўжалик экан? Печа гектар ерга нималар экар экан?— деб гапни бошқаёққа бурди.

Саида колхоз хўжалигини билмас, қизиқмаган ҳам эди, хижолат бўлди. Носиров саволига жавоб кутиб туриб олди ва ниҳоят, «шунин билмасанг ишини нимадан бошладинг» дегандай қараб қўйди. Шу хижолатлик ва Носировнинг қарашини Қаландаров ҳақида куйиб-пишиб ниҳоят бошлашга, камнда икки соат гапиришга тайёр бўлган Саиданинг шаштини қайтариб қўйди.

— Партов ер кўлми? Қўриқ қанча?— деди Носиров яна.

Саида бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган эди, Қаландаровдан шикоят бошлашдан ҳам кўра кўпроқ бу ноқулай аҳволдан чиқиш учун:

— Мен ранс тўғрисида, Қаландаров ҳақида гапирмоқчи эдим,— деди.

Носиров Қаландаров ҳақида унинг нима дейишига, кечаги кайфиятининг сабабига жуда қизиқса ҳам, Саиданинг сезилиб турган ҳаяжонини босиш, шу билан

унинг шикоятини ва бу шикоятдан кузатган мақсадни ишга хайри тегадиган томонга бурпш учун лоқайд бир алфозда:

— Шаронти битта раиснинг ўзи ташкил қилмайди-ку!— деб қўйди ва яқинда чиққан бир романини мақтаб, Саидадан ўқиганми эканини сўради.

Саида Қаландаров ҳақида айтадиган гапига Носировнинг ҳеч бир аҳамият бермаётганига хийла ранжиди, унинг саволига жавоб бермай:

— Шаронти битта раиснинг ўзи ташкил қилмаса ҳам, лекин жуда катта салбий таъсир қилиши мумкин!— деди.

— Мана бу гапингиз тўғри!— деди Носиров,— бу гапингизга қўшиламан. Лекин таъсир масаласида тарозининг сиз томони босиб кетади; салбий таъсир кўрсатишда Қаландаров фақат ўзига суякса, ижобий таъсир кўрсатишда сиз ҳам ўзингизга, ҳам халққа, ҳам коммунистларга, ҳам райкомга суянасиз. Меннинг билишимча, Қаландаров тошқин сув: тегирмонни бузиши ҳам мумкин, юргизиши ҳам мумкин. Қаландаровнинг бутун кучини, ғайратини, қобилиятини «юргизиш»га буриш учун унинг мана шу икки томонини ўрганишимиз, жуда яхши билишимиз зарур. Биз ҳозир Қаландаров ҳақида нима биламиз? Қаландаров яхши ташкилотчи деймиз, лекин бу чиройли гулдаста қанақа гуллардан боғланганини билмаймиз. Бир нарсани қадрлаш учун уни аввал яхши билиш керак. Қаландаров сояда ўсган деймиз, лекин уни қандай сабаблар сояга тортганини, сояда қолдирганини билмаймиз. Бунга бирдан-бир сабаб, райкомнинг собиқ секретари ўртоқ Қодировнинг уни эркалатгани, дейиш хато. Уни соядан чиқариш учун мана шу сабабларни билишимиз зарур. Сояда қолганини Қаландаровнинг ўзи ҳам билиши керак. Уни соядан чиқариш ўшанда осон бўлади. Бунинг учун унинг сояда қолганлиги ўз ҳаётида, колхоз ҳаётида, колхоз хўжалигида нималарга жон бериб, нималарни сўлитганини кўзига кўрсатишимиз, агар кўзини ёғ босган бўлса, халойиқ олдида баланд товуш билан айтиб, кўзини очишимиз керак. Биз совринчи ҳам эмасмиз, терговчи ҳам эмасмиз...

Бу гаплардан кейин Саиданинг партия ташкилоти секретарининг раисдан, сояда ўсган Қаландаровнинг маънавий нуқсонларидан қизишиб эмас, жўн шикоят қилиши ҳам жуда ноқулай бўлиб қолди. Бундан ташқари, ундан шикоят қилиш учун йнғилган фактларнинг салмоғи, аҳамияти хийла йўқолди. Саида ўйлаб қараса,

ҳақиқатан, Қаландаровнинг бояги икки томони ҳақида фикр юргизиб кўрмаган, уни ўрганишга ҳаракат ҳам қилмаган экан. Шундан кейин Саида Қаландаровнинг баъзи бир қилмишларини шикоят тарзида эмас, маълумот тарзида гоҳ афсусланиб, гоҳ куйиб ва гоҳ кулиб гапириб берди. Сиччалак ва шляпа тўғрисидаги гапни эшитиб Носиров хўп кулди.

— Дуруст, дуруст,— деди,— ишимизда силжиш бор. Бу гапларни менга арз қилиб айтмаганингизнинг ўзи ишимиз бароридан келаётганини кўрсатиб турибди.

— Арз қилсам, иш бароридан келмаганини кўрсатармиди, Тоҳиржон ака? Арзда ҳам арз бор...

— Мумкин,— деди Носиров,— лекин ҳамма арз ҳам ожизлик аломати деб ўйлайман. Билмадим, бу нарса болалигимда ёмон таассурот қолганлигиданми... Ингертатда ўқиб юрганимда бир кун кўчада бошқа интернатнинг талабаларидан бир бола билан муштлашиб қолдим. Бола жуда эпчил экан, мен битта ургуимча, мушт ёғдириб жуда шошириб юборди, роса урди. Инглаб мактабга кирдим. Овқатга қўпғироқ чалинган, болалар столовойга кирган, бир мураббийимиз эшик олдида турган экан. Мен инглаганимча мураббийининг олдига бориб арз қилдим: «Фалон интернатнинг талабаси урди», дедим. Мураббий қўлимдан етаклаб столовойга олиб кирди, табуретканинг устига чиқариб: «Қани, қўлнигни кўтар-чи, уришга ярамаса, кўтариб туришга ярармикин», деди. Тўқсонга бола овқат еб бўлгунча, мен табуретканинг устида ерга қараб, иккала қўлимни баланд кўтариб турдим. Шу-шу, бошқа арз қилганимни билмайман. Рабфакда ўқидим, университетни битирдим, ишладим, олти йил армияда хизмат қилдим, ҳеч қачон ҳеч кимнинг устидан арз қилганим йўқ.

Саида бу гапларни эшитар экан, ичида: «Хайрият мактубни бермаганим, хайрият арз қилмаганим», деб қўйди.

Саида кетгани ижозат сўраганида, Носиров ўрнидан туриб, уни эшиккача кузатиб қўйди ва хайрлашар экан:

— Қаландаров нима учун бюрога кирмади?— деб сўради.

Тўсатдан берилган бу савол Саидани гангитиб қўйди. — Ўзи отвод берди...

— Ўзи? Нега? Бюрони менсимасликми, зардами?

— Иккови ҳам эмас. Мен йўлга солдим. Ҳар қачон ўз ҳукмининг ўтказиб ўрганган одам, ишимизга халал берар деб ўйладим.

Носиров кулди.

— Қаландаровни ўзига ўзи отвод бергани кўндяра олган бўлсангиз, бюро составида туриб ишга халал бермасликка кўндириш ҳам мумкин бўлар эди-ку? Осонроқ йўл тутибсиз-да...

Саида қаттиқ хижолат бўлди.

— Айтмадимми, мана шунақа қоқинаман-да...

Носиров хайрлашгани кўл берди.

— Қоқинсангиз майли, эҳтиёт бўласиз, йиқилмайсиз.

Саида райкомдан чиқиб қапал кўпригига томон юрди, кўприк панжарасига кўкрагини бериб узоқ туриб қолди-да, чўнтагидан мактубни олиб майда-майда қилди ва каналга қараб улоқтирди. Шабадада тўзиб кетган қоғоз парчалари елиб, учиб сувга ёғилди.

VIII

Носиров билан учрашганидан кейин Саида колхоз ҳаётининг ҳар бир соҳасига айрим диққат ва эътибор билан кўз ташлашга, хўжаликнинг ҳар бир тармоғини, мураккаб ишлаб чиқариш жараённинг ҳар бир икки-чигирини, колхозда қимирлаган ҳар бир жонни яхшироқ билишга ва шу билан бирга, Қаландаровни катта ташкилотчи қилган фазилатларини, уни сояга тортган сабаблар, сояда қолганлигининг ёмон оқибатларини ўрганишга ҳаракат қилди.

Қаландаровни сояга тортган асосий сабаблардан бири, унинг чаласаводлиги ва «ўқимаган бўлсам ҳам планини ўқиганлардан яхшироқ бажараман» деган қаноати; иккинчиси, маълум шарт-шароит натижасида танқид, партия интизоми доирасидан ташқарига чиқиб қолганлиги экан. Бунинг оқибатида Қаландаров шуҳратпараст, ҳеч кимни ўзига тенг кўрмайдиган, демак ҳеч кимнинг сўзига қулоқ солмайдиган, иззат-обрў келтирадиган план-процент ва даромаддан бошқа ҳамма нарсага панжа орасидан қарайдиган бўлиб қолди.

Пилла терилиб топширилаётган кунларда «липпа, фалончининг липпаси катта, фалончининг липпаси йўқ» деган гаплар чиқиб қолди. «Липпа» деган сўзни Саида илгари ҳам эшитган, лекин нима эканга эътибор қилмаган, ҳар нечук, пиллага доир бирон камчилик бўлса керак, деб ўйлаган эди, ҳозир суриштириб қараса, звено олинган қурт уруғидан мўлжалдан ортиқ пилла топшириб ном чиқариш, устама мукофот олиш учун яширинча уруғ очирар экан. Шу орада бошқа звеноларнинг олди

планни тўқсон процентга етказар-етказмас район газетаси «Бўстон» колхозининг учинчи звеноси ҳозирнинг ўзида планни бир юз ўн олти процент бажарганлиги тўғрисида хабар босиб чиқарди. Саида сурштириб кўрса, звенонинг липпаси хийла катта экан; бу ҳақда звено бошлиғи билан гаплашиб, унинг тутган йўли нотўғри эканини, агар ҳамма звенолар шу тахлитда иш тутса, нотўғри маълумотлар асосида раҳбар ташкилотлар нотўғри раҳбарлик қилишини, илмий муассасалар нотўғри хулосалар чиқаришини тушунтирмоқчи бўлган эди, звено бошлиғи унинг сўзларига чандон эътибор қилмади. Саида унга бошқа йўл билан таъсир қилиш мақсадида бу қилмиши гуноҳ эканини айтиб бир оз лўписа йўлга ўтган эди, звено бошлиғи пинағини бузмади, ҳатто бир қадар кўрслик қилди. Кейин маълум бўлишича, раис липпадан хабардор, лекин ўзини биллиб — билмаганга, кўриб — кўрмаганга солар экан. Саида бу ҳақда куйиб-пишиб гапирганда, правление аъзоларидан бири қизиқ бир гапни айтиб қолди: турли мавсумда ўтказиладиган турли тадбирлар ҳақида Қаландаров баъзан райком, райижроком ва бошқа идораларга қанақа маълумот манзур бўлса шуни берар, «район мендан пахта олсин, ишимга аралашмасин», дер экан.

Саида Қаландаровни сояга тортган сабабларнинг натижаларини қидириб яна бирмунча кўнгилсиз ҳодисаларга дуч келди. Қаландаров чаласавод эканини билдирмаслик учун буюриш мумкин бўлган ёзув-чизувни Умидага ҳавола қилса, ўз қўли билан ёзишни зарур бўлган нарсаларни уйда Эшонга ёздириб, остига қўл қўяр экан. Бу ҳол ун маълум даражада Эшондан тилини қисқ қилиб қўйибди. Мактабда интизом бўш, ўқитувчиларнинг обрўин йўқ, давомат жуда паст, ҳар йили мактабга тортиладиган қизларнинг фақат икки-уч процентигина ўнинчи синфни битирар, бу аҳвол кўп даражада Қаландаровга боғлиқ экан. Болалар боғчаси ғирт оми, боғчага даромад маибаи ва Ҳуринисонинг хизмати, деб қарайдиган Қифоятхон қўлида. Клуб бино бўлгандан бери ўз вазифасини бажарган эмас. «Социализм» колхозни билан бўлган мусобақа, Қаландаровнинг баъзи ишларига қараб айтилганда, рақобатдан фарқ қилмайди... Саида мана шулар ва шуларга ўхшаган бошқа кўп масалалар тўғрисида колхознинг раҳбар ходимлари билан лозим бўлганда очиндан-очиқ, лозим кўрмаганида суҳбат, маслаҳат тарзида ётиқроқ гаплаш-

ди, одамларнинг диққатини шуларга жалб қилиш, кўникканиларнинг мудрагап фикрини уйғотишга ҳаракат қилди, чунки буларнинг ҳар бири одамларнинг зеҳнига, колхоз ҳаётига озми-кўпми ўрнашиб қолган, чунки Қаландаров нима қилса, яхши ният билан қилган, халқ шундай деб билган. Бу камчиликларни чимдиб олиб ташлаш билан иш битмайди. Буларни томири билан суғуриб ташлаш зарур. Бунинг учун ҳовлиқмасдан, шовқин солмасдан, умидсизликка тушмасдан, сабр ва қунт билан иш кўриш керак, ўшанда бу камчиликларнинг катта-кичик, яширни-ошкора оқибатларини топиб, бу ёмон оқибатларга илғор одамларнинг, шулар воситаси билан бутун халқнинг диққатини тортиш, шу йўл билан бу камчиликларнинг пайини қирқиш, бунга ҳатто Қаландаровнинг ўзини ҳам жалб қилиш мумкин бўлади. Саида мана шу режа билан иш кўриб юрган кунларнинг бирини да кутилмаган бир иш бўлиб қолди.

Пилла топширилиб, клуб биниси бўшагандан кейин Саида бир гуруҳ комсомол-ёшларнинг ёрдами билан клубни яхши безатди ва тезда очилиш маросими ўтказди; очилиш маросимига бағишланган кечада клубнинг вазифалари, режалари ҳақида ўзи қисқагина сўзлаб берди. Кейин ўйин-кулги бошланиб кетди. Ўйин бошда унча қизмаган эди. Саида ўзи дутор чалиб, икки қизни ўйнатди ва бир йиғинни ашула айттирди. Саида ёш бўлса ҳам, ишқилиб, раҳбар, гимнастёрка кийиб, ҳовоғини солиб, салмоқли қадам ташлаб юрмаса ҳам, ҳар печук, партия ташкилотининг секретари, унинг дутор чалишини ҳеч ким хаёлига келтирмаган, тасаввур ҳам қилолмаган эди. Бу ҳол ва шундан кейин авж олиб кетган ўйин-кулги ҳаммани Саидага, бир-биринга яқин, жуда ҳам яқин қилиб қўйди. Ўрта ёшлардаги бир аёл Сандани ўйинга солиб, ўзи дутор чалди. Қий-чув бўлиб кетди. Бунинг оқибатида Саида «ўзимизнинг Саидахон» бўлиб, ундан ҳеч ким тортинмайдиган, ҳеч ким истиҳола қилмайдиган, кўнглидаги гапини унинг олдида баҳузур, ҳатто уни орқа қилиб гапирадиган бўлиб қолди.

Клубнинг планига мувофиқ, хотин-қизлар учун «Дин хотин-қизлар ҳақида» деган мавзуда лекция ўтказилдиган бўлди. Лекцияга хотин-халаж Саида мўлжаллагандан ҳам кўпроқ йиғилди. Лектор лекциясини тугатгач, Саида залга мурожаат қилиб, «саволлар борми» деган эди, бирдангина бир неча қўл кўтарилди. Саида бу аёллар билан илғари ҳам учрашган, лекин уларда бундай активлик кўрмаган, сезмаган эди. Иккинчи қа-

торнинг бир чеккасида ўтирган оёғин, қоп-қора бир хотип қўлини кўтарганича ўридан турди.

— Менинг саволим бор...

Саида ғоят хурсанд бўлиб:

— Марҳамат!.. — деди.

— Менинг битта саволим шуки, — деди хотин, — тенгчилик масаласида... Сўзга чиққан ниним, «илгариги вақтда хотин-қизларнинг гўри эркакларнинг гўридан ярим газ паст бўлар эди», дедилар. Шундоқ бўлса бордир, тириги тенг бўлмагандан кейин ўлиги тенг бўлмаса нима қилти? Мен тириклар тўғрисида сўрамоқчиман... Нима учун бизнинг колхозда ҳали ҳам хотин-халажга бир кўз билан қаралади-ю, эркакларга бошқа кўз билан қаралади?..

Лектор ўридан ирғиб турди.

— Кечирасиз, бу савол менинг мавзунимга кирмайди, бу саволга колхоз раҳбарлари жавоб беришлари керак...

Хотин унинг сўзини бўлди.

— Шошманг, саволим ҳали тамом бўлгани йўқ... Менинг жияним Қундузой жинқарчадай жонп билан кетмон чопади, унинг эри, жувоз кундага ўхшаб йилтирмай ўлгур Исмат-почтачи велосипедда хат, газета ташинди. Пиёда ташиса ҳам гўрга эди, бир оз озар эди. Почтачи бўлганидан бери иккита велосипедни синдирди. Исмат далага чиқса-ю, почтани Қундузой ташиса бўлмайдими? Раисга шундоқ десам: «Қундузойнингиз велосипед минишини билмайди», деб гапимга қулоқ солмади. Қундузой бечора кечқурун даладан келиб овқат пиширади, боласига қарайди, кир-чир...

Қаердандир чиққан баланд овоз унинг товушини босиб кетди:

— Сув бошидан лой, эгачи, идорани кўрмайсизми, қиличдай-қиличдай йиғитлар роҳати бадан кўйлак кийиб, чўт қоқиб ўтиришибди!..

Ғовур бўлиб кетди.

— Хотин-қизлар звено, бригадани уdda қилолмайдинми!..

— Бошқа колхозларда нега уdda қилиш уёқда турсин қаҳрамон бўлаётибди!..

— Омборчи — эркак, ферма мудирини — эркак, дўкон мудирини — эркак!

— Яслига ҳам биронта бўйини йўғонни қўя қолинглар!..

— Эшон бўла қолсин!

Саида ўридан турди, қўлини кўтариб ғовурпп босди.

— Опалар, сингиллар! Лекторимиз районда келган одам, бизнинг колхозимизни билмайди, шунинг учун сизларнинг бу хилдаги саволларнингга жавоб беришдан ожиз. Бу саволларга мен ҳам дабдурустдан жавоб беролмайман, лекин вақт-соати билан жавоб топамиз, хатомиз бўлса тузатамиз. Аммо мен бир нарсасага тушунолмай турибман: шунчалик гапларнинг бор экан, саволларнинг бор экан, нега шу чоққача индамай келдиларнинг! Нима учун бу гаплар ҳозир эсга келди-ю, лекцияни мажлисга айлантириш зарурати туғилиб қолди?

Залнинг ўртасида ўтирган кимдир ўрнидан турмасдан жавоб берди:

— Шу вақтгача ҳеч ким бизни йиғиб, ҳолинг нима, деб сўраган эмас!

Залда босиққи говур кўтарилди. Олдинги қаторда ўтирган тўладан келган бир кампир ўрнидан турди, бир нима демоқчи бўлиб, тишсиз, балқининг оғзига ўхшаган оғзини бир-икки ростлаганидан кейин баланд товуш билан деди:

— Саидахон, қизим, менда ҳам битта савол бор: рансинг хатоси топилган эмиш, масаласи қачон кўрилади?

Зал жим бўлди. Санда қўрқиб кетди.

— Қанақа хато?— деб сўради ва олдинги қаторда ўтирган Умидага қаради. Умида ҳам ҳанг-манг бўлиб ўтирар эди.— Қанақа хато?— деди Саида яна.

Кампир «бу хатолардан ҳамманинг хабари бор» деган маънода ён-верига, орқасига қаради, ҳеч кимдан садо чиқмагандан кейин хижолат бўлиб:

— Гапирсаларинг-чи!— деди.

— Менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ, — деди Саида.— Уртоқ Қаландаров шунча йилдан бери шундай катта хўжаликка, шунча одамга бош бўлиб келяпти, нима иш қилган бўлса юзада. Унинг халқдан яшириб юрган бирон гувоҳи, хатоси бор экану ҳозир очилибди деган гап бўлса... билмайман, бекорчи гап!

Ҳар томондан товушлар эшитила бошлади.

— Бунақа саволлар мажлисда берилсин!

— Рансинг ўзи борнда гапирилсин!

Санда бу ҳақда бундан ортиқ гапирини лозим кўрмади, чунки кўп гапирини, тарқалган миш-миш ёлгон эканини исбот қилишга уриниш бу гапларга аҳамият берганини кўрсатиб, унинг асоссиз эканига одамларда иштанбо тугдириб қўйиши мумкин эди.

Кейинги уч-тўрт кун ичида бу миш-миш говлаб кет-

ди: «Раис келиши билан масаласи кўрилар эмиш. Правленеда масала ҳал бўлибди. Қаландаровнинг ўрнига одам қидирилаётган эмиш. Саиданинг келиши бежиз эмас экан...»

Саида ташвишга тушиб қолди: Қаландаров, албатта, ой билан кундай — барчага бирдай бўлган эмас, колхозда ундан порози, ҳатто алам ўтган одамлар ҳам борлиги шубҳасиз, шунақа одамлар миш-мишдан фойдаланиб атрофига одам тўпласа, халқни чалғитса ва одамларни паришонликка, парокандаликка солса, унда нима бўлади? Саида Исмоилжон ва Умида билан кенгашди. Учови правление аъзоларидан бир неча кишини чақириб маслаҳатлашди. Ҳамма ҳайрон: бу гапларни ким чиқараётибди, нима учун шу чоққача жим юрган экану ҳозир тилга кирибди?

Бу гапларнинг чиқишига сабаб, бир жиҳатдан, Саида партия мажлисида Қаландаровни «чақиртириб ўтқазиб қўйган»и ҳақида тарқалган гап бўлса, иккинчидан Умиданинг бир эҳтиётсизлиги бўлганини ҳеч ким, унинг ўзи ҳам хаёлига келтирмас эди.

Умида бир кун и ўртоғи билан ҳаммомга тушди. Ўртоғи иссиқ сувни тежаш мақсадида жуда кичкина жўмрак қўйдирган раисдан койинган эди, Умида бюро аъзоси сифатида ҳеч ким билмайдиган иарсаларни билган бўлиб: «Раиснинг бундай бошқа хатолари ҳам кўп» деди. Шу ерда бир-иккита хотин-халаж ўтирган эди, улар бу гапга ўзларидан жиндай қўшиб, кўчага: «Раиснинг хатоси топилибди, масаласи кўрилар эмиш», деб олиб чиқишди. Гап тез ва борган сайин шишиб борар эди. Бунга сабаб, аввало, раисдан ранжиган баъзи одамларнинг «хотис хизмати» бўлса, иккинчидан, раисни халқ қанчалик яхши кўрса, уни қанчалик ҳурмат қилса ҳам, ҳарқалай кўксидан бир озгина кудурат борлиги эди. Раис ўзига боғлиқ бўлмаган турли сабаблар билан ҳамиша танқиддан ташқарида бўлиб келгани учун бу гина-кудурат ҳеч қаерда ўртага ташланган эмас, шунинг учун раис эмас, баъзан бригадирлар, идора хизматчилари, ҳатто колхозга алоқаси бўлмаган кишилар етказган ранж-алам учун ҳам одамлар раисдан ўпкалаб келар эди.

Кенгашда биров, колхозчиларнинг умумий мажлислиги чақириб, миш-мишлар ёлғон эканини яхшилаб уқтириш керак, деган фикрни айтди, биров бу гапларни ким тарқатаётгани ҳақида ўзининг гумонини айтиб, ўша одамни жавобгарликка тортишни таклиф қилди, биров

ортиқча ташвишнинг ҳожати йўқ, ранс келса бу гаплар ўз-ўзидан босилади, деди. Ҳеч қандай қарорга келинмади. Яна ўйлаб кўргани ваъдалашиб, ҳамма тарқалди. Қаландаров келиб бу гапларни эшитса нима деб ўйлайди, енгиллик қилса, бунинг оқибати нима бўлади? Саиданинг юрагига қил сигмас эди.

IX

Ҳаво паст келгани учун ғўзаларнинг ривожини суст, ғўза парваришида иши яхшироқ натижа берган бригадалар, звеноларнинг тажрибасини бутун колхозга жорий қилиш йўлларини белгилаш мақсадида партбюро масалани очик партия мажлисида муҳокама қилгани тайёрлик кўрмоқда эди. Саида кун ёйилмасдан МТС агрономи ва правление аъзоларидан икки кишини олиб далага чиқиб кетганича машинада, отлик, пиёда жуда кўп йўл юриб, шом пайтида ўлардай чарчаб қайтди...

Саида идорага кириб, бугунги почтани кўрмоқчи, иложи бўлса, бир оз чой ичиб, ундан кейин хужрасига кирмоқчи бўлди. Идорада ҳеч ким йўқ эди, Саида қабулхонадаги стол устида турган почтани олиб кабинетга кпрди, деразаларини очиб, чироқни ёқди. У чироққа яқинроқ ўтириб, почтага энди қўл урганида, Зулфиқоров бир чойшак чой, пиёла кўтариб кирди. Саида ҳайрон бўлди: аввали шукл, ҳали чой сўрагани йўқ, ундан кейин, нима учун бу одам чой ташиб юрибди?

— Кечирасиз, ўртоқ Алиева, — деди Зулфиқоров унинг ҳайрон бўлганини кўриб. — Эшоп ака йўқ эканлар...

Зулфиқоров чойшакни столга қўйди, пиёлани чайқалди, чойни бир-икки қайтарди, қуйиб Саидага узатди, сўнг чироқнинг кросинини чамалаб кўрди, пилигини кўтарди: столга ёпилган бахмалининг уёқ-буёгини тортган, тузатган бўлди. Саида унинг ивирсишидан бир гапи борлигини пайқади-ю, плёлани бўшатгач, чой қуйиб узатди. Зулфиқоров югуриб келиб пиёлани унинг қўлидан икки қўллаб олди, курсига эҳтиёт билан ўтириб, чойшакни олдига тортди.

— Ишлар қалай? — деди Саида.

Зулфиқоров бир оз сукут қилганидан кейин маънос товуш билан жавоб берди:

— Яхши, опа... Ана у қилган аҳмоқчилигимиз тўғри бўлиб кетганини, Меҳри билан ора очик бўлганимизни

сизга айтаман, деб сира маъридинин тополмадим. Мавридинин топганимда, шу гапни яна оғизга олгани бетим чидамади...

Саида ўйланиб қолди: «Кечагина икки хотинли бўлишни айб ҳисобламаган одам, энди бу ҳақда гапиргани ҳам бети чидамас эмишми? Дарров-а? Раис ҳақидаги миш-мишлардан ваҳимага тушиб қолган эмасмикин?»

— Яхши, — деди Саида.

Зулфиқоров унга мунгайиб қаради.

— Энди шу гапни кўмиб қўя қолсак...

— Кўмишга қарши эмасман, — деди Саида кулимсираб, — лекин кўмишдан олдин уни ёриб кўриш керак. Биласизми, ўлик тирикниг жонига ора киради. Докторлар ўлиқни ёриб кўришади... Мен Меҳрихов билан бир гаплашмоқчи эдим, сира тўғри келтиролмаётиман: борсам — қочади; чақиртирсам — келмайди... Хотин устига реғишга уни нима мажбур қилди экан, шуни билмоқчи эдим. Шунга билайлик, ана ундан кейин кўмамиз, гўрни чуқурроқ қазиб кўмамиз.

Зулфиқоров эшитилар-эшитилмас:

— Кўнгил экан, нима ҳам деб бўлади... — деди.

Саида кулиб юборди.

— Ҳа, ўзидан ўн олти ёш катта, хотини, олти боласи бўлган одамга кўнгил қўймай иложи борми! Сизни деб, ҳар оҳ тортганида шипдан чанг ёғилгандир... Муҳаббат бечорани жиноятга ошно қилмасангиз-чи!

— Йўқ, мен, хотин киши, ёлғизлик, демоқчиман, — деди Зулфиқоров хижолат бўлиб.

— Агар хотин киши, ёлғизлик дейиладиган бўлса, унга эр керак бўлса, сиздан ўн бир ёш кичик, сиздан ўн ҳисса чиройли бўйдоқ Узоқовга тегар эди. Узоқов ўз вақтида киши қўйган экан-ку!

Саида бу ишга шунчалик қизиқганини, бу ҳақда шунча нарса билганини кўриб, Зулфиқоров ҳанг-манг бўлиб қолди.

— Меҳриховни бу йўлга бошлаган муҳтожлик ҳам эмас, — деди Саида давом этиб, — икковларинг топишган вақтларда сиз ҳам звено бошлиғи бўлган экансиз, у ҳам звено бошлиғи бўлган экан. Даромадларингда фарқ жуда ҳам катта бўлмагану, лекин чиқимга келганда, Меҳри бир ўзи, сиз ўзингиз билан саккиз жон! Шундай бўлгандан кейин сиз рўзгорингиздан ортириб унга битта рўмолча олиб беролганингизга ақлим етмайдми! Ё нотўғрими?

Зулфиқоров индолмади. У Саиданинг олдига келиб, «аҳмоқчилиги тўғри бўлиб кетгани, Меҳри билан ора очик бўлгани» тўғрисида бўйинини қисиб гапирганида кўнглига кундан-кун кўпроқ ғулғула солаётган бу можародан ўзини секки суғуриб олишли, шу билан ҳар қандай эҳтимолнинг олдини олиб қўйишни кўзлаган эди. Бироқ, Саида бунга оддий бир жароҳат деб қарамагани, унинг остидан бошқа бир иллат қидириб, ҳар бир икир-чикирга айрим диққат ва эътибор билан қарагани Зулфиқоровни ваҳимага солиб қўйди. У нафаси тикилиб, «қилт» этиб ютинди-да:

— Энди опа, ихтиёр сизда... ҳақ гап шу... — деди.

— Қайси? — деди Саида.

— Аҳмоқчилик бўлган эди. Энди бўлмайди...

— Энди бўлмаслигига менинг ҳам кўзим етади, — деди Саида кетгани кўзғалиб, почтани қўлига олар экан, — менга сабабини айтинг. Хўп, майли, нима учун хотин устига текканини Меҳрихоннинг ўзидан сўрармиз, сиз нима учун хотин устига хотин олдингиз?

Саида яна жойига ўтирди.

— Аҳмоқчиллик... — деди Зулфиқоров ва бошини яна ҳам қуйи солди.

— Бу жавоб эмас. Кўп хотин олишни сиз чиқарганингиз йўқ, бу нарса бурун ҳам бўлган: бировни давлат, мансаб қутуртирган, бировга беминнат хизматкор керак бўлган... Сиз-чи? Давлатингиз йўқ, звено бошлиғи бўлиш кўп ҳам қутуртирадиган мансаб эмас, ёшингиз бир жойга бориб қолган... Эл кўзиде шундай маломатли, қонунга қараладиган бўлса, шундай қалтис йўлга юргани сизни нима мажбур қилди-ю, сизга нима далла берди?

Зулфиқоров ерга қараганича жим қолди, афтидан, бу саволга жавоб бермоқчи эмас эди. Саида жуда чарчаганини, ҳозир бориб дам олмоқчи эканини айтиб, узр сўради. Зулфиқоров чойнакни олиб, эшикка томон йўналди, чақириб қолармикан, деган умидда бўлса керак, битта-битта қадам босиб бориб эшикни шошмай очди, чиқиб секин, зичламасдан ёпди, қабулхонада бирпас турди-да, Саида чироқни пуфлаб ўчиргандан кейин чиқиб кетди.

Саида ҳужрасининг эшигига калит солаётиб дераза томондаги каттакон аижир остида оқ шарпа қимирлаганини пайқайди. Шарпа ғойиб бўлиб, хотин кишининг, «сизни пойлаб ўтириб пинакка кетибман», деган товуши эшитилди ва муюлишдан оқ киёинган кимдир чиқиб

келди. Саида унинг ким эканини билолмади, эшикни очди, чироқни ёқиб, аёлни ичкарига таклиф қилди. Остонада оқ шойи кўйлак, тагдўзи дўппи кийган, ўзи қора, бўйни калта, пакана ва семизгина бир жувон пайдо бўлди. Саида курси қўйиб берди. Жувон қоп-қора қўлидаги оқ рўмолчасини маҳкам сиқимлаганича бориб курсига ўтирди. Уйни жуда ўткир совун ҳиди тугиб кетди.

— Мен Меҳрихон бўламан, — деди жувон хиёл қий-шанглаб. — Қатнай бериб ўлдим. Сизни ҳеч холи тополмайман... Зулфиқоров билан менинг масалам кўрилар эмис, шунга келдим...

— Қанақа масала? — деди Саида талмовсираб.

— Мажлисда, қайси хотиннинг, деб танқид қилган экансиз-ку!.. Шунга айтмоқчи бўламанки, мен у кишига теккан эмасман, у киши мени олган эмас!

Саида бу аёлни дарров ёмон кўриб қолди ва буни яширолмади.

— Зулфиқоров эрингиз бўлмаса, кимингиз деб биламиз, ўйнашингизми?

Жувон бир чўчиб тушди.

— Вой, қиз нарса, шунақа гапни оғзингизга олган уялмайсизми?!

Саида унинг афтига қараб кулимсиради.

— Қилмишингизга ўзингиз яхшироқ, оғизга олса бўладиган бўлак от қўйиб бering бўлмаса...

Жувон рўмолчаси билан кафтини қаттиқ-қаттиқ иш-қаб ерга қараганича жим қолди.

Саида бошда уни Зулфиқоров билан бамаслаҳат келган деб ўйлаган эди, бироқ бири тавба қилиб тургани ҳолда бирининг тонини икковининг бу яқин орада кўришмаганини, эртага маломатга қолиш хавфидан ҳар қайсиси ўзича, ўз билганича қочаётганини кўрсатар эди.

Жувон Саиданинг боягидай жавобига, сўз қаҳат саволларига қарши ҳеч нарса деёлмаганидан кейин таслим бўлди, ундан муруват умидвор бўлиб, Зулфиқоров билан бўлган муносабатини ва бу муносабатнинг тарихини гоҳ кўзига ёш олиб, гоҳ кулиб, гоҳ Зулфиқоровни ва гоҳ ўзини қарғаб батафсил гапириб берди.

Меҳри онасидан ёш қолган бўлиб, балоғатга етгунча отасининг қўлида ўсган. Отаси уни қирқ иккинчи йилни охирларида ўзининг розилиги билан шу колхознинг темирчиси Усможон деган меҳнаткаш, одобли бир йигитга берди. Орадан икки ой ўтиб, отаси ўлди. Усможон армияга кетди. Бу вақтларда «Бўстон»га уя қўйган

ранс бошлиқ бир тўда жинойтчилар жуда ҳаддан ошган, ибо-андишани билмайдиган бўлиб қолган эди. Мана шулардан бири Меҳрига чапг солди. Меҳри звено бошлиғи бўлиб кўтарилди. Ҳар йили планини зўрға учма-уч келтириб юрган звено ўша йили бир юз йигирма процент бажариб, Меҳри катта мукофот олди. Бироқ Меҳрининг ови ўша йили бароридан келди, холос, жинойтчилар тўдаси фош қилингандан кейин икки йил устма-уст план тўлмади, учинчи йил зўрға тўлди.

Бу орада Усмонжон армиядан соғ-саломат қайтиб келди, хотинининг хулқ-ахлоқини фронтдаёқ эшитгани учун, уйга кирмади; аввал темирчилик дўкоинининг орқасидаги пачоққина бир ҳужрада истиқомат қилди, кейин колхоз қуриб берган икки хонали уйга кўчди; бир йил ишлаб рўзғор орттириб, ўша вақтда фермада сут соғувчи бўлиб ишлайдиган Умидага киши қўйди. Меҳри Умидани яхши билар эди: эри урушининг дастлабки кунларидаёқ ўлган, ҳозир онаси билан туради. Меҳри, гарчи, Усмонжондан буткул умид узган бўлса ҳам, хўп куйди; бир-икки кундан кейин, «Умида кўнмабди, мен қайнанамни иккинчи онам деб биламан, онам билан бирга уни ҳам бағримдан чиқармайман, дебди» деган гапни эшитиб хўп суюнди. Бироқ Усмонжон икки қайнанали бўлишга розилик берган бўлса керак, орадан бир ҳафта ўтмай тўй бўлди. Тўйдан кейин Меҳри: «Барибир буларнинг турмуши бўлмайди, бир куёвга битта қайнана ортиқчалик қилади-ю, икки қайнана, хусусан, ўлган эрининг онаси билан турмуш бўладими», деб ўзини овутиб юрди. Кунлар ўтди. Ойлар ўтди. Меҳри бу онлага кўз-қулоқ бўлиб қўни-қўшиндан гап олиб юрди. Жимжит. Ешлар хизматда. Йиллар ўтди. Булар ўғил кўришди. Меҳри бир кун болани дарвозанинг олдида кўриб ўртаниб кетди, уни маҳкам ушлаб бағрига босди, гижимлаб, юзларидан тишлаб, йиғлатиб қўйиб юборди.

Бу орада Усмонжон ўқиб, гараж мудирини бўлди. Умида правление секретарлигига кўтарилди.

Зулфиқоров Меҳри билан мана шу кунларда дон олинша бошлади.

Бир кун райондан артистлар келиб ойдида катта концерт беришди. Конференсье сўзга уста ва жуда қизиқчи йигит экан, ҳар икки номер орасида плёфор колхозчиларга тегишиб, қолоқлар тўғрисида тутилмаган гапларни айтиб, ҳаммани хўп кулдирди. Бироқ Меҳрига концерт татимади — ипакчилик звеносининг бошлиғи бўлган бир дугонаси ҳақида конференсьенинг шеър би-

дан айтган мақтов сўзлари уни жуда-жуда ўртаб юборди. Шунда иттифоқо унинг ёнида ўтириб қолган Зулфиқоров Меҳрининг кашфиятини пайқаб, қулоғига «кўп куяберманг» деб пичирлади-ю, концертдан қайтишда уни хилватга тортиб: «Бир-биримизга қарашиб юборсак, икковимиз ҳам рўёбга чиқамиз», деган мазмунда шама қилди. «Қарашиш» сўзи Меҳрига бегона эмас, чунки звено бошлиғи бўлган йили планини ошириб бажарганида, албатта, правление аъзоларидан бири «қарашиб» юборган эди. Шунинг учун бу ҳақда Зулфиқоров иккови тез битишди ва бу йил Меҳри Зулфиқоровга, янаги йил эса Зулфиқоров Меҳрига «қарашадиган» бўлди.

Меҳри ўша йили бригадирнинг кўзини шамғалат қилиб звено аъзолари терган пахтадан пича-пича уриб, ўзи терган пахтаинг қарийб учдан бирини Зулфиқоров звеноси ҳисобига ўтказди. Натпжада, Зулфиқоров звеноси планини бир юз ўн икки ярим процент бажарган бўлди. Меҳрининг плани саксон саккиз процентда қолди. Ер-сув, кучи баравар, ҳар жиҳатдан теги шаронда бўлган бу қўшни звенонинг бири планини ошириб бажаргани ҳолда, иккинчиси нега бажаролмаганини ҳеч ким суриштирмади. Ҳисобот-сайлов мажлисида Қаландаров Меҳрини танқид қилди, Зулфиқоровни мақтаб, бригадирликка лойиқ одам, деб атади. Дарҳақиқат, орадан кўп ўтмай Зулфиқоров бригадирликка тайинланди. Меҳрич звено бошлиғи вазифасидан озод қилинди.

Мана шу қалбаки иш Меҳри билан Зулфиқоров орасида алланечук яшпри бир муносабат пайдо қилиб қўйди. Шунинг учун Меҳри звено бошлиғи вазифасидан озод қилинган кун Зулфиқоров кўнгил сўрагани унинг уйига кечаси хуфтондан кейин боришни лозим кўрди ва шунда ҳам эшикдан кирмай девор ошиб тушди. Унинг бу қилмишини Меҳри ҳам табиий ҳол ҳисоблади.

Орадан уч-тўрт ой ўтди. Бу орада Зулфиқоров шаҳарга борганида Меҳрига бир кийимлик марғилоп атласи, районга борганида костюль-термос, яна бир районга борганида шахмат туфли совга келтирди ва буларни кечалари гоҳ девор ошиб, гоҳ томдан тушиб берди. Ниҳоят, Май байрами арафасида Зулфиқоров чўнтагига бир шиша ўткир вино солиб девор ошди...

У ҳар сафар девор ошганида, энди колхозда «катта қозиқ» бўлиб қолганини айтиб, Меҳрига шон-шуҳрат ваъда қилар эди.

Иккови бу муносабатни ҳар қанча яширса ҳам, бари-

бир, кўлга бормай миш-миш тарқалди, Зулфиқоровнинг хотини эшитиб қолди. Шу вайдан Зулфиқоровнинг уйида кўп дилснѐхликлар бўлди. Хотин дод солиб Меҳрининг бошига бормоқчи, уни юлмоқчи, идорага судрамоқчи бўлганида Зулфиқоров, «агар шундай қиладиган бўлсанг, бошимни олиб кетаман, олти бола билан қолаверасан», деб қўрқитди. Жуда ҳам ён бермаслик ва бошлаган жанжалини бекорга кетказмаслик учун хотин аразлаб сиғлисиникига кетиб қолди ва бир ҳафта қорасини кўрсатмади.

Мана шу кунлардан бир кун колхозга райком секретари Қодиров келди. Унинг мўлжали ҳамма бригадаларнинг ғўзасини кўриш эди. У обед вақтигача икки-уч бригадани кўриб, тахминан, обед вақтида Зулфиқоров бригадасига ўтиши керак эди. Шунинг учун Қаландаров Зулфиқоровга ош буюрди. Шунда Зулфиқоров таваккалли бир иш қилди: ошни дала шийпонда эмас, шу ерга яқин Меҳрининг уйида ташкил қилди. Унинг режасига кўра райком секретари билан колхоз раисининг бу уйга кириши, яна ош ейиши Меҳрининг обрўйини кўтариши, унинг ҳақида гапириб юрган, гапириши мумкин бўлган одамларнинг оғзини боғлаши, шу билан миш-мишларнинг дамини кесниши керак эди. Қодиров Меҳрининг ким эканлигини билмас эди. Қаландаров ош нима учун дала шийпонда эмас, бу ерда қилинганга эътибор қилмади. Зулфиқоровнинг режаси, дарҳақиқат, кутган натижасини берди: эл кўзида Меҳрининг қомати кўтарилди, миш-мишларнинг дами кесилди, ҳатто, «Меҳри япа звено бошлиғи бўлар эмиш», деган гап тарқалди. Ҳаммадан ҳам муҳимроғи — Зулфиқоров унинг уйига кечалари эмас, кундуз кун истаган вақтида, девор ошиб эмас, эшикдан кирадиган бўлди. Бу ҳол авваллари халойиқнинг газабини, нафратини келтирган бўлса ҳам, бориб-бориб одамларнинг бир қисми кўникди, бир қисмининг эса дами ичида бўлиб қолди. Шу билан булар орасидаги муносабат ярим расмий тусга кирди. Зулфиқоров бир товоқ ош қилиб домла-имом топиб келди-ю, хутба ўқитиб олди.

— Мен бу итга қанақа қилиб иккипчи хотин бўлиб қолганимни ўзим ҳам билмайман,— деди Меҳри ўпкасини тутолмай.

Салда унинг силлиқ қилиб таралган ва йилтиллаб турган сочига, ўз авҳолини идрок этиб, мусибатдаан бирпасда сўлиган чўтирроқ, тўла юзига қаради ва ўзича гапиргандай, ўйчан:

— Ит очиқ қолган қозонни ялайди, — деди, кейин сўради:— Хўш, энди нима қилмоқчисиз?

Меҳри бирдан бошини кўтариб унга қаради.

— Билмайман...

— Маълумотингиз борми?

— Етти йиллик...

— Яна ўқийсизми?

Меҳри қўрқиб кетди.

— Нима эди, колхоздан ҳайдайсизларми?

Саида кулди.

— Ҳозир ҳеч ким булақа масала қўяётгани йўқ, агар қўйилса, мен сизни колхоздан ҳайдамасликка қўл кўтараман. Мен бошқа нарса демоқчиман. Эгри қадам қўйиб йиқилган ўзингизу яна «бевафо дунё» дер эмишсиз, колхоз раҳбарларидан ўпкалар эмишсиз. Колхоздан кўнглингиз совубди, ишга қўлингиз бормас эмиш. Бир оз шабадалаб, колхозга бошқа эшикдан кириш демоқчиман. Бошқа эшикдан кириб яхши ишласангиз, эгри йўлдан бориб эришолмаган мартабага тўғри йўлдан бориб эришасиз. Колхозга агроном керак, телефонист керак бўлади, радиотехник керак бўлади. Янги касб, янги ҳунар кўп. Мен колхозчилардан бирмунча кишини ўқишга юбориш масаласини қўйганман, бу масала яқин орада ҳал бўлиши керак. Агар ўқишни хоҳласангиз сизни кўзда тутаман. Ким бўлишни хоҳлар эдингиз?

Меҳрининг кўзларида қувонч, миннатдорлик туйғуси порлади.

— Уқийман! Уйлаб кўрай. Бирорта ўқишни танлаб сизга айтаман!

Меҳри таъна-дашном, шовқин, дўқ кутиб, қайгу-ҳасратга тўлиб, зор-зор йиғлаб чиқишни бўйнига олиб кирган бу ҳужрадан юрагини зулукдай сўриб ётган алланималардан қутулиб, кўнгли ёришиб чиқди. У Саида билан хайрлашиб, бир неча қадам босганидан кейин қайтиб деразадан бошини тикди ва қувноқ товуш билан:

— Саида опа,— деди, гарчи, Саида ундаи саккиз-ўн ёш кичик бўлса ҳам,— мени қайси ўқишга муносиб кўрсангиз ўшаига ёзинг! Сиз нима десангиз шу!..

Х

Саида ўзида йўқ хурсанд эди.

Клубда ўтказилган бирмунча тадбирлар шу дамгача ўзини қаёққа уришни билмай юрган йиғитларга, қайси

тешикдан нафас олишини билмай димқиб юрган қизларга умуман план, процент, мажлисдан ҳам бошқа гап эшитишга муштоқ бўлиб юрган аҳолига янги бир олам очиб берди. Булар Саиданинг олдига ҳар кунни бир таклиф, бир талаб, бир илтимос, бирон арз билан, бирон маслаҳат сўраб келар ва ҳар қайси унинг ҳар бир сўзини тиллога тортиб олар эди.

Мана шу фаолият, шу ташаббус руҳи пахта парваришида илғорларнинг тажрибасини умумлаштиришга бағишланган кенгашда ҳам кўриди. Бу хилдаги кенгашлар илгарилар ҳам кўп бўлган, лекин бу кенгашларнинг кўлида илғор киши қайси йўл билан яхши натижага эришганини айтиб бериш, шу билан бирон нарсани майдонга ташлаш ва қўллаш, мавжуд бўлган бирон нарсани рад қилиш, тортишиш, яъни ҳақиқатни юзага чиқариш учун эмас, бирон обрўли киши айтган фикрни ёки юқоридан тушган кўрсатманинг тўғри эканини тасдиқлайдиган қўйма гапларни гўладай териш учун минбарга чиқар эди. Бу кенгашда ҳар ким ўз фикрини, мулоҳазасини, кўнглига тугиб юрган дардини бамайляхотир, ҳеч кимнинг фикри билан ҳисоблашмасдан, хавотир олмасдан, тап тортмасдан айтди, истагани таклифини қилди. Докладчи Исмоилхон Норматов охириги сўзида бунни мамнуният билан қайд қилди.

Кенгаш ўтган кунни кечаси Қаландаровдан телеграмма келди. Қаландаров телеграммани Саиданинг номига юбориб, тўртинчи число соат бир яримга станцияга машина чиқаришни сўрабди. Саида суюниб кетди: «Хайрият, ўз қилмишини ўйлаб кўрибди, «яраш» деб қўл узатаётди. Шунинг ўзи ҳам катта гап...»

Саида унинг «яраш» деб узатган қўлини икки қўллаб олиш учун правление аъзоларидан бир-икки кишини ёнига олиб кутгани чиқмоқчи бўлди. Шунда Умида унинг ҳаёлига ҳам келмаган ва жуда маъқул бир гапни айтиб қолди — ранс ҳақида ҳамон ўрмалаб юрган мишмишларга узил-кесил зарба бериш учун уни кутиб олиш маросимини кенгроқ уюштиришни таклиф қилди. Бу таклифни Исмоилхон ҳам жуда маъқул кўрди.

Партбюро аъзолари, идора хизматчиларидан бир неча киши, бригадирлар, звено бошлиқларидан иборат яқин йигирма кишини бўлиб станцияга раисни кутиб олгани чиқилди. Қаландаров поезддан тушар экан, буларни кўриб аввал ҳайрон, кейин ўзида йўқ хурсанд бўлди; ҳаяжон ишида келиб аввал Саидага қўл берди, кейин бошқалар билан сўрашди. Шундоқ бўлса ҳам ранс «Победа»нинг

олдига ўзи ўтириб, Умида, Исмоилжон ва Саидани орқасига таклиф қилди.

Бир оз юрилгач, Қаландаров кўк саквояждан пачоқ бўлиб кетган бир шляпани олди, тиззасига кийгизиб уёқ-буёғини ростлаган бўлди-да, авайлаб икки бармоғи билан бир чеккасида кўтариб Саидага узатди.

— Қани, сиңчалакхон, қизим, мана буни кийиб олингчи! — деди ва шу билан, чамаси, мен сени ўшанда ҳам ҳақорат қилиб эмас, суйиб сиңчалак деган эдим демоқчи бўлди.

Булар орасида бўлиб ўтган можародан на Умида-нинг хабари бор эди, на Исмоилжоннинг. Шунинг учун иккови ҳам тушунолмади: раис нима учун шляпа олиб келибди, нима учун уни сиңчалак деб атапти?

— Аячамга ғалати от қўйибсизми, Арслонбек ака? — деди Исмоилжон.

Қаландаров Исмоилжоннинг саволига эътибор қилмай, колхоздаги ҳол-аҳволни сўради.

Раисни кутиб олгани чиққан кишиларнинг деярли ҳаммаси унинг уйига кирди, лекин кўп ўтирмай, ҳамма ўз юмушига кетди. Саида ўзи ёлғиз қолиб, раис йўғида қилниган ишлар, бўлган гапларни батафсил сўзлаб берди. Қаландаров пахта парвариши тўғрисида ўтказилган кенгашда айтилган гапларни жуда қизиқиб, хурсанд бўлиб эшитди, ҳатто Исмоилжондан мамнун бўлди, клубда аёлларга ўқилган лекциядан кейин тушган саволлар, тарқалган миш-мишларни эшитиб хўп кулди; колхозчилардан бирмунча кишини ўқишга юбориш фикрини маъқуллади ва рўйхатни ўзи кўрмоқчи бўлди; Зулфиқоров билан Меҳри тўғрисидаги гапларни эшитиб жон-пони чиқиб кетди ва эртагаёқ мажлис қилиб, икковини ҳам колхоздан ҳайдайдиган бўлди. Бироқ Саида улар орасидаги гайрирасмий муносабатнинг расмий тусга кириб кетишига қисман Қаландаровнинг ўзи ҳам сабаб бўлганини айтганида, раис ҳовуридан тушди, ҳатто бир оз хижолат бўлди.

— Менинг ҳисоботим шундан иборат, қаноатланарли деб толарсиз деган умиддаман, — деди Саида тегишиб.

— Беш! Беш! — деди Қаландаров, — баракалла!

— Энди сиз қачон ҳисоб берасиз? Мусобақадош областда қанақа янгиликлар бор экан, нимасини танқид қилдиларинг, нималар ўргандиларинг... Эртадан кейин мактабларда ўқиш йилининг якуни тўғрисида очиқ партия мажлиси ўтказмоқчи эдик, билинчи масала қилиб сизнинг ҳисобингизни қўйсак яхши бўлар эди.

— Майли, — деди Қаландаров мамнун бўлиб. — Сен, сизлар шунча иш қилганда, мен беш-ўн минут жавраб берсам нима қилти!

— Яна бир нарса... — Саида кетгани кўзгалиб, — мактаблардаги коммунистларни ўз ҳисобимизга кўчиртирдим. Ҳаммаси ҳарёқда экан...

Колхозга қарам бўлмаган ва рансга нтоат қилмайдиган, шунинг учун партия мажлисларида ўзларини мустақил тутадиган мактаб коммунистларини Қаландаров бир вақтлар райком орқали бошқа партия ташкилотларига ўтказиб, «ортиқча ғалва»дан қутулган эди. Саида партия ташкилотини кучайтириш мақсадида буларни қайтарди ва масаланинг тагидан хабардор бўлгани учун, Қаландаров нафсониятга бормасин деган мулоҳаза билан ҳозир буни айтиб қўйишни лозим кўрди. Қаландаров қошини чимирди.

— Ҳмм... Ушаёқларда юравергани маъқул эди. Ҳеч қайсиси пахтаги билмайди, бошқа масала бўлса маҳмаданалик қилиб, қулоқни қоматга келтиради.

Саида ёлғондан ҳайрон бўлиб қолди.

— Ие, буёғидан хабарим йўқ экан... Энди булар иш бўлди, Арслонбек ака, қайтармайлик...

Қаландаров нонлож розилик берди.

Саида кетди.

XI

Ранс ҳақидаги миш-мишларни эшитиб, «рансликдан бекор бўлмаса гўрга эди», деган ваҳимада тиззалари қалтираб, Саида билан Исмоилжонга эҳтиётан қўш салом қилиб юрган Эшон кутиш маросимини кўриб жони кирди-ю, меҳмонлар кетгандан кейин ярим кечагача ўтириб, бу кунларда ўрмалаган гапларни, бўлиб ўтган воқеаларни Қаландаровга тўлиқ ва ҳар бирининг маъини ўзинча чақиб айтиб берди. Бундай кезларда кўп ҳам ҳовлиқмайдиган бўлишига, буниги устига Эшон гапга келганда бурганинг йўталидан бўрон кўтаришга қодир эканини билишига қарамай, Қаландаров хийла вақтгача ухломмай ўйлаб ётди: «Бу қиз кўнглида кек сақлайдиган, ундан ҳам ёмонроғи — шунақа ишлар қўлидан келадиган экан-да! Лекин, шунча ишни қилиб қўйиб, станцияда тухумдан янги чиққан оппоққина, беозор жўжадай чирқиллаганига қойил қолиш керак! Ё алҳазар, жиндакқина жуссасига шунча айёрлик, шунча

макр-ҳийла сирга-я! Бошқа ҳеч ишда бўлмаса-да, айёрликда чиндан ҳам осмонни кўтаргулик чоғи бор-ку!..»

Қаландаров эртасига, кундагидай, саҳарда идорага чиқди одамлар билан дод-муомаласини битирди, лекин юрагининг бир чеккасини қўргошиндай босиб, зулукдай сўриб турган ғашлик кайфиятини заррача ҳам юзага чиқармади; Саида билан кечагидан ҳам очилиброқ гаплашишга ҳаракат қилди; унга кириб нонушта қилди-ю, хўжаликни айланди: чорвачилик фермасини кўриб таъби очилди, бинокорлик бригадасининг ишидан норози бўлди, боққа кириб бирмунча амр-фармонлар берди, идорага кириб бухгалтер билан узоқ суҳбатлашди, парандачилик фермаси мудирини бир вақт хафа қилган эди, ҳозир кириб бир яхши ишни баҳона қилиб, ўша қаттиқ гапларни кўнглидан чиқарди... Қаландаров хўжаликни айланиб юриб бир нарсани пайқади: ҳаммаининг оғзида Саида ва ҳамма унинг номини ёшига номunosиб бир ҳурмат билан тилга олади! Саида «Бўстон»га келгандан бери аёл кишининг меҳри, партия ходимининг алолати, ёшлик ғайрати ва иштиёқи билан катта-кичикнинг қалбига йўл топаётганидан, колхоз ҳаётига кириб-киришиб бораётганидан беҳабар бўлган Қаландаровни бу ҳол сескантирди, унинг юрагида Эшон тутатган оловни аланга олдириб юборди. У ўзини овутиш, совутиш, ғазаб туғдирадиган фикр-хаёлларнинг хуружига йўл бермаслик учун мўлжалида бўлмаган жойларга ҳам борди.

Қаландаров эртаси кечқурун мажлисга бир қоши паст, бир қоши баланд, қовоқлари қизарган ҳолда келди; деразанинг тагида қаторлашиб ўтирган икки ўқитувчи ва мактаб директорини кўриб баттар жини қўзғадди; докладнинг ундан-бундан олтииб чатилган бош қисминини таталаб, баъзи сўзларга тили келишмай, ёзувнинг баъзи жойларини чиқаролмай ўқиди; оғзаки кўп гапирмади; тушган бир-икки саволга юраги торлик қилиб қисқа ва тўмтоқ жавоблар берди. Докладнинг бемазалигини, рансининг кайфиятини кўрган одамлар бошқа саволлар беришмади. Саида докладнинг бош қисминини Умида айтганидей, Эшон тузганини, оғзаки қисмининг ҳам шу аҳволда бўлишига Қаландаровнинг кайфияти сабаб эканини билди-ю, докладни тайёрлашга ўзи бош қўшмаганига ачирди; унинг кайфиятидан ташвишга тушиб қолди: «Нима бўлди экан, кеча ҳамма нарсани очиқ-ойдин айтган эдим, ҳаммасига тушунган, хурсанд бўлган эди-ку...»

Биринчи масала тугаб, иккинчи масалага ўтилганда,

Қаландаров ўриндан турди. «Гаплашиб туришлар-чи», деди-ю, чиқиб кетди. Мажлисни олиб бораётган Умида ер остидан Саидага қаради. Саида кўзи билан «давом эта бер» деб ишора қилди, чунки бошқа чора йўқ, ҳозир, очиқ партия мажлисида уни тартибга чақириш ноқулай эди.

Саида эртасига эрталаб Қаландаровнинг кечаги кайфиятига нима сабаб бўлганини билиш, бирон кор-ҳол рўй берган бўлса, шунга қараб иш тутиш учун унга учрашишни зарур топди ва ўқнишга юбориладиган колхозчиларнинг рўйхатини кўрсатиш ва маслаҳатлашиш баҳонаси билан учради. Қаландаров ҳар кунгидай саданинг остида одамлар билан муомаласини битириб, чой ичгани энди уйига кетмоқчи бўлиб турган эди, Саидани кўриб, ўзини хурсанд кўрсатишга тиришди.

— Яшанг, яшанг, сиччалакхон, — деди кўзлари атрофида ажин пайдо бўлиб, — болалар бебош бўлиб кетаётган эди, клуб атрофида айлантириб қўйибсиз.

Саида келиб, унинг ёнига ўтирди.

— Армияга бориб келган йигитларимизнинг ҳаракати билан ҳозир клубда радио, мотор, миллий музика тўгаракларининг кўланкаси кўришиб қолди. Лекин ускуна йўқ. Шу тўгаракларни ускуналаб берсангиз... Сметамизда фойдаланилмай қолган пул кўп.

— Майли, ҳар қанча пул керак бўлса берамиз.

Саиданинг назарида Қаландаровнинг кайфи чор кўринди.

— Яна бир масала, Арслонбек ака, — деди Саида чўнтагидан блокнотини олиб, — колхозда анчагина ўрта маълумотли қизлар бор экан, шулардан ҳар хил мутахассислар тайёрлаб бўлмасмикин? Мен бир қанчаси билан гаплашдим. Шулардан бир қисмининг курсларга, ихтисос мактабларига юборсак. Қишлоқда янги касб кўп...

Қаландаров рўйхатни унинг қўлидан олди.

— Тракторист қилмоқчимисиз?

— Йўқ, хотини кишининг трактор минншига қаршиман. Уруш йилларининг йўриғи бошқа эди.

Қаландаров унга бир кўз ташлаб рўйхатни ўқиди.

— Шафоат Қаримова! Ҳмм... бу хотин эрдан чиққан, уч яшар ўғилчаси бор. Ўглини кимга ташлаб кетади?

— Онаси бор экан.

— Онаси дардчилроқ... Ҳмм... Нусрат Бадалбоева?.. Ун йилликни яхши битирган эмас, отаси домлаши урмоқ-

чи бўлиб баҳо қўйдирган. Азиза Тиллаева... онаси жуда қариб қолган, қишда тўқсон ёшлигини тақдирлаб, ичкина тўй қилиб бердик. Онаси юбормас. Хўш, Лутфи Иноятова... яхши! Ҳожар Турсунова... бир қамчи йўрғаси бор. Буни қўя туринг, бизнинг колхозчилар жула ҳамиятли бирон кор-қол бўлмасин тағин. Нури Шодиева... жиндай бўқоғи бор, лекин ўзи зеҳни ўткир қиз. Меҳри... буни колхоздан ҳайдаш керак, бошқаларга ибрат бўлсин! Раъно Жалилова... байт ёзади... Яхши!

Саида унинг колхозчиларни бунчалик яхши билишини кўриб ҳайрон қолди. У ҳамманинг касб-корини, қандоқ ишлашини, оиласини, феъл атворинигина эмас, дард-ҳасратини, орзу-армонини, қобилиятини, заиф томонларини ҳам жуда яхши, худди ўзи кўтариб катта қилгандай билар эди. Саида унинг колхозчилар орасида шуиччилик ҳурмат ва муҳаббатга сазовор қилган фазилатларидан бири, шубҳасиз, шу деб кўнглидан кечирди.

Қаландаров рўйхатни кўриб бўлиб, Саидага узатди.

— Яхши қаршилигимиз йўқ... лекин бизни беш-олти-та кетмончидан маҳрум қилар экансиз-да!

— Йўқ, Арслонбек ака, маҳрум бўлмайсиз. Буларнинг ўрнига қирови тўкилмаган кетмончилар топиб қўйганман. Маъқул кўрсангиз, шуларни кетмонга соласиз. Ҳаммомда иккита хирсдай-хирсдай йигит куни бўйи шахмат ўйнаб ўтиради. Самоварга, менимча, кассирнинг ҳожати йўқ, кассир йигит катакдан кўра далага кўпроқ ярашади. Тахта складидаи бир кишини олиш мумкин, склад иши оқсаб қолмайди. Почтачп, баъзи бригадалардаги ошпазлар, гараж қоровули...

Қаландаровнинг қовоқ-тумшуги осилиб кетди.

— Ҳмм... хотинлар хатомизни топгани тўғри экан-да!

— Йўқ, Арслонбек ака, сиз буни атайин қилган эмасиз. Бу ҳол фақат бизда эмас, бошқа колхозларда ҳам учрайди. Ишлаб чиқаришда, жамоат ишида эркаклардан қолишмагани ҳолда яна бола туғиб ўстирадиган аёлларга жамият ва давлат алоҳида ғамхўрлик қилиши керак деган гапни ҳали кўп одамлар яхши тушуниб етган эмас.

Қаландаров унга кўз қирини ташлади.

— Хўп, мана сиз тушуниб етган бўлсангиз, хотинларнинг танқидини амалга оширинг!

Саида қалтисроқ гап айтиб қўйганини пайқаб, ҳазилга ўтди.

— Шундай чиройли танқидга қулоқ осмай бўладими!

Гапни қаранг-а: «қиличдай-қиличдай йигитлар роҳати бадан кўйлақ кийиб, чўт қоқиб ўттирибди»!..

Қаландаров кулмади ва анчадан кейин бирдан:

— Хўп, майли! — деди ва бир оз жим қолганидан кейин давом этди: — Ҳисобли дўст айрилмас деган гап бор, орамиздаги баъзи бир гапларни ҳисоб-китоб қилиб чўтдан чиқариб ташласак дейман...

Саиданинг юраги шув этиб кетди.

— Марҳамат... нима гаплар экан?

— Бутун бир рўзгорни кўтарган туяга битта элак оғирлик қилган экан. Бизнинг жиянимиз тўғрисидаги арзимайдиган масалани пардозлаб кеча мажлисга солганингиз менга унча ботмай турибди. Ун бир яшар қиз болани эгов қилиб, бизнинг обрўйимизни эговламасаингиз ҳам бўлар эди. Бу тўғрида мактаб директори, ўқитувчилар гапирса ўзингизга олмас эдим, нега десаингиз, маҳмаданалик — касби...

— Арслоибек ака, биз масалани тайёрлашга, ўтказишга шунча вақт, шунча меҳнат сарф қилганимизда, паники бировнинг обрўйини тўкиш ёки бировга обрў туғдиришни кўзлаган бўлсак. Мен сизнинг жиянингизни, интизомсиз болалардан, дедим. Ундан ҳам интизомсиз болалар кўп, лекин мен жўрттага сизнинг жиянингизни мисолга олдим. Сиз буни тушунарсиз деб ўйлаган эдим. Тушунмаслигингизга ишонмайман...

Қалаидаров дўғайди.

— Нима қипти интизомсиз бўлиб?

— Ўқитувчининг баҳо қўядиган дафтарини ўғирлаб зовурга ташласа, ёнида ўтирган боланинг чўнтагига сиёҳ қўйса, синфда ҳаммиша сақич чайнаб ўтирса-ю, ҳеч ким уни тиёлмаса...

Қаландаров дўнғиллади:

— Сақич чайнаса чайнагандир, қиз бола, лекин бошқасидан хабарим йўқ!

— Ҳамма иллат мана шунда! Кўп ота-оналар мактабда болалари нима қилиб юрганидан, қанақа ўқиётганидан бехабар, ўқитувчи хабар бергани, гаплашгани келса, ота «онасига айт» дейди, она отасига ҳавола қилади — иккови ҳам қулоқ солмайди.

Қаландаровнинг аччиғи келди.

— Ўқитувчи бўлиб нон егандан кейин болаларни ўзига ром қилсин, босиб олсин-да!

Саида кулгига олди.

— Қанақа қилиб? Масалан, сизнинг жиянингизни ўқитувчи ўзига қанақа қилиб ром қилиши, босиб олиши

мумкин? Сиз жияшингиз олдида ўқитувчини сенсирасангиз, унинг шаънига ҳар хил гаплар айтсангиз, калака қилсангиз, иш буюрсангиз...

Қаландаровнинг жағи қимирлаб, томирлари бўртди, қулоқларигача қизариб кетди. У энгашиб этигининг қўн-жипи тортар экан:

— Бизнинг устимиздан арз қилмаган одам қолмабди-да... жиноятимиз кўп, майли, пешонамиздан кўрдик!— деди.

Саида юраги сиқилиб, бирпас нима дейишини билмай қолгандан кейин, ёлворган тарзда деди:

— Арслонбек ака, ҳозир икковимиз жуда муҳим иш тўғрисида яхши гаплашиб ўтирибмиз, нима қиласиз шундай суҳбатни айлантиб!

Қаландаров унинг гапини ҳам, ўзини ҳам писанд қилмаганини таъкидлаш учун ёнбошлади.

— Мендан жиноят топиб, масалами қўйишга ишқибоз одамлар илгарги ҳам бўлган, лекин ҳеч қайсиси уdda қилолган эмас!

Саида унинг кеча тўқими тескари бўлиб юргани ва ҳозир қилдан қийиқ топаётганининг сабабини дарров фаҳмлади: «Рансининг хатоси топилган эмиш, масаласи қачон кўрилади», деган миш-мишга кимдир либос кийгизиб унинг юрагига гулгула солган.

— Арслонбек ака, ифвогарларнинг гапига ишонманг...

Қаландаров унинг сўзига қулоқ солмай давом этди:

— Қаландаровнинг масаласи кўрилар эмиш деганда, Қаландаровга орден чиққан эди! Масаласи кўриладиган Қаландаров орденини ўртоқ Калининнинг ўз қўлидан олган эди! Ўртоқ Калинин унинг қўлини маҳкам сиқиб: «Табриқлайман, ўртоқ Қаландаров», деган эди. Қаландаров масаласи кўрилар эмиш деганда, «Қаландаров ер билан яксон бўлиб ётган «Бўстон» колхозини кўтариб берсин», деган таклиф тушган эди!

— Арслонбек ака,— деди Саида яна ёлвориб,— ифвогарларнинг миш-мишига қулоқ солманг. Мен бу ерга хато топиб масала қўйгани эмас, сизга, колхозга қўлимдан келганича ёрдам бергани келганман. Бу миш-мишларнинг маъносини, сабабини айтган эдим-ку...

Қаландаров кўзларини ўйнатиб унга яқин келди ва қаттиқ шивирлади.

— Миш-миш? Рансининг ҳали бурни қонамасдан туриб, унга қазилган гўр устида дутор чертиб, чилдирма базм қилганингиз ҳам миш-мишми? Лекция баҳонаси

билан хотин-халажни чувиллатганингиз, рансга қарши қўйганингиз ҳам миш-мишми? Атрофингизга одам тўплаб, мактабдаги коммунистларни олиб келганингиз ҳам миш-мишми?

Саида малол келган бир алфозда:

— Шу гапларни ётиги билан гаплашайлик,— деди.

Қаландаров ўшқирди:

— Эндими? Ётиги билан гаплашиш энди эсингизга келдими?

Саида унинг юзига тик қаради.

— Шовқин солманг, атрофда одам бор! Менга олабўжи бўлманг, ёш бола эмасман... қўрқмайман!

Қаландаров сурма ичгандай шивирлаб шовқин солди:

— Биламан, сиз қўрқмайсиз! Суянган тоғингиз баланд! Уртоқ Носировга ҳеч кимнинг бўйи етмайди!

Саида яна совуққонлик билан деди:

— Мен ҳеч кимга суянмайман. йиқилиб кетаётганим йўқ. Суянчиқ зарур бўлиб қолса, Совет ҳокимиятига суянаман...

— Ҳа-ҳа, шунақами, қаматиб қўясанми!.. Мен ҳам ҳеч кимдан қўрқмайман!!!

Шу пайт Умида идорадан чиқиб садага томон кела бошлади. Қаландаров унинг бу ерга келиб, кайфиятдан можарони билиб қолишини истамай дарров ўрнидан турди, сўридан тушиб, унга томон юрди. Уни кимдир телефонга чақираётган экан. Қаландаров телефонда гаплашди. кейин нонушта қилгани уйига қараб кетди; йўл бўйи ва бутун нонушта давомида борган сайин диққат бўлиб, тажанглиги ошиб, ниҳоят, Носировнинг олдига боришга Саиданинг дастидан дод деб, унинг бутун қилмишларини бирма-бир айтиб беришга, колхоздан ё меи ол (ранеликдан олинмаслигига амин эди), ё Саидани ол деб ультиматум қўйишга қарор берди.

Унинг авзойини кўрган шофер, маршрут огзидан чиқиши биланоқ, бир босишда машинани вағиллатиб катта йўлга олиб чиқди-ю, ҳаял ўтмай, соатига саксон километр қўйиб, район йўлидан уча кетди. Қаландаров Саиданинг бутун қилмишларини нега тизиб, ҳар қайсисига ўзидан пича-пича қўшиб, ўқланган милятиқдай бўлиб борар эди. Йўл ярим бўлганда унинг кўнглига: «Эркак бошим билан аёл кишининг устидан арз қиламанми», деган гап келди-да, ўз-ўзидан хижолат бўлиб, бенхўёр рулга тармашиб, шоферга: «Қайтар!» деб бақирди. Шофер бирон ҳодиса бўлди шекилли, деб шун-

дай тез бурилдики, машина йўлга кўндаланг бўлганида ағанаб кетаёзди.

Машина яна ўша суръат билан қишлоққа томон уча кетди. «Сайданинг устидан арз қилишга арзимайди» деган қаноат Қаландаровнинг таъбили очиб юборган эди: бироқ машина қишлоққа яқинлашган сайини яна кўнглига ғашлик чўка бошлади: «Бу синчалакни уролмасам, сўколмасам, маҳмадана экан, гапига қарши гап тополмасам... Бунақада обрў қолмайди-ку!»

Қаландаров бир нарсага жазм қилди-ю, тўғри идо-рага кирди, кабинетга кириб Саидани йўқлади. Саида кутубхонада экан, Умида бориб айтиб келди. Қаландаров ишини шовқин солмасдан, қизишмасдан, яхшиликча битирмоқчи бўлди, шунинг учун Саида кирганда:

— Келинг, ўтиринг,— деб жой кўрсатди.

Саида ҳайрон эди. Қаландаров иложи борича осойишта гапиршига ҳаракат қилди.

— Гап бундай, Саидахон... икковимиз бир қозонда қайнай олмайёмиз. Мен қизиққонроқ, бунинг устига, кўполроқ одамман. Сиз ёшсиз, бунинг устига, аёл ки-шиси, ўқиган қизсиз... Ҳар қайсимиз ўз иззатимизда қолсак... Мен жон деб кетар эдим, лекин колхозга кўп меҳнагим сингган, бундан ташқари, кетгани қўйишма-са керак деб ўйлайман...

Саида лабини кулгидан аранг йиғиштириб:

— Кетгин демоқчимисиз?— деди.

— Тушунадиган одамнинг садагаси кетсанг... Ариза беринг! Мен ўртоқ Носиров билан гаплашаман.

Саида бош чайқади.

— Мен бу ерга ариза бериб келган эмасман, ариза бериб кетмайман. Умуман кетмайман!

Қаландаров гижинди ва нима дейишини билмай:

— Колхоз ёқиб қолган бўлса, эр-пер топиб бера қолай,— деди.

Саида унинг афтига қаради.

— Мен сизни фақат яхши пахтакор деб билар эдим, бошқа касбингиз ҳам бор экан!..

Қаландаровнинг дами ичига тушиб кетди, бир лаҳ-задан кейин яна тутақди.

— Жинойтим бўлса айтинг, мен ариза берай бўлмаса!..

Саида бир оз жим қолганидан кейин ҳамон бир зайлда осойиштагина деди:

— Мени бу ерга жинойт қидиргани юборишгани йўқ, жинойт қидириш керак бўлса мени эмас, ўткир бир терговчини юборишар эди.

— Жиноятимизни топиб, масаламизни қўймоқчи бўлиб турибсиз-ку.

Қаландаров бўлар-бўлмас гапларни тахлаб, ўз наздида Саидани жуда пийпалаб ташлади. Саида бошини қуйи солиб лом демасдан хўп эшитди-ю, Қаландаров ҳордиғини чиқариб бўлгач, бошини кўтарди.

— Арслонбек ака, узоқ вақт танқид кўрмай жуда назик бўлиб қолибсиз. Анчайин танқид сўзи сизга ўқдай тегадиган бўлиб қолибди.

Қаландаровнинг жони чиқиб кетди.

— Ёлғо! Тухмат! Танқиднинг маъносини ўзингиз тушунмас экансиз. Танқид еган одам хурсанд бўлиши керак, чунки мевали дарахтга тош отилади!

— Мана бу гапингиз тўғри,— деди Саида.— Шу гапни чин кўнгилдан чиқариб айтаётган бўлсангиз, ижозат беринг, мен сизга бир-икки тош отай... Кечаги докладингизни олайлик. Шу ҳам докладми? Не-не умидлар билан йнғилган халойиққа нима бердингиз?

Қаландаров қаттиқ хижолат бўлди, лекин сипоҳгарчиликни қўлдан бермай дўнғиллади:

— Қўлимдан келгани шу... гапга уста эмасман...

— Бекор гап, Арслонбек ака! Бўлар-бўлмас гапларга қулоқ солиб таянган бўлмасдан тузукроқ ўйласангиз, Эшонга ёздирмай, билганингизча ўзингиз гапирсангиз бунақа бўлмас эди.

Қаландаровнинг кўзлари олайиб кетди.

— Ким айтди сизга Эшон ёзган деб?

— Ўқиган ёзувингизга кўзим тушган эди. Эшоннинг хатини яхши танийман, бухгалтерия ҳужжатларида кўп учрайди.

Қаландаровнинг қути учди: дарҳақиқат, резолюция қўйиладиган қоғозларга резолюцияни Эшонга ёздириб ўзи қўл қўйиб юрар эди.

— Хатимиз бадхатроқ...— деди Қаландаров ва шу билан докладни ҳам ўзим айтиб ёздирганман демоқчи бўлди.

Саида унинг, ҳар нечук, иқрор бўлганига суюнди-ю, қаттиқ тегмасин деб, чаласавод эканини юзига солмади, бошқа гапга ўтди.

— Кечирасиз, Арслонбек ака, ўрни келиб қолди... Эшоннинг хотини масаласи. Ўз боласи юз ўгирган, тарбиясиз, жоҳил бир хотинга болалар боғчасини топшириб қўйганингиз тўғрими? Отига Ҳуринсо опам мудир бўлсалар ҳам, боғча Қифоятхоннинг қўлида. Боғча лоақал ўрта маълумотли педагог қўлида бўлиши керак.

Хуринисо олам ўқиган, бир вақтлар тупна-тузук ўқитувчилик ҳам қилган эканлар, ҳозир нега ишламайдилар? У кишини уй-рўзгор иши билан банд деб бўлмайди, майда болалари йўқ... эртадан кечгача нима қиладилар? Зерикмайдиларми? Агар шунга озодлик деб билсаларнинг, бунақа озодликни ҳеч ким ҳавас қилмайди! Наинки одам эгилиб, ариқдан бир пиёла сув ололмаса...

Қаландаров сукут қилиб қолди. Шу пайт Хуринисо уйдан телефон қилиб, Қозимбек келганидан хабар берди. Қаландаров шошиб чиқиб кетди. Суҳбат чала қолди, лекин Саида бунга ўқинмади — унинг бошқа камчилик ва хатолари тўғрисида ҳозир гапириб нияти йўқ эди, чунки, дарҳақиқат, бутун рўзгорини кўтарган туяга битта элак оғирлик қилса-ю, пўхтасини узса, уни яна шу ҳалда сукут қилдириш осон эмас эди.

Саида яна кутубхонага кетди.

XII

Қаландаров ўғли Қозимбекни қаттиқ соғинган экан, бутун кунини уйда ўтказди.

Кечаси ётишда у аллақачон уйқуга кетиб, ишиллаб, қарийб бутун ўришни эгаллаб ётган хотинини зўрға нари сурар экан, унинг бунчалик семириб кетганини эди лайқади ва Саиданинг гапи эспга тушди: «Наинки одам эгилиб, ариқдан бир пиёла сув ололмаса!..»

Рост, нима бўлиб Қаландаров шу чоққача шунга эътибор қилмаган экан!

Унинг бошида бирдан Саиданинг доклад тўғрисидаги гапи айланиб қолди: «Шу ҳам докладми? Не-не умидлар билан йнғилган халойиққа нима бердингиз?..»

Қаландаров ўйланиб қолди, лекин уни бу гаплар ҳақ эканлиги эмас, Саидадан чиққанлиги кўпроқ банд қилди: «Битта-иккига гапи тўғри чиқиб қолса, бу синчалак ҳовлиқиб кетмасмикин!»

Бу ҳақда ўйлаган сайин унинг кўнглига гашлик туша берди, ниҳоят, устига тоғ қулаб келаётгандай бўлди. Эрталаб турганда унинг кўксига Саидага нисбатан аллақандай бир адоват пайдо бўлган эди.

Соат етиларда Умида Саиданинг эшигини қоқиб, раис йўқлаётганини айтди. Саида дарров кийиниб чиқди. Қаландаров сада остида одамлар билан гаплашиб ўтирган эди, уни кўриб тўсатдан:

— От минганмисиз? — деб сўради.

Саида илгари от минган эмас, колхозга келганидан бери бир оз минган эди.

— Унча-муича...— деди.

— Урганнш керак!— деди Қаландаров.— Колхозчилик!.. Ғўзаларни бир кўриб келайлик...

Санда колхозга келганидан бери далаия кўп айланган бўлса ҳам, раис билан юрмаган, уни одамлар орасида, одамлар билан муомаласини кўрмаган эди, шунинг учун жуда хурсанд бўлди. Унинг «колхозчилик» деганидан кесатиқни пайқамай:

— Яхши бўлади!— деди ва югурганича хужрасига кириб, қайта кийиниб чиқди.

Дарвоза олдида Эшон саман от билан кўк тойни жиловлаб турар эди. Қаландаров кўк тойни Саидага берди, саманни ўзи минди.

Той шўх экан, бирон километр юрмасданоқ Сандани толиқсириб қўйди: бошини қўйиб берса, суриб кетади, тортса, ўйноқлайди... Йўқ, хайрият, раис тез-тез тўхтаб, одамлар билан узоқ-узоқ гаплашди-ю, Саидага дам олишгина эмас, унинг одамлар билан муомаласини кузатиш, ҳатто баъзи бир нарсаларни дафтарчасига ёзиб олиш имкониятини берди. Шундай узоқ тўхталган жойлардан бири теплица бўлди. Буларни соч-соқоли бодроқдай оппоқ бир чол қарши олди. Раис отдан тушиб у билан сўрашди, узатган бир пиёла чойини олиб, ҳолаҳвол сўраганидан кейин:

— Кеча нима шовқин бўлди, отахон?— деб сўради.

Қулиб турган чолнинг чеҳраси бирдан ўзгарди, ёнидаги милтиғини беихтиёр қўлига олди.

— Шофер бола... кейин билсам Уроқбойнинг ўгли экан. Шу бола бухгалтердан бир кило памидорга қоғоз олиб келди. Болаларга самовар қўяётган эдим, ана терилган памидор, ўзинг тортиб ола қол, дебман. Тортиб олди. Жўнаб кетаётганида кўнглим тинчимади-ю, бориб қараб дедим. Бориб машинасини қарасам, навзам билло, бир кило қаёқда, беш килоча памидор турибди! Тўхта, бола, отиласан, дедим!..

Санда бу суҳбатни жуда диққат билан кузатди...

Чол бу гапларни нақадар ҳаяжон билан гапирса, Қаландаров шунчалик жиддий қулоқ солар ва оғзини, кўзларини катта очиб, дам-бадам бош чайқаб қўяр эди.

— Яхши қилибсиз, отахон,— деди ниҳоят,— яшанг! Лекин гап шу ерда қолсин. Помидордан тегинини олиб кетдимми?

— Йўқ, ҳаммасини ташлаб, қочиб кетди. Зипанинг тагида турибди.

— Ўндоқ бўлса шоферлардан биронтаси келиб қол-

са, бериб юборниг, обориб онасиниг кўлига берсин. Раис бериб юборди десин.

Чол хўп деди-ю, хайрон бўлганича қола берди. Саида дафтарчасига қайд қилиб қўйди: «помидорни раис номидан унинг онасига элиб беришади. Воқеадан хабари йўқ опаси хурсанд бўлади ва ўғли келганда, ундан раиснинг йўқлашига лойиқ нима иш қилганини сўрайди. Шунда бола қай аҳволга тушар экан? Бу нарса умр бўйи эсидан чиқармикин?»

Отланишди, Саида ҳордиги буткул чиққан ва тойга ўргангандай бўлди, бироқ ярим километр юрмасдан яна чарчади ва раис қамчининг сопи билан бир эшикни қоққанда яна бир оз дам олишга улгурарман деб отдан дарров тушди. Жуда пишиб қолган бир кампир чиқди, икки билагини билан кўйлагининг устидан иштонини кўтариб, Қаландаровга хира кўзларини тикди.

— Арслонбекмисан?

— Ҳа, мен она,— деди Қаландаров.— Жиянингизни олиб кетгани келдим. Иш тондим.

— О, болам,— деди кампир,— ишга ярамайди! Ақли бўлмаса, кучи бўлмаса...

— Мен топган ишга ақл ҳам керакмас, куч ҳам, лекин ярим меҳнат куни олади. Одамнинг чиқити бўлмайди, айтиб чиқинг!

Кампир иккала билагини билан яна иштонини кўтарди-ю, кириб кетди ва ҳаял ўтмай қизил ятак, лозим кийгиз, ўттиз ёшлардаги жуда озғин, тиг тегмаган соқол-мўйловни патак бўлиб кетган бир йигитни бошлаб чиқди. Қаландаров йигитни йўлакай ҳаммомда қолдирди ва йўлда унинг ҳақида Саидага гапириб берди. Йигит бояги кампирнинг жияни бўлиб, туғма эсипаст, холасининг уйига яқинда келган экан. Қаландаров уни ҳаммомнинг гўлаҳга мўлжаллабди. Гўлаҳга қипиқ ёқилар экан, ҳаммомчи уни оз-оз ташлаб ёндиргани эриниб, замбиллаб ташлар экан. Замбиллаб ташлаганда қипиқ ёнмай, тутаб тамом бўлар экан. Энди бу йигитнинг вазифаси қипиқни тез-тез кураклаб ташлаб туриш, шу йўл билан уни тўла ёндириб, исроф қилмаслик экан. Саида катта бир нарса кашф қилгандай хурсанд бўлиб, дафтарчасига ёзиб қўйди: «Одамнинг чиқити бўлмайди».

Ҳаммомдан сал нарида сельсоветнинг секретари учраб раис учун Қаландаровдан қирқта пишиқ ғишт сўради.

— Чақасини бухгалтерияга тўланг, болалар ўзлари элтиб беришади.— деди Қаландаров.

Секретарь қулди.

— Уч сўмлик важ, шунга ҳам бухгалтериями!

— Тўкилгандан томчилагап ёмон, ука, томчилаган ёмон! Тўкилганни киши дарров пайқайди, томчилагани узоқ пайқамаслик мумкин,— деди Қаландаров ва отга қамчи босди.

Секретарь орқадан баланд овоз билан:

— Колхознинг пўлат сандигига Арслонбек ака қулф эмас, ўзини осиб қўйган!— деб қичқирди.

Раис яна ким биландир гаплашиб қолганда, Саида атайин отдан тушиб, дафтарчасига ёзиб қўйди: «Тўкилгандан томчилаган ёмон. Пўлат сандиққа қулф эмас, ўзини осиб қўйган».

Қишлоқдан чиқилгунча яна бир неча жойда тўхталди. Саида тойнинг шўхлигидаи ҳам кўра, тушиб чиқаверишдан кўпроқ чарчади.

Дала йўлига чиқилганда Саида бир тажрибасизлик қилди, той ҳадеб суришга нитила берганидан «бир чоптирай, зораики чарчаб, бир оз босилса» деган хаёлда бошини қўйиб берди. Шунга маҳтал бўлган той бирдан кўтариб кетди: Саида ҳарчанд бошини тортмоқчи бўлса ҳам, худди тушида уринаётгандай, тортолмас эди. У эгарнинг қошини икки қўллаб маҳкам ушлаганича энтикиб, дод дегани нафасини ростлолмай борар эди: назарда миёнг километр кўринган бир неча юз метр масофани босганидан кейин пима бўлиб ҳушини ўйглади-ю, жиловини силтаб тортди. Той бирдан йўлга кўндаланг бўлиб ўйноқлади, пишқириб олдинги оёқларини кўтарди, чолгандан кейин чарчаб босилиш ўрнига, баттар бўлди. Саиданинг белнга оғриқ кирди, тақимин шилингандай бўлиб ачишди. У қўрқувдан, оғриқдан не аҳволда, ранг-рўй қандоқ эканини ўзи тасаввур қилар эди, шунинг учун Қаландаров етиб келиб аҳволини кўрса, дарров ювош саманин бериб ўзи тойни минишига умид боғлади. Қаландаров Саидага бирон шикаст етандиган бўлса олдини олиш мақсадида тойдан ниҳоят бир неча метр орқада келмоқда эди, Саида тойни енгиб олганини кўриб хотиржам бўлди-да, нндамай ўтлиб кетди, сал парироққа бориб орқасига қаради:

— От миннш аёл кишининг ҳунари эмас, лекин сиз отга анча ярашдингиз!— деди.

Шундан кейин Саида унинг ниятини фаҳмлаб қолди-ю, бўй бермасликка тиришиб, жони оғриб турса ҳам ҳазил қилди:

— Мен отга эмас, от менга ярашгандир!

Яна уч-тўрт километр йўл юрилгач, саккизинчи бригада дала шийпонда нонушта қилинди. Агар бирон жуда муҳим иш чиқиб қолмаса, раиснинг «бригадаларни шундоқ бир айланиш» одати йўқ эди, бугун яна партия ташкилотининг секретари билан келганига бригадир хайрон ва ташвишда қолди. Шу атрофда ишлаётган колхозчилар эса инманидир кутиб, шийлон томонга тез-тез қараб қўйишар эди. Қаландаров наридан-бери бир-икки пиёла чой ичганидан кейин гўза оралагани ўрнидаи турди. Санда белига кирган оғриқ биқинига тарқалгани, сонлари тарашадай қотиб, тақимни ачишиб турганига қарамай, ундан бир қадам ҳам орқада қолмасликка тиршди. Раис катта йўлдан ичкарида бўлган икки эвенонинг гўзасини оралади, ҳеч бир қусур тополмай, чеҳраси очилиб шийпонга томон юрди: йўлда учраган бир боладан касал ётган отасининг аҳволини сўради ва бугун кечқурун бориб кўрмоқчи эканини айтди; яқинда эрга теккан бир жувондан турмушини сўради; ўгли тасодифий равишда бировни ов милтиғи билан отиб, оғир ярадор қилган бир чол билан узоқ гаплашди, областга боришда унинг номидан ариза ёзиб, район прокурорига кирганини, қайтишда яна хабар олганини, прокурорнинг қатъий ваъдасини айтиб, мўйсафидни тинчитди... Саида оғриқ жонини олаётган бўлса ҳам, дафтарчасига қайд қилиб қўйди: «Қаландаров ким билан нима тўғрисида гаплашмасин, бугун шундан бошқа ишн ва бўлак ташвиши йўқдай шошмасдан, жуда берилиб гаплашадн ва у одамларда раис мен билан гаплашгани ёки менга шу гапни айтгани келибди деган таассурот қолдиради. Унн колхозчиларнинг ҳурмат ва муҳаббатига сазовор қилган хислатларидан бири шу бўлса керак».

Қаландаров бригадир билан хайрлашишда унга «баракалла» деди. Раис ҳеч қачон буидан ортиқ гап айтмаса ва шунн ҳам ҳар қачон айта бермаса керак, бригадир гул-гул очилиб кетди. Санда бунга ҳам эътибор қилди.

Саида тойини мингани эмас, дийдорини кўргани юраги безилласа ҳам, нонлож бориб еяди. Қаландаров буни сезиб бир қадар ўнғайсизланди шекилли, бригадирнинг қўлидан саманиннг жилловини олиб, Сандага берди, тойни ўзи минди. Унинг аллақачонлар шундай қилишга маҳтал бўлган Санда саманин дарров минди.

Жўнашди.

Бироқ Саида бўлганича бўлган экан, битта-битта қадам ташлаб бораётган саман устида ҳам бутун вужуди гажиб ташлангандай қақшар эди. Катта йўлга чиққандан кейин той, устида тажрибали одам борлигини сезса керак, ўйноқламасдан, суришга нитилмасдан бир қиёмда йўргалади. Унга етиб юриш учун Саида самани йўрттириши керак бўлиб қолди-ю, бирон километр юрар-юрмас ичак-чавоғи остин-устин бўлиб, кўнгли отиб, кўзи тиниб кетди ва Қаландаровдан тойни қайтариб беришини сўради. Қаландаров унга ер остидан ажабланиб қарар экан, бу талабининг сабабидан беҳабар, ичида: «Балосан-ку», деб қўйди.

Отларни алмаштириб, йўлда давом этишди.

Той ҳозир Санданинг остида ҳам йўргалаб борар, лекин бундан энди фойда йўқ, чунки тортаётган азоби заррача ҳам камаймас эди. Ҳозир унинг фикри ёди вужудидаги хилма-хил оғриқларга ўзини кўнктириш, бундан баттар оғриқларга ўзини чоғлаш, шу йўл билан ҳар қандай азобни елгишда эди. Саида шу тўғрида ўйлаб борар экан, уруш йиллари ўқиган бир ҳикоясини эслади. Бунда ярадор бир солдат оғриққа қанчалик чндай олишини синаш, ўзини оғриққа ўргатиш мақсадида энг уқубатли бир операцияни наркозсиз қилдиргани ҳикоя қилинган эди. Буни элаганда оғриқни елгиш Саида учун азоб чекаётган кишининг ширин хаёли эмас, заруратга айланди. У эгарга гоҳ бир сонини, гоҳ иккиччисини қўйиб, гоҳ оғирлигини эгарга солмай оёқларини узангига тираб борар эди.

Қаландаров учинчи бригадага тушиб, узоқ ғўза оралади. Саида оғриққа сўз бермай бу ерда ҳам ундан бир қадам орқада қолмасликка тиряшди ва унга нималар маъқул бўлганини, нималар маъқул бўлмаганини диққат билан кузатди; бу ерда шунини пайқадик, Қаландаров ғўза парвариши тўғрисида одамларнинг фикрига, таклифига қулоқ солар, ҳатто буткул нотўғри фикр айтган одамни ҳам чўрт кесиб ташламас, унга «аввал мана бундай қилиб кўрайлик, бўлмаса сен айтганини ҳам қиламиз» деган тарзда муомала қилар экан.

Қаландаров еттинчи бригаданинг ғўзасини йўлакай кўриб борди-ю, дала шийпонидан отдан тушмади ҳам, бригадирни чақириб бир-икки савол берганидан кейин:

— Бу ишда қоматинини кўтаролмасанг, қўя қол, ука, бошқа иш қил, товуқ боқ, товуқ!— деди ва отининг бошини бурди.

Бригадир ранги бўзарганича қолаберди.

— Арслонбек ака,— деди Саида,— бу бригаданинг гўзаси шунақа ёмонми? Мен ёмонлигини пайқамадим, қайси кун келганимда ҳам пайқамаган эканман. Менга кўрсатсангиз, тушунтириб берсангиз...

Қаландаров унга ялт этиб қаради ва илтимосини жо келтиришга мажбур бўлди. Саида раис қаёққа бошла-са юрар, униг сўзларига диққат билан қулоқ солар, саволлар берар, ёзиб олар эди. Буни кўриб Қаландаровнинг кўнглига, «мени буколмайсан деб жўрттага қилаётибди», деган гап ҳам келди.

Улар тўртинчи бригаданинг дала шўйпонига келганда, колхозчилар тушликка чиқиб, ёш қора толлар соя солиб турган ҳовуз бўйида овқат еб ўтиришар эди. Ҳамма тўзиди. Кимдир буларнинг қўлига сув қуйди. Бригадио дастурхонга таклиф қилди. Жонсарақ тойни ариқнинг нариёғига қантариб қайтган бир чол Саиданинг сарғайиб кетган юзига разм солиб:

— Саидахон, қизим, сизни от уринтириб қўйибди-ку,— деди.

Чолининг бу сўзи Саидага алам ўтиб, лабини буриб йиғлашга тайёр турган ёш болага онасининг, «вой болагинамни ким уришди», деганидай таъсир қилди. Саида аъзойи бадали қизишиб, лўқиллаб огриётганини, лоҳас бўлиб кетаётганини энди сезд.

Қаландаров олдига келтириб қўйилган бир чинни тўла угра ошга қалампир сепар экан, чолининг сўзига жавоб қилди:

— Уринса ҳеч нима қилмайди, пишадил!— деди ва ошини қошиқсиз, кўтариб ичар экан, ҳар хўплаганида ошназнинг шаънига талай мақтов сўзлари айтди.

Ҳозир Саиданинг томоғидан овқат эмас, тупуги ҳам ўтмас эди, шундоқ бўлса ҳам ошдан бир-икки қошиқ ичди. Одамларнинг гап-сўзи, муомаласидан Саида бу ерга бир неча марта келганини, булар орасига киришиб кетганини пайқаб Қаландаровнинг гаши келди. У косани бўшатиб, яна ярим чўмич сўради; иккинчи косани ҳам таъм олиб, мақтаб-мақтаб ичар экан. Саидани бу одамларга бегопа тонфадан қилиб кўрсатмоқчи бўлди:

— Ошдан ичмадингиз-а... Буларнинг овқати оғзингизга ёқмади... ёқмайди!

Саида унинг гаразини англаб оғринди. Бир тўғрам гўштни беихтиёр олиб оғзига солди, бироқ чайнолмай бутун ютишга мажбур бўлди — тойнинг қалтис ҳаракатларидан, огриқдан тишини тишига боса бериб, жағларни қотиб кетган эди.

Қаландаров бояғи сўзи билан Саидани бошқа тоифадан деган бўлса, энди уни деҳқон ва унинг меҳнатидан буткул беҳабарга чиқармоқчи бўлди.

— Деҳқон! Деҳқонга гўжа бўтқа ҳам паловдай татийди!

— Ҳамма меҳнат ҳам иштаҳа очади,— деди Саида.

— Тўғри, лекин деҳқоннинг меҳнати бошқача... деҳқон йил— ўн икки ой, қишни-ёзин меҳнат қилади!— деди Қаландаров Саидани буткул нодонга чиқарган бир оҳангда.

— Қайси фабрика, қайси завод ёки шахта қиш ёки ёзда гўхтаб қолади?— деди Саида.

Қаландаровнинг даъвосига қарши бундай жавоб ҳеч кимнинг эсига келмаган бўлса керак, ҳамма кулиб юборди ва Саиданинг гапини маъқуллади.

Қаландаров ичида ўзини сўкди: «Шу маҳмадона билан сўз уринтириб нима обрў топар эдим, нима кераги бор эди?» деди-да, мунозара Саиданинг сўзи билан татом бўлишини нстамай:

— Деҳқон билан ишчининг меҳнатини баравар қилманг, ишчи машинанинг қулоғини бурайди, холос,— деди.

— Қолхоз деҳқоннинг ҳам қўлига машинанинг қулоғини бериб қўйибди-ку, ҳозирнинг ўзида кетмонга қанча иш қолди? Шу яқин йилларда далада кетмон қолармикин?— деди Саида.

Қаландаров унинг гапини эшитмаган бўлиб ўрнидан турди, бориб қўлини ювди. Одамлар дам олгани тарқалишди.

Қаландаров, кўнгли ғаш, гўза оралагани йўл тутди. Саида яна унинг кетидан юриб, бригадирга айтадиган ҳар бир сўзини яхшилаб англашга, эсда туташга ҳаркат қилди.

Саида жуда ҳолдан тойди, шунинг учун олдинроқ қайтиб, Қаландаров келгунча ҳовуз бўйидаги сўричада бир оз дам олмоқчи ва ёзадиган гапларини дафтарчасига ёзмоқчи бўлди. Боя Саидага, «от уринтириб қўйибди-ку», деган мўйсафид қишлоққа бир омонат бериб юбормоқчи эканини айтиб, олиб кетишни Саидадан илтимос қилди. Саида кўнган эди, мўйсафид супачада турган парқув ёстиқлардан бирини олиб, тойнинг олдига қараб кетди ва ёстиқни эгарнинг устига боғлади. У қанақа омонат эканини Саида жўнагани отланганида билди: яхшилаб боғланган парқув ёстиқ шу чоққача тош кўмирнинг чўғидай туюлган эгарни момикқа ай-

лаптирган эди. Саида қаттиқ хижолат бўлди: «Бу мўйсафил аҳволимни қаёқдан билди экан, наҳот юришимдан пайқаган бўлса! Уидоқ бўлса ҳамма пайқабди-да, вой шўрим...»

Саида бир томондан оғриқ, бир томондан хижолатликдан ўлар ҳолатга етган бўлса ҳам, яна бир бригаданинг гўзаларини кўришда, одамлар билан суҳбатда ўзини тетик тутди.

Идорага қайтилганда Саида тамоман касал аҳволда эди, шунинг учун Қаландаров овқатга таклиф қилганда, лоҳаслигини яширолмай уэр сўради ва отини Эшонга бериб, ҳужрасига томон кетди. У ҳарчанд ўзини тетик тутишга, одатдагича қадам ташлашга уринса ҳам, орқасидан қараб турган Қаландаров аҳволини билди ва мийиғида кулиб қўйди. Лекин бу нарса Қаландаровнинг тафтини босолмади, аксинча, юрагига ўт ёқди: Саида сал куйда одамларга эл бўлиб қолибди, у бормаган бригада, у танимаган колхозчи йўқ!

Саида ҳужрасига кириб, ўзини каравотга ташлаганича бирон икки соатдан кейин, Эшоннинг хотини Қифоятхон эшикни қоққанда уйғонди. Қифоятхон дастурхонга ўроғлиқ бир коса ош, иккита равоч келтирган эди. Саида равочдан озгина еб, кўнгли очилди, бир-икки ошам ош олди-ю, яна ётди. Қифоятхон унинг касаллигини кўриб кўп меҳрибончиликлар қилди, елкасини, оёқларини силади. Саида яна уйқуга кетди.

XIII

Саида эрталаб ўрнидан туролмади — оғримаган аъзоси йўқ, назарида жиндаккина иснтмаси ҳам борга ўхшади.

Қифоятхон ионушта олиб келди. Саида ионушта қилаётганида, Қаландаров дераза пардаси остидан бошини тикиб ҳол-аҳвол сўради, ўрганмаган одам далада кўп юрса, ҳаво элтади, лоҳас қилади деган гапини кўп лисанда қилди ва ҳозир Қозимбек келиб, пенициллин укол қилса «отдай» бўлиб кетишига ишонч билдирди. Саида пенициллин нимага кераклигига тушунмаса ҳам, қуллук қилди.

Қифоятхон ионуштадан кейин ҳам кетмай, ўтириб олди, афтидан, боши ёстиққа текканда меҳрибончилик қилиб Саидага ҳам яқин бўлиб олмоқчи эди. Саида ундан-бундан гапириб ўтиришга мажбур бўлиб, боғчадан сўз очди. Саида унинг боғчада ишлашига рози

■маслигини сезиб юрган бўлса керак, Кифоятхон хавотирга тушиб, чулдураб қолди.

— Боғча иши сизга маъқулми, жуда маъқулми?— деди Саида.

— Қандоқ қилай, қўлимдан бошқа иш келмаса... Колхозда осон иш шу-да.

Саида мийигида кулди.

— Боғча иши осон деганингиз билан Хуринисо оламинг бутун рўзғори сизнинг бўйингизда-ку! Агар шу меҳнатни колхозга қилсангиз, ҳар қанақа ишни эплaysиз. Ёш бир жойга бориб қолганда бировнинг эшиги-да юриб, қош-қовоғига қарашдан оғирроқ иш борми?

— Рост,— деди Кифоятхон сукут қилиб.— Хуринисо баъзан жуда ўтказиб юборади. Қуда бўлганимиз учун кўтараман...

— Қуда бўлганингиз учун ҳам иззатингизда турганингиз яхши. Ўзоқдаги кишнашар, яқиндаги тишлашар.

Бу гап Кифоятхонга жуда маъқул бўлди, Саидани ўзига жуда яқин кўрди.

— Нима иш қилсам экан?

Саида ўйлаб туриб:

— Маълумотингиз неча класс?— деб сўради.

Кифоятхон буткул саводсиз эди, Саиданинг саволига жавоб бериб, ўқий олмай қолганининг сабабларини, бутун ўтмишини гапириб берди.

Кифоятхоннинг бобоси Маткарим бўқоқ дардчил бир одам, прокплик қилиб рўзғор тебратар экан, кунлардан бир кун бозорда чилим кўтариб юриб тўсатдан ўлиб қолибди. Бозор тўс-тўполон бўлиб кетибди. Шунда Эрмат баззоз деган бир бой ўликин аравага солдириб, уйига жўнатибди, кетидан бориб, фарёд чекаётган тул хотинни бир чеккага чақириб кўнгил сўрабди ва қулогига: «Маткарим ҳожига обрў қилиш керак. Каъбатуллога бориш ҳар кимга насиб бўлавермайдн», дебди. Маткарим бўқоқ, ҳақиқатан, болалигида отаси билан ҳажга борган, лекин отаси камбағал бўлган учун икковини ҳам ҳеч ким ҳожи демас экан. Эс-ҳушидан ажраган тул хотин бу гапнинг тагида нима борлигидан беҳабар «бир мўминнинг муруввати» деб ўйлабди-ю: «Худо хайр берсин, ўзингиз биласиз», дейишдан бошқа гап тополмабди. Эрмат баззоз бир кечада пишиқ риптдан сағана солдирибди, юз йигирма кишига йиртиш бердирибди, худойи қилдирибди, қисқаси, Маткарим ҳожини катта обрў билан кўмдирибди, қирқини

ҳам ўтказдирибди; орадан бир ҳафта ўтгандан кейин кампирнинг олдига чўт кўтариб борибди-да, унинг бўйига ўн икки тилла қарз қўйиб: «Қиёмат қарзи, ҳожим гўрларида тинч ётиб, қиёматда енгил турсилар», дебди. Ҳафтасига бир-икки калава ип йиғиришдан бошқа ишга ярамайдиган, кўп деганда буидан танга мири даромад қиладиган аёл шунча қарзни қачон, қанақа қилиб узади? Ҳожи бўлмай ўлгур Маткарим бўқоқ тирклигида танг бўлиб ҳовлини савдога қўйишганда, олти тилладан ортиққа харидор чиқмаган экан. Орадан етти-саккиз ой ўтибди. Баззоэ пулини қистамабди. Бир куни маҳалла дастурхончиси келиб тулга: «Бой отам сизни қанотлари тагига олмоқчилар, нима дейсиз?» дебди. Тул: «Бой менга оғиз соляпти», деб ич-ичидан суюнибди ва «садақалари кетай» дейиш билан розилик билдирибди. Йўқ, кейиндан маълум бўлибдики, баззоэ унинг ўзига эмас, ўн еттига кириб бораётган соҳибжамол кизига, яъни Қифоятхоннинг онасига оғиз солган экан. Дастурхончи хотин ҳовлиқиб, энтиқиб, бой йиғирма тилла қалин, катта тўй ваъда қилганини, кичик ҳовлисини хатлаб бермоқчи эканини айтибди. Бир томондан камбагалчилик, қарз ваҳимаси, ожизнотавонлик туйғуси, иккинчи томондан орзу-ҳавас, умид, ширни хаёллар тул хотинни енгибди. Уч-тўрт кундан кейин бой уч хотиндан иборат совчи юборибди... Шундай қилиб, Қифоятхоннинг онаси Эрмат баззоэга учинчи хотин бўлган экан.

Бой биринчи хотинидан буткул фарзанд кўрмаган, иккинчи хотини эса нуқул қиз туғар экан. Биринчи йили Қифоятхоннинг онаси ҳам қиз кўрибди ва қиз туққаним бас деган тилак билан қизининг отини Қифоятхон қўйибди. Ҳар иккала кичик хотин эридан юлганини назрў ниёз қилиб худодан катта меросхўр, яъни ўғил сўрар экан. Иккови баҳор фаслида саёҳат ва энёрат баҳонаси билан азмалардан ўғил тилагани Уш пиримга борибди, Тахти Сулаймонга чиқибди. У вақтда тоғнинг чўққиси — Тахти Сулаймонда бир гор бўлиб, горнинг ичида чашма бўлар экан. Қим қандай фарзанд умидида шайхларга назр-ниёз қилиб, шу чашмага ихлос билан бир марта қўл солар экан, шунда унинг қўлига соққа, ошиқ сингари буюмлар чиқса, ўғил туғиши, узук, муноқ, сирға сингари нарсалар чиқса, қиз кўриши керак экан. Чашмага Қифоятхоннинг онаси қўл солганда тайинли бир хулоса чиқариб бўлмайдиган нарса — синиқ сопол, кундоши қўл солганда эса нақд ўғилдан

дарак берадиган пичоқча чиқибди. Бу ҳол кундошлардан бирининг тўйига, бирининг азасига айланибди. Форга чоҳ ёқасидаги «қилкўприк» деб аталган тор йўлдан ўтилар экан. Шу «қилкўприк»дан ўтишда Кифоятхоннинг онаси нима хаёлга борибди-ю, кундошининг оёғини чалибди. Кундоши қалқиб, чоҳга йиқилибди, тошдан тошга урилиб, юмалаб тоғнинг этагига етгунча бир кўйлак қонли гўштга айланибди. Қаёқдандир халойиқ йиғилибди, қий-чув, шовқин-сурон кўтарилибди. Мирнаб, авахта... Бу вақтда Кифоятхон икки яшар экан. Шунда Нусрат даюс деган бир киши адвокат солиб, қотилани катта пул бараварига турмадан чиқариб олибди ва аввал Симга, ундан кейин Қўқонга олиб келибди. Қотила турма азобидан ҳам кўра икки яшар қизчасидан айрилганига чидолмай, Нусрат даюснинг ҳамма шартига кўнибди. Шундай қилиб, Кифоятхон Қўқонда Ходабозордаги исловатда эсини танибди. Революция йили ўн тўрт яшар бўлган Кифоятхонни Асқар бойвачча деган бир киши саккизинчи хотин қилиб олибди. Кифоятхон у билан олти йил умр қилибди.

— У ўлгандан кейин ўзимни қўйиб бердим...— деди Кифоятхон.— Яширишнинг ҳожати йўқ... Ўша вақтларда, ундан кейинроқ очилган кўпгина хотин-қизларнинг қонига, эҳтимол, мен, менга ўхшаган аёллар зомин бўлган бўлса... Мен жоҳил эркакларнинг ҳамиятини қўзғатадиган йўлдан юрдим, бир неча йил юрдим... Кейинчалик ўша эримдан қолган ҳовли, бисот билан Эшонга теғдим. Мана, кўрдингизни, ўқигани фурсатим ҳам бўлган эмас, хоҳишим ҳам... Қозон-товоқ қилишни ҳам Эшондан ўрганганман. Эшоп акангиз жуда пазанда...

Кифоятхон Санданинг гап ва муомаласидан кўкенда туғилган бир туйғу таъсири билан бу гапларни айтишга айтди-ю, кейин ўзига келиб, қўрқиб кетди: «Бу қиз энди мендан жирканмасмикин?» Бироқ Санданинг юзидан ҳеч қандай ўзгариш йўқ эди. Санда, ҳақиқатан, бу гапларга чандон аҳамият бермагандай, иш тўғрисидаги гапни давом эттирди:

— Майли, боғчадан кетип, Арслонбек акамга айтинг, бўшаиғ. Бошқа иш тўғрисида сиз ҳам ўйлаиғ, мен ҳам ўйлай, кейин гаплашамиз. Агар бирон иш маъқул келиб қолса, Арслонбек акага айтгани шошилманг, чунки у киши кўпмасалар, менинг орага тушишим ноқулай бўлиб қолади.

Кифоятхон Санданинг бу сўзларида ҳам катта сами-

мият сездн ва унга қандай ва қайси тил билан миннат-дорчилик билдиришни билмас эди.

Кифоятхон кетгани ўрнидан турди, Саиданинг кўнгли нималар тилашни сўраб, ўзи бирмунча ширии, нордон овқатларнинг номини айтиб, энди чиқмоқчи бўлганида эшик тақиллади. Саида товуш бергандан кейин эшик очилиб, бўсагада новча, бўйни ингичка, қулоқлари елпигичдай бир йигит пайдо бўлди. Саида дарров билди: доктор Қозимбек.

Кифоятхон докторга курси қўйиб бериб, оёқ учида Чжиб кетди.

XIV

Қозимбек ҳамма ёш врачлардай ёшига номуносиб бир улугворлик билан курсига ўтирди, гўё касал кўра бериб одат бўлиб қолган бир ҳаракат ва нигоҳ билан Саидага қаради, кейин билинар-билинмас қизарди.

— Танишми кўяйлик... Қозимбек... Ёш врачлардан... Тобингиз қочибди... бизнинг бобой шунақа деб қолдилар...

Саида унинг юзига бир кўз ташлади-ю, кейин ҳаворанг галстугига, оқ шойи кўйлагини ёғимлаб, қорнига ётиб турган эксиз камарнинг зарҳал тўқасига, тиззасида турган озғин бармоқларига қаради ва илжайиб:

— Арслонбек акам пенициллин буюргандир?— деди.

Қозимбек чап томондаги «ўғри тиши»ни кўрсатмасликка тиришиб кулди. Саиданинг бу гапи, Қозимбекнинг кулгиси бемор билан врач орасида бўладиган расмиятни кўтариб ташлади. Саиданинг ҳазилига қарши Қозимбек ҳам ҳазил қилди:

— Билар экансиз... бизнинг бобой овқатлардан фақат паловни, раҳбарлардан фақат ўртоқ Қодировни, дорилардан фақат пенициллинни тан оладилар!

Саида ялт этиб унинг юзига қаради. Қаландаровнинг феълини билиш мумкин, лекин уни ҳеч ким бундай таъриф қила олмас эди. Бу гап Қаландаровни таърифлаш билан бирга, Қозимбекнинг ўзини ҳам тўлатўкис таъриф-тавсиф этгандай, бутун вужудини сиртдан, ичдан ёритгандай бўлди. Саиданинг қаршисида истараси иссиқ, ҳатто шалпанг-қулоғи ҳам ўзига ярашган, очиқ, хушчақчақ бир йигит ўтирар эди.

Қозимбек беморнинг нозик ва жуда силлиқ билагини ушлаб томирини кўрди ва қаерини огришини сўради. Саида кечаги юришни айтмоқчи эмас, шунинг учун унинг саволига нима деб жавоб беришни билмас эди.

Козимбек уч марта сўраб ҳам жавоб ололмаганидан кейин бемор тортиняпти деб ўйлади-да, институтда домласидан олган таълимини ишлатди:

— Тортинманг! Биз, врачлар, аёл кишини кўрганимизда онамиз ҳам, опа-сингилларимиз ҳам аёл эканлигини эсдан чиқариб қўймаймиз!— деди.

Козимбек шу гапни айтишга айтди-ю, домласидан олган таълимини биринчи марта ишлатганиданми, ёки тили шундоқ деса ҳам ёш кўнглининг аллақайси бурчи уни ёлгончи қилаётганиданми, ҳар нечук, қулоқларига-ча қизариб, кийик кўзлари йилтираб кетди. У ҳолатини Саидадан яшириш ва шу билан бирга, кўнглининг шўх бебоқлигини босиш учун чўнтагидан стетоскопни олиб беморга гомон дадил энгашди, трубкани рўйжа устидан ёкки кўкраги орасига, кейин чап кўкрагини стетоскоп билан юқорироқ суриб унинг остига қўйди, диққат билан қулоқ солди. Шунда унинг димоғига гунчанинг бағрини эслатадиган бир ҳид урилди, назарида, бу ҳиддан ўпкаси яйраб, умрида биринчи мартаба қониб нафас олгандай бўлди. Козимбек кўзи тингандай бўлиб домласидан олган таълимин, худди дуо ўқигандай, ичида бир неча марта такрорлади, бу ҳам бўлмагандан кейин Саидага сўз қотди:

— Бизнинг бобойни жуда яхши билиб олибсиз. У кишини партия мажлисида интизомга бўйсундирибсиз. Сизни орқа қилиб, хотинлар у кишини танқид қилишибди... Аъзамжон билан Тошкентда кўришган эдим, ўша гапириб берди.

— Аъзамжон бу гапларни қаёқдан эшитибди, келгани йўқ-ку,— деди Саида ажабланиб.

— Мухбирларнинг бурни узун бўлади, уч километрдан ҳид олади. Зулфиқоров масаласида фельетон ёзмоқчи шекилли, яқинда келса керак... Шунақа қилиб, қаернингиз оғришини айтмайсизми? Мен педиатр билан ветеринарларга қийин десам, баъзан терапевт ҳам қийин аҳволда қолар экан.

Козимбекнинг бу ҳазил-ўпкасидан кейин Саида қошини чимириб жилмайди-ю, кечаги юришини батафсил ва унинг сабабини қисман гапириб берди.

— Кейин билиб қолдим, Арслонбек акам, афтидан, менга жазо бердилар. Шу йўл билан мени ишдан бездирмоқчи бўлдилар шекилли,— деди Саида кулиб.

Козимбек гоҳ кулиб, гоҳ ачиниб, гоҳ отасининг фельетондан, қилмишидан хижолат бўлиб қулоқ солар экан, ниҳоят хўрсиниб:

— Бизнинг бобой шунақалар,— деди худди узр сўрагандай,— қайси йили мен каникулга келган эдим. Уйда меҳмон бор экан. Бобой ошни еб, қўлни этикнинг қўнжигга артдилар. Меҳмонлардан жуда хижолат бўлиб, шу ишларини чакки десам... шунча одамнинг нчида мени бир пул қилсалар бўладими! Лекин ўшандая бери шу қилиқни ташлаганлар, ошни ҳатто қошиқ билан ейдилар. Мана шунақа, бу кишининг эгилишлари қийин, эгилганда ҳам қирсиллаб, чирсиллаб эгиладилар... Бугун, эртага ҳам яхшилаб дам олинг, эртага кечкурун мен сизга ғалати бир дори бераман, умрбод бунақа касалнинг юзини кўрмайсиз.

Козимбек кетди. Саиданинг таъби очилди, шу қадар очилдики, аъзойи бадани келида туйилгандай қақшаётган бўлса ҳам, ўрнидан туриб ўтирди. Демак, Козимбек отасининг феъл-атворини, хулқини билар экан, камчиликларидан хижолат тортар экан.

Бунинг Саида учун аҳамияти жуда катта эди.

XV

Умида Саидадан тез-тез хабар олиб турди. Идора хизматчиларидан бир неча киши кирди. Усмоижон келди. Меҳри келган эди, одам борлигини кўриб эшикдан қайтди. Эшон бир чойнак чой кўтариб кириб ҳол-аҳвол сўради. Зулфиқоровнинг хотини битта қийиқчада учтўртга анор, бир килодан мўлроқ сарнқ кишмиш олиб келди. Мактаб директори, икки ўқитувчи келиб кетди. Тушдан кейин Ҳуринисо дастурхон кўтариб келди, узоқ ўтирди, кетишда Саидани уйига олиб кетмоқчи бўлди. Саида қуллуқ қилиб: «Касални эркалатсангиз, касаллик ҳаддидан ошиб кетади», деб тегишди.

Ҳуринисо кетиб, Саидага қарашиб тургани Кифоятхонни юборди. Кифоятхон келгани ҳам яхши бўлган экан, кечга томон келди-кетди кўпайди. Шундай бўлдики, шу маҳалларда саданинг остида ўтириб, одамлар билан дод-муомала қиладиган Қаландаров ўнғайсизланиб идорасини кабинетига кўчирди. Кечаси хужрада Умида яна бир колхозчи қиз билан ётиб қолди.

Эрталаб Кифоятхон нонуштаини жуда барвақт олиб келди. Қаландаров кечаси Кифоятхонга: «Сен боғча ишига ярамайсан, эртадан бошлаб бўшатаман», дебди. Унинг айтишига кўра, Қаландаров боғчага Ҳуринисони қайтармоқчи экан, шу вайдан Ҳуринисо «касалман» деб йиғлабди.

Ҳаял ўтмай Умида ҳам янги гап топиб келди: Қаландаров Зулфиқоровни кабинетига олиб кириб жуда беҳурмат қилибди. «ҳозирдан бошлаб бригадирликдан бекор бўлдинг, бугун масалангни қўйиб, колхоздан ҳайдайман», дебди ва кечқурун соат тўққизга правление чақирдишни Умидага буюрибди.

Қаландаровнинг Кифоятхонни ишдан бўшатмоқчи ва Ҳуринисони ишлатмоқчи бўлгани, Зулфиқоровга энди-ги муносабати, Қозимбек айтмоқчи, унинг чирсиллаб-қирсиллаб бўлса ҳам эгилиб келаётганини кўрсатар, лекин Зулфиқоров ҳақида масалани бу тахлитда қўйиши ҳеч жиҳатдан тўғри келмас, бу ҳақда бюро кўзлаган баъзи бир фикр-мулоҳазалар, тадбирлар нуқтан назардан қаралганда кони зиён эди. Қаландаровга дарров учраш, қандай йўл билан бўлса ҳам уни жаҳлидан тушириш — қарорини бекор қилдиришга эришилмаган тақдирда ҳам, вақтинча тўхтатиш зарур эди. Саида дарров кийинди, Кифоятхон меҳрибончилик қилиб ҳайҳайлашига қарамай, идорага чиқди. Қаландаров уни кўриб ҳайрон бўлди:

— Ие, дарров тузалиб чиқдингизми?— деди. Унинг сўз оҳангидан Саиданинг дарров тузалиб чиққанидан рози эканини ҳам билиб бўлмас эди, норози эканини ҳам.— Ёта турсангиз бўлар эди... Иш бўлса бўлар, саломатлик керак. Шунақа қилинг, боринг, ёта туринг. Бугун правление мажлисига ҳам чиқманг!

— Бугун правление мажлисими?— деди Саида талмовсираб.— Нима масала экан, мумкинми...

— Масала битта!— деди Қаландаров.— Зулфиқоровни бригадирликдан олиб, колхоздан думини туғиш!

Саида диванга ўтирди. Ҳозир Қаландаров учун Зулфиқоровни колхоздан ҳайдашдан кўра каттароқ, муҳимроқ иш йўқ эди.

— Тўғри, ёмон одам жазосини тортгани керак,— деди Саида,— лекин, Арслонбек ака, уни колхоздан ҳайдамасдан олдин партиявий масаласини ҳал қилиш керакмикин...

— Кейин ҳал қилаберамиз!

— Нотўғри бўлармикин...— деди Саида ва жўрттага унинг ўзинга солди.— Яна ўзингиз биласиз, менам анча мекса коммунистсиз...

Саиданинг бу гапи Қаландаровга жуда маъқул бўлди. У анча ўйланиб қолди-ю, қўнғироқ чалиб Умидани чақирди.

— Умидахон, правлениега одам хабар қилишни қўя туринг. Бошқа масала чиқиб қолди,— деди ва «энча кекса» коммунист сифатида ёш коммунистларга маслаҳат берди.— Зулфиқоровни аввал бюрода партиядан учиринглар, кейин умумий мажлисга соласизлар. Ана ундан кейин правлениега, колхозчиларнинг умумий мажлисига қўямиз. Шунақа қилинса тўғри бўладими?

— Жуда тўғри бўлади!— деди Саида.

— Хўш, қачон бюро қиласизлар? Бугун кечқурун қилсаларинг бўладими? Агар ҳозир қилсаларинг, кечқурунга правление чақира берар эдик...

— Майли,— деди Саида,— лекин шошилмасак дейман, Арслонбек ака. Бу масала тўғрисида биз, бюро аъзолари, бир фикрлашиб олган эдик. Баъзи бир фикр-мулоҳазалар туғилди. Бу фикр-мулоҳазалар сизга ҳам маъқул тушади деб бир-биримизни ишонтирдик.

Қаландаров бутун гавдаси билан Саидага ўғирилди.

— Хўш?..

— Биз масалага кенгроқ қарасак деймиз. Зулфиқоровнинг хотин устига хотин олиши, албатта аёлларга бой-феодалларча муносабат, жиноятдан бошқа нарса эмас. Лекин унинг бу қилмиши ана шу жиноятнинг бир хили, холос. Колхозимизда бу жиноятнинг бошқа хиллари йўқмикини? Зулфиқоров бировдан пахта олиб план тўлдирганлиги, албатта, қўзбўямачилик, буни ҳам жиноят деб аташ мумкин. Лекин унинг бу қилмиши ҳам шу жиноятнинг фақат бир хили. Колхозимизда бу жиноятнинг ҳам бошқа хиллари бўлса, эҳтимол...

Қаландаров узоқ ўйлаб қолганидан кейин бўштобгина:

— Гапни кўпайтириб, одамларни ишдан қўйишнинг ҳожати бормикин?— деди.

Саида унинг бу гапни бўштоб айтганидан фойдаланди.

— Бир вақт: «Иллатни чимчилаб олиб ташлаш керак эмас, таги билан қўпориш керак», деган эдингиз шекилли...

— Яхши, яхши!— деди Қаландаров.— Хўп, қандоқ қилиш керак?

Саида ихтиёрни яна унинг ўзинга ташлаган бўлди.

— Нима десаингиз шу-да... ишни яхши текшириш, тўлиқ кўтариб чиқиш учун комиссия тузинглар десаингиз, биз раисликка ўзингизни таклиф қиламиз. Нима дедингиз, Умидахон?

— Тўғри, жуда тўғри!— деди Умида Санданинг ния-

тини фаҳмлаб.— Комиссия раиси обрўли одам бўлиши керак! Арслонбек акам бўлишлари керак!

— Тўғри!— деди Саида.— Бундан ташқари, Арслонбек акамга бу ишни текшириб тагига етиш осон, кўп вақт талаб қилмайди, чунки ҳамма нарса ўзларига беш қўлдай маълум... Бу кишига ўн кун муҳлат берсак кифоя!

Ўн кун муҳлат Саиданинг ўзига керак, бу ўн кунда «Зулфиқоров масаласи» қўйиладиган колхозчиларнинг умумий мажлисини жуда яхши тайёрлашни кўзламоқда эди.

Қаландаров унинг таклифларига кўнди.

XVI

Саида Қаландаровнинг кабиетидан вақти чор бўлиб чиқди, ҳужрасига келиб, кечгача ўша мажлисни тайёрлаш, ўтказиш режасини тузди.

Кун ботар олдида ваъдасига мувофиқ Қозимбек келди. Қаландаров уни ҳамшира тургани ҳолда бир касални районга элтиб қўйишга мажбур қилибди, шуни айтиб, кечиккани учун Саидадан узр сўради.

— Қани дорингиз?— деди Саида.

— Дори тайёр. Мен дарвозанинг олдида кутаман, қалинроқ кийиниб чиқинг,— деди Қозимбек ва чиқиб кетди.

Саида «амбулаторияга олиб борса керак» деб ўйлади-ю, желаткасини елкасига ташлаб чиқиб борди. Борнинг дарвозаси олдида Қозимбек оқ от миниб, Саидани тавбасига таянтирган ўша кўк тойини жиловлаб турар эди. Саида уни кўриб: «Вой ўлсин!» деб юборди ва шундоқ бўлса ҳам тойини дадил минди.

Маълум бўлишича, Қозимбек ҳеч қандай дори бермоқчи эмас, Саидани отга ўргатмоқчи, пишитмоқчи экан. Қишлоқдан чиқилгандан кейин йўл буёқда қолиб, паст-баланд жойлардан юришди, зовурлар, ариқлардан ўтишди. Саида эди кўк тойини баҳузур енгиб бораётган бўлса ҳам, йўл оғирлигидан бир оз терлади, вужудидан оғриқ шу тер билан чиқиб кетаётгандай бўлди. Қозимбек бундан хабардор бўлиб, текис йўлга бошлади.

Қош қорайди. Осмоннинг бир чеккасида ранги ўчиб, уволгина бўлиб турган ой нурга тўлди, чўлни босиб келаётган қоронғиликни зовурларга, пастқамликларга, дарахтларнинг остига суриб ташлади.

Саида Қаландаровнинг нуқсонларидан, феъл-атворидан хабардор ва бўлажак мажлисдан кузатилган мақсадни жуда тез тушунтириш мумкин бўлган Қозимбекни шу ишга тортишни кўзлаб сўз очмоқчи эди, Қозимбек сира навбат бермади: индамасликда ном чиқарган бу йигит нима бўлиб жағи очилиб кетди-ю, аввал ҳар куни бир-бир ярим соат отлиқ юришнинг фойдаси, ундан кейин ҳар хил, жумладан, меъда-ичак касалликлари, буларнинг тури, аломатлари тўғрисида гапирди, ниҳоят анатомиядан сўз очди:

— Уқиб юрганимизда, ориқ ўликларни яхши кўрар эдим, маза: формалинга солиб қўйсангиз, майиздай бўлади, шундоқ терисини кўтарсангиз бутун механизм кўрина қолади,— деди ва унинг бутун тафсилотини сўзлаб кетди.

«Қуриб кетсин!— деди Саида ичида.— Менга нима кераги бор!..»

Шу билан саёҳат ва суҳбат тамом бўлди.

Саида эртасига жуда енгил турди. Мушаклари ҳануз оғриси ҳам, бу оғриқ лоҳас қилиб тўшакка тортадиган оғриқ эмас, аксинча, ҳаракат қилншга хоҳиш тўдирадиган, кишини ғайратга соладиган алланечук ёқимли оғриқ эди. Буни эшитиб Қозимбек муолажаси фойда берганига хурсанд бўлди: «Сеанс тугагани йўқ, давом эттирамиз», деди.

Саида куни бўйи мажлисга тайёрлик юзасидан мўлжалидаги одамлар билан гаплашиш, ҳозир диққат марказида бўлган катта масалалардан тортиб, кундалик икир-чикиргача уларнинг муҳокамасига ташлаш, шу йўл билан уларда фикр-муҳокама уйғотишга ҳаракат қилиш, булардан дурустроқларини мажлисга тайёрлик ишига тортиб, тайинли вазифалар топшириш билан машғул бўлди; кечқурун эса ёзги кинотеатр қуриш масаласини кўтариб чиққан ва шу ташаббусни ўз зиммасига олган бир гуруҳ комсомоллар билан кенгаш ўтказди. Кенгаш тугаб, одамлар тарқалаётган пайтда Саида деразадан Қозимбекни кўриб қолди. Қозимбек, куйдузи чиндан айтган экан, отланиб яна ўша кўк тойни етаклаб дарвозага томон ўтиб кетди. Саиданинг кўнглидан лип этиб бир гап ўтди: «Кеча кечқурун икковимиз дала айландик, тўғри йўл қолиб, аллақерлардан юрдих. Буни, албатта, одамлар кўргандир. Бугун ҳам шунақа қилсак, ҳеч кимнинг кўнглига гап келмасмикин?»

Саиданинг касалию Қозимбекининг муолажасидан бе-хабар одамнинг кўнглига, албатта, шундай гап келиши

мумкин эди, лекин Саида шундай ҳаёлга боргани учун ўзини хўп уришди, худди ўзига зарда қилгандай, эшикларини шарт-шарт қулфлаб, дарвоза олдига чиқди. Дарвоза олдида бояги кенгашдан чиққан қиз-жувонларнинг деярли ҳаммаси Қозимбекни қуршаб, баъзилар сўзлашиб, баъзилар кўк тойни ҳавас билан томоша қилиб турар эди. Буларни кўриб Саиданинг юраги шув этди ва назарида, ҳозир иккови отлиқ жўнайдинган бўлса бу ерда турган ёшларнинг бири мийиғида кулиб, бири ерга қараб, бири бошқасини туртиб: «Кеча гаплари чала қолган экаи», дейдиганга ўхшади. Саида аччиғи келиб, худди шундоқ эмаслигини, шундоқ бўлган тақдирда ҳам, бунақа гапларин назар-писанд қилмаслигини кимгадир исбот қилмоқчи бўлгандай, тикка бориб тизгинни Қозимбекнинг қўлидан олди, узангига оёқ қўйиши билан ўлшоқлаб кетган тойга иргиб минди-да, югани икки-уч силтаб, гижинглатди.

Жўнашди. Қозимбек бу сафар ёлғизоёқ йўлдан канал бўйига бошлади. Ҳадемай канал бўйига чиқиб, кенг қирғоқдан юқорига қараб кетишди. Баланд қирғоқдан шом қоронгиси аста-секин қуюқлашаётган қишлоқ, ботиб бораётган қуёш катта гулхан ёққан уфқ кўриниб турар эди. Саида, худди Қозимбек яна меъданичак касалликлари ва ўликлар тўғрисида гап бошлаб қўйиб, сўз навбати бермаслигидан хавотир олгандай, от ва йўл гапиршига имконият бериши биланоқ мақсаддан бир оз чеккиброқ бўлса ҳам сўз бошладди.

— Эшон ака дуторга хийла чаптаст экаилар, товушлари паст бўлса ҳам шираликкина... Шу кишини миллий музика тўғарагига раҳбар қилгани дадангиз улармикинлар?

Қозимбек отини бир оз қистаб тойга ёндашди. Енига от келгандан кейин той ҳам бир маромда қадам ташлай бошлади. Қозимбек Саиданинг саволига анчадан кейин жавоб берди.

— Эшонни тўгаракка раҳбар қилгандан кўра, колхоздан ҳайдаган маъқулроқ.

Саида унга ялт этиб қаради.

— Нега? Қайнатангиз... Бўлажак қайнатангиз ҳақида ҳозирдан шунақа десангиз...

— Бу нарса аям билан Қифоятхон опа бичиб-тикан гаплар. Эшоннинг хомхаёли. Манзураҳон менга тегмоқчи эмас, мен уни олмоқчи эмасман. Тўғри, бир-биримизни жуда дўст тутамиз, чунки бирга ўсганмиз, бир мактабда ўқиганмиз, бир кўчада ўйнаганмиз. Ора-

мизда ҳеч қачон муҳаббатга доир бир нарса бўлган эмас. Хайрият, муҳаббат бўлмагани, бўлганда, бу муҳаббатнинг охири вой бўлар эди. Мен врачман, шу йўлдан кетаман. Манзурахон балерина бўлгани ўқияпти, умриши шу санъатга бағишлайди ва тўғри қилади, чулки бир ўқитувчисининг айтишига қараганда, бунақа талантлар кам учрар экан. Ҳозирнинг ўзида унинг донғи Москвагача кетган. Мен қишлоқда ишлагим келади. Болалигимдан шунинг орзу қиламан. Мана, кўрдингизми, икковимиз икки йўлдан икки орзунинг кўзлаб бораётимиз. Агар ораимизда муҳаббат бўлса, бир-биримизнинг оёғимизга олтин кишан бўлар эдик. Кишан олтин бўлса ҳам, ҳар қалай, кишан!

Саида Қозимбек билан бу мавзуда гаплашишни лозим кўрмагани ва шу билан бирга, мавзунинг муддаога яқинлатиш учун:

— Мен Эшонни биринчи кўрганымда, хушламаган эдим...— деди.

— Жуда тўғри пайқабсиз,— деди Қозимбек.— Эшон тўғрисида мен сизга бир ҳодисани айтиб берай. Унинг қандоқ махлуқ эканини шундан қиёс қила беринг. Урушнинг тағи кўриниб қолган кунлар эди, бир кун қарасам, Эшоннинг ияги бурнига тегиб қолибди; суриштириб билсам, кимдир: «Уруш яна чўзилар эмиш, етти яшардан етмиш яшаргача ҳамма эркак зоти аскарликка олинар эмиш», деб Эшоннинг кўнглига гулгула солибди. Эшон аскарликдан қолиш учун бир ҳафтаининг ичида бисотидаги йиғирма олти тишининг ҳаммасини суғуртириб ташлабди.

Саида ҳайрон бўлди.

— От экапми тишига қараб олади!— деди.— Мен илгари дадангиз билан Эшон орасидаги мунасабатга бир чеккаси қудалик деб қарар эдим, модомкики ундоқ экан, модомкики Эшон шундай одам экан...

Қозимбек унинг сўзини оғзидан олди:

— Даданг нима учун Эшонни ўзига бунчалик яқин тутадими демоқчисиз-да?

— Баракалла!.. Эҳтимол, Эшоннинг ашуласи, дутори, қизиқчилиги...

— Йў-ўқ!— деди Қозимбек.— Бунинг сирини бошқада. Дадам чаласавод! Дадам шу айбни Эшон билан ёпади! Бундан ташқари, чаласавод киши ўзидан паст, нима деса «ҳикмат» деб турадиган одамлар билан улфатчилик қилнишга мойилроқ бўлади-ку! Шунда чаласавод эканининг дардини тортмайди-да! Мана шунинг учун

Эшон дадамнинг гўшти билан териси орасига кириб олган. Дадам қанчалик пишиқ, қанчалик тадбирли одам бўлса ҳам, баъзан унинг таъсирига берилади.

Саида суюниб кетди.

— Билар экансиз, жуда яхши билар экансиз, Қозимбек! Мана шуни Арслонбек акамга уқтирсак, уқтира олсак, марра бизники. Тўғриси айтсам, дадангизга уқтиришимиз жуда зарур бўлган гаплар яна бор, яна топилди.

Саида умумий аҳволни, Зулфиқоров иши баҳонаси билан очилиши зарур бўлган иллатларни муфассал сўзлаб берди ва ўша мажлисни тайёрлашда, ўтказишда Қозимбекиннинг ёрдамига муҳтож эканини писанда қилди. Қозимбек партия ташкилотига қўлидан келган ёрдамни беришга тайёр эканини билдирди.

— Бизнинг вазифа,— деди Саида,— колхоз ҳаётида одамлар кўнгиб қолган ёки нопложликдан кўз юмган ҳамма иллатларга халқнинг диққатини торттиш, бу иллатларнинг сабабини, натижасини эл кўзига кўрсатиш, одамларда фикр уйғотиш, уларни бу иллатларга қарши курашга йўллаш. Мажлис мана шу курашнинг боши бўлиши керак!

Булар канални ёқалаб бориб кўприкка етганда, ойдинда суюқ олтиндай оқаётган канал, ундан нари шаффоф қоронғилик қоплаб ётган пахтазор, узоқдаги пастбаланд дарахтлар манзарасига маҳлиё бўлиб туриб қолишди. Орадан бирмунча вақт ўтгач, каналнинг уёғидаги илонг-билонг йўлда узоқда автомобиль чироғи кўринди. Чироқ ўнгга қайрилиб ғойиб бўлди-ю, ҳаял ўтмай яқинроқдан кўзини қамаштирадиган ёғду сочиб чиқди ва босинқи мотор товуши эшитилди. Саида боя, «Қозимбек билан отланиб кетсам, ҳеч кимнинг кўнглига гап келмасмикин», деган хаёлга боргани учун ўзини нақадар уришган бўлса ҳам, ҳозир бесаранжом бўлиб қолди.

— Юринг, Қозимбек, кета қолайлик!— деди ва тойнинг бошини орқага қайириб, юганини бир-икки силкиди. Тўй йўрғалаб кетди.

Қозимбек Саиданинг тўсатдан жўнаб қолганига тушунолмади, отини йўрттирди.

Иккови қишлоққа бирин-кетин кириб келди. Саида каттакон толнинг соясида отдан тушди, тор кўча билан хужрасига бормоқчи эканини айтиб, Қозимбек билан хайрлашди.

Қозимбек тойни етаклаб, алланечук бир куйни хиргойи қилиб, отхонага қараб кетди.

Партбюро коммунистлар, актив комсомоллар ва партиясиз активлар кўмагида мажлисга тайёрлик ишини нақадар эҳтиёткорлик билан олиб бораётган бўлса ҳам, халқ орасида вужудга келаётган уйғониш натижаси бўлиб, Қалаидаровни гоҳ ҳайратга соладиган, гоҳ дарғазаб қиладиган ҳодисалар юз бера бошлади.

Бир кунги партбюро аъзоси сифатида Умида ҳар хил сабаб билан ҳеч қаерда ишламайдиган хотин-халажнинг йиғиб, уларнинг ҳол-аҳволини, талаб ва эҳтиёжларини, ишлаш имкониятларини билмоқчи бўлди. Хотинларнинг бир қисми ўзи кўзлаб юрган ёки кучи етадиган соҳада ишлашга хоҳиш билдирди. Ҳеч қачон ва ҳеч қандай мажлисга қатнамайдиган Кифоятхон иттифоқо шу мажлисга келган экан, ишлашга хоҳиш билдирган хотинлардан бири сўзга чиқиб: «Ўл бу кунингдан! Токайгача раисга малайлик қилиб, боғчада болаларнинг ризқини ейсан!» дебди. Зулфиқоровни хотини уйдан ҳайдаб юборибди ва Қаландаровнинг номини айтмаган бўлса ҳам, «суянган тоғи» шаънига қанча байту ғазаллар айтибди. Бухгалтерия ходимларидан бирининг колхозчилар ҳақиқага хиёнат қилаётганилиги тўғрисида гап ўрмалаб қолди, бу ходим ўтган йил кимгадир меҳнат кучини ортиқ ёзиб, даромадини «арра» қилган эмиш. Қаландаров бир кунги самоварда қариллаб, ўзини доно ва бир агитаторни подонга чиқариш учун: «Биласанми, пахтадан нималар бўлади?» деган экан, агитатор уни юз-хотир қилмасдан: «Мен-ку, буни биламан, лекин сизнинг темирдан, нефтдан, кўмирдан нималар бўлишини билишингизга гумоним бор», деб раисни кўпчилик ичида ўсал қилибди.

Одамлар нечукдир шу тахлитда бетгачопар, андишасиз бўлиб кетаётганини Қаландаров мана шундай ўз кўзи билан кўриб, орқаворатдан эшитиб, лекин бировга бир нима демай, ҳаммасини ичига солиб юрган эди, бир кунги ёрилди.

Уша кунги кечқурун Саида ўз кабинетида сиёсий тўғарак машғулотини ўтказди. Одамлар тарқалгандан кейин бошқа гурпуада ўқийдиган бир қиз кириб келди-ю, бидирлаб, Меҳрининг ўқишга юборилганлигига «колхоздаги ҳамма қизлар» номидан қаттиқ норозилик билдирди. Бунинг устига нима бўлиб Қаландаров кириб қолди. Қиз унинг ҳурматига ўрнидан турди, лекин гапни давом эттирди:

— Жиноят қилган жазо тортади-да, наҳот мукофот олса!— деди қизлардан бири.

— Кўзингиз кўргани Меҳри бўлибди-да, колхозда бошқа одам қуриб кетган экан-да!

Саида қизга ётгани билан гап уқтира бошлаган эди, Қаландаров тутатқиб кетди.

— Ҳой, менга қара, қаерда катта бўлгансан? Адаб-одобни биласанми?

— Нима қилдим, беодобчилик қилиб?

Қаландаров унга бир ўқрайди.

— Яна нима қилмоқчи эдинг? Секретарь билан шунақа гаплашадими, киши! Бу ерда мен ўтирибман...

Қиз сўз қайтармоқчи бўлган эди, Қаландаров бақириб берди, шундай бақирдики, Саида ўнгайсизланиб кетди. Қиз зарда қилиб чиқиб кетди. Унинг бу алфозда чиқиб кетиши Қаландаровни яна ҳам газабга келтирди. У секретарини беодоб хуружидан ҳимоя қилган бўлиб, кўнглига тугиб юрган гапини гапириб олди.

— Айб ўзингизда!— деди Саидага қўлини билгиз қилиб,— одамлар билан аймақни бўлиб катталарни бетга-чопар, беандиша, ёшларни шапшак қилиб қўйдиргиз! Бунақа фуқаропарварликдан ишга фойда йўқ! Ҳар ким ўз иззатида туриши керак!

Қаландаров фуқаропарварлик ҳақидаги гапини писанда қилиб айтди. Саида бунинг замирида нима ётганини, ҳозир бу ҳақда мунозара қилса, Қаландаров ўз нуқтаназарини исбот қилишга тиришиб, жанжал чиқаришини, натижада, бу ботқоққа яна ҳам чуқурроқ ботишини билиб тургани учун сўзни қизнинг «беодобчилиги» доирасидан чиқармасликка тиришди.

— Биров муомалани билади,— деди Саида инҳоятда совуққонлик билан,— биров билмайди; биров гапини ёғлаб гапирди, биров тикапак боғлаб гапирди... шунинг учун иш билан келган одам гапини қай тарзда гапирганига эмас, нима деганига қаралса, дуруст бўлар...

Қаландаровга қизнинг шапшаклигидан ҳам кўра, Саиданинг бу гапи ошиб тушди.

— Мана шунақа қилиб халқни бузасиз-да! Ҳамма тепангизга чиқиб кетяпти, индамайсиз! Иш билан келган эмиш! Нима иш билан келибди?

Саида жилмайди.

— Назаримда бизни танқид қилгани келибди.

— Нима, Меҳрини ўқишга юбориб хато қилибмизми?

— Йўқ, бу тўғрида қиз хато қилляпти. Биз буни ту-

шунтиришимиз керак эди. Менга маъқул бўлган томони бошқа... Муштдай қиз бизнинг ишимизга аралашяпти. Кўзига хато кўринган нарса тўғрисида тортинмай гапиряпти...

Қаландаровнинг аччлги келди.

— Танқид шунақа бўлар эмними? «Кўзингиз кўргани Меҳри бўлибди-да», «колхозда Меҳридан бошқа одам қуриб кетибдими!..» Менга шунақа десин, кўкрагига тиззамни тираб тилини суғуриб олай!

Танқид деганда рансинг оғзидан чиққан бу гапдан Саида ташвишга тушган бўлса ҳам, қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Қўшнларнинг олдида тоза шарманда қилар экансиз!..

Қаландаров Санданнинг олдида нима учун кирганини унутиб, чиқиб кетмоқчи бўлган ерида тўхтади.

— Нега? Қанақа қўшни?

— «Социализм» колхозидан келадиган ўзаро текшириш бригадаси аъзолари камчилигимизни топиб танқид қилишса, ҳар бирининг кўкрагига тиззамизни тираб «тилингни чиқар» деймизми?

Бу гап Қаландаровнинг жон-жонидан ўтиб кетди.

— Мунча ҳам заҳар бўлмасангиз!— деди чакка томири чиқиб.

Саида кулиб юбормаслик учун билганини қаттиқ чимчилаб, лабини тинилади. Қаландаров бир оздан кейин сўради:

— Бригада келар эмними? Биз бригада юборганимиз йўқ-ку?— деди ва Саидадан жавоб кутмай жаҳл билан мўйловини бурар экан:— Келса келаверсин. Мен Назаровга ҳеч қачон ютқизган эмасман!— деди.

«Бўстон» қаторасига бир неча йилдан бери «Социализм» билан мусобақалашадн, ҳаққатда ҳам «Социализм»ни ютса ютганки, унга ютқизган эмас. Лекин ўзаро текшириш ўтказилганда ҳам, мусобақа якулланганда ҳам ҳамма эътибор хўжалик масалаларига берилиб, шартноманинг бошқа моддалари фақат хўжа кўрсин учунгина тилга олинар эди. Саида буни яхши билар эди.

— Хўжалик ишларидан кўнглим тўқ,— деди Саида.— Ҳатто шундай аҳволда бўлган гўзани ҳам кўтариб олди. Лекин маданий-маиший соҳадаги ишларимиз оқсайди.

— Масалаи?— деди Қаландаров, гарчи Саида нималарни кўзда тутаётганини ўзи билса ҳам.

— Масалан.. уй-жой қурилишини олайлик. Бу йил йигирмата уй қуришимиз керак. Йилнинг ярми ўтиб кетди, энди бешта уй битди. Ҳа, айтгандай, «Социализм» правлениеси ғалати бир масалани муҳокама қилибди: «Одам боласи қаерда, қандай шароитда туғилаётибди, қаерда ва кимларнинг қўлида қандай тарбия кўраётибди!» Жуда ҳайрон қолдим! Бу ҳазил гап эмас! Правлениеда шундай масала муҳокама қилиниши ҳазил гап эмас!

— Бу Назаровдан чиққан ақл эмас,— деди Қаландаров,— ким айтди сизга?

— Қайси куни «Социализм»га борган эдим, партия ташкилотининг секретари билан гаплашиб қолдим. Уша айтди.

Қаландаров хавотирга тушгандай шошиб:

— Нима иш билан борган эдингиз?

— Шундай... кечки пайт отланиб... Ўзимни отга ўргатаётибман. Кўк той ҳозир меиға жуда ўрганиб, ипакдай бўлиб қолди.

Қаландаров Саидадан бир тарсаки егандай дами ичига тушиб кетди. Унинг «Социализм»га борганлиги, секретарь билан гаплашганлиги, шу ҳафта ичи ўзаро текшириш бригадаси келиши кўнглида кўп шубҳалар, гумонлар, тахминлар туғдирган бўлса ҳам, ҳеч нарса демади, ҳолатини билдирмаслик учун Саидага бир-икки савол берган бўлди-ю. нимага кирганини буткул унутиб, чиқиб кетди. Саида буларнинг ҳаммасини сизди, лекин сезганини Қаландаровга билдирмади.

«Социализм»дан ўзаро текшириш бригадаси роса тўққиз кун деганда келди.

Қаландаров бригада қачон келишини Назаровдан аниқ билиб, бир ҳафта давомида ўзи югуриб, одамларни югуртириб, иложи бор тайёргарликни кўрди. Козимбекни куни-туни югуртириб, туғруқхонанинг кам-кетини тўғрилади. Қифоятхон ҳаммомга кассир ва ҳаммом қошидаги сартарошхонага уста ёрдамчисин этиб тайинланди. Хуринисо ўз вазифасининг ижросига киришиб, бир неча кун давомида боғча ҳовлисида лапанглаб, у уйдан-бу уйга кириб, семизлигидан нолиб, боғчани шу аҳволга солган Қифоятхонни қарғаб, тўқ пашшалар қорайтириб юборган деворларни оқлатди; шифтларни, мебелларни арттирди, ҳовлини тозалатди. бебош бўлиб кетган болаларни адаб-одобга ўргатди... Клубни безатиш, ҳали расмий суратда ташкил топмаган миллий музыка, мотор, радио, агротехника, фото тўғарақларини

ускуналаш учун пул берилди. Зарур бўлиб қолган вақтда тегирмон юргизиб, мана шунақа лозимомад чоқларида чироқ ёқадиган «электростанция» механигининг «кўтаролмайди» деб дод дейишига қарамай, Қаландаров идорага, сада атрофига, чойхона ва кўчага яна бирмунча лампочкалар қўйдирди; бригада келган кундан бошлаб, то кетгунча станцияни юргизиб туриш, чироқларни липиллатмаслик, лампочкаларнинг симёғочда помидордай қизариб туришига йўл қўймаслиқни буюрди. Эртасига, бригада келадиган куни кечқурун идора хизматчиларидан кимда батареяли радиоприёмник бўлса, ҳаммаси сафарбар қилиниб, идора йўлагига, кўча томондаги болохона айвонига, ҳаммом ва унинг устидаги меҳмонхонага, чойхонага, гараж ҳовлиси ва бошқа жойларга ўрнатилди. Бригада келган куни бу приёмниклар эрта саҳардан ярим кечагача қулоқларни қоматга келтириб турди.

Бригада колхознинг хўжалик ва маданий юмушини уч кун текширди. Учинчи куни кечқурун умумий мажлис чақирилди.

Бригада «Бўстон»нинг экин-тикинидан унчалик нуқсон топмади, аксинча, кўп бригадалардаги пахта парваришига юксак баҳо берилди. Гап шу ҳақда бораётганда шопдай мўйловини тез-тез бураб, керилиб ўтирган Қаландаров фермалардаги камчиликлар айтилганда бошини қуйи солиб, қўлига тушиб қолган қалам билан қоғоз чиза кетди; маданият, маданий қурилиш соҳасидаги камчиликлар тўғрисида қизиқ-қизиқ фактлар очиلىб, халойиқ гур-гур кулганда эса қизариб, терлаб, ўтирган ерда ярим газ чўккандай бўлди.

Шу хилда кулгига сабаб бўлган фактлардан бири радио эди. Бригада аъзоларидан бири ҳар қаерда ўрнатилган батареяли приёмникларга эътибор қилган экан. Шу одам «колхозини бу хилда радиолаштириш қимматга тушмайdimи?» деган гапни ўртага ташлади. Шунда орқа қаторда ўтирган ёш, шўх бир товуш: «Ташвини тортманг, ҳаммаси орият, сизлар кетгандан кейин эгалари олиб кетади», деди. Қийқириқ, чапак бўлиб кетди. Қаландаров бу «хоин» ким эканини ҳарчанд билгиси келса ҳам, ўша томонга қарагани бошини кўтаролмас эди.

Мажлисни охирида Қаландаров сўз олди. У минбарга чиққанидан кейин яна ҳам қизариб, кўзлари милтиллаб, аввал залга, кейин президиумга қаради. Саида столга тирсакланиб, иккала қўли билан бошини ушлаб ўтирган эди, Қаландаровнинг кўзи кўзига туши-

ши билан икки марта тилини кўрсатди. Қаландаров шу қадар ҳаяжонда, шу қадар паришон бўлишига қарамай, Саиданинг бу ишорасини дарров тушунди, Саида, «танқидчиларнинг тилини суғуриб олишга урина кўрма», демоқчи эди.

Қаландаров, ҳақиқатан, тақидчиларнинг бошини қашлаб туриб, қорнига муштламоқчи, ҳатто, «яқинда биз ҳам «Социализм»га бригада юборамиз, ўшанда гап-лашамиз» демоқчи эди, Саиданинг ишорасидан кейин бу ниятидан қайтди, шу билан бирга, гапини йўқотиб қўйди; минбарда хийла туриб қолганидан кейин сўзини мусобақадорларга раҳмат билан бошлаб, раҳмат билан тугатди. Саида ишхоятда хурсанд бўлиб бошлаб берган чапак узоқ давом этди.

Шундан кейин Саида Қаландаровни танқидга хийла эти ўлган ҳисоблаб, кўзлаган мажлисини яқин кунларда ўтказиш мумкин деган қарорга келди. Ростдан ҳам, танқидга Қаландаровнинг эти хийла ўлган, бундан бирмунча вақт бурун уни биров шунчалик танқид қилса, ҳақиқатан, «тиззасини кўкрагига қўйиб, тилини суғуриб олишга» уринар эди.

XVIII

Партбюро Зулфиқоров ишн юзасидан тузилган комиссиянинг раиси Қаландаровнинг информациясини, комиссия чиқарган хулосани эшитиб, муҳокама қилиб, Зулфиқоровни партиясифидан чиқарди, шу билан бирга, хотин-қизларга муносабатда ўтмиш сарқитлари ҳануз юз бериб, кўзбўямачилик Зулфиқоров ишндагидек жинноий тусда бўлмаса ҳам, ҳар нечук, содир бўлиб туришини таъкидлади ва коммунистларни бу иллатларга қарши омонсиз курашга чақирди.

Икки кундан кейин бўлган ёпиқ партиясифи мажлиси бюронинг қарорини бир оғиздан тасдиқлади. Шу билан бирга коммунистлар Зулфиқоров помн билан юзага қалқиб чиққан бу иллатларга чуқурроқ қўл солишди. Коммунистлардан бири бундан бирмунча вақт бурун клубда хотин-қизлар учун уюштирилган лекциядан кейин бўлган гаплар ҳақида сўзлаб, Саидани танқид қилди:

— Ушанда «пима учун бизнинг колхозда ҳали ҳам хотин-халажга бир кўз билан қаралади-ю, эркакларга бошқа кўз билан қаралади» деган савол тушганда сиз,

ўртоқ Алиева: «Мен бу саволга дабдурустдан жавоб беролмайман, вақт-соати билан жавоб толамиз», деган экансиз. Қани жавоб топганингиз? Бу кўпдан бери жавобга маҳтал бўлиб ётган савол эди-ку. Агар шу саволга илгарироқ жавоб топилса, партия ташкилотимиз, правлениемиз шунга қараб иш тутса, эҳтимол, Зулфиқоров ҳам қадамини билиб босар эди, Меҳри ҳам унинг язидан юрмас эди. Яна бир мисол: сиз, ўртоқ Алиева, ўзини салқинга урган бир қанча эркакларнинг ўрнига хотин-қизлардан қўйиш масаласини кўтарган эдингиз. нима учун шу масалани охирига етказмадингиз? Бунга ким, кимлар монелик қилди?

Партбюро билан правление бу масала билан муттасил машғул бўлса ҳам, бунақа ишларни дарров қилиб бўлмас эди. Шунинг учун бу ҳақда ҳозир таъна қилиш эртароқ бўлса-да, иттиқ масалани тўғри ва кескин қўйгани учун Саида хурсанд бўлди-ю, танқидга тан берганини кўрсатиш мақсадида бошини қўйи солиб ўтирди; ўзини шундай тутиши назарида, бир жиҳатдан, коммунистларнинг сўзлашга рағбатини келтирса, иккинчидан, дам-бадам луқма ташлаб, бўлар-бўлмасга бетоқат бўлиб ўтирган Қаландаровга ибрат бўлиши керак эди. Бироқ унинг иккинчи мўлжали тўғри чиқмади. Сўзга чиққан коммунистлар хотин-қизлар масаласида партбюрони, айрим коммунистларни, Саидани танқид қилганда, ҳар печук, гапга қулоқ солаётган Қаландаров, танқиднинг тўғри ўзига қаратила бошлаганда жижизаклик қила бошлади. У, авзойидан сўзга чиқиб ҳаммаёқни чалараста қилиб ташлайдиган, мажлисининг салмоғига, салобатига путур етказадиганга ўхшаб қолди. Шунинг учун Саида музокаранинг охирини кутиб ўтирмасдан сўз олди:

— Биз ҳозир муҳокама қилаётган иллатларни Зулфиқоров ундириб, Зулфиқоров ўстиргани йўқ!— деди Саида.— Бу иллатларнинг чуқур илдизлари ўзимизда бўлган, қай сабаб билан бўлсин, колхозимизда вужудга келиб қолган «об-ҳаво шароити» уни кўкартирган, ўстирган, айрим ҳолларда говлатиб юборган. Биз ҳозир бу иллатларнинг говлаб кетган жойини кўриб турибмиз. Бу «об-ҳаво шароити» бир томондан иллатни кўкартирган, ўстирган бўлса, иккинчи томондан одамларни шу иллатларга кўнуктирган, буларни пайқамайдиган қилиб қўйган. Ҳаммадан мана шуниси ёмон!

«Колхозда об-ҳаво шароити» деган гап Қаландаровга тегиб кетди. У шовқин солиб юборди:

— Масаласини қўйиб ўтирибмиз-ку, қани кўникканимиз! Қани пайқамаганимиз!..

Саида унинг шундай дейишига мақтал бўлиб тургандай дарров илиб олди:

— Аёлларга феодал муносабат фақат хотин устига хотин олиш, кўзбўямачилик, фақат пахта ўғирлаб план тўлдиришдан иборатми?

Мақтаб директори Саиданинг фикрини қувватлади:

— Бундан ўн йил бурун мактабларга тортилган саксон уч қиздан бу йил ўзинчи классни фақат олти киши битирди, қолгани қани? Бу аҳволни ким пайқади? Пайқаш уёқда турсин, ўқитувчиларнинг додига қулоқ осадиган киши бўлмади! Бу феодал муносабатга кирмайдими?

Коммунистлардан яна бири луқма ташлади:

— «Социализм»дан бригада келиши олдида орийт-приёмниклар билан колхозни радиолаштирганимиз кўзбўямачиликка кирмайдими?

Қаландаров бир нима деб дўнғиллаб ерга қаради, бурнининг учи тердан йилтиради.

Одамлар Саидага мана шунақа луқмалар ташлаб, саволлар бериб, сўзга чиқиб, мажлисда шундай руҳ ҳукм сурдики, Қаландаров, савлат-салобати, обрўи аста-секин нураётгандай бўлиб, гапириш ва бирон фикрини ўтказишдан кўра, мажлисни тезроқ тугатишни хоҳлаб қолди.

Унинг кутганига қарши, ўзи раислик қилганига қарамай, правление мажлиси ҳам худди шу руҳда ўтди. Илгарилар ҳар восита билан мажлисни босиб, одамларни оғзига қаратиб келган Қаландаров энди, худди тепасида улуг бир одам тургандай, салобатини йўқотиб қўйдн. У ўзини ўнглаб олиш учун нима деса, нима қилса, ҳаммаси акс натижа берар эди.

Правление мажлиси ниҳоясига етай деб қолганда, Қаландаров нима бўлса ҳам бирон фикрини ўтказишга қасд қилиб қолди: сўзга чиққанларининг ҳаммаси бир оғиздан Зулфиқоровни бригадирликдан олиб, колхозда кетмончи қилиб қолдирилсин, деб турганда Қаландаров уни колхоздан бетўхтов ҳайдашни таклиф қилди ва шу таклифда туриб олди. Бу ҳол ҳаммани ташвишга солиб қўйди: Қаландаров ўз фикрида қолганлигини протоколда қайд этилишинин талаб қилса-ю, масала шу кўйинча умумий мажлисга олиб чиқилса, бунинг оқибати нима бўлади? Бунинг оқибати нима бўлишини ҳамма билиб турар эди: биринчидан, раис билан бутун прав-

ление аъзолари орасидаги келишмовчилик халқни ҳайратга ва паришонликка солади, Қаландаровни хушламайдиган одамлар бундан фойдаланиб, бу мажлисниги ўзида ҳар хил гаплар тарқатади; иккинчидан, мажлисда, турган гап, Қаландаровнинг фикрини ёқлайдиган, очиқ ёқламаган тақдирда ҳам, унга хушомадгўйлик қилиб чапак чаладиган одамлар топилади, унда тортишув бошланади-ю, халқнинг диққати асосий масаладан четга тортилади; учинчидан, Қаландаровнинг таклифи, шубҳасиз, ўтмайди, унда раиснинг обрўи тушади.

Умнда иккинчи марта сўз олди:

— Арслонбек ака,— деди толнққан товуш билан,— сиз бу масалада кўпчилиكنинг раъйигагина эмас, ҳатто ўз фикрингизга қарши чиқаётибсиз. Ҳаммомнинг гулаҳига бир жинини қўйганингизда нима деган эдингиз? Шу гапингизни Саидахон айтиб берганда кўзларимга ёш келган эди... Ушанда «одамнинг чиқити бўлмайди» деган экансиз!.. Энди нега бунақа деб ўтирибсиз?..

Қаландаров узоқ сукут қилди, сўнгра мулоим, кўпчилиكنинг фикрига қўшилишини кўрсатадиган бир тарзда сўз бошлади-ю, лекин охирига бориб қизишиб кетди, айниди:

— Мен ҳалол одамни колхоздан ҳайдаш тўғрисида таклиф киргизаётганим йўқ, жиноятчи ҳайдалсин деяётибман! Ўзларинг иллат, иллат дейсизлар, ўша иллатларни йўқотиш учун шунақа бир аблаҳни ҳайдамасак, бошқаларга ибрат қилмасак, қуруқ гапдан нима чиқадди. Мен шу фикрда қоламан, протоколнинг бир чеккасига ёзиб қўйилсин!

— Тамом! Бошқа гапга ўрин қолмади.

Шундан кейин правление аъзоларидан бири масалани янаги мажлисда кўриб ҳал қилиш учун очиқ қолдиришни таклиф қилди. Ҳамма шунга кўнди. Қаландаров тархашлик қилмади.

Одамлар тарқала бошлади. Қаландаров Саидага «сен қол» деб имо қилди ва кабинетдан ҳамма чиқиб кетгандан кейин ғоят ўпқаланган бир алфозда:

— Бу қандоқ бўлди, Саидахон!— деди.— Сен бюро составига кирмасанг ҳам, ҳамма ишни мудор сен билан бамаслаҳат қиламиз деган эдингиз... Буёғи қандоқ бўлди?

Саида жуда ҳайрон бўлиб сўради:

— Бюро қайси масалада сизнинг раъйингизга қарши иш қилди?

— Тўғри-ку, лекни... мана бу Зулфиқоров масаласини айтаман!

Саида талмовсиради:

— Зулфиқоровнинг партиядан чиқарилишига рози эмасмидингиз? Умумий мажлисда ҳеч нарса демадингиз, қўл кўтармадингиз-ку!

Қаландаровнинг юраги торлик қилди.

— Ие!.. Колхозда қолдириш масаласини айтаман!..

Саида чуқур таассуф билан жавоб берди:

— Колхозда қолдириш, қолдирмаслик масаласини правление ҳал қилади-да. Партбюро ҳал қилганда, албатта, сиз билан маслаҳатлашар эдик. Правлениенинг райси ўзингиз...

Қаландаровнинг дами нчига тушиб кетди.

Кечқурун Саиданинг хужрасига Козимбек келди. Козимбек ҳеч қачон қоронғи тушгандан кейин келмагани учун Саида Қаландаров ҳақида бирон гап топиб келдим, деган хаёлда хавотирга тушди-ю, дарров чўқилаб кўрди. Йўқ, хотиржамлик экан: Қаландаров мажлисдан касал одамдай ниқиллаб, «бўри қариса итга кулги бўлади», деб жавраб келибди-ю, бир пиёла мусаллас ичиб ётибди. Козимбек дадасининг бу кайфияти ва қилмишига чандон эътибор бермабди шекилли, шу гапни айтди-ю. Абу Али ибн Синонинг меъда касалликлари тўғрисида айтганларидан сўз очди. Саида унинг содда ва бегуборлигидан ичида кулиб, сўзига қулоқ солди.

ХИХ

Қаландаров бир пиёла мусаллас ичиб ётганича кечаси соат ўн иккидан ўтганда телефон қўнғирогидан уйғонди. Райижроқўм райси унинг эртага соат ўн бирда бир келиб кетишини сўрар эди.

Ижроқўм райси ҳеч қачон бунақа бемаҳалда телефон қилмагани, бунинг устига, нима масалада чақираётганини айтмагани учун Қаландаров кўнгли хижил бўлди-ю, эртасига эртaroқ етиб борди. Қабулхонада яна қанча райслар гурунглашиб ўтиришар эди.

Қаландаровнинг эски ошналаридан бири унинг олди-га келиб, дабдурустан:

— Секретаринг сени миниб олипти деб эшитдим, ростми?— деб тегишди.

Бу гап ҳазил тарнқасида айтилган бўлса ҳам, Қаландаровнинг жон-пони чиқиб кетди:

— Бу гапни сенга қайси эшак айтди! Мени минади-

гап одам боласи ҳали туғилган эмас. Секретарим аёл бўлса ҳам, шу гапни сенга айтган одамнинг йигирмата-сига алишмайман. Айтиб қўй!..

Роса соат ўн бирда раислар кабинетга таклиф қилди. Райнжроқўм раиси сўзин жуда қисқа қилди. Районга ўн бир кишидан иборат ҳинд хотин-қизлари делегацияси келар экан. Делегация ҳозир Самарқандда бўлиб, индинга соат тўртда районга келиш эҳтимолн бор экан. Делегациянинг район бўйича маршрути ҳозир маълум бўлмаганидан, райнжроқўм раиси меҳмонлар райондан чиқиб кетгунча колхоз раисларининг биронёк-қа кетиб қолмасликларини, колхозга меҳмонлар ташриф буюрган тақдирда ўзлари бош бўлиб кутиб олишларини илтимос қилди.

Қаландаров ҳеч қачон бунақа меҳмон кутмагани учун райнжроқўм раиси бирон йўл-йўриқ кўрсатар деб ўйлаган эди, бироқ раис бундай қилмади. Ҳеч ким буни сўрамади ҳам.

Қаландаров бошқа юмушлар билан районда бир-икки соат айланиб қолди-ю, колхозга кун оққанда қайтди. У саданинг тагига ўтириб, бир чойнак чой чақирди, Саидани сўрамоқчи эди, ўзи келиб қолди. Саида дарвоза олдида кўк тойдай тушиб, уни кимгадир берди-да, қўлидаги папкадан йўлакай бир қоғозни олиб, Қаландаровга томон келди. Қаландаров бу сафар нима бўлиб унга ўрнидан туриб қўл берди ва меҳмон тўғрисида оғиз очини билан, Саида:

— Хабарим бор,— деди-да, бояги қоғозни узатди.— Программа. Меҳмонлар колхозимизда неча кун туришини билмаймиз, шунинг учун программани эҳтиётдан уч кунлик туздик. Кечқурун правление аъзоларидан уч-тўрт кишини чақириб, ҳар кимга тайинли бир вазифа топширилса...

Қаландаров программага кўз югуртирди. Меҳмонлар уч кун давомида қачон, қайси соатда қаерда бўлиши, нима билан шугулланиши соатма-соат, минутма-минут кўрсатилган эди.

Қаландаров елкасидан бир тоғ тушгандай бўлиб, қувончи ичига сиғмаса ҳам, ўзини тутиб:

— Дуруст, дуруст!— деди.— Аёл тонфасидан бўлсангиз ҳам, дуруст чиқдингиз!..

Саида кулди.

— Ҳеч андиша қилмайсиз, одамга қаттиқ тегади ҳам демайсиз-а, Арслонбек ака!.. Аёл тонфасидан бўлсангиз ҳам... Бу мақтаганингизми?

— Бўлганим шу! Нима эканимни чўқилаб, титкилаб билганингиздан кўра, ўзим айтиб турганим яхши эмасми? Нима қиласиз мени чистон қилиб!..

Қаландаров программани яна кўздан кечирар экан, уч жойда ўзининг номини кўриб кайфи учиб кетди: меҳмонларни кутиб олиш ва кузатишда қисқача нутқ сўзлаши, ўз уйидаги қабул маросимида эса қадаҳ кўтариши керак эди.

Қаландаров бошни қашлаб қолди.

— Ҳмм... мен гапиришим керак бўлармикин... Мен пахта тўғрисида гапирсаму бошқа майда масалаларга бошқа одамларни тўғриласак...

Саида унинг аслида нима демоқчи эканини билиб, Ҳиндистон билан Совет Иттифоқи орасидаги дўстлик муносабати, бу йўлда қўйилган қадамлар ва буларнинг натижаларини қисқа сўзлаб берди. Қаландаров «бу гапларнинг ҳаммасини ўзим биламан» деган қиёфада ўтириб қулоқ солган бўлса ҳам, бўғиқ чехраси очилиб кетди; бундан ташқари, мусобақадosh областга бориб келганидан кейин ҳисобот нутқини Эшонга ёздирганида, Саида тутиб олиб ўсал қилганини эслади-ю, шу хижолатликни ювини, яъни нутқ ёзиш ўзининг ҳам қўлидан келишини исбот қилиш ниятида қаршилиқ кўрсатмади, лекин писанда қилиб қўйди:

— Мен, албатта, колхоз номидан гапираман. Шундоқ бўлгандан кейин мен айтадиган гапни кўплашиб пишиқтиришимиз керак.

— Ёзиб ўқиб берасизми?— деди Саида норози қиёфада.

— Бир оз ёзамиз, чаласини оғзаки гапирамиз.

Саида ёзма гапни маъқул кўрмаганини ва шу билан бирга, бу ҳақда мунозара қилиб ўтиришни истамаганини кўрсатиш учун тўсатдан бошқа мавзуга кўчди.

— «Социализм» колхозида Ҳиндистонга бориб келган бир хотин бор экан. Раъно Жўраева. Врач. Ўзи Бекободда ишлар экану отпусқа қилиб ота-онасининг олдига келган экан. Шу хотинни чақирсак, меҳмонларга хуш келадиган деган ўйда одам юборган эдим. Жўраева колхоз ҳаваскор созандалари, ўйинчи қизларини олиб кечқурун борарман дебди.

Қаландаров Назаров колхозидан созандалар, ўйинчи қизлар келишини хушламай дўнгиллади:

— Буларнинг ўрнига Тожиқонни чақирсангиз ҳам бўлар эди. У ҳам ўйинчи билади.

— Уни ҳам айттирган эдим, касал экан,— деди Саида ва «Социализм»дан ўйинчи қизлар келишига Қаландаров гашлик қилаётганини кўриб, бу ҳақда бошқа ҳеч нарса демади, чунки гап айланса, «йўқ» деб туриб олиши, нозик пайтда ншқал чиқариши мумкин эди.

Кечқурун правление аъзоларидан бир қисми йиғилди. Программа ўқилиб, муҳокама қилинди. Ҳар бир ишга мутасадди белгиланди. Қаландаров нутқ ёзиши керак бўлгани учун бошқа ишлардан ўзини озод қилдида, одамлар тарқалгандан кейин бухгалтериядан бир кучоқ ҳар хил ҳужжатларни олиб уйига кетди, ҳатто хушхат Хуринисонни ҳам ёрдамга чақирмай, ярим кечагача чувалчангнамо ҳарфларни ўз қўли билан териб, биринчи нутқини зўрга ёзиб бўлди; эрталаб Саидани чақиртирди-да, уни имтиҳон қилмоқчи бўлган бир қиёфада нутқни қўлига берди. Саида ўн тўрт саҳифадан иборат қўл ёзма нутқни кўриб, кайфи учиб кетди; йўқ, қараса ҳар саҳифага бир неча оғиз сўз зўрга сиғибди. Саида ичида кўп кулди. Нутқ шундай бошланар эди.

«Ҳиндистонлик хотин-қизлар делегацияга «Бўстон» колхозчилари ва раҳбарларидан колхозчилик саломни. Бизким «Бўстон» колхозчилари, идора хизматчилари пахтакорлар қурултойининг тарихий қарорларидан илҳомланиб, пахтачиликда ўтган йил орден-медалларга эга бўлдик, бу йил ҳам об-ҳаво шаронтига қарамай, қўшимча мажбурият олиб, ҳар гектаридан ўттиз икки центнердан бажариш учун курашиб, ҳозир гўзаларни бригадалар бўйича юз процент кўтариб олдик...»

Ундан кейин колхоз хўжалигининг уруш йилларидаги аҳволи, ҳозирги ҳолати, хўжалик тармоқларининг тараққиёти, ўтган йил кимнинг бригадаси гектаридан қанчадан пахта, галла, беда, сабзавот, полиз маҳсулоти олганлиги, бу йил қанчадан олиш мўлжали борлиги, чорванинг ўсиши, чорва маҳсулоти ва маҳсулдорлигининг кўпайиши, ипакчилик, ишлаб чиқариш бинолари, уй-жой қурилиши, маданий-маиший ишлар тўғрисида сўз борар эди.

— Камчиликларимизни кўрсатишининг ҳожати йўқ,— деди Қаландаров худди Саида шунини таъна қиладигандай.— Меҳмонлар, барибир, бизга ёрдам қилишолмайди. Пахтакорлар қурултойида қулоғимга келгандай бўлган эди, Ҳиндистонда нахта ҳосили гектаридан... жуда паст ҳосил олинар экан.

— Яхши,— деди Саида юзига жиддий тус бериб,— жуда болабсиз!

Қаландаров жуда хурсанд бўлиб, мўйловини бураб қўйди.

— Унча-мунча хатоси бордир... яна кўриб чиқамиз! Қолганини бугун кечаси ёзиб ташлайман.

— Қолганини ёзиб ўтирманг, Арслонбек ака, ҳар қанча нутқ керак бўлса, шунинг ўзидан чиқади. Энди яна бир маслаҳат чиқиб қолди,— деди Саида худди буткул эсидан чиқиб қолган бир нарсани тўсатдан эслагандай.— Меҳмонларни кутиб олишда: «Хуш келибсизлар, йўқлаб келганларнинг учуи қуллуқ» деган маънода оғзаки бир нима дейиш лозимдир, дейман? Яна ўзингиз биласиз...

Қаландаров шу ўн тўрт саҳифали нутқини мана шу маросимга чамалаган бўлса ҳам:

— Албатта!— деди, лекин бу нутқни қачон ва қаерда ўқишини сўрагани бўйни ёр бермади.

— Яна бир масала,— деди Саида,— меҳмонлар Мирзачўлни суғориш тарихига қизиқиб қолишлари мумкин, бу ҳақда билганларнингизни эслаб қўйсангиз, тушган саволларга жавоб бериш осон бўлар эди.

Қаландаровнинг кайфи учиб кетди.

— Ҳмм... Тарихни, албатта, айтиш керак. Доҳиймиз Ленин декретига қўл қўйган.

— Тўғри, лекин бир оз юқоридан бошлаш ҳам мумкин,— деди Саида ва Мирзачўлни суғориш тарихини қисқача сўзлаб берди.

Қаландаров бу гапларни биллиб олганига бир томондан хурсанд бўлса, иккинчи томондан гаши келди. «Бу сиңчалак менга билдирмай роса тайёрлик кўрган эканда, оббо муғомбир-эй!.. Четдан келган меҳмонлар олдида менн босиб кетишга бунчалик жон куйдирмаса ҳам бўлар эди-ку, рансдан ҳам зўр экан деб, Ҳиндистонга женотдел қилиб олиб кетармиди! Минг ақлли, минг доно бўлса ҳам, барибир, хотинлигига борар экан-да... Лекин бу гапларни қаёқдан била қолди экан? Носиров ўргатган десам, районга борганида меҳмонлардан дарак йўқ эди. Китобдан ўқиганмикин? Ҳа, китобдан ўқиган бўлса ажаб эмас, қўли бўшади дегунча кутубхонага шўнғигани шўнғиган-ку. Доим китоб ўқиб, ҳар нарсдан тўлиқ хабардор бўлиб юрар экан-да. Ҳмм... мен ҳам унча-мунча китоб кўриб турсам бўлар экан...»

Қаландаров Саида айтган гапларни лозим бўлганда айтиб бера олишга кўзи етмай катта ташвишга қолди. Бироқ унинг бахтига меҳмонлар Самарқанддан тўғри Фарғонага ўтиб кетишди.

Меҳмонларни кутгани йигилган колхозчилар, «Социализм» колхозидан келган созанда ва ўйинчи қизлар саданинг остида ўйин-кулги бошлаб юборишди. «Социализм»дан келганларнинг кўплашиб, якка-якка ижро этган ўйинлари Қаландаровга жуда маъқул бўлди. Улар ўйнаётган вақтда даврага битта-иккига «Бўстон»лик қизлар ҳам киришди. Буларни кўриб, Қаландаров хавотирга тушиб қолди. «Бу, бўйнинг узилмагурлар, ҳозир мени «Социализм»чилар олдида шарманда қилади! Ана, лайлакка ўхшамай ўл, қуллуқ қилиб даврадан чиқа қолсанг-чи!..»

«Социализм»чилар чарчаб даврадан чиқа бошлагандан кейин, ҳақиқатан, ўйиндан файз кетди. «Бўстон»ликлар уста кўрмаган шогирд бўлгани учун ҳар қайсиси ҳар мақомда йўрғалар эди. Шу пайт Саида ўртага чиқиб қулоч ёзди. Қийқириқ бўлиб кетди. Чилдирма яна авжига чиқди. Унга саз қўшилди. Ҳаял ўтмай ялла янгради. Даврага янгидан-янги «Бўстон»лик қизлар кира бошладди. Буни кўриб, Қаландаров анграйиб қолди. Буларнинг ҳеч бири «Социализм» колхозининг уста кўрган қизларидан қолишмас эди.

Давранинг ҳар томонида янгидан-янги қиз-жувонлар, йигитлар чиқиб ўйинга қўшила берди. Саида қараса одамлар орасида Эшон шохсоққадай иргичлаб пилдираб юрибди; яна бир қараса лаланглаб юрган Исмоил-жоннинг йўғон гавдаси орқасидаи ликиллаб Қозимбек чиқиб қолди. У гоҳ ўннга, гоҳ сўлга жуда чиройли шох ташлаб, ияк силтаб Саидага томон келар эди. Саида уни кўриб, «меъда-ичак касалликларидан ҳам бошқа хунаринг бор экан-ку», деган гап кўнглига келди-ю, кулиб юбораёзди ва унга таъзим қилиб, басма-басига ўйпаб кетди. Қаландаров ўгли Қозимбекнинг ўйинини кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди.

Қаландаров ойдинда қоп-қора мумдай бўлиб кўринган саданинг соясидида ўтириб яллага қулоқ соларди. Йигитларнинг қудратли овози нчида аёл кишининг ингичка ва жуда ёқимли овози гоҳ қувониб, гоҳ юзага чиққани талпиниб, гоҳ унинг устида қувониб қанот қоқар эди. «Бу аёл ким бўлса экан?— деди Қаландаров ўнча.— Бизнинг колхоздамикни? Ажаб, колхозимизда шунча ўйинчи қизлар бор экан, ашулачилар ҳам кам эмасдир. Билмас эканман-а...»

Бу ҳол Қаландаровга жуда эриш туюлди, лекин дурустроқ ўйлаб қараса, колхозда қимирлаган ҳар бир жонни яхши билганига қарамай, буларга фақат план,

фақат процент, фақат «бажариш» кўзи билангина қараб келган экан.

Ой тиккага келиб қолди. Хўроз қичқирди. Соат неча бўлди экан? Одамлар энди ёта қолса ҳам бўлар, эрта туриш керак...

Қаландаров одамларни тарқатиш мақсадида қорасини кўрсатиш учун давранинг ичидан дарвозага томон ўтмоқчи бўлган эди, Саиданинг созандаларга ўйин мақомини буюрганини эшитиб, давранинг ташқарисидан юрди. Уни биринчи марта Саиданинг салобати босди.

Қаландаров киши билмас дарвозадан чиқиб, уйига қараб кетди.

XX

Қаландаров Зулфиқоровни колхоздан ҳайдалмаслик, лекин қилмишларини умумий мажлисда муҳокама қилиш тўғрисида кўпчилик правление аъзоларининг фикрига охири қўшилди, ammo бу ҳақда тездан махсус умумий мажлис чақирилишини талаб қилди. Правление аъзоларининг фикрича бу ҳақда тездан ва махсус умумий мажлис чақириш — халқнинг диққатини фақат Зулфиқоровнинг қилмишларигагина қаратиб қўяр, муҳокамада кузатилган мақсад, яъни иллатларни чимдиб эмас, таг-томири билан қўлориб ташлашга халал берар эди. Правление аъзоларининг бу фикрини Қаландаров ортиқча тархашлик қилмасдан маъқуллади.

Шундай қилиб, Қаландаров «Бўстон»га раис бўлганидан бери правление мажлиси тарихида биринчи марта унинг таклифи ўтмади. Зулфиқоров колхозда қоладиган, унинг қилмишлари махсус эмас, навбатдаги умумий мажлисда муҳокама қилинадиган бўлди.

Навбатдаги умумий мажлис бир неча кундан кейин чақирилди.

Мажлисни кун тартиби шулардан иборат эди:

Ўза парваришининг бориши.

Битган уйлари колхозчиларга бериш ҳақидаги правление қарорини тасдиқлаш.

Клубда ташкил этилган тўгаракларга ажратилган маблағлар сметасини тасдиқлаш.

Зулфиқоров масаласи.

Биринчи масала юзасидан Қаландаровнинг ўзи сўз олиб, ўза парваришининг боришини тўлиқ ва ёрқин тасвирлаб, бундан кейин қилинадиган ишларини бирма-бир санаб берди; кейин, одатдагича, «тушунарли бўлса ке-

рак» деди-ю, раис у ёқда қолиб, мажлисни ўзи бошқара кетди.

— Энди иккинчи масалага ўтайлик. Ўзларингга маълум, биз битган бешта уйни колхозда яхши ишлайдиган ва шу билан бирга, нобол жойларда турган одамларга бердик. Бироқ Дўстматов устидан правлепиега маълумот тушди: бу одам янги уйга ҳали ҳам кўчиб кирмабди. Сабабини текширган вақтимизда... Қанп, Дўстматов, тур ўрнингдан! Қани, халққа қараб жавоб бер, нима учуи шу чоққача кўчиб кирмадинг?

Қирқлардан ошган, кенг яғринли бир киши қайта-қайта берилган саволга жавоб бермай ерга қараб тура берди. Ниҳоят, Қаландаровнинг ўзи жавоб берди:

— Кўрпа йиққани тахмони йўқ эмиш!... Тушунмаган, нодон! Ҳали чойнак тергани тоқчаси, юган илгани қозиги ҳам йўқ дерсан! Томнга гўзапоя босиб бўлмайдн ҳам дерсан!.. Уртоқлар, таклиф бор: Дўстматовни тарбиялаб, уч кун ичида янги уйга кўчириш мажбурияти Саидахонга юклансин! Қаршилнк йўқми? Бетараф ҳам бўлмаса керак!

Қаландаров учинчи масалага ўтмоқчи бўлган эди, Саида тўхтатди.

— Правлениенинг қарори овозга қўйилмади-ку...— деди ва мажлиснинг раисига мурожаат қилди:— Вазифангизни адо қилинг!

Мажлис раиси, «менга гап бермаса нима қилай», деб бир Саидага, бир Қаландаровга қараб ўрнидан турди ва правлениенинг қарорини овозга қўйди. Учинчи масала юзасидан сўз Саидага берилши керак эди, бироқ раис оғиз очгунча Қаландаров ўрнидан турди.

— Клубда бўлаётган ишларни ўзларинг кўриб туриб-сизлар. Ҳаваскорлар, ҳунар... Биз бу сметани тасдиқлашдан олдин Саидахонга раҳматлар айтишимиз керак. Радио тўгараги ҳозирнинг ўзида мактабга, идорага бир қанча электр қўнғироқ ўрнатди. Ҳозир радиоузел масаласини кўтараяпти. Ўзларингга маълум, бизда аппарат, сим ва бошқа ускуналар бор...

Қаландаров сметани ўқимасдан овозга қўймоқчи бўлган эди, Саида унга мажлис раиси борлигини эслатди.

Раис сметани тасдиқлатиб олганидан кейин тўртинчи масалага ўтиб, Зулфиқоров иши юзасидан текшириш комиссиясининг раиси Қаландаровга сўз берди. Мажлис аҳли унинг сўзини гоҳ тин олмай, гоҳ нафрат ифода қилувчи индолар чиқариб эшитди. Қаландаров

сўзининг охирида правлениенинг қарорини ўқиганда зал яна жим қолди. Мажлис раиси бу қарорга мажлиснинг қарашини сўраганда, қайта-қайта сўраганда ҳам жимлик ҳукм сурди. Шу жимликда Зулфиқоровнинг аввал босниқи, кейин ҳўнграб юборган товуши эшитилди. У бошини икки тиззаси орасига тикиб, дераза олдида ерда ўтирар эди. Қаландаров қаттиқ жеркиб, уни йиғидан тўхтатди. Яна жимлик ҳукм сурди. Афтидан, правлениенинг қарорини ҳеч ким маъқул кўрмас эди. Қаландаров ер остидан Саидага «айтмадимми» дегандай назар ташлади. Мажлис раиси учинчи марта залга мурожаат қилганда, коммунистлардан бири сўз олди. Ундан кейин яна уч коммунист сўзга чиқди. Буларнинг ҳаммаси ҳам Зулфиқоров ишига кенгроқ қараб, унинг туб маъносини очиб кўрсатишга ҳаракат қилди. Шундан кейин мажлис аҳлида Зулфиқоров масаласи ҳал бўлди эмас, энди бошланди, бунинг тагида бунақа гаплар бор экан, деган кайфият туғилди-да, раис ҳар сафар мурожаат қилганда бир неча киши баравар сўз сўраб, қўл кўтараверди.

Шу маҳалгача ҳеч важ билан кўзга кўринмаган оддий бир кетмончи сўз олди. У мош-гурунч чўққисоқолининг учини тортқилаб ерга қараганича хийла туриб қолганидан кейин кулимсираб сўз бошлади.

— Кўзбўямачилик... Колхозимизда шунақа ишларни кўп кўраману, лекин от қўёлмай юрган эдим. Бу тўғрида ўтган-кетгандан галириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Мана шу мажлисимизни олайлик. Шу мажлисда қайси бир масала ўртага ташланиб бамаслаҳат ҳал қилинди? Раисимиз гўза парваришининг бориши, бундан кейин қилинадиган ишлар тўғрисида гапирдилар. Қарор, вазифа, топшириқ... лекин шу қарор, шу вазифа, шу топшириқларни бажарадиган одамлардан, «бу тўғрида сен нима дейсан, сенинг қандоқ ўй-мулоҳазаларинг бор», деб бир оғиз сўралмади-да! Отига мажлис, отига маслаҳат...

Бу гап Қаландаровга яшиндай тегди. Биров рўй-роҳ, биров ер остидан унга қаради. Қаландаровнинг оппоқ оқарган юзи, қиснқ кўзлари атрофидаги табассумни ифодалаши керак бўлган ажини унинг, «эчкининг орқаси қичиса, чўполнинг нонини ейди», деб турганини кўрсатар эди.

Бояги одам ўтирди. У ўтиргандан кейин Қаландаров ўрнидан турди ва ич-ичидан хуруж қилиб келаётган титроқни босишга, бақириб юбормасликка ва илжайишга ҳаракат қилиб:

— Қани, гапир бўлмаса! Нега ўтирдинг? Маслаҳатингни эшитайлик! Бугуи кесакдан ўт чиқиб қолди...— деди.

У одам секин ўрнидан турди, кулимсираб одамларга, кейин Қаландаровга қаради.

— Кесак десангиз ҳам майлига,— деди,— лекин сенсираманг, Арслонбек. Мен сиздан икки ёш каттаман. Шу ерда бўйга етган қизим, бола-чақалик ўғлим ўтирибди... Козимбекнинг орзусини кўринг, сенсираманг...

Бу гап Қаландаровни ўзига келтирди, залининг жим қолгани, бу жимликда кимнингдир чуқур хўрсингани уни эзиб, пачақлаб ташлади. Гавжум ерда йиқилиб тушган киши жони оғриганига қарамай, дарров ўрнидан туриб, ҳеч нарса билмагандай, йўлида давом этгани сингари, Қаландаров пинагини бузмаган бўлиб жойига ўтирди, олдидаги бир варақ қоғозга бир нималар ёзган бўлди; қўлидаги қалам қоғозга белгисиз чизиқлар чизар экан, ўзи ўйлаб қолди: «Бу фалокатдан бунақа гаплар чиқмас эди-ку. Сенсираманг?! Шу вақтгача индамай келган одам энди нега оғринадиган бўлиб қолди? Юзимга қараб туриб сенсираманг деди-я! Бир гап бор. Колхозга бирон ғаламис оралади, одамларга шу гап ўргатяпти! Бу ишлар нима мақсадда қилиняпти? Тагига етиш керак...»

Қаландаров шу ўй-хаёллар билан бўлиб, навбатдаги сўз кимга берилганидан бехабар қолди, бирдан кулги кўтарилганда қараса, электростанциянинг механиги гапиряпти.

— ...Жуда тўғри, мажлис бўлгандан кейин ҳар қанақа масала кўпчиликнинг раъйига қараб, кўпчилик билан бамаслаҳат ҳал қилиниши керак. Бу ерда смета масаласи кўрилди, кўрилди эмас, тилга олинди. Умумий мажлиснинг тасдиқига ҳавола қилинган смета ҳатто ўқилмади ҳам. Дўстматовга уй бериш масаласининг ҳал қилинишига қаранг: «Қаршilik йўқми? Бетараф ҳам бўлмаса керак» эмиш! Шу ҳам овозга қўйиш бўлдимиз? Бундан ташқари, мажлиснинг раиси турган ҳолда мажлисни Арслонбек акам олиб бордилар. Бу қанақаси! Агар сайлаган одамимиз мажлисни олиб боролмаса, бошқасини сайлайлик! Эҳтимол Арслонбек акамнинг ўзларини сайлармиз, эҳтимол бошқа одамни сайлармиз... Илгари ҳам кўп мажлисларимиз мана шунақа ўтган, кўп масалалар мана шунақа ҳал қилинган. Бир мисол: ўзларинг биласизлар, тапиллаб қулоқ-мияни ейдиган электростанциямиз эллик-олтмишта лампочкани аранг қизартиради,

Клубда концерт, кино қўйиладиган бўлса бошқа жойларни ўчириб қўямиз. Шу электростанцияни деб ҳаммаёққа доимий сим тортиш, бунга икки юз етмиш минг сўм сарф қилиш керакмиди? Агар шу масала ўз вақтида дурустроқ муҳокама қиллиса, правление аъзоларидан бири бўлмаса, бири: «Ҳозирча муваққат сим тортиб турайлик, доимий симни Фарҳоддан электр олганимизда тортамиз», дер эди. Унда бу ишга юз барабар камроқ пул кетар эди. Келаси йил Фарҳоддан электр оладиган бўлсак, ҳамма симни бошқатдан тортишимиз керак, чунки ҳаммаси эскирган. Радиоузел масаласини олайлик...

Маълум бўлишича, радиоузелнинг аппаратураси бундан икки йил буруп олинган экан. Уша йили «Социализм» колхозининг раиси Умнат Назаров радиоузелни ишга солиб, очилмиш маросимига Қаландаровни таклиф қилган экан. Эртасига Қаландаров, ҳеч ким билан кенгашмай-нетмай, шаҳарга бориб аппаратура сотиб олибди; лекин қизиқ босилгандан кейин совиб, ўриштириш ишини пайсалга солибди-ю, шу билан қолиб кетибди. Аппаратура олинганидан баъзи бир правление аъзолари бир йилдан кейин хабардор бўлишибди.

Мажлис жуда қизиди. Зулфиқоров бир чеккада қолиб кетди. Қаландаров энди ранги оқариб, асабийлашиб эмас, хижолатдан қип-қизариб, ерга қараб ўтирар эди. Бири-кетин сўзга чиқиб, куйиниб гапирган одамлар «липпа», баъзан районга бериладиган нотўғри ахборотлар, теримда колхозчиларга кўпроқ меҳнат кунини ишлаб олдириш учун пахта терадиган машиналарнинг ишлашига ҳар йўл билан тўсқинчилик қилиш ва бошқалар тўғрисида ҳеч қандай истиҳолага бормаи рўй-рост гапиришди. Бу гаплар давомида қип-қизариб, ерга қараб ўтирган Қаландаров сўз Исмоилжон Норматовга берилганда, юраги шув этиб, бенхтиёр бошини кўтарди; бир вақтлар икки орада даромад манбалари тўғрисида бўлиб ўтган келишмовчиликлар, паст-баланд гапларни эслади-ю, ранги яна бўзариб кетди: «Тамом,— деди нчида,— оғиз солгани пайт пойлаб юрганларга ҳам сўз тегди...»

Бироқ Исмоилжон сўзининг асосий қисмини Қаландаровнинг энг яхши хислат ва фазилатлари, бригадир сифатида унда кўрган зўр ташкилотчилик қобилияти, колхозчи сифатида унда кўрган меҳр-оқибатлари, муруватларига бағишлади. Бу гаплар самимий эканини мажлис аҳлигина эмас, ҳар бир сўзининг остидан ғараз қидириб ўтирган Қаландаровнинг ўзи ҳам сезиб турар

эди. Унинг сўзи давомида зал бир неча мартаба чапак чалди, кимлардир унинг сўзини маъқуллаб, луқмалар ташлади. Кувноқ ғовур, кулги кўтарилди... Бу гаплар нақадар ширин, нақадар ёқимли бўлмасин, Қаландаров буларга ҳар нечук, кўтарилган болта деб қаради-ю, унинг тезроқ тушишини, қаерга тушиб қанчаллик қон чиқаришини тезроқ кўриб, хотиржам бўлишни хоҳлар эди. Ниҳоят, болта тушди: Исмоилжон қўшимча деб аталадиган тасодифий, колхоз ишлаб чиқаришига дахли бўлмаган даромад манбаларни, бир вақтлар бу ҳақда раис билан икки орада бўлган келишмовчилик тўғрисида гапириб берди.

Исмоилжон илгари партбюро аъзоси бўлганида колхознинг бир неча йиллик ҳисоботини кўриб қолибди. Даромад бу йиллар давомида ўн бир сўм билан йнгирма уч сўм орасида тебраниб турган экан. Исмоилжон хўжаликнинг асосий тармоқлари пахта, пилла, чорва, мева ва сабзавот-ку, нега даромад бунақа тебранади деб қараса, даромад камайганда бу тармоқлардан бўладиган кприм умумий даромаднинг саксон беш-тўқсон процентини, кўпайганда эса унинг фақат олтмиш-етмиш процентини ташкил қилар экан. Демак, даромад хўжаликнинг асосий тармоқлари ҳисобига эмас, қўшимча деб аталадиган тасодифий, колхоз ишлаб чиқаришига дахли бўлмаган омонат манбалар ҳисобига кўпаяр экан. Бу манбалардан келадиган даромаднинг асосий қисмини эса район марказида чакана, харидор топилса улгуржи вино сотадиган иккита сабзавот дўкони, колхознинг махсус одами Сибирга олиб борадиган олма, узум ва у ердан юбориладиган ёғоч берар экан. Исмоилжон правлениенинг диққатини асосий тармоқларни ривожлантиришдан четга тортадиган, уни хумга, Сибирь йўлига термилтириб қўядиган бу тадбирга қарши чиқибди, лекин масалани кўтариб уdda қилолмабди: биринчидан, раис обрўйи ва халқнинг ўзига бўлган чексиз ишончи билан босса, иккинчидан, фойдаси пақд бўлмаган ҳақ сўздан кўра, фойдаси нақд ноҳақ сўз қулоққа тезроқ киради деган хаёлга бориб, фикрида қаттиқ туриб олгани ботинолмабди, бу орада раисга ёмон кўрингани қолибди.

— Мен ўша вақтда ҳам айтган эдим, — деди Исмоилжон сўзининг охирида, — ҳозир ҳам айтаман: бу нарса даромадни кўпайтиришдаги кўзбўямачилик. Бугун меҳнат кунимиз йнгирма етти сўмдан тушаётган бўлса, эртага йнгирма сўмга тушиб қолиши ҳеч гап эмас. Шунинг

учун биз даромадни оширишда хўжалигимизнинг асосий тармоқларига суюнишимиз керак.

Қаландаров ундан бошқа хунук гаплар кутгани учун фалати бўлиб, анграйиб қолди.

Исмоилжон ўтирганидан кейин залда говур кўтарилди. Бу говурни раис ҳарчанд уриниб ҳам босолмади. Халқ, афтидан, омонат манбалар ҳақидаги фикрни қизгин муҳокама қилар эди. Қаландаров бу муҳокаманинг руҳини англаш учун залга эзмдан разм солиб ўтирди. Минбардан янграган аёл кишининг овози говурни босди. Қаландаров ялт этиб минбарга қаради. Минбарда Ойниса турар эди. Қаландаров юраги гумуриб кетди: «Бир вақт клубда лекцияни мажлисга айлантирмоқчи, гап сотмоқчи бўлган аёллардан бири шу-ку! Ушанда гапни шу бошлаб, аёллар қий-чув кўтаришган экан, ҳозир ҳам шундоқ бўлармикин?» Қаландаров ўзинга таскин берди: «Унда ўзим йўқ эдим, ўзи йўқнинг кўзи йўқ...»

— Кўзбўямачиликка мен ҳам битта мисол кўрсатиб, ундан кейин хотин-қизлар масаласига ўтаман,— деди Ойниса.— Эсларнингда борми, бир йили мен бир кунда саккыз юз қирқ олти килограмм пахта терган эдим!

Залда қаҳқаҳа кўтарилди. Қаландаровнинг раиги яна бўз бўлиб кетди. Товушлар эшитилди:

— Уша фирромликни айтиб беринг!

— Уша иш қанақа бўлган эди?..

Ойниса воқеани гапириб берди.

Бир куни Арслонбек унинг уйига келиб: «Сен эртага азонда фалон участкага чиққин, райондан одам келган, ўшани олиб чиқаман, шу одамнинг кўз олдида ўн беш минут жонингни жабборга бериб пахта терасан, шу ўн беш минутда терган ҳар бир кило пахтангни ўн беш килога оламан», дебди. Азонда раис билан меҳмон иккови ўша участкага келибди. Бояги киши соатига қараб турибди. Ойниса жон-жаҳди билан уриниб, чорак соатда салкам ўн олти килограмм пахта терибди. Кетишибди. Икки кундан кейин район газетасида Ойнисанинг оти чиқибди.

— Биров ҳайрон, биров кулади...— деди Ойниса,— лекин кўпроқ сўкишди. Сўкиш эшитган, колхозда ўғридай писиб юрган мен бўлдим, район слётида керилиб, мўйловини бураб ўтирган рансимиз бўлдилар!..

Зал гуриллаб кулиб юборди. Қаландаров яна қизариб, терга ботиб, ерга қараганича қимирламай ўтирар эди, инма бўлиб кўзи Саидага тушиб қолди. Саида ундан ҳам кўпроқ эзилиб ўтирар, айтилаётган гаплар ун-

га оловли қамчидай тегаётгани ўтиришидан ва авзойндан билниб турар эди. Буни кўриб Қаландаров ҳайрон бўлди: «Қалтак меннинг елкамга тушаётибди-ку, нега сенинг орқанг қаваради?»

Ойниса энди «феодализм масаласи»га ўтмоқчи эканлигини айтганда, бир томонда ўтирган аёллар чувиллашиб қолншди.

— Биз бу масалани клубда кўтарган эдик, — деди Ойниса давом этиб, — лекин Саидахон «кўрамиз, текширамиз» дегаилари учун дилимиздагини тўқиб солмадик, кутдик. Урни келганда, Саидахондан ҳам ўпкалаб кўяйлик: кўрмадилар ҳам, текширмадилар ҳам. Шунақа, йўрға минган йўлдошига қарамас экан... Арслонбек акам Зулфиқоровнинг хотини устига хотин олгани, хотин-қизларга эскича қарашни тўғрисида жуда куйиб-пишиб гапирдилар, қани энди аёлларга ҳаммавақт шунақа куйсалар!.. Мен рансимизга, бутун правление аъзоларига битта савол бермоқчиман: правление шу яқин йилларда Зулфиқоров ишидан бошқа хотин-қизларга тегишли нечта масала кўрди-ю, қанақа қарорлар чиқарди? Наҳотки шундан бошқа ҳеч қанақа масала бўлмас! Мана мен, беш боланинг онасиман, эрим олтинчи бола, чунки бунга ҳам қарашим керак. Эрим билан барабар кетмон чопаман, кечқурун рўзгор, бола... Ўтган йил мен саккиз тоннадан ортиқроқ пахта тердим. Бир ҳисоблаб кўрингчи, шунча пахта терганимда неча мартаба ўтириб турдим экан, бундан ташқари, шу саккиз тонна юкни кўтариб неча километр йўл босдим экан! Кечқурунлари яна рўзгор иши, бола ташвиши, мажлис... Мен пардоз ҳам қилишим керак, пардоз қилмасам, эрим бурнини жийнаради.

Залда қийқириқ-кулги бўлиб кетди. Лекин Ойнисанинг ўзи кулмас эди.

— «Қизил тонг» колхозини шу яқин йилларда кетмонни йўқотиш пайига тушган дейишади, бизда ҳали бу гапнинг учи ҳам чиққан эмас. «Социализм» ўтган йили пахтасининг йигирма етти процентини машина билан терган эмиш, биз неча процент терганимизни билмаймиз. Шунин биланки, машинага ажратилган каттакон бир қартага Арслонбек акам мўйлов қилиб одам қўйдириб юбордилар — «колхозчилар меҳнат кунини ишлаб олсин» эмиш! Сиртдан қараганда, бу колхозчиларга гамхўрлик, қатини очиб қарасангиз, колхозчилар, айниқса, хотин-қиз колхозчиларнинг бошини оғир меҳнатдан чиқармасин деган гап! Машина ёмон эмиш! Нимаси ёмон, қаер

ёмон? Айтайлик, тузатсин!.. Даламизга биринчи чиққан трактор эсимда бор: плуги ўрта қўлдай томирга илишиб қолса, торта олмас эди. Ҳозирги тракторлар билакдай томирни писанд қилмайди... Сўзимнинг охирида яна бир нарсани правлениемизнинг юзига солмоқчиман: мен ма-на шундай меҳнат қилганимга яраша кошки кўнглим тинч бўлса! Қўлим ишда-ю, кўнглим ясида, боғчада. Яслиларимиз ўзини ўзи эплай олмайдиغان кампирлар қўлни, боғчамиз бўлса... хайрият, Хуринисо опамиз инсофга келиб, ишни ўз қўлларига олибдилар... Тугруқ-хонамиз не аҳволда. Маана энди Қозимбек келибди, тузалиб кетар-ку, лекин шу чоққача на раисимиз, на правление аъзоларидан бирои киши бирои марта тугруқхонага бош тикқани маълум эмас. Мен икки боламни шу тугруқхонада туққанман. Одамнинг хўрлиги келар экан: сут топшириш плаини ҳаминша ортиги билан бажарамиз, ортиқча сутни сотгани районда иккита дўконимиз бор, лекин кўзи ёриб ётган она бир стакан сут ёки кичкинагина битта пиёлада қаймоқ юзини кўрмайди!..

Ойниса сўзини тугатиб минбардан тушганда, яна гулдурас қарсак, қий-чув кўтарилди. Энди фақат Қаландаров эмас, бутун правление аъзолари ҳам ерга қараб қолишди ва одоб юзасидан қарсакка кўшилди. Бошқа гаплар билан бўлиб, Зулфиқоров ҳақида правлениенинг қарорига қандай қарашлини айтиш Ойнисанинг мутлақо эсидан чиққан эди. Буни на президиум пайқадди, на халқ. Унинг ўзи эслаб ўрнидан турди, раисдан ижозат олиб халққа юзланди.

— Кечирасизлар, асосий гап эсдан чиқибди: Зулфиқоров ҳақида правление чиқарган қарорга кўшиламан.

Ундан кейин яна бир қанча эркак-аёл сўзга чиқди. Булар асосан ўзларидан олдин сўзга чиққан нотикларнинг фикрларини янгидан-ялғи фактлар билан тасдиқлашди. Музокара тўхтатилгандан кейин мажлис раиси якуни қилиб, правлениенинг қарорини овозга қўйди. Қарор бир оғиздан маъқулланди.

Мажлис ёниди. Саида Қаландаров билан бирга чиқмоқчи эди, нимагадир алаҳсиди-ю, қараса, Қаландаров чиқиб кетибди. Саида ҳозир унинг кетидан чопишни лозим кўрмади-да, кейинроқ уйига борди. Хуринисо унинг бетоб эканини, ухлаб ётганини айтди.

Кечаси Саиданинг ҳужрасига Қозимбек билан мухбир Аъзамжон келди. Саида Қозимбекдан отасининг соғлиғини сўраган эди, Қозимбек мийиғида кулиб:

— Гапларнинг кайфини суриб ётибди,— деди.

Мажлисдан олдин Қаландаров Аъзамжонин кабинети-га олиб кириб, Зулфиқоров ҳақидаги материаллар билан таништирибди ва тездан фельетон ёзиб, район газетасида бостиришни сўрабди. Аъзамжон шу ҳақда Саида билан гаплашгани келган эди. Саидага бу фикр маъқул бўлмаса ҳам, очиқ бир инма демади-ю, фельетондан кўра мажлис ҳақида тўлароқ ҳисобот берилса, райондаги бошқа колхозларга ҳам фойдаси тегар, деганга ишора қилди.

Бу ишора Аъзамжонга жуда маъқул тушди.

XXI

Қозимбекнинг гапидан Қаландаров ўзини касалликка солиб ётиб олгани маълум бўлгандан кейин Саида жуда хафа бўлди. Унинг ҳеч кимни қабул қилмагани аҳволни яна ҳам чалкаштирар эди: ким билади, уйда ётиб қандай ўй-хаёлларга боради-ю, «касал»ликдан қанақа бўлиб бош кўтаради.

Саида эртасига ҳам Қаландаровни кўролмай куни бўйи диққат бўлиб юрди-ю, кечқурун бирпас ёзилиб келгани кўк тойни миниб, «Социализм»га қараб кетди. У тойини ўзига ром қилиб ва ўзини отга ўргатиб юрган вақтларида «Социализм»га бир неча мартаба борган. Тожихонни бир-икки кўриб чақчақлашган, лекин унинг уйига киргани фурсат бўлмай, ҳар сафар, «бир келаман, бафуржа ўтириб бир чақчақлашамиз», деган ваъда билан хайрлашган эди. Диққатчилики ёзишдан ташқари ваъдага вафо қилиш учун ҳам бориш зарур бўлиб қолди.

Тожихон касалдан тузалган, лекин ҳали ишга чиқмаган экан, Саиданинг келганидан жуда хурсанд бўлди. миннатдорлик билдиргани сўз, ўтқазгани жой тополмай қолди.

Унинг ҳовлисини, уйини, рўзгорини кўриб Саиданинг оғзи очилиб қолди: ҳовли эмас, гулистон — бўстон, уй эмас, кичкина қаср, рўзгор эмас, хазина — музей! Столовойга кирилганда жилваланиб турган мебеллар, ҳеч қаерда кўрилмаган каттакон ярқироқ радиоприёмник, буфетнинг ойнасидан камалакнинг ҳамма рангида товланаётган хрустал ва қимматбаҳо чинни аижомлар, деворларга осилган аломат суратларнинг зарҳал рамкалари кўзни жимирлатиб юборар эди. Саида бу нарсаларнинг жилоси ва нафис-нозиклиги олдида ўзини жуда қўноқ сезиб, бирор нарсага тегиб кетиб сндириб қўйишдан қўрққандай қимирламай ўтирди; Тожихон буфетга

терилган пиёлалардан бирида чой узатганида ташвишга қолиб «мелга жўнроқ пиёлада бера қолинг» дейишига сал қолди.

Эри ҳисобчи, ўзи бригадир, икковининг топганидан шундай ҳовли-жой, шундай рўзгор орттириб бўлармикин?

Саида кўнглига шу гап келди-ю, Тожихон ва унинг оиласи ҳақидаги бу ножўя гумонни кўнглидан тезроқ қувиб чиқариш учун ўрнидан туриб, девордаги суратларни томоша қилди. Булар ичида унинг диққатини иккита портрет жалб қилди. Буларнинг бири Тожихоннинг қизлик ёки келинчаклик маҳалидаги, иккинчиси нуроний бир кампирнинг портрети эди.

— Ҳамидулланинг орзуси,— деди Тожихон ўзининг портретига ишора қилиб.

Унинг бошида фарағ дурра, устида хонатлас кўйлак, зардўзи желетка, қулоқларида ойбалдоқ, тагдўзи дўппи тикиб ўтирибди; тиззасида дўппининг тепаси, ёнида кизаги ва ранг-баранг ипак, ўзи остки лабини тишлаб, қошларини чимириб, не машаққат билан игнага пушти ип ўтказаетибди, лекин бу машаққат ифодаси унинг чексиз бахтиёр чехрасига ҳусн бўлиб тушган эди. Саида Тожихоннинг «Ҳамидулланинг орзуси» деганини англай олмай қайрилиб қараган эди, Тожихон тушутириб берди. Эри унинг мана шу хилда дўппи тикиб, Фурқат айтмоқчи:

Усматни қошлар қаро, қўллар хинодин лова ранг,
Дурранинг оғушқдан пешонаининг аҳволи танг...

бўлиб, уйда ўтиришини орзу қилар экан.

— Менинг бунақа суратим ҳам йўқ, бунақа ўтириб олдирган ҳам эмасман,— деди Тожихон.— Ҳамидулла Тошкентдан бир рассомни олиб келиб бир ойдан ортиқ ишлатди. Рассом мнинг хил қилиб суратимни чизди, кейин уч ой йўқ бўлиб кетди-ю, шу портретни олиб келди.

Ҳамидулла рассомга саккиз мнинг сўм берибди. Саида бу онланинг даромади ҳақида кўнглидан ўзига ҳам ботмагани шубҳага ўрни берганида албатта, биринчи навбатда Ҳамидуллани кўзда тутган эди, саккиз мнинг сўм бериб, хотинининг портретини ишлатганини эшитганидан кейин кўз олдига юздан тўқсонни урадиган учар бир одам келди-ю, шу билан умр қилиб, яна унинг хотинга эскича қарашидан шикоят қилиб юрган Тожихондан ҳам ихлоси қайтди. Йўқ, кейиндан маълум бўлдики, Ҳа-

мидулла бузоқнинг ҳақи бор деб сипрнинг сунини ичмайдиган тақводор одамлар топфасидан экан. Бу ҳақда Тожихоннинг гапига ишонмаслик учун ҳеч бир асос йўқ эди. Тожихоннинг бригадирликдан топгани рўзгорга баҳузур етар, баъзан орзу-ҳавас учун ҳам қолар экан. Ҳамидулланинг эса ҳисобчиликдан ташқари, битта рўзгорни тебратгулик даромад берадиган бўлак касби ҳам бор экан: автомобилнинг электр ускунаси, мотоцикл, айниқса, радиоприёмник тузатишга районда ҳам тенги кам топиладиган уста бўлиб, бу ишларни кечалари баъзан уйда, баъзан миждозларининг ҳовлисига қатнаб қилар экан.

— Пул топш, албатта, қийин,— деди Тожихон.— Лекин бу пулни тутш, билиб сарф қилиш ундан ҳам қийинроқ. Бу хусусда Ҳамидулла дуруст: ичмайди, чекмайди, бейўриқ улфатчилик қилмайди, бскор кетадиган бир тийини кўзи билан бўлса ҳам қисиб қолади. Лекин эргинам томчилаб топганини мана бунақа нарсаларга пақирлаб сочади.

— Ёмонми?— деди Саида анжомларни кўрсатиб.

— Яхши, жуда яхши!— деди Тожихон.— Лекин ғараз билан қилинган яхшилик ёмонликдан фарқ қилмайди. Ҳовли-жой, рўзгор, машина, портрет... нима қилса-ю, мен қанотимдан уйга михлаб қўйса! Колхозда ишласам, ҳеч қаерга бормасам, ҳеч ким билан гаплашмасам; ўзимга оро бериб уйда ўтирсам, суйса — ийнб, урса — йигласам... Ҳозирги замонда бунга қўйвораман деб кўрқитиб, мушт кўтариб, пичоқ ўқталиб эришиб бўлмайди. Мен буларнинг ҳаммасига янгича сандиқ, янгича пўписа, янгича мушт, янгича пичоқ деб қарайман. Мана, портретни олиш. Ҳамидулла келинчаклик давримдан бир хотира деб, ёшлик ва ҳусндор вақтларимни эслаб бунга саккиз минг сўм сарф қилибдими? Ҳеч-да! Ҳамидулла шу билан «келинчак бўлиб уйда ўтирган вақтларингда мана шундай беғам-беташвиш эдинг, ўша бахтиёр кунларингга ҳавасинг келмайдими?» демоқчи, шунча йилдан бери қулоғимга қўйиб келган ўлик гапга рассомнинг ҳунари билан жон бермоқчи! Мана шу ғараз ҳар қадам, ҳар дамда билиниб туради-ю, ҳеч нарсга татимайди... Бу билан умр қилиш учун кошки шу дардинг ўзинигина тортсам, яна буни ҳаммадан, энг яқин одамларимдан ҳам яширишим керак: биров, «шу билан умр қилиб тилла кншаи киймай ўл», деса биров, «битта эрни йўлга сололмасанг бутун бошлиқ бригадани қандай удда қилаётибсан», дейиши мумкин.

Тожихоннинг бундай тўлиб тургани ва бир оз қиз-шиб гапирганидан шу кунлари эр-хотин орасида гап қочганга ўхшар эди. Бундай кезларда эр ҳам, хотин ҳам салгина яқинроқ одамга кўнглини бўшатишга мойил бўлгани учун қизиқ устида онласининг сириши фош қилиб, кейин пушаймон бўлмасин мақсадда Саида гапини чалғитди:

— Бу киши қайнананглизми?— деди кампирнинг портретини кўрсатиб.

Тожихон Саидага қараб маънос кулмаспради.

— Нима учун қайнананглизми деб сўрадингиз, онам бўлиши эҳтимоли йўқми?

Саида хижолат бўлди-ю, ростини айтди:

— Кечирасиз... оилада аксари эрнинг онаси тўрғачиқади.

— Бизнинг оиламизда хотиннинг онаси тўрғачиқади. Бу киши қазо қилганларида Ҳамидулла, «қанотим синди», деб йиғлаган эди.

Тожихон яна шикоятга ўтди. Ҳамидулла рўзгорини жуда яхши билгани ва шу билан бирга, орзу-ҳавасли эркак бўлгани, хотиннинг уйда ўтиришини, ўтирганда гул, юрганда товус бўлишини истагани ва шунга итилгани учун кампирга жуда маъқул экан. Эр-хотин орасида қанақа келишмовчилик бўлмасин, қанақа гап қочмасин, кампир орага тушиб ҳаммавақт куёвининг тарафини олар, «бир эр шуда» ёки «хотин деган эрдан тўрт энлик пастда юриши керак», деб қизини уришар, ҳатто берган сутини ўртага солар экан.

— Онаминг юзидан ўтолмай Ҳамидулланинг гапига кириб ўқиёлмай қолдим,— деди Тожихон товуши титраб.— Дунёда бирдан-бир орзум агроном бўлиш эди. Агрономлик кундузлари хаёлим, кечалари тушимга кирар эди.

Тожихоннинг дард-ҳасрати чексиз эди. Саида унга ачинди. Ҳамидулланинг хулқини қоралади, лекин бу ҳақда бирон ёрдам ваъда қилолмас, чунки Ҳамидуллага таъсир кўрсатиш у ёқда турсин, сури-салобати босадиган катта-кичик одам билан бу ҳақда гаплашишни чамалаб ҳам кўролмас эди. Бироқ Ҳамидулла кўринишда, рафторда, гапда сури-салобати босадиган одам бўлиб чиқмади. У ишдан келиб, ҳовлида узоқ ивирсиб юрди, сув сепди; Тожихон чақиргандан кейин таъзим-тавозе билан уйга кириб келди-ю, Саида билан қўл бермай сўрашди, пойгактаги курсига омонатгина ўтирди. Унинг кичкинагина жуссаси, пайваста қоши, икки томонга бир

оз буралиб чиққан шинамгина мўйловчаси ва унинг остида ялтираб турган қип-қизил ва ёглиқ лаблари, бу-нинг устига, ҳозиргина чимилдиқдан чиққан гўл куёв боладай хижолатдан ўлай деб ўтириши Саиданинг бу одам ҳақидаги тасаввурга сира ҳам қовушмас эди. На-ҳот шу одам бир вақтлар бўлса ҳам хотинига қўл кўтар-ган бўлса! Наҳот шу одам Тожихоннинг гапини иккита қилса! Тожихоннинг эри ҳақида айтган гаплари, қилган шикоят-и Саидага ишуд-иотавон аёлнинг инжиқлиги, мингиллагани бўлиб кўринди.

Тожихон Саидани «Бўстон» партия ташкилотининг секретари» деганида Ҳамидулла, «не, шуни айтмайсиз-ми» дегандай кўзларини катта очиб, бир нима демоқчи бўлди-ю, айтмасдан, ирғиб турди ва қўлини кўксига қў-йиб, мулойим товуш билан:

— Ҳовли уйдан жиэми иссиқроқ бўлса ҳам, шабада-си бор, таъблари хоҳласа... жой қилиб қўйганман,— деди.

Ҳовлига чиқишди. Ҳовлига сув сепилган, кўпчиб-то-шиб ўсган қирқоғайинининг бағрига ўрнатилган яшил сўрига кўкқарға шоҳи якандозлар тўшалган, парқув ёстиқларни бурчаги билан тикка қилиб қўйилган эди. Хотини сўрида ўтирган ҳолда ўзи ҳовлида пилдираб хизмат қилиб юрганини, хотинига қилган муомаласини кўрган ҳар қандай аёлнинг Тожихонга ҳаваси келар эди.

Буларнинг ҳаммаси панд берди-ю, Саида Ҳамидул-лага киноя ва рамзлар билан насиҳат қилмоқчи, лозим келса уни шонга тортмоқчи бўлди, шунинг учун кетишга шошилмади, Тожихон ошга уннатганида ҳам чандон қар-шлик қилмади.

Саида гапини «заб хотинингиз бор-да», деб бошлади. унинг қирқ йигитга бош бўлгудек ақл-фаросатни, обрўйи борлиги тўғрilarида гапириб, Ҳамидуллага миннатдор-чилиги билдирди.

— Яшанг, Ҳамидулла ака, Тожихон опамнинг шун-чалик бўлишида сизнинг хизматингиз оз бўлмаса ке-рак,— деди, кейин мақсадга яқинлаша берди:— Албат-та, тагида бўлмаган одамга минг қилсангиз ҳам нам ўт-казолмайсиз. Жамиятда тутини мумкин бўлган ўрнини олтин соат, яхши туфли, машинага алмаштирадиган хо-тинлар озми!

Ҳамидулла унинг ҳамма гапига «тўғри, ҳақиқатда тўғри»дан бошқа ҳеч нарса демади; Тожихон тўғрисида очиқроқ гапириб учун илмоқ бўладиган бирон сўз айт-мади. Саида гапини айлантириб, Тожихон ақлли, қоби-лиятли аёл бўлгани учун уйда занг босиб ётганидан кў-

ра жамоат ишнда ярқирагани яхши, бу нарса ўзи учун ҳам, эри учун ҳам катта шараф деган мазмунига олиб келди. Ҳамидулла бу тўғрида ҳам, «тўғри, ҳақиқатда тўғри», деди, Саида кўнглидагини айтиш учун ҳеч бўлмаसा баҳона бўладиган бирон оғиз сўз ҳам айтмади. Шундан кейин Саида баҳона қидириб ўтирмасдан «қизим сенга айтаман, келиним сен эшит» йўсинида рўй-рост гапираверди.

— Хотинининг уйда ўтиришини хоҳлайдиган эркеклар ҳам топилади. Булар бир нарсани тушунамайди: иш фақат сабаби тирикчилик эмас. Ўзингиздан қиёс: соқов приёминики не машаққат билан тузатсангиз, приёминик бирдан гапириб юборган пайтда эгаси хизматингиз учун қанча пул бериш-бермаслиги эсингизга келадими? Тожихон опамнинг бригадир бўлиб қиладиган ишини приёминики гапиртириш билан тенглаштириб бўладими?

Ҳамидулла бунга ҳам «тўғри, ҳақиқатда тўғри» деб жавоб берди-ю, Саида кетаётганда унинг ошгача, ош маҳалида, ошдан кейин гапирган ҳамма гапларини бир оғиз сўз билан бир пул қилди-қўйди. Тожихон меҳмонга бергани гул кесиб юрганيدا, Ҳамидулла Саидага яқин келиб секин сўради:

— Кечирадилар... Сўраганининг айби йўқ... ўзлари куёв қилганмилар?

— Йўқ,— деди Саида.

— Ҳм... куёв қилиш ниятлари борми?

Саида хижолат бўлиб, нима дейишини билмай қолди ва кулиб:

— Қайдам...— деди.

Ҳамидулла ҳам назокат билан кулди.

— Қонун... табиат... Одам одам билан тирик. Мавсумни ўтказмасдан куёв қилсалар, ўзларига ҳам яхши, бизга ҳам яхши бўлар эди: Тожихон ўзларидан ибрат олса, камина куёвларидан ибрат олсам, турмушимиз бундан ҳам яхши бўлиб кетса ажаб эмас...

Саида қанг-манг бўлиб, турган жойида қотиб қолди.

Тожихон бир қучоқ гул кўтариб келди. Эр-хотин уни кузатиб чиқишди. Ҳамидулла арнқ бўйидаги теракка боғлиқ турган тоғни ечиб Саидага кўндаланг қилди.

Саида хайрлашиб, орқасига қарамай жўнаб кетди.

XXII

Бу кунларда ҳар ким ўз дард-алами, ўз ғам-ҳасрати билан эди.

Қаландаров бошда одамларнинг гапини писанд қилмаган, писанд қила бошлаганида колхозга бирон галямис оралаб ҳаммаёқни бузаяпти деган хаёлда ғазабга минган бўлса, мажлисда шунча одам гапириб, хаёлида йўқ гуноҳларини юзига солгандан кейин ғазабни ўпкага айланди: «Ҳа, шу экан-да!.. Раис бўлганимдан бери пахта ҳосиллини ўн олтидан ўттиз олти центнерга, меҳнат кунини саккиз сўмдан йигирма етти сўмга олиб чиқдим; катталик ака, кичиклик ука деб иш тутдим; одамларнинг тўйига бош, ўлиғига ҳассакаш бўлдим... Юз-хотир деган нарса йўқ экан-да! Шу гаплар бор экан, ҳар қайсиси пайтини топиб, ўзимга айта қолса ҳам бўлар эди-ку! Мен нима гуноҳ қилган бўлсам, кўпчиликка яхши бўлармикин деган холис ниятда қилган эдим-ку...»

Ойнисаннинг уйида уч кундан бери қиёмат — эридан балога қолган — нечук эканки, хотин боши билан раиснинг бетига шунча гапни айтди! Нечук эканки, шунча эркакнинг ичида, «эримга пардоз қилиб кўрингим келди», деди!..

Саида уч кундан бери раисни кўролмай диққат: нима бўлди, мажлисда бўлган гапларни қандай тушунди? Нима учун ўзини касалликка солиб ётиб олди?.. Нима учун ҳатто хотини, ўғлига ҳам ҳеч нарса демайди?

Ҳурнисо иккиёқлама қайғуга қолди: бир томондан эрига нчи ачкиса, иккинчи томондан, ўглининг ноқобиллигидан куйиб, жизғанаек бўлаёзди.

Уша мажлис куни кечаси Тошкентдан Манзураҳон келди. У аллақандай бир делегация составида уч ой муддат билан Хитой Халқ Республикасига кетаётган экан, ота-онаси билан хайр-хўш қилгани келибди. Кифоятхон Ҳурнисо билан бамаслаҳат, «уидоқ бўлса куёв билан келин бирпасгина холи ўтириб, роз айтишсин», деган муддаода Қозимбекни уйига чақирадиган бўлди. Манзураҳон эртасига кечқурун жўнайдиган бўлгани учун холи ўтириш кундузи соат бирга тайинланди.

Қозимбек тайинланган вақтда негадир Саида билан келди. У қаерга бошлаб кетаётганини айтмаган бўлса керак, Саида ҳайрон бўлиб эшикдан қайтмоқчи бўлди. Манзураҳон қўймади, маҳкам ёпишиб олди. Ичкарига кирилгандан кейин Саида Манзураҳоннинг ҳусн-жамолига маҳлиё бўлиб, ҳамма нарсани унутди, ўтириб қолди. Манзураҳоннинг пайваста қоши, онасининг кўзидай ўйпоқи, лекин қора, учқун сочиб ялт-ялт этган катта-катта кўзлари, нозик-енгиллигидан ҳавода қалқиб тургандай туюлган вужуди, тишиқ овози, қувноқ кулгиси...

эркак кишининг эмас, хотин кишининг ҳам суқи кирадиган қиз эди.

Хуринисо ўғлининг, Кифоятхон қизининг бефаҳмлигидан, ҳар иккаласи Саиданинг қилмишидан хуноб бўлиб, меҳмонларнинг олдига кириб ўтиришга мажбур бўлиб қолди. Қудаларга бу ҳам етмагандай, Қозимбек бутун суҳбат давомида Манзураҳонни «синглим» деб атади. Манзураҳон ундан ҳам ошириб юборди: нимадан-дир гап чиқиб, Қозимбекка: «Тўйингизда ўйнаб берман», деди.

Қудаларнинг кайфи қочди. Бу кўнгилсизлик суҳбатга дарров таъсир қилди. Меҳмондорчилик тез тугади.

Қудалар ҳар қайсиси ўз боласи билан очиқчасига гаплашди. Икковининг ҳам суйган ёри бор экан. Манзураҳон оиасига хушмўйлов бир йиғитнинг суратини кўрсатди. Йиғит машҳур бир артистнинг ўғли бўлиб, ҳозир Москвада ўқиётган экан. Эшон қизига бақирди, дўқ қилди, урмоқчи ҳам бўлди-ю, тахт туриб берган Манзураҳонга қўл кўтаролмади. Қозимбек суйган ёри борлигига иқроор бўлди-ю, ким ва қаерда эканини айтмади. Хуринисо, ўғлига қаттиқ гапириб гавго кўтаролмади: бир томондан, бусиз ҳам абгор бўлиб ётган эрини нотинч қилгани кўнгли бўлмаса, иккинчи томондан, биттаю битта ўғил...

Эшон қизининг бебошлигидан дунё кўзига тор бўлиб турган пайтда Қозимбекнинг кўнгли бошқа қизда эканини Хуринисо аҳд-паймондан айнинб, ўғлига ҳеч нарса демаганини эшитиб чидолмади — заҳар ичди. Кифоятхон дод солиб, унинг устига ўзини ташлади ва ияк қоқиб ҳушдан кетди. Бунақа фожнани китобда ҳам ўқимаган Манзураҳон қўрққанидан ички кўйлақда ва оёқ яланг югурганча бориб, Қозимбекини олиб келди. Қозимбек касалларни яхшилаб кўрди, мийиғида кулиб, икковини бир стакандан аччиқ сурги дори билан ўзига келтирди-да, Манзураҳонни буткул хотиржам қилиб, кўп ўтмай, поездга кузатиб чиқди. Қозимбекнинг Манзураҳонни кузатиб чиқиши, чиқмаган жондан умид дегандек, Эшоннинг кўнглига жизми ёруғлик солди: «Олмайдиган бўлса, нега кузатиб чиқади? Нима учун ўзи якка кузатиб чиқади?..» Ёшлар орасида бу хилдаги муомала-муносабат ҳозирги замон адаб-одобининг энг оддий тақозоси эканлиги Эшоннинг хаёлига ҳам келмас эди.

Эшон буларнинг ўзаро муомаласини кўзи билан кўрмоқчи бўлди-ю, Кифоятхонни олиб, станцияга чиқиб борди. Станцияда одам сўйрак, Қозимбек билан Манзу-

рахон перронда кезишар, иккови ҳам нимадандир бе-
ниҳоя хурсанд — бир айтиб ўн кулишар эди. Эшон
билан Кифоятхон қулай бир жойни топиб, буларни куза-
тишди. Поезд келди. Паровоз ҳансираганича ўтиб тўх-
тади. Йўловчилар нари-бери югуриб қолишди. Қозимбек
билан Манзураҳон бир лаҳза кўздан йўқолиб, ўртадаги
вагонлардан бирининг зинаси олдида пайдо бўлишди.
Паровоз узун гудок берди, бир орқасига силжиб, жўна-
ди. Бироқ Эшон кутган нарса содир бўлмади. Манзура-
ҳон бир неча қадам пиёда юрганидан кейин Қозимбекка
кўл бериб хайрлашди-ю, ирғиб зинага чиқди. Қозим-
бек рўмолчасини силкиб, охириги вагоннинг кетидаги
қизил чироқ кўздан ғойиб бўлгунча турди, кейин қай-
рилиб катта йўлда кутиб турган машинага томон кетди.
Эр-хотин бир-бирига қаради ва иккови баравар: «Шў-
рнимизга шўрва тўкилгани ростга ўхшайди-ку...» деди.

Қайтишди. Эр-хотин ҳар қайсиси ўз ўйи билан бўл-
гани учун уйга келгунча чурқ этмади. Ҳали вақтли бўл-
са ҳам Кифоятхон жой солди ва бошнинг рўйжага бур-
каб ётди. Эшон ҳовлисига сирмай кўчага чиқди, кўча-
ларни узоқ айланиб юрди. У нима тўғрида ўйламасин
қаршисидан бир савол чиқар эди: «Қозимбек нима учун
Сандани бошлаб келди? Саида ҳаммамизнинг ниятимизни
билар эди-ку, нима учун келгани рози бўлди?» Эшон бу
ҳақда ўйлаган сайин кўнглидаги гумон ҳақиқат тусини
олар эди: «Саида раисни мендан совутди, хотинимни
унинг уйдан улоқтириб ташлади... Шошма, Қозимбек
билан Санданинг кечқурунлари отлиқ дала айлангани
бежизмикми? Икковининг отлиқ юрганини неча марта
ўз кўзим билан кўрдим. Албатта бир гап бор! Меҳмон-
лар келмоқчи бўлган кун иккови қандоқ ўйнади! Тўрт-
та одамнинг олдидан қоқинмасдан ўтолмайдиган Қозим-
бек шунча одамнинг ичида ўйнади, Саида билан басма-
басига ўйнади. Санданинг ўрнида бошқа қиз бўлса
ўйнармики? Бундан ташқари, Қозимбек Санданинг ҳуж-
расига кўп кирази дейишади... Албатта бир гап бор!»

Эшон беихтиёр боққа томон юрди, дарвозадан кириб,
Санданинг ҳужрасига томон қаради. Ҳужрада чироқ бор
эди. Эшон деразага яқин борди. Ичкаридан гурунг эши-
тилар эди. Эшон секин деразанинг рўпарасидаги анжир-
нинг каллагига чиқиб қаради. Саида каравотда, Қозим-
бек курсида, иккови гаплашиб, кулишиб ўтирар эди.
Шу пайт Эшон бир қарорга келди-ю, юрганича бориб
хотинини уйғотиб келди ва мақсадини унга тушунтириб,
ўзи яна анжирнинг каллагига чиқди. Кифоятхон Эшон-

ни гўё қидириб юрган бўлиб, эшикни тақиллатди. Эшон бутун кучини кўзига йяғиб, деразадан қараб турди. Эшик тақиллаган вақтда Қозимбек билан Саида худди «кирса майлими» дегандай бир-бирига қаради. Саида каравотдан туриб, курсига ўтирди ва Қозимбекка яна бир марта савол назари билан қарагач, товуш берди.

Кифоятхон кирди, Эшонни тополмай қарғаган бўлиб қайтиб чиқди.

— Тамом!— деди Эшон қоронғида хотинининг этагидан ушлаб борар экан.— Қозимбекни қайтариб олган! Орада бир гап бўлмаса, эшик тақиллаганда иккови бунақа шошиб қолмас эди.

Эшон Саиданинг пайини қирқишга, унинг Қаландаров билан орасини бузишга бел боғлади. Бу ишни иложи борича тезроқ, Қозимбекнинг кўнгли Саидада эканини ота-онаси билмасдан буруноқ қилиш керак эди.

XXIII

Эшон эртасига эрталаб Ҳуринисодан суюнчи олган келди: Қозимбек кечаси ўзи ёлғиз Манзурахоини станцияга кузатиб чиққанини, поезд жўнаши олдида иккови қоронғига ўтиб чиппа-чиппа ўлишганини айтиб, хурсандлик нзҳор қилган ва шу билан бирга, ранжиган бўлди: «Ҳозирги ёшлар қарияларни куйдиргани-куйдирган», деб бир оқ чекди-ю, бу воқеаларни Арслонбекка билдирмай қўя қолишни маслаҳат кўрди.

Арслонбек воқеани эшитса, ҳеч шубҳасиз, ўғли билан очиқ гаплашади ва бўлажак келини ким эканини айтишга мажбур қилади. Бундай бўлган тақдирда Эшоннинг Саида тўғрисида айтадиган ҳар қандай гапини Қаландаров хусумат деб билиши турган гап. Эшоннинг бу келишидан мақсади аввало шунинг олдини олиш, қолаверса, Қаландаровга учраб, Саида ҳақида унинг кўнглига шубҳа ва ташвиш уруғини сеппиш эди.

Ҳуринисо бу хушхабардан қанчалик суюнган бўлса ҳам Эшонни ҳовли юзидан кузатиш мақсадида унинг саволига одатдагича: «Арслонбек акалғиз ухлаб ётибдилар», деб жавоб берган эди, уйдан Қаландаровнинг ўзи Эшонни чақириб қолди. Эшон ўнг чаккасига тушиб турган тим қора сочининг чинчалоғи билан қулоғининг орқасига суриб, оёқ учиде айвонга чиқди, ўша хилда юриб бориб, уйнинг эшигини секин очди, калласини тикқандан, то Қаландаров кўрсатган жойга бориб ўтиргунча гоҳ кўзига ёш олиб, гоҳ хурсандликдан ўзини

Йўқочиб ҳол-аҳвол сўради, Қаландаровнинг икки ёнида, хонтахта устида уйилиб ётган китобларни кўриб ҳайрон бўлди: «Бу одам ҳеч қачон қўлига китоб ушламас эди-ку!..»

Қаландаров буни пайқади.

— Ҳеч бир дуруст китоб йўқ!— деди худди шу китобларнинг ҳаммасини ўқиб маза-матра топмагандай.— Бирига тушуниб бўлмайди, бири эртақ... Китоб деган нарса одамга илм берса, бу китоблар бор илминини қоқиштириб олади!

— Жуда тўғри!— деди Эшон.

Эшон колхозда нималар бўлаётгани, одамлар нималар деяётгани ҳақида берадиган сон-саноқсиз саволини Қаландаров шу гапдан бошламоқчи деб ўйлади. Бироқ Қаландаровнинг Эшонни чақиришдан муроди ташқарида нималар бўлаётганини сўраш эмас эди.

Қаландаров бошда одамларнинг гапидан ғазабланган бир оз мулоҳаза қилгач, бу ғазаб ўпкага айлаingan бўлса, уч кун танасига хўп ўйлаганидан кейин кўнглида ўша ўпкадан асар ҳам қолмади: «Одамлар нима деган бўлса ҳаммаси рост, бу гаплар қай хилда айтилган бўлмасин — хусуматдан эмас, чунки ҳамма суюниб эмас, куйниб гапирди. Шундай бўлгандаи кейин мажлисдан ортиб ташқарига чиқадиган нима гап қолди?»

Эшонни чақиришдан унинг мақсади бошқа эди.

Қаландаров бўлиб ўтган камчилик ва хатоликлар тўрисида энди ўша одамлардай холис туриб, куйиб-пишиб ўйлар экан, бу камчиликларнинг сабабларини қидириб, ҳамма иллатни ўзининг илмсизлиги устига қўйди: «Бу каллада илм йўқ!— деди пешонасига шақ-шақ уриб.— мени илмсизлик мўрт қилиб қўйган!»

Қаландаров эди илм қидирмоқда эди.

У уйга келиб қолган ҳамма китобларни бир-бир ва рақлаб, пича-пича ўқиб кўрди, хотинига айтиб кутубхонадан янги китоблар олдирди, лекин бу китобларнинг ҳеч бири унга илм берадиганга ўхшамас эди.

Қадим замонда бир подшо ўладиган бўлибди-ю, дунёдаги ҳамма илмларни билиб ўлгиси келибди. Олимлар дунёдаги ҳамма илмларнинг қаймоғини олишган экан, бир туя китоб бўлибди. Подшо бу китобларнинг ҳам қаймоғини талаб қилибди, олимлар қаймоқнинг қаймоғини олишган экан бир эшак китоб бўлибди. Подшо бир эшак китобдан битта китоб қилдирибди, лекин шунинг ҳам ўқиёлмай ўлиб кетган экан. Қаландаровга мана шунақа қаймоқ китоб бўлса!

Колхозда илмли одамлар кўп, шулардан йигирмата-сига топширилса, бутун дунёдаги илмларни бўлмаганида ҳам, колхоз кутубхонасини сиқиб жавҳарини олиб бериши мумкин, лекин бунақа гапни Қаландаров бирдан бир сирдош одами Эшонга, ўшанга ҳам рўй-рост эмас, ишора билан айта олар эди, холос. Эшон унинг ишорасини кўнглидагидан зиёдроқ тушунди.

Эшон ҳам имо-ишора билан бу ҳақда катта ваъда бериб кетди-ю, ҳаял ўтмай ҳовлиққанча район газетасининг бугунги сонидан бир нусхасини кўтариб келди.

Район газетаси «Бўстон» колхозчиларининг тунов кунги умумий мажлисига қарийб бир саҳифа бағишлаб, редакциядан ёзилган муқаддимада бу мажлисни «Бўстон» ҳаётида катта воқеа деб атаган. Газета, афтидан, мажлисда айтилган гаплар, очилган иллатлар, ўртага ташланган фикрларга катта аҳамият бериб, буларга бутун район жамоатчилигининг диққатини тортмоқчи, шу ўт билан бошқа колхозлардаги маразларни куйдирмоқчи, сорлом интилишларга йўл очиб бермоқчи эди.

Эшон ҳовлиқиб кирар экан, дарров чўкка тушди, газетани бир зумда Қаландаровга ўқиб берди, лекин шундай ўқидики, «Бўстон»да кўтарилган масалаларни район донрасига олиб чиққан газетанинг яхши тилагидан ҳеч нарса қолмади. Эшон Қаландаровга яна оғзаки уқтирди.

— Гуноҳни Зулфиқоров қилгану ҳамма калтак сизнинг азиз бошингизда сенибди. Мана, бирон жойда Зулфиқоровнинг номи йўқ. «Қаландаров масалага юзаки қаради» эмиш! «Қаландаров тушунмади...» Сиз тушунмаган эмишсиз!.. Шундоқ бўлишини билар эдим, лекин орамизга Саида тушиб, сизни мендан советгани учун кўнглингизга бошқа гап келмасин деб дардим ичимда юрар эди. Носиров ўртоқ Қодиров тарбиялаган кадрларни емоқчи, Саидани узун косов қилиб, сизнинг обрўйингизни тўкмоқчи, бир пул қилмоқчи!

— Ҳовлиқма, ваҳима қилма!— деди Қаландаров,— Саида келгандан бери яхши ишлар ҳам қилди-ку!

— Ҳадеб ёмон иш қила берса нияти биллиниб қолади-да, ора-сира яхши иш, сизга яхшилик қилмасдан иложи борми!

Қаландаров газетага қўл узатган эди, Эшон қизил қалам билан чизган жойларини кўрсатди ва бошқа жойларини ўқишга имконият бермади:

— Келиннгиз Манзураҳон келган эди, жуда хафа

бўлиб кетди: Козимбекка тега кўрма, дадаси барибир ишдан олинадидеймишди...

— Ким, ким айтибди?!—деди Қаландаров шовқин солиб ва газетани улоқтирди.

Эшони бу гапни Қаландаровнинг диққатини газетадан четга тортиш, ўнг келса Саидага тўнкаш мақсадида айтган эди, бироқ унинг важоҳатини кўриб қўрқиб кетди.

— Билмадим... Қамоли хафа бўлганимдан, аччигим келганидан ким айтганини сўраш хаёлимга келмабди.

Қаландаров бу китоблардан фойда йўқ, деган бир ҳаракат билан ҳаммасини хонтахтанинг тагига тиқди, пиёлада совиб қолган чойдан бир-икки хўпладди, дўпписини бошидан олиб қоқди, пешонасини уқалади.

— Нима қилиш керак?..

Эшон шу саволни кутиб тургандай дарров жавоб берди:

— Бориш керак! Лекин райкомга боришдан мурод ҳосил бўлмайди. Обкомга бориш керак! Область ижрония кўмитасига бориш керак! Бепарво бўлманг! Қоф тоғини битта дев ялаб, азонгача пиёзнинг пўстидай қилиб қўяр экан, азонда сўфи «оллоҳи акбар» демаса-ю, тоғ аслига қайтмаса, қиёмат қойим бўлар экан... Мен сизга айтсам, Саида келганидан бери сизни эговлаб, анча, анчагина юпқа қилиб қўйди, битта-яримта каттароқ одам «оллоҳу акбар» демаса... Сизга-ку, ҳеч нарса эмас, бу ер бўлмаса бошқа колхозга раис бўлиб ишлай бера-сиз, лекин бизга, колхозчиларга қийин. Зийрак одамсиз, ўзингиз билсангиз керак деб ўйлайман.

Қаландаров Саиданинг эговлагани-ю, ўзининг юпқа бўлиб қолгани нимадан иборат эканини билмаса ҳам, Эшон билган нарсани билмайман дегани оғзи бормади.

— Биладан, ҳаммасини биладан!—деди.

— Билсангиз нима қилиб ўтирибсиз?

Уч кунда кейин Саида устидан бутун бошлиқ бир айбнома ёзилди. Бунинг мазмунини Қаландаровнинг ўзи айтиб берган бўлса ҳам, «уёғини Эшоннинг ўзи тўғри-лаб, ўзи келиштириб» ёзиб чиқди. Қаландаров йигирма уч саҳифали бу аризани ўқиб кайфи учди: «Бу синчалак йўрғалаб юриб, сал кунда шунча иш қилибдим! Эшон узун косов деганича бор экап-ку. Шунча иш битта ўзининг қўлидан келмайди, ақли ҳам етмайди. Бунинг устаси уста!..»

Лекин, шундай бўлса ҳам, Қаландаров ишга алаҳсиб областга тезда боролмади, бу орада дардини ҳис-тасмаси ошкора қилиб, Саидага малол келадиган қилиқ-

лар қилди. Бунга ўзича маъно бериб, Саида ҳам қаттиқ хафа бўлди, илгаригидай паст тушмай тегишли жавобини берди. Бу ҳол аризада айтилган гапларнинг ҳаммаси соф ҳақиқат эканига Қалаидаровнинг кўнглида бўлган унча-мунча шубҳани қувиб чиқарди. Қалаидаров энди, Саидани кўрганида қилмишларини ўйлабгина эмас, бундан кейин қилиши мумкин бўлган ёмонликларини ҳам кўз олдига келтириб жини қўзғар эди.

Бу орада Эшон Саиданинг устидан яна бир материал топди.

Уша оқшом Ҳамидулла Саидани мот қилиб кузатганидан кейин, «ўзимиздаги адвокатлар кам эди, энди «Бўстон»дан ҳам адвокатлар чақирдингми», деб хотинига хархаша қилди, Саиданинг шаънига бўлмагур гаплар айтди. Тожихон унинг шовқинидан қочиб уйга кириб кетди. Ҳамидулла унинг орқасидан кириб, Саиданинг шаънига боягидан ҳам баттар гаплар айтди. Тожихон ҳаммасига чидаса ҳам бунга чидолмади. Қаттиқ жапжал чиқди. Ҳамидулла столнинг устида турган графинни олиб ерга урган эди, унинг муштдай келадиган шиша тикини отилиб кетиб, қимматбаҳо буфетнинг нақшкорли тош ойнасини чил-чил қилди. Унинг бир алами ўн бўлди-да, ўзини йўқотиб қўйди, қўлига кириб қолган оғир стулни олиб жон-жаҳди билан столга урди. Тожихон чинқириб юборди. Ҳамидулла унинг чинқирганидан ўзинга келиб қараса, хотинининг чаккаси, кўйлагини қон. Ҳамидулла қўрққанидан унга ўзини отди. Тожихон столнинг остидан ўтиб ташқарига чиқиб кетди. Ҳамидулла Тожихоннинг аҳволидан ҳам кўра унинг шу тахлитда одамларнинг кўзига кўринишидан кўпроқ ваҳимага тушди-ю, ўзини ўлдирадиган бўлди, қўлига тушиб қолган ярим шиша сапсар сиёҳдан кўнгли тортганича ичди ва ўзини ерга ташлаб, тўлғана берди. Қўни-қўшини йигилди. «Тез ёрдам» машинаси етиб келди ва бирининг чаккасидан қон, бирининг оғзидан сапсар сиёҳ оқаётган эр-хотинни касалхонага олиб кетди. Ҳамидулла касалхонада кўзини очиб: «Агар мен ўлсам, қонимга Саида Алиева зомин бўлади», деди. Бу воқеа ва Ҳамидулланинг гапи дарров тарқалди, «Бўстон»га ҳам етиб келди. Эшон буни ҳам дарров учлаб аризага қоқиб берди.

Қалаидаров аризани кўтариб Тошкентга жўнади, кечки пайт етиб келиб, меҳмонхонага тушди-ю, циркка билет олгани югурди — Тошкентга келса циркка кирмай кетмас эди.

Уйин бошланди. Қаландаров, «Хўп» деганда ирғиб қасқондан ўтаётган лайчанинг ҳар бир ҳаракатидан завқланиб ўтирган эди, бирдан рўпарадаги иккинчи қаторда ёш боладай талпиниб, кулиб, чапак чалаётган Қодировни кўриб қолди. Уша Қодиров! Қаландаров ўйини кўргандай ҳам бўлмади, танаффусга бир оз қолганда чиқиб, ўша томондаги эшик олдига бориб турди ва Қодиров чиқиши билан қучоқлаб, йиғлаб кўришди. Бу учрашувдан Қодиров жуда хурсанд бўлди, Қаландаров билан ўтган-кетгандан гаплашгиси келиб, уни уйига таклиф қилди. Қаландаров унинг таклифига дарров кўнди.

Қодиров аллақайси мактабининг директори бўлиб, уйи ҳам ўша бинода, марказдан анча олис экан. Икки ошна гапга берилиб кетиб, пиёда кетишди.

Қаландаров шу келганича унинг уйида уч кун қолиб кетди. Бу уч кун давомида аризани қайта-қайта ўқиб, ёнбошлашиб қилинган суҳбатларининг оқибати шу бўлдики, Қаландаров обкомга учрамай, районга қайтди, худди одам сўйиб келиб, пичоғини топшираётган бир важоҳатда аризани Носировнинг столига қўйди.

Носиров аризани ўқиб: «Боринг, дам олинг», деди.

XXIV

Козимбек кўпдан бери қилган орзуси ушалиб, отаси ўзининг эски «Москвич»ини касалхона ихтиёрига берган эди. Козимбек уни Тошкентга судратиб бориб, қайтишда миниб келди. Яхши ремонт қилинган, бўялган машина янгидан фарқ қилмас эди. Козимбек ремонт счётларини тайинли жойга қўйиш учун этажеркадаги китоблардан бирини олган эди, ичидан бир қўлёзма чиқиб қолди. Козимбек ҳайрон бўлди-ю, қўлёзмани ўқиди. Бу нарса Саида устидан ёзилган аризининг Ҳамидулла можароси кирмаган биринчи нусхаси эди. Козимбек бошдан-оёқ уйдирма, Саиданинг тўғри ҳаракатларига ҳам эгри маъно бериб ёзилган аризани ўқиб ўтириб қолди. Биров келиб тўсатдан «отанг ўлди» деса ҳам, эҳтимол, Козимбек бу аҳволга тушмас эди. Унинг ғувиллаб кетган бошига келган биринчи фикрлар шу бўлди: «Бу гаплардан хабардор бўлса, Саида бечоранинг ҳоли не кечди экан?..»

Козимбек аризани жойига қўйиб, Саиданинг ҳужрасига қараб чопди, йўлакай очиқ турган деразадан унинг кабинетига қаради. Саида кабинетда бошни қўйи со-

либ, қаршисида куйиб-пишиб гапирётган бир колхозчининг сўзига қулоқ солар эди. Бу колхозчи Ойинсанинг эри эди. Козимбекка Саида ялт этиб қаради, Козимбекнинг ранги бир аҳволда бўлса керак, қути ўчиб дераза олдига келди.

— Тинчликми?

— Тинчлик,— деди Козимбек ўзини босиб,— Тошкентдан келдим...

Саида таажжублангандай бўлди.

— Биламан, кеча кетган эдингиз...

— Машинани олиб келдим...

— Шунақами... Қуллуқ бўлсин! Қани?

Машина ҳовлида қолгани Козимбекнинг эсига энди келди.

— Ҳовлида, қўлингиз бўшаса, бир айлантириб келсам деган эдим.

— Раҳмат... Бирон соатда бўшарман.

Козимбек унинг чеҳрасидан кайфиятини билиб бир оз хотиржам бўлди-ю, бирон соатдан кейин машинани миниб келди. Саида дарвоза олдига турган экан, машина кўндаланг бўлганда Козимбекнинг ёнига ўтираётиб писанда қилди:

— Лекин ичак-чавоқдан гапирмайсиз! Яна шундан гапирсангиз...

Козимбек қаттиқ хижолат бўлди: ўйлаб қараса, Саида билан суҳбат қилган чоғларида, дарҳақиқат, ўзининг фикр-ёдини банд қилган меъда-ичак касалликларидан кўп гапирар экан. Саиданинг бу ҳазили шу билан бирга унинг аризадан, раиснинг нима учун бемаврид Тошкентга кетганидан беҳабар эканини кўрсатар эди. Область ёки район тўсатдан чақирса, Саида саросимага тушмасин учун Козимбек уни воқеадан хабардор қилиб қўйишни лозим кўрди-да, қишлоқ орқада қолиб, дала йўлига чиқилганда жуда эҳтиёт билан гапнинг учини чиқарди, лекин аризанинг бунчалик шалтоқ эканини айтмади.

Саида Қаландаровнинг обкомга ариза кўтариб боришини сира кутмаган эди, шундай бўлса ҳам, бундан на хавотирга тушди, на ранжиди, аксинча, отасининг қилмишидан номусларга ўлаётган, жуда катта ташвишга қолган Козимбекка тасалли берди:

— Арслонбек акам устимдан арз қилгани обкомга боришни зарур деб билган бўлсалар, демак, мени катта куч ҳисоблар эканлар. Бу ҳазил гап эмас! Демак, энди бамайлихотир ишлай берсам бўлар экан,— деди ва бир

оз жим қолгандан кейин сўради:— Дадангиз аризани ўз қўллари билан ёзганмилар?

— Йўқ, дадамнинг қўлларига ўхшамайди.

— Ундоқ бўлса, қайнатангиз ёзиб бергандир-да, Эшон!..— деди Саида.

Козимбек секин кетаётган машинани бирдан тўхтатди. Саидага қаради. Саида олдинга қараб ўтира берди. Козимбек ўнг билагидан бир тортиб уни ўзига қаратди.

— Гапирманг! Шунақа гапни гапирманг!..

Саида унинг ўпка, алам, ёлвориш тўла кўзларига қаради.

— Нима дедим... Қанақа гап...

— Майли, мен бундан кейин касаллик, умуман медицина тўғрисида гапирмайман, сиз ҳам Эшон тўғрисида гапирманг! Ҳеч ҳам гапирманг!

Козимбек бу гапни жуда куйниб гапирди.

Шу пайт Санданинг кўзи узоқда келаётган Қаландаровнинг таниқли «Виллис»ига тушди. Унинг юзидаги ташвиш аломатини кўриб, Козимбек ҳам қаради. Район йўлида юрганни иккови ҳам энди пайқади.

Козимбек шапкасини бостириб, машинани тезлатди ва Саидага:

— Ётинг!— деди.

Саида итоат билан чапга ёнбошлаб, Козимбекнинг сонига бошини қўйди. Козимбек гўё «қимирлама» деган бўлиб унинг елкасига ўнг қўлини ташлади. Соатга саксон километр тезликда келаётган Қаландаровнинг машинаси пишқириб ўтиб кетди. Саида буни сезиб, бошини кўтармоқчи бўлган эди. Козимбек қўлини олмади. Машина секинлади, чайқалди, ўнг томонга бир оз қийшайди-ю, нимагадир тўқ этиб урилди, тўхтади. Саида энгашиб келаётган Козимбекнинг иссиқ нафасини сезиб, ваҳима билан пичирлади:

— Вой!.. Биров кўриб қолади!.. Хафа бўламан...

Козимбек ростдан ҳам «хафа бўлса керак» деб дарров бошини кўтарди, сал бўлмаса узр сўраёзди. Саида ўридан туриб сочинин тузатди. Қўлининг орқаси билан Козимбекнинг юзига секин урди.

— Ёмон бола!.. Юринг!..

Козимбек машинани йўлга чиқариб, қишлоққа томоқ юрди. Йўл бўйи иккови ҳам сўз қотмади. Козимбек қилмишидан хижолат, Саида эса ундан балоғатга етганидан бери қалбининг ҳарорати билан қизиб, ўзга қалбга чиппа ёпишадиган бирон оғиз сўз кутар эди.

Йўқ, Қозимбекдан бундай сўз чиқмади. Бироқ унинг соддалиги, маъсум қиёфаси, одамнинг жони деб аталадиган ёшларга хос хислатлари қалбига аллақачонлар чиппа ёпишганидан Саиданинг ўзи беҳабар эди.

Қозимбек ун боғнинг орқа томонидаги кўчада машинадан туширди-ю, дадасининг кайфиятини билиб ҳалироқ келмоқчи бўлди. Саида деворнинг раҳнасидан ўтиб, ишқомлар орасидан ҳужрасига қараб кетди.

Бу орада қош қорайди.

Қозимбек ҳовлига келди. «Виллис» ҳануз шу ерда эди. Унинг шофери Қозимбекни кўриб чуқур хўрсинди ва бош чайқаб: «Бек акам жуда қаттиқ бетоб», деди. Қаландаров Тошкентдан келгунча, унга бир оғиз гапирмабди. Қозимбек ичкарига кирди. Ҳовли қоронғи, Ҳуринисо шийпонда гугурт чақиб, осма чироқни ёқди. Қозимбек югуриб шийпонга чиқди. Ўзининг тиниқ шашасинингина ёритиб турган чироқнинг хира шуъласида оқ ёстиққа ёлбошлаб ётган Арслонбекнинг қораси кўринди. Ҳуринисо индамай пастга тушиб кетди.

— Дада, эсон-омон келдингизми... тобнингиз йўқми...

Қаландаровнинг йўғон, гўлдираган ва шу билан бирга, ҳорғин товуши эшитилди:

— Балли... Умримда ҳеч қачон ҳозиргидай соғ бўлган эмасман!.. Саида қаерда? Айт, толиб келсин.

Қозимбек шоферга айтгани кўчага чиқиб кетаётганда, онаси тўхтатди.

— Дадаининг бошига бир кулфат тушганга ўхшайди. Сўрасам гапирмайди.

Қозимбек шошиб:

— Саидахон келса маълум бўлади,— деди-ю, чиқиб кетди ва шоферга айтгани ҳам сабри чидамай, Саидани олиб келгани ўзи борди ва йўлда дадасининг аҳволини гапирди.

Шийпонга чиқиб келаётган Саида билан Қозимбекнинг оёқ шарпасини эшитиб Арслонбек қоматини кўтарди, Саидага қўл берди. Қозимбек чироқнинг пилигини кўтариб дадасининг юзига зеҳн солди. Унинг юзи узоқ вақт ғам-койиш тортгандай сўлган, кўз остлари нимадандир йилтирар эди. Қаландаров Саиданинг соғлиқ-омонлик сўраб айтган гапларига жавоб бермай, қўли билан «ўтир» деб ишора қилди. Саида якандозга, Қозимбек панжарага ўтирди. Оёқ учида шийпонга чиқиб келган Ҳуринисо зинанинг бошида туриб қолди. Арслонбек яна ёлбошлади, алчадан кейин яна турди, бир нафас билан кўп гапира олишига кўзи етмаса керак, ҳамон

ўша йўғон ва ҳорғиш товуш билан узиб-узиб сўз бош-лади:

— Тошкентга борган эдим... Уртоқ Қодировдан салом, икковингга салом, сенга ҳам салом,— деди Хури-нисога қараб,— кўпдан-кўп салом... Энди бизни бирпас холи қўйинглар, Саидахонга менинг гапим бор...

Хуринисо дарров тушиб кетди. Козимбек қути учиб, ўрнидан турди, эланинг бошига борди-ю, тушмади, тушолмади, шу ерда туриб қолди. Арслонбек тиззасига олган ёстиқни қучоқлаганича узоқ сукут қилганидан кейин бошини кўтармай бардам товуш билан бурро қилиб:

— Мен сенинг устингдан ариза кўтариб, обкомга борган эдим,— деди.

— Шунақами...— деди Саида маъюс товуш билан ва бу гапни нима учун айтаётганидан зўр ташвишга тушиб тулугини «қилт» этиб ютди.

— Лекин аризани бермадим. Қайтишда ўртоқ Носировга ташлаб келдим. Копиясини сенга бермоқчиман,— деди Арслонбек ва ўғлини чақирди:— Козимбек, уйда этажerkанинг орқа томонидаги катта китобнинг ичида қоғоз бор, шуни олиб чиқ!

Козимбек эланинг панжарасидан ошиб, ўзини ерга ташлади, пастдан «ҳозир» деб товуш берди-ю, ўзи кўрган аризани бирпасда олиб чиқди.

— Мана,— деди Қаландаров аризанинг эски нусхасини Козимбекнинг қўлидан олиб Саидага узатар экан.— Бу нусхада сен Тожихоннинг уйини бузганлигини тўғрисидаги яна бир туҳмат йўқ! Йўқ! Хоҳлаган одамнингга ўқиб бер! Хоҳласанг халқни йиғиб ўқиб бер,— деди ва товуши яна ўзгарди, хиёл титради,— лекин сендан битта илтимосим бор. Аризамни Эшон ёзиб берган эди, қўлини яхши танийсан, Эшондан хафа бўлма, хафа бўлишга арзийдиган одам эмас. Узим мўрт бўлмасам, синмас эдим, менга ҳеч ким ариза ҳам ёзиб бермас эди... — «Қутқи ҳам солмас эди» демоқчи эди, айтмади.— Бор, ҳужрангга бориб ўқи!

Қаландаров пешонасини қучоғидаги ёстиққа қўйиб жим қолди, афтидан, энди бошини кўтармоқчи эмас эди.

ХОТИМА

Орадан бир неча йил ўтди.

Ўзбекистон хотин-қизларининг қурултойи очилган куни театрнинг пештоқи олдида аллакимга нима тўғридадир ёлвориб турган ўша мухбир Аъзамжонни кў-

риб қолдим. Маълум бўлишича, у ҳам менга ўхшаб қурултойга киролмай, умид билан театр атрофида юрганлардан экан. Бир-биримизнинг таптимизни кўтардигу ўтган-кетгандан гаплашиб қолдик.

Аъзамжон бугун саҳарда Арслонбекни курортга кузатиб қўйибди. Кеча кун бўйи иккови бирга экан. Арслонбек «Қизил Ўзбекистон» газетасининг кечаги сонидан чиққан «Синчалак»дан парчанн ўқиб, ёзувчидан хафа бўлибди: «Мен Саидахонни ўшанда синчалак деган бўлсам, кейинроқ бу хатони ўртоқ Носировнинг олдида тузатган, колхозчиларнинг умумий мажлисида ҳам тўғрилаганман, ўзига қўл бериб, кичкина нимжон бўлсанг ҳам, осмонни кўтаргули қувватнинг, ғайратнинг бор экан, деганман, шунн ёзсин-да, нима қилади ўтган гапларни эсга солиб», дебди.

Ваъдасига мувофиқ Носиров Саидани бир йилдан кейин эмас, икки йилдан сал ошганда чақириб олибди. Лекин Саида ёлғиз кетмабди, Қозимбекни олиб кетибди. Буларнинг тўйида Эшон мастлик қилиб, жиндай кўнгилсизлик туғдирибди: Али бобо ҳамон ўша эски ашуласи мақомига тебраниб, бир чеккада ўтирган экан. Эшон қадаҳ кўтариб: «Шундай қизни тарбиялаб ўстирган отасига раҳмат!» дебди. Бир лаҳза ҳамма жим қолибди...

Саида билан Қозимбек ҳозир совхозда ишлар экан. Иккита фарзанд кўришибди.

«Бўстон» партия ташкилотининг секретарлигига Исмомлжон Норматов сайланибди. Қаландаров Исмомлжон билан жуда иноқ экан.

— Тожихонлар оиласи қалай?— дедим.

Аъзамжон бош чайқади.

— Бўлмади. Иккови ажрашди. Тожихон ҳаммаёқни Ҳамидуллага ташлаб уйдан чиқиб кетди, колхоз уй берган, болалари билан туради. Ҳамидулла бир йилдан ортиқроқ қидириб, кўнглидаги хотинни Самарқанднинг аллақайси чекка мазоридан топибди. Шайхдан тул қолган, ҳатто кўроздан ҳам юзини беркитадиган бир хотин экан, никоҳ кечаси Ҳамидулла: «Қани, энди юз кўришайлик, битта ўпич беринг», деса «Бисмиллоҳу раҳмону раҳим», деб юзини тутган эмиш. Ҳамидулланинг ўзи айтибди.

Хўп кулишдик. Редакцияга томон юрдик.

— Ҳамидулла бу хотин билан ҳам умр қилолмайди,— деди Аъзамжон.— Ўтган йил кузда қарасам, шу хотин далада ўйнаб-кулиб пахта териб юрибди.

Аъзамжон редакцияга кирмоқчи экан, мен билан хайрлашди. Қурултойга киролмаганимиз тўғрисида бир-биримизга тасалли бердик, майли киролмасак ҳам биламиз — бу ерга йиғилганлар миллион-миллион оддий ўзбек аёлларининг оддий вакиллари, булар йиғилиб нималарни муҳокама қилганларини, қандай қарорлар чиқарганликларини келажак кўрсатади. Тақдирини ўз қўлига олган одамларнинг келажаги, албатта, ёрқин бўлади, ҳали бу иеъматга эришмаганларнинг кураш йўлини ёритади.

Зотан, бунини Сандадан сўрасак ҳам бўлади-ку, ҳадемай танаффусга чиқиб қолади...

1958

УТМИШДАН ЭРТАКЛАР

Эшилди, тўлганиб ингранади куй,—
Асрлар гамини сўйлар «Муножот».
Куйи шундай бўлса, гамининг ўзига
Қандай чидай олган экан одамзод!

Абдулла Орипов

БИР-ИККИ СЎЗ

Менинг болалик йилларим Фарғона водийсининг Яйпан, Нурсуқ, Қудаш, Бувайди, Толлиқ, Олқор, Юлғунзор, Оққўрғон деган қишлоқларида ўтган. Уттизинчи йилларининг ўрталарида болалигимни ўйлаганимда чалакам-чатти туш кўргандай бўлган эдим: думли юлдуз чиққан эди; Бабар (Бобир бўлса керак) деган йигитни отқоровул милтиқ билан отганда ўлмаган эди, шунда отқоровул одамларга юзланиб: «Епирай, бунақа баттол ўғрини умримда кўрган эмасман, устидан ошириб ўқ узибману киприк қоқмади-я!» деган эди.

Зеҳнимда шунга ўхшаган қалқиб юрган хотиралардан ташқари қалқимасдан тошдек чўкиб ётган хотиралар ҳам ҳисобсиз эканидан узоқ замон беҳабар эканман. Бундан мени Антон Павлович Чехов домла хабардор қилдилар.

Бундан ўттиз йил бурун мен у кишининг йигирма икки томлик тўпламини қўлимдан қўймасдан ўқиб чиқдим. Шунда аломат бир ҳодиса юз берди: шу билан муҳтарам устод менга гўё муборак кўзойнақларини бердилару: «Мана буни тақиб, ўз халқинининг ўтмишига назар сол!» дедилар.

Устоднинг муборак кўзойнақларини тақиб халқимизнинг ўтмишига қарадим. Бир томонида Антон Павловичнинг темир йўл гайкаларини бураб олган «ёвуз ниятли киши»си, иккинчи томонда отқоровул, юр деса юрган, гур деса турган, устидан ошириб ўқ узганида киприк қоқмаган «баттол ўғри»— Бабар! Булар замона дарахтида етишган бир олманинги икки палласи эди.

Шундай қилиб, болалигимда зеҳнимга чўкиб қолган

хотиралар уйғонди, юзага чиқди, ўша вақтдаги халқ ҳаёти кўз олдимга келди. Мана шунинг натижаси бўлиб, ўттизиччи йилларнинг ўрталарида ғам-ғуссага тўла «Уғри», «Томошабоғ», «Бемор», «Анор», «Миллатчилар» вужудга келди. Бу ҳикояларни кенг китобхонлар оммаси хуш қабул қилган, ҳанузгача қайта-қайта босилиб келаётган бўлса ҳам, ўша вақтлардаёқ ёш китобхоннинг эътирозига сабаб бўлди. Ёшлар ҳикояларда тасвир этилган воқеаларни ортиқ даражада муболага деб билишарди.

Йиллар ўтиб янгидан-янги китобхон авлод етишган сайин бу эътирозлар кескин тус ола борди: наинки, ҳўкизидан айрилган мусибатдийда бир мўйсафидга ҳеч ким раҳм қилмаса, ахир амалдорлар ҳам одам-ку; наинки, киши ўз юртида бегона бўлиб, ўз шаҳрининг томоша боғига киролмаса; наинки, бемор хотинга гўдакнинг саҳарлари қиладиган дуосидан бошқа даво топилмаса; наинки, соғ-саломат йигит бошқоронғи хотинига иккитагина анор олиб беролмаса; наинки, зиёли деб аталган киши бойнинг итидан ҳам тубан турса!

Ёш китобхонларнинг таънаси хусусан сўйигги йилларда дашномга айлана бошлади.

1960 йилда ўзбек аёлининг ўтмишига оид «Даҳшат» деган бир ҳикоя ёзган эдим. Бу ҳикояда саккизта аёлни Олимбек додхонинг харамига қамаб қўйганим бир аёлга қаҳорат бўлиб турибди. Имзасиз, адрессиз юборилган хатда шундай сатрлар бор:

«...ўтмишда шундоқ бўлса, эҳтимол, бўлгандир, лекин ўзбек хотин-қизлари тарихининг шундай маломатли саҳифаларини ҳозир, бугунги кунда тирилтириш шартмиди? Сиз ўтмишни қаламга олганингизда баъзан уйдирмачиликка берилиб кетасиз...»

Мана шунақа таъна-дашномлардан кейин «уйдирмачиликка» берилмасдан, ўз кўзим билан кўрганларимни, кечирганларимни, ўтмиш ҳаёт лавҳаларидан эсимда қолганларини қаламга олгим келиб қолди. Китобнинг газета ва журналларда босилиб чиққан айрим парчаларини ўқиган бир танқидчимиз ҳалитдан ғашлик қилиб: «Жуда зулмат-ку, китоб ўқувчида жуда оғир таассурот қолдирмасмикан?» деб қолди. Бу танқидчи 1930 йилда туғилган, ундан кейин туғилган ёшлар, шубҳасиз, бу мулоҳазани кескинроқ айтишини ҳам биламан. Мен китобни «Ўтмишдан лавҳалар» деб атамоқчи эдим, майли, шуларнинг ҳам кўнгли тўлсин, китобни «Ўтмишдан эртақлар» деб атай қолай.

ФАЛОКАТНИНГ ШАРОФАТИ

Биз Яйпанда Олим бува деган бир нонвойнинг ташқарисида турар эдик.

Новвойхонанинг орқаси ташқининг қарийб ярмини эгаллаган, ҳовли жуда ҳам тор, аям унинг ўртасини теша билан чопиб қўқонгул, сариқгул, райҳон, жамбил эккан, ҳовлининг гувалак деворлари қалдирғочнинг уясига ўхшар эди. Эшиги бир табақалик, кичкина ва пастаккина уйнинг дарчаси ичкари ҳовлининг айвонига очилгани, бунинг устига номаҳрам назаридан пана қилиб, панжарасига ёгланган қоғоз ёпиштирилгани учун уй қоронғи, одам одамни тусмол билан танир эди.

Олим буванинг ички ҳовлиси ҳам тор, устини бошдан-оёқ тоқ қоплагани учун жуда ҳам дим. Унинг хотини эртадан кечгача гув-гув чарх йигирарди, тез-тез бизникига кириб аям билан гаплашиб ўтирарди; бизнинг мусофирлигимизга раҳми келса керак, баъзан ўпкаси тўлиб, аямга таскин берган бўларди:

Мусофир бўлмаган ким бор,
Мужовир¹ бўлмаган ким бор;
Бировнинг юртига бориб,
Муҳожир бўлмаган ким бор?..

Олим буванинг ўғли кимнингдир эшигида қарол, қизи эрга тегиб кетган. Унинг ўзи саҳарда туриб нон ёпади, нонни дўконнинг олдидаги тахтага дасталаб қўйганидан кейин чорвогига кириб кетади-ю, шом қоронғисида чиқади; дўконга келиб нонни, тушган пулни санайди, пул баъзан кам келса керак, жаврайди, пул ёки нон кам келганига эмас, пул ташламасдан нон олиб, кетган киши бировнинг ҳақини еб, дўзахий бўлганига куяди.

Ёзининг нессиқ кунлари. Ҳовлимиз, айниқса, қоронғи бўлса ҳам салқинроқ, уйимиз гиж-биж пашша. Бир куни дадам уйнинг эшик ва дарчасини зич ёпиб, аччиқ тугма қалампир тутатди. Тутун шундай аччиқ эдики, уйдан дадамнинг ўзи зўрға чиқди, узоқ йўталди. Унинг ниятидан хабардор бўлиб, Олим бува астойдил хафа бўлди ва девор оша:

— Уста, худонинг махлуқига озор бермаинг, пашшани ҳам худо яратган, жон берган!— деди.

Дадам гутунни дарров ўчирди.

¹ Мужовир — турғунлик маъносида.

Бир куни уйимизга дадамнинг овчи жияни келди. У Пастқўриқда ов қилиб юрган экан, ўқи тугаб, бизникига ўқ ясагани келибди. Мен онамнинг «ўққа яқин борма» деб ҳайҳайлаб туришга қарамай, овчининг ўқ ясагани томоша қилиб турдим. Меҳмон милтиқ доридан пичасини ёқиб, усти қизил ва ичи оқ чиройли пистондан биттасини чақиб кўрсатди. Пистон қарсиллаганда мен бир чўчиб тушдим, кейин завқ қилиб ирғишладим. Шунда пистондан иккитасини ўғирлаб, кигизнинг тагига яшириб қўйдим. Меҳмон кетганидан кейин иима хаёлга бордим, битта пашшани тутиб иккала пистоннинг орасига қўйдим, сандончамнинг устига қўйдим-да, болғачам билан қаттиқ урдим. Пистон қарс этиб кетди. Олим буваннинг хотини билан гаплашиб, райҳон чолиб ўтирган аям бирдан войвойлаб, қуймичини ушлаганча ўзини райҳоннинг ичига ташлаб юборди. Кампир дод солиб унинг устига ўзини ташлади ва менга қараб: «Нима қилиб қўйдниг, бор, дадангни айтиб кел!» деб бақирди. Аям райҳоннинг ичида ҳамон войвойлар экан, «Чоригингни кий!» деди. Қўрқиб кетдим, дарров чоригимни кийдим, кўчага қараб чондим. Дўконимиз гузарда — чорраҳада бўлиб, болға товуши эшитилиб турар эди. Дадам ўзи дам босиб ишлаётган экан, менни кўриб қўрқиб кетди, шошиб аямни сўради. Мен бошқа гап қўшмасдан «аям йиғлаяпти», дедим. Дадам қоп пешгириги ечиб дўкондан чиқди ва «шайтон арава»сини миниб уйимизга томон кетди. Мен қўрққанымдан тек ўтирдим. Чорраҳанинг нариги томони кенг майдон, унда катта-кичик тоқларга осилган ранг-баранг тўрқовоқлардаги беданаларнинг битбилдиғи, кўча бўйи ва майдоннинг теварак-атрофидаги дўконларда тарафматараф сайраётган какликларнинг қаққувоғи ҳеч тинмас эди. Дўкондан чиқдим, чорраҳанинг у томонига ўтиб, каклик сайраётган бир дўкон олдига бормоқчи бўлганимда дадам чақириб қолди. Дадам «шайтон арава»дан тушиб белига пешгириги боғлар экан: «Аянгни отибсанку! Укача туғиб берадиган аяни отадими киши!» деди ва қўлимга дамнинг арқонини берди. Дадамнинг авзоидан аям тузалиб қолганини фаҳмлаб, дам босавердим. Дадам вариллаб турган ўчоқдан чўғдай қизиган бир парча темирни олиб тешаётган эди, ундан чиққан лўядай темир сандондан кундага, ундан юмалаб чоригимнинг қўнжигга тушиб кетди. Чоригимни қулантаёқ кийгани эдим, темир болдиримга жаз этиб ёпишди. Чинқириб юбордим. Дадам чоригимни дарров счиб ташлади

ва мени кўтариб, дўкон олдидаги тахтасупага ётқизди. Бир вақт қарасам, тепамда беш-олти киши турибди. Буларнинг бири мени елпияпти, бири болдиримни пуф-ляпти. Кимингдир: «Бу азамат бола, йиғламайди, йиғлаётгани йўқ, тойчоқ бўлиб кишнаяпти», деганини эшитдим. Болдирим ҳарчанд жазиллаётган бўлса ҳам йиғидан тўхтадим, лекин вужудим қалтираб-силкиниб кўзимдан ёш оқар эди. Бир чол жароҳатимга кигиз куйдириб босди ва болдиримни латта билан боғлаб қўйди. Биров ярим қарич келадиган сариқ обакиданон, биров қизил тойчоқ нон келтириб берди. Бир оз тинчиганимдан кейин дадам кулиб: «Темирчи деган куйиб-куйиб темирчи бўлади-да!» деди.

Кечга яқин дадам дўконни ёпди, мени опичиб олди. Уйга кетдик.

Аям оёғим куйганини эшитиб ҳушидан кетаёзди; кейин нима бўлиб мени якка дўконга юборганини ақлига сиғдиrolмай ўзини қарғади. Мендан олдин ва менадан кейин туққан саккиз боласини қора ер бағрига берган аям энди мени ер-кўкка ишонмас, кўз ўнгидан бир қадам нари жилгани қўймас эди. Аямнинг ярадор бўлгани, оёғимнинг куйгани бир чеккада қолиб кетди. Ота-онам, бири қўйиб, бири олиб, муштдай бошим билан дўконга ёлғиз борганим, бу қадар уддабурролигим тўғрисида ҳайрон қолиб сўзлар эди. Гўё бутун дунёдаги ҳамма бало-қазо ҳовлимиз билан дўконимиз орасига йиғилиб, менинг кўчага чиқишимни кутиб турган экану мен бирини уриб, бирини йиқитиб, бирига чап бериб, дўконга етиб борибман.

Шундан кейин ота-онамнинг назарида, «худога минг қатла шукур» катта бўлиб қолдим, узоққа кетмаслик шarti билан кўчага якка чиқадиган бўлиб қолдим, лекин ҳеч вақт кўчадан хуш-хурсандлик билан қайтмас эдим. Кўчага биринчи чиққан куним эшигимиз олдидан ўтадиган зовурга йиқилиб тушдим: тор кўприкнинг устида бўриқ¹ ётган экан, шунинг тегиб зовурга туширмоқчи бўлганимда иккала оёғим кўтарилиб кетди шекилли, йиқилдим ва зовурга тушиб кетдим. Зовурдан мени биров тортиб олди. Ҳовлига йиғлаб кирдим. Онам юраги ёрилгудай бўлиб юзимга сув сепди, хўл кўйлагимни ечиб ташлаш ҳам эсига келмай, латта ёқиб бошимдан айлантриб ташлади — аласлади. Шундан кейин бир ҳафта кўчага чиққан ижозат бўлмади. Яна

¹ Жўхориюянинг бир бўғини.

бир куни, эшигимиз олдида лойпарсиллоқ ўйнаб ўтирган эдим, гузар томондан бир тўда отлиқ қозоқ-ўрис келиб қолди. Мен қозоқ-ўрисни ҳеч қачон кўрмаган эдим. Буларнинг кизаги қизил кўк шапкасига, чаккасида ҳурпайиб турган сочига, кийим-боши ва шоп-шолонига қараб анграйганимча эргашиб кетаверибман. Бир вақт қарасам далага чиқиб қолибман. Дарров орқага қайтдим, бироқ уйимизни эмас, ҳатто кўчамизни ҳам тополмадим. Айрилишда йиғлаб ўтирган этим, толеймга арава келиб қолди. Аравакаш аравасини тўхтатиб, отидан тушди, мендан гап сўради; дадамни таниркан, отига мингаштириб ҳовлимизга келтириб қўйди. Мен бу воқеани аямга айтмадим, айтсам кўчага чиқармай қўярди. Лекин бояги аравакаш бу гапни дадамга айтибди. Аям дадамдан бу гапни эшитиб ваҳима қилди:

— Вой шўрим, худо бир сақлапти! Қозоқ-ўрис оёғингдан олиб ерга урса, ё отига бостириб келса нима қиларди! Қулоғингда бўлсин: қозоқ-ўрисни кўрсанг қоч, қочолмасанг ўзингни зовурга ур!

Дадам мени мақтади:

— Дуруст, дуруст, ботир йигит бўладиганга ўхшайсан,— деди ва аямга юзланди:— Қозоқ-ўрисни кўрса катта одам шошиб қолади-ю!..

Дўконга якка ўзим борганим, қозоқ-ўрисдап қўрқганим гўдакнинг биринчи айтган сўзлари сингари ота-онамни қувонтириб юборди. Шундан кейин кўчага бемалол чиқадиган, ҳатто нариги кўча ва торкўчаларга бориб, болалар ётсираса ва ўйинга қўшмаса ҳам, уларнинг ўйинини томоша қиладиган, шикаст эмасдан, адашмасдан уйга қайтадиган бўлдим.

Рамазон кирди. Аллақаерда чалинаётган ноғоранинг така-туми, эчкининг товушига ўхшаш сурнай садоси ҳаммани саҳарликка уйғотарди. Ота-онамнинг сўзидан, ҳаракатидан, рўза қизиқ нарса бўлса керак, деб бирикки саҳар мен ҳам турдим. Бироқ рўзанинг саҳарлиги эмас, бозоршаби қизиқ бўларкан. Дадам мени бозоршабга олиб борди.

Чоррада ва катта майдоннинг атрофидаги сон-саоқсиз дўконларда чироғ, камидан иккитадан, учтадан шам. Одам кўп. Ғовур, ҳайқириқ, кулги, ашула... Сотувчилар қичқиргани қичқирган: «Иссиқ нон бу!» «Саҳарликка кўшалоқ сомса деган борми!» «Шимянгу чайнамаи!»... Болалар учқун сочаётган сихмушакни визиллатиб уёқдан-буёққа чопишади. Ора-сира толлар орасидан қизил учқун сочиб вашиллаганича осмонга кўтарилган қамиш-

мушак юлдузлар орасида чилпарчин бўлади-ю, пақиллаб, ҳамма учқун сўнади, фақат битта каттакон учқун ерга қараб шўнғийди.

Яна бир кеча бозоршабга чиққаннимизда дадам мени майдоннинг тўридаги самоварга олиб борди. Бу ерда ҳам одам кўп, говур кулги. Ўртага осилган каттакон, жуда ҳам аломат бир чироқ кўзни қамаштириб айвон ва саҳнадаги одам тўла сўриларни кундуздай ёритиб турарди. Сўриларни оралаб айвонга томон кетаётганимизда биров мени кўтариб сўрининг четига ўтказди. Дадамга ҳам жой беришди. Сўрининг остидами, тепасидами кимдир ингичка, лекин жуда ўткир товуш чиқариб ашула айтмоқда эди. Мен аланглаб қолган эдим, дадам нмо билан каттакон, қучоққа сиғмайдиган бир дона карнайгулли кўрсатди. Қарасам, ашула сариқ қутичага санчиб қўйилган шу карнайгулнинг ичидан чиқаётган экан. Мен «мошина-қўшиқ» деб эшитганман, лекин ўзини кўрмаган эдим, мошина-қўшиққа тикилганимча қолдим. Ашула тугагандан кейин яна шу карнайгулнинг ичидан: «Огангга раҳмат, Ҳамроқул қори!» деган товуш чиқди. Назаримда карнайгул остидаги сариқ қутичага соқол-мўйловли кичкина-кичкина одамчалар қамаб қўйилганга ўхшарди.

Ашула тугагандан кейин бир нима қарс-қарс этиб кетди. Қўрқиб дадамнинг қучоғига отилдим. Дадам: «Қўрқма, қўрқма, бақамушак», деди. Қарасам, даврада ҳақиқатан бақага ўхшаган бир нима қарсиллаб, ҳар қарсиллаганида одам бўйи сапчиб юрибди. Даврала мендан бошқа ҳам кўрқиб кетган одамлар бор экан, роса кулги бўлди. Кейин, мушакдан гап чиқиб, қайтармаёқ оқ камзул кийган серсоқол бир одам Хўжаидда бўлиб ўтган бир воқеани гапириб берди. Хўжаидда донги кетган бир мушакчи бор экан. Шу одам алланима деган бир бойнинг тўйида белига тўртта катта-катта мушак боғлаб осмонга учибди. Мушакчи терак бўйидан баландроқ чиққанда, мушакнинг дориси тамом бўлмай туриб, одамлар уни оёғига боғланган арқондан тортиб ерга тўширишибди. Буни эшитиб ҳамма ёқасини ушлади.

Яна мошина-қўшиқ хониш бошлади. Нариги сўрининг устида «гардиш мушак» деган учқун ва тутун пуфлаб айлана кетди.

Шундан кейин «Бувақовоқ» деган ўйин бошланди.

Қирғизбашара жиккаккина бир одам айвоннинг бир чеккасига тутиб қўйилган бордон орқасидан учта сапочни биттама-битта зўрга кўтариб чиқди-ю, келтириб сўри-

лар даврасига қўйди ва каттакон шокосани чертиб, қимизини мақтай кетди. Уша бордон орқасидан оқ эшак минган, новча, салласи қозондай, қорин эшакнинг елига, узун айри соқоли қорнининг икки томонига тушган бир одам чиқди. «Бувақовоқ» деган шу экан. Бувақовоқ қирғизнинг олдидаи ўтаётиб қимизнинг нархини сўради. Қирғиз қимизни мақтаб: «Бир шокосаси икки пул», деди. Бувақовоқ ўн шокосасини бир пул сўради. Қирғиз унамади, бағиллаб берди. Одамлар хўп кулишди. Бувақовоқ эшагидаи тушди, саночлардан бирининг оғзини очиб қимизни татиб кўрди; иккинчисини очди, бундан ҳам татиб кўрди. Қирғиз очилган иккала саночнинг оғзини бураб, маҳкам ушлаб турганда Бувақовоқ учинчи саночни нарироқ тортди-да, қимизни татиб-петиб ўтирмасдан шокосага қуйиб ичаверди ва ҳар сафар шокосани бўшатганда қирғизга қараб: «Ган битта — ўн шокосаси бир пул!» деб қўярди. Қирғиз шовқин солар, талпинар, сўкар, лекин иккала саночнинг оғзини қўйиб юборолмас эди. Одамлар юмалаб-юмалаб кулишди.

Шундай қилиб, пистон касофатининг шарофати билан «худога шукур, бозоршабларга борадиган кап-катта йиғит» бўлиб қолганимдан кейин вақт бемаҳал кўчага чиқсам, болалар билан яшин топалоқ, тутминди, даста, тўппи тепиш ўйнаб узоқ юрсам ҳам аям тергамас, аксинча, беҳад қувонар эди. Мендан бегопаснрайдиган болалардан энди бир-икки ўртоқ орттирганимда бу маҳалладан кўчадиган бўлдик.

Бир кун дадам шайтон аравасини миниб Қўқопга кетган эди, кечқурун қайтишда Олим буванинг опаси — саксонлардан ошиб қолган кампирга йўлиқибди. Дадам қўнғироқ чалмай унинг ёниндан шув этиб кетибди. Унинг шабадасидан сесканиб кетган кампир бошини кўтариб қараса, олдинда одамга ўхшаган бир махлуқ оёғи ерга тегиб-тегмасдан учиб кетаётганмиш. Кампир шайтонлаб ўзини ташлаб юборибди. Одам йўғилибди. Кампирни уйига замбилда олиб кетишибди. Дадам қўрққанидан кўчага чиқмай, дўконга ҳам бормай қўйди. Уч кун деганда кампир ўлиб қолди. Дадам тергов ва Олим буванинг газабидан қўрқиб чўп-устихон бўлиб қолди. Лим йиғидан бошини кўтармас эди. Кампирнинг еттиси ўтгандан кейин Олим бува дадамга киши қўйиб: «Майли, уста хафа бўлмасин, опамнинг кунн битган, қазоси етган экан, худонинг иродаси, лекин бундан кейин шайтонарава минмасин, шу шайтон арава олиб келгандан бери Яйпандан файз кетди», дебди.

Дадам эртасигаёқ шайтон аравани Қўқонга элтиб сотиб келди, Олим бувага учраб узр-маъзур айтди; унга иккита ўн икки қадоқлик кетмон, битта болта ясаб берди. Чол дадамни ҳол-жонига қўймасдан бу нарсаларнинг пуллини берибди.

Шу билан тилчиган эдик, орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас яна бир воқеа юз берди.

Дадам эрталаб дўконга кетаётганда йўлакда паранжилик бир хотинни кўрибди. Паранжининг орқа этагига бир шох янтоқ илашиб бораётган экан, дадам хотинга етиб олиб янтоқни босибди. Янтоқ ерда қолиб, хотин дадамга қайрилиб қарабди-ю, кетаверибди. Бу хотин Олим буванинг эрга тегиб кетган қизи экан, паранжисига илашган янтоқдан беҳабар, «уста менга тегишмоқчи бўлиб паранжимни тортди», деган хаёлга борибди-да, бу гапни отасига айтибди.

Олим бува эртасига эрталаб йўлакда шовқин солди:

— Ҳо шайтон аравал! Ҳо келгинди! Буёққа чиқ! Чиқ дейман буёққа!

Чолининг бунақа шовқин солганини эмас, баландроқ товуш чиқарганини ҳам ҳеч биримиз эшитмаган эдик. Дадам чўчиб аямга қаради. Унинг ҳам ранги ўчиб кетди. Дадам йўлакка томон югурди. Мен ҳам чопдим. Йўлакда ўнг қўлини енгидан чиқариб олган Олим бувани кўриб танимадим: мени ҳамиша болам-бўтам деб суюдиган, ширинсўз, юзидан табассум аринмайдиган чол қани? Унинг ўрида кўзлари қишидан чиқай деб турган, ранги соқолидан ҳам оқроқ, вужуди титраб, узун соқоли силкинаётган даҳшатли бир одам турарди. Дадам рўпара бўлини билан унинг оғзидан ҳақорат устига ҳақорат ёнғилди, икки гапни бирнда «келгинди ит» деб, қизидан эшитган гапларини дадамнинг юзига солди, яна ҳақорат қилди. Дадам бошини қуйи солганича нуқул:

— Отахон, аввал гапга қулоқ солинг, — дер, шундан бўлак гап айтса чол келиб мушт соладиганга ўхшарди.

Чол дўғайиб келди.

— Ҳозир кўрпангни кўтар, ит келгинди! — деди ва пўшт-пўштлаб ҳовлимизга, тахта бўлиб қотиб қолган ва кишидан қочини ҳам унутган онамнинг ёнидан ўтиб, уйга отилди.

Дадам ҳамон «отaxon, отaxon» дея унинг кетидан эргашди. Олим бува уйдан бир қучоқ кўрпа кўтариб чиқиб кўчанинг ўртасига улоқтирди. Одам йнғилди. Ҳеч ким Олим бувага таскин-тасалли бермасди, аксинча кимдир бақриб:

— Шайтон арава минадиган одамдан яхшилик чиқмайди, ур бўйнига!— деди.

Олим бува бошини қуйи солиб эшик олдида турган дадамнинг ёнидан ўтаркан, қўлини пахса қилиб бақирди:

— Меннинг қизимни кўчада санқиб юрган қанжиқ деб ўйлаганмидинг? Ҳў ит! Қайтиб юзингга қарасам хотиним уч талоқ!— деди-ю, ҳовлисига кириб кетди.

Ҳовлида ушшг шовқини эшитилиб турарди.

Дадам кўрпаларни отйўлакдан олиб ҳовлига кирди. Аям бошини деворларга уриб, сочларини юлиб йиғлар эди. Дадам бояги янтоқ воқеасини айтиб, аямни юпатмоқчи бўлди:

— Чолнинг қулогига ҳозир гап кирмайди, оғзига сўз олиб қўйди, майли, кейин билади, уялиб қолади,— деди.

Аям бирдан йиғидан тўхтади.

— Сиз уялинг, бир мўминнинг хотинига кўз олайтиргани сиз уялинг!— деди.

Дадам унга бир хўмрайиб қаради-да, индамади, индамай кўчага чиқиб кетди.

Дадам кечки пайт қайтиб келди, Қўшариқ деган маҳалладан уй топиб, эшакарава олиб келибди. Кўчкўронимизни эшакаравага ортиб Қўшариққа кўчдик.

«ИНДАМАС»

Қўшариқ маҳалласи гузардан анча нари, кўча якки-та катта-катта ариқ ўтадиган дарахтзорга бориб тақалган, биз ижарага олган ҳовли шу дарахтзордан берироқда экан. Ҳовлини кўриб аям суюниб кетди: бир туп каттакон тут, пачақроқ бўлса ҳам айвон, тўққиз ёғочлик васса-бўйра ёруғ уй...

Намозгарга яқин кўчада болалар чуғурлашиб қолишди. Чиқдим. Болалар меннинг учун янги «Оқ теракми, кўк терак» ўйнашаётган экан. Бу ўйинда болалар орада йигирма-ўттиз қадам масофа қолдириб икки сафга тизилишар, қўл ушлашиб туришар, сафнинг бошлиғи қарши сафга қараб: «Оқ теракми, кўк терак, биздан сизга ким керак?» деркан; қарши томоннинг бошлиғи «фалончи керак» деганда номни айтилган бола сафдан чиқар экану югуриб бориб ўзини жон-жаҳди билан қарши сафга урар экан; шунда сафни узолса ғолиб бола мағлуб сафда бир болани етаклаб келар, сафни узолмаса ўзи шу сафда қолиб кетар экан. Мен Олим бува маҳалласида болалар қаторига кириб қолганим учун

дадил бориб сафга қўшилдим. Қанчадан-қанча болалар қарши сафини бузиб бола олиб келди, қанчадан-қанчаги сафини бузолмай қолиб кетди. Орзиқиб кутдим: мени ҳам «керак» деса, мен ҳам югуриб бориб сафини бузсам, бола етаклаб келсам... Бироқ мени ҳеч ким «керак» демади. Бу болалар менинг номимни билмаслиги эсимга келмабди.

Болалар чарчаб ўйин бузилганда нариги томоннинг бошлиги — ҳаммадан кўпроқ шовқин солиб елиб югурган бола мени пайқаб олдимга келди, менга бошдан-оёқ разм солди-ю, бирдан:

— Келгинди!— деб ургани қўл кўтарди.

— Ўзинг келгиндиси!— дедим эҳтиётдан орқага чекиниб.

Бола бир ирғиб менинг калламга қўйиб юборди. Мен жавоб қилолмадим, қарасам, бошқа болалар ҳам урмоқчи бўлиб, илонни кўрган чумчуқдай атрофимда чугурлашиб туришибди. Шу пайт бизни кузатиб турган кичкина саяла, узун малла тўнли новча бир чол:

— Қўйинглар, болалар, тегманглар, келгинди бўлса ўзи бўлибдими, худо қилган,— деди.

Болалар дарров тарқалишди. «Келгинди, келгинди ят», деган гапни Олим бувадан эшитганимда бунинг ҳақоратдан ташқари яна одам ҳазар қиладиган маъноси ҳам борлигини билмаган эканман, чолнинг бу гапи бошимдан кириб, товоимдан чиқиб кетди.

Ҳовлига кирдим. Бу гапни аямга айтмадим, ичимга солдим. Шундан кейин кўчадан, болалардан ҳам, одамлардан ҳам кўнглим қолди. Аям туққанидан кейин дардга чалиниб, «уй қизи» бўлиб қолганим ҳам чандон малол келмади.

Аям Ўлмасойини туққанидан кейин тез ўнғарилмади, узоқ ётиб қолди. Қўшни хотинлар нон ёпиб беришар, кир-чирга қарашар эди. Рўзгорнинг бошқа кешларни менинг бўйнимга тушди: уй ва ҳовлини ҳар кун икки маҳал сунураман, далага чиқиб кўтарганимча ўтин орқалаб келаман, дадамга овқат пиширгани қарашаман, идиш-товоқ юваман, сув ташийман, Ўлмасойининг латта-путтасини юваман...

Аямни ҳар кун икки кун оша пешинга яқин дард тутади: аввал хўп чанқайди, кейин қўлларининг томири тортишади. Аям панжасини ёзиш эмас, ҳатто оғзини очолмас жағи қотиб қолар эди. Дадам табиб олиб келмоқчи бўлганда аям кўнмади: «Ҳовлимизда зиён бор, ҳаммаси шундан», деди. У бир кун кечқурун дарчадан

ташқарига қараб ётган экан, тутнинг остидаги деворнинг рахнасидан ҳовлимизга битта қора эчки ошиб тушибди, тушибди-ю, тушган жойида ғойиб бўлибди. Аямнинг назарида қора эчки жин бўлиши керак, касаллигининг бошини шундан кўрарди. Дадам қуръон, аврод сотиб олиб унинг ёстиғи остига қўйди. Буларнинг ҳеч бири фойда қилмади — дард тутини қўймади. Биров дадамга: «Учармахсумга ўқитинг, нафаси ўткир», дебди. Бу одам жуда зўр, дуонинг кучи билан қулф очадиган азайимхон бўлиб, айтилган жойга бир зумда етиб боргани учун «Учармахсум» деб ном чиқарган экан. Дадам бориб шу азайимхонни олиб келди. Учармахсум ҳақиқатан елдай келиб уйга кирди, юзига дока тутган аямдан берироққа чўккалаб, бешиктерват сингари тебраниб майин товуш билан ўқий кетди. Махсум кичкинагина, озин, сийрак соқоли-ю, қоп-қора чўтир юзидан ёшини чамалаб бўлмайдиган, лекин оғзида биронта ҳам тиши йўқ, кўзлари юмалоқ ва равшан бир одам эди. Махсум беш-олти марта келди. У келмаган вақтларда мен уйига бориб дуо ёзилган қоғозлар олиб келардим. Аям бу қоғозларни сувда эзиб ичарди. Махсум бир келишда тўққизта қори бола билан келди. Булар аямнинг икки томонига ўтириб узоқ ўқишди, дам солишди, кейин билишимча, булар аямни «чилёсин» қилишган, «чилёсин» узоқ ётган касалини ё уёқли, ё буёқли қилар экан, хайрият, аямни буёқли қилди. Аям бир-икки ҳафтадан кейин бир оз ўнғарилиб ўрнидан турди.

Аям ўрнидан турганидан кейин маҳалладан бир қапча хотин-халаж таомилга кўра, ҳар бири топган-тутганини кўтариб «сичқон сурди»га киришди, ўзлари ош-овқат қилишди. Буларнинг кўпчилиги хушчақчақ хотинлар экан, семиз бир хотин аямнинг қўлини ушлаб лўличасига ром очди:

Ҳо азизлар, авлиёлар,
 Авлиёлар, анбиёлар!
 Мағрибдан десаммикан,
 Машриқдан десаммикан..

Унинг қилиқларига ҳамма, хусусан аям кулавериб қотиб қолди. Аямнинг бунақа кулганини ҳеч қачон кўрмаган эдим.

Ёш бир жувон маҳалладаги ҳамма эркакларга лақаб қўйиб ҳамманинг ичагини узди: «Мадамни-талмов, бу одам ҳамниша талмовсирар экан; Ғани-салаиғ, бу одам жуда новча бўлиб, салаиғлаб юрар экан; Нурмат-

тажапг, бу одамнинг ҳеч тўғри гапи йўқ, нима деса хуноб бўлиб айтар экан. Жувон буларнинг қилиғини ҳам қилиб кўрсатди. Жувон дадамга «Чиноқ» деб лақаб қўйди, ҳаммадан ҳам шу кулги бўлди: аям шунча йил туриб дадамнинг қулоғи кемтик эканини кўрмаган экан.

Ҳамма кулишдан чарчаб жим бўлганда ҳалиги семиз хотин мени пайқаб қолди-ю, ёнига чақирди, бошимни силаб:

— Аянг тузалиб қолди-ку, хотинларнинг ичида нима қилиб ўтирибсак, кўчага чиқсанг бўлмайдингми?— деди.

Мен индамадим, болалар мени уради, келгиндимиз, дея олмадим.

— Бозорбошига от ўйин келган эмиш, от ўйинини кўрганмисан?— деди хотин яна.

Мен яна индамадим. Бояги ёш жувон тиқилинч қилди:

— Гапирсанг-чи! Тилинг борми?

Мен нима дейишимни билмасдим. Семиз хотин икки қулоғимдан ушлаб пешонасини пешонамга ниқтади.

— Гапирасанми, йўқми?

Аям Олим буванинг ташқисиде турган вақтларимизда мени кўчага чиқармаганини, бу ерда рўзгор иши бўйнимга тушиб «уй қизи» бўлиб қолганини, уерда ҳам, буерда ҳам ҳеч ким мен билан гаплашмаганини унутиб:

— Ўзи шунақа, индамас, «ичимдагини топ» бола чиқди,— деди.

Семиз хотин билагимдан маҳкам ушлади.

— Гапирасанми, йўқми?— деди ва ўрнидан қўзғалди.— Ҳозир иштонимга қамаб қўяман!..

Мен унинг қўлидан чиқиб қочдим. Хотинлар хўп кулишди. Булар чиқиб кетгунча кўча эшиги бўсағасида ўтирдим.

Бир неча кундан кейин Нурсуқдан дадам орттирган ошпаларининг хотинлари ҳам «сичқон сурди»га келишди. Булар ҳам менинг индамаслигимни пайқашди, бири: «Устанинг зап ўгли бор экану, соқов экан», дебди. Булар кетгандан кейин аям бу гапин дадамга куйиб-пишиб гапирди.

Куз кирди. Дадамнинг иши кўпайиб кетди шекилли, бир куни эрталаб: «Шогирд топгунимча бир-икки кун қарашмасанг бўлмайди», деб мени дўконга олиб кетди ва дамга солди. Мен ҳар куни дадамга ўхшаб саҳарда бориб хуфтонда қайтмасам ҳам, кун ёришганда бориб қоронғи тушмасдан қайтар эдим. Куни бўйи дамнинг арқонини тортаман, қўйвораман, тортаман, қўйвораман..

Мен билан ҳеч кимнинг иши йўқ, гапиринч керакмас, дамдан ҳар қанча зериксам ҳам шунга хурсанд эдим.

Бир куни попукли гилам дўппи кийган, барваста ва серсоқол Додархўжа деган бир қоратегинлик ўшанақа попукли гилам дўппи, яланғоч баданига олача тўи кийган яланг оёқ ўспирин болани бошлаб келди. Бу киши ўн икки йилдан бери Ортиқ оқсоқол деганининг жувозини ҳайдар, бола унинг укаси, оти Кулала экаи. Кулала Қоратегиндан беш яшарлигида келган, жувозхонада катта бўлган, авваллари акаси билан кўчама-кўча юриб ёғ, кунжут ҳолва сотган, кейин бир темирчида дамкаш бўлган экаи. Акаси: «Кулалага ҳувар ўргатниг менга бошқа парса керакмас», деди. Шундай бўлса ҳам дадам унга ойлик тайпи қилди. Кулала суюниб дами қўлимдан олди. Лекин бундан хурсанд бўлганим йўқ: яна уйда бўламан, аям яна уришиб, баъзан йиғламсираб мени ганга солмоқчи бўлади. Мен энди «индамас» деган таънадан қутулиш учун одамдан, ҳатто аямдан ҳам мумкин қадар қочадиган бўлиб қолдим. Бу ҳол ота-онамни катта ташвишга солиб қўйди. Аям кўп йиғлаб безор қилганидан кейин дадам мени ўша Учармахсумга элтиб ўқитди. Махсум менга хўп дам солганидан кейин тулугидан ялатди. Шундан кейин яна ҳам индамас бўлиб қолдим, бир сўз айтмоқчи бўлсам, бундан кейин нима дейишимни ўйлаб, бор сўзни ҳам унутар эдим.

«ЗИНГЕР»ЛИ БОЯ

Бир куни Кулала дўкондан ҳаллослаганича келиб: «Она, етти ярим танга пул берармишсиз, уста акам «Зингер» оладилар» деди. Аям «Зингер» нима эканини суриштирмай уйга кириб, латтага ўралган бир ҳовуч тапга-чақа олиб чиқди, ўз пул санашни билмагани учун Кулалага тутди. Кулаланинг ҳовлиқишида «Зингер» қизиқ парса бўлса керак, деган хаёлда унинг кетидан чопдим.

Чорраҳанинг дўконимизга қарши бурчагида айвонлик кўк дўкон бўлиб, буни «лапка» дейишарди. Бу лапканинг олдига тумонат одам йиғилган, айвонга қўйилган сандал устида қоп-қора, қўнғизга ўхшаган, лекин уёқ-буёғи ялтироқ бир парса турар эди. Ҳамма унга ҳайрат ва шубҳа, хавотирлик ва мароқ билан қарар, журъат қилган кишилар унга кўрсаткич бармоғини секин тегизиб, аста-аста чертиб кўрар эди. Лапкадан шаҳарлик, қайтарма ёқа камзул кийган бир киши дадамни эргаштириб чиқди. Кулала бир ирғиб айвонга чиқди-да, қўли-

даги пулни дадамга узатди. Дадам пулни олиб бояги кишига берди. У киши сандалнинг бир чеккасига ўтириб, тиззасида бир нималар ёзди.

Говур, ҳар хил гап.

— Шапка тикадиган машина!

— Вой пангвош-эй, пошшолик гўсхўрмас, шапка тикадиган машинани қўлингга бериб қўймайди!

— Итёқа қўйлак, бўғма камзул тикадиган машина!

— Тўғри, қулогини бурсанг бас, газламаси ҳам ичида!

Шаҳарлик киши тиззасига қўйиб ёзган қоғозини дадамга берди-да, сандалнинг устида турган ранг-баранг қийқимлардан бир нечтасини олиб машинада бир-бирига улади, тиккани қанчалик пишиқ эканини кўрсатиш учун қийқимларни бир-биридан узмоқчи бўлди. Қуроқ йиртилдию чокидан сўкилмади. Одамлар. «Уҳа!» деб юборишди. Кимдир яқинроқ бориб:

— Қойилман! Айил тикса ҳам бўладими?— деб сўради.

— Бўлади, тўқим ямаса ҳам бўлади!— деди шаҳарлик киши, кейин халойиққа юзланиб, машина қандай савдо бўлганини айтиб берди.

Машинанинг баҳоси қирқ саккиз танга, учидан етти ярим танга нақд тўланса, олти ой муҳлат билан насияга берилар экан.

Дадам машинани кўтариб, пастда турган Кулалага узатди. Шу дамгача тек турган халойиқ бирдан гуриллади. Одамлар бир-бирини туртиб, итариб олга, энди машинани эмас, дадани кўргани интилар, унга биров ҳайрат, биров ҳасад, биров ҳавас билан қарар эди. Кулала машинани елкасига қўйди, икковимиз ёзиллаганимизча уйга кетдик. Орқамиздан болалар дув эргашди.

Темирчи устанинг «Зингер» олганлиги дарров доврўқ бўлиб кетди. Уша замониёқ шу атрофдаги хотин-халаж уйимизга ёпирилиб киришди. Буларнинг ичда индамаслигим учун менга таъзир бермоқчи бўлган семиз хотин ҳам бор эди. «Зингер»ни билар экан, эски дастурхондан менга бирпасда қўйлак тикиб берди. Мен ҳаммани ҳайратга солган қўйлакни кийиб дарров кўчага чиқдим. Атрофимда болалар чуғурлашар, келгинди эканимни ҳам унутиб, ҳаммаси: «Зингерингни битта кўрсат», деб ялинар эди. Мен болаларнинг ялинганидан ўзимда йўқ суюниб чопқиллаганимча уйга кирдим ва қалдирғочдай чуғурлаб, аямга қайта-қайта:

— Болалар, зингерингни кўрсат, дейишаётипти,— дедим.

Аямга «Зингер»ни ўргатаётган семиз хотин ялт этиб менга қаради.

— Вой, тилинг чиқиб қолпти-ку!— деди.

Аям ҳам ҳайрон бўлди, кейин суюндн.

— Махсум поччамнинг нафасларидан ўргнлай, ўша кишига ўқитган эдик,— деди.

Уялиб кетдим. Кўйлагимни ечиб қўйдим. Анчадан кейин кўчага чиқдим. Болалар тарқаб кетишибди.

Бир-икки кундан кейин «Қайқувотлик Нодирхон тўра ҳам «Зингер» олипти», деган хабарни эшигдик.

Уёқда Нодирхон тўра, буёқда уста Абдуқаҳҳор!.

Сал кунда дадам оғизга тушиб кетди. Дадам маҳаллада «Зингерли бой» деб ном чиқарди, мен бунн болалардан ҳам эшитдим.

Бироқ бу хурсандчилик узоққа бормади. Кулала бир кунн «Зингерли бой шайтон арапа мниб одам ўлдирган», деган гапни топиб келди. Шундан кейин гап чиқарверди. Аям ҳам ҳар кунн кечқурун дадамнинг келишига бир дилсиёҳлик топиб қўяр эди: «Намоз ўқимайди», «маҳаллага келганидан бери бирон марта ис чиқаргани йўқ», «маҳаллага қўшилмайди», «Зингер» олгунича ҳирсдай бўлиб қолган ўғлининг қўлини ҳалолласа бўлмайдимми?..»

Ота-онам катта ташвишга тушиб қолди. Аям йиглар, дадам ичидан қиринди ўтса ҳам унга таскин-тасалли берар эди. Дадамнинг айтишига қараганда, Олим бува энди опасининг хунини даъво қилмайди, чунки ўзи «худонинг иродаси» деган. Лекин бошқа гапларда жон бор эди. Ота-онам буларнинг ҳаммасини мени суннатга ётқизиш билан босмоқчи бўлди. Янаги ҳафта бир пуд гуруч дамлаб мени суннатга ётқизишди. Ота-онам бунчалигини кўтмаган бўлса керак, имом бошлиқ бутун маҳалла йўйга кирганда «хайрият» дейишди. Ош устида «Зингер»дан гап очилганда маҳалламизнинг имоми «Зингер» тиккан кийим намозликка ярамайди», дебди.

Дадам «Зингер»ни эски қопга ўраб тандирнинг тагига тикиб қўйди, бомдод, шом ва хуфтон намозини маҳитга чиқиб ўқийдиган бўлди.

Шу билан тинчиб қолган эдик, яна ташвиш чиқиб қолди.

Бир кечаси саҳарга яқин Улмасой йиғлаганда аям уйғониб қараса, йўлакни тўсиб осилган шолчанинги олдида шолдай бўлиб бир киши турганмиш, аямнинг уйғонганини кўриб девордан ошиб кетибди. Яна бир кунн эрталаб қарасак, тутининг остига девордан иккита гувалак кўчиб тушибди. Уйимизда ўғрининг қўлига илингу-

дек ҳеч нарса бўлмаса ҳам жуда ваҳима бўлиб кетди. Бир-икки кеча дадам болта кўтариб ҳовлини айланиб юрди.

— Катта бойларни пошшолик қўриқлайди, — деди дадам, — Мироқил пахтафурушининг уйини ўғри босганда элликбошидан тортиб мингбошигача хода ютган, бу ёғи шаҳардан терговчилар келган эди. Чакана «Зингерли бой»ни чакана ўғри босса ким узатган оёғини йиғади?

Дадам қаёқдандир каттакон, мен зўрга кўтарадиган қора тўппонча топиб келди; тўппонча бузуқ бўлса керак, кечаси эшик ва дарчани зич ёпиб, чироқда тузатди, зигир ёғи билан мойлади, кечалари бошига қўйиб ётадиган бўлди. Аям ўғридан ҳам кўра тўппончамиз борлигини биров билиб қолшидан қўрқар, унинг номини айтиш керак бўлиб қолса, «тўппонча» эмас, «мошина-қўшиқ» дер эди. Дадам бир куни аямни уришиб берди:

— Унақа демагин, тагин «мошина-қўшиқ» ҳам олипти, деган гап чиқмасни!

Ҳар нечук «Зингер» туфайли болалар орасида обрў-йим ошиб кетди, болаларнинг ўйинига қўшиладиган, ўшалар қатори чуғурлаб, шовқин солиб югурадиган бўлдим.

Бироқ, Яйпандан Қўқонга кўчадиган бўлиб қолдик.

Анжир хазон бўлай деганда Қўқондан амаким келди. Амакимни илгарини кўрганам эсимда йўқ, у киши дадамдай чўққисоқол бўлса ҳам унга қараганда новчароқ, барваста бўлиб, кўрсаткич бармоғини дам-бадам бурнининг ёнидан юқорига суриб димоғини тортиб қўядиган одати бор экан.

Амаким уста Абдураҳмон қизи Савринисовни ўз қўлида ўсган шогирди Азимга бермоқчи, бу ерга келишдан мақсади Яйпан бозоридан арзонроқ гуруч ва зигир ёғи олиш ва шу билан бирга Гирмон билан уруш бошланганини айтиб, бизни шаҳарга кўчгани даъват қилиш экан.

Уруш бошланганига бир ярим ойча бўлибди. Буни амакимнинг ўзи ҳам ўтган жума куни эшитибди: элликбоши жума намозидан чиққан одамларни тўхтатиб: «Бекорчи темир-терсақларнинг бўлса мачитга келтириб ташланглар, пошшоликка керак», дебди. Амаким секин: «Пошшолик буни нима қилади, мулча назарини даст бўлмаса?» деб сўраса, элликбоши «Гирмон билан уруш бошланиб қолди, темир-терсақдан ўқ ясалади», деб жавоб берибди.

Биз уруш нима эканини билмасак ҳам амакимнинг: «Ҳаммамиз бир жойда бўлайлик», деганидан кўнглимизга гулгула тушди.

Дадам эртасига бозор кунн амакимга керакли парса-ларни олиб берди. Амаким шу кунн кечки пайт Қўқонга жўнар олдида аямга тайинлади:

— Тўйда ўзинг хизмат қилмасанг бўлмайди, овсинг тамом бўлган... Шошилшимнинг боиси ҳам шу, бечора қизининг тўйини кўриб ўлсин,— деди.

Аям ҳаммадан ҳам «Зингер» даҳмазасидан қутулишига хурсанд эди.

Янаги ҳафтанинг ўрталарида бутун рўзғор ва дўконимизнинг асбоб-ускунасини битта аравага ортиб Қўқонга жўнадик.

ХУР ҚИЗ

Қўқонга туш маҳалида кириб келдик. Кўчаларда одам кўп, худди Яйпаннинг бозор кунига, йўқ, ҳайитга ўхшайди. Жаигур-жуигур извошлар, арава, гумбур соявон аралар кўп, онда-сонда эшак ёки одам қўшилган эшак аралар ҳам кўриниб қолади. Кўчанинг икки бети тўла лавка, дўкон; темирчилар, мисгарлар тарақлатгани-тарақлатган. Ясаниб наъма чалиб кетаётган бир болаш кўриб қолдим. Бир жойга келганимизда худди азага келган бир ҳовли хотин бараварига уввос тортиб йиғлагандай ваҳимали бир товуш эшитилди. Мен ҳайрон бўлиб қолган эдим, дадам; «Қўрқма, зовут, Миррабийбойнинг зовути, одам чақиряпти», деди.

Амакимнинг ҳовлиси Қипчоқариқ деган маҳаллада, толларнинг остига кўмилган анҳор бўйидаги пастқам ҳовлилардан бири экан. Ярмин каттакон тол қоплаб ётган ҳовлида бизни бошдан-оёқ оппоқ кийинган бир кампир билан озғин, ранги заҳил, лекин қоши-кўзи қопқора, сариқ кўйлак ва қизил желетка кийган бир қиз қарши олишди. Кампир даданинг опаси, қиз амакимнинг қизи Савринисо экан. Кампир даданин қучоқлади. Қиз аямнинг кўксига бошини қўйиб йиғлади, кейин юз-кўзини артиб мени қучоқлади, ўпди. Иккови бизни тандир ва ўчоқ қурилган бостирмага, ундан қоронгироқ уйга бошлаб киришди. Бу уйда амакимнинг оғир бетоб хотини ётган экан. Бетоб олиб чўп бўлиб кетган, чақчайиб турган кўзларидан одам қўрқар эди. Савринисо мени ҳовлига олиб чиқди, рўнарадаги янги уйнинг эканасига ўтқазиб гапга солди, желеткасининг чўнтагидан иккита парварда олиб берди, кейин: «Ҳозир Гаффоржон мактабдан келади, бирга ўйнайсиз», деди-ю, қайтиб кетди, анчадан кейин яна чиқди, қўлимга бир бўлак совунак ҳолва берди.

Шу орада Гаффоржон келиб қолди. Мен уни қўлидаги китобидан танидим. Гаффоржон менга қайрилиб ҳам қарамай, китобини сўрига улоқтирди-ю, бориб тоlining каллагидан бир нима олмоқчи бўлди. Савринисо бориб унинг қулоғига бир нима деди. Гаффоржон бағиллаб берди. Савринисо яна бир нима деган эди, Гаффоржон ерга ўтириб, оёқларини тилпирчилатиб йиғи бошлади. Савринисо меннинг олдимга қайтиб келди. Гаффоржон узоқ йиғлади, сидирғасига эмас, дам олиб-дам олиб, бирои нарсага алаҳсиб қолса, йиғлашни унутиб, яна эслаб йиғлар эди.

Уйдаи кампир чиқди, Гаффоржонни кўриб, худди бир кор-ҳол бўлгандай унинг олдига югуриб борди, бошини силаб гап сўради.

— Дадамин айтиб келгин, десам шунақа қилиб ўтирибди,— деди Савринисо.

Кампир бақириб берди.

— Қўшнинг боласини юборсанг бўлмайдини!— деди ва енгидан бир нималар олиб Гаффоржонга берди-да, алдаб-сулдаб кўчага чиқариб юборди.

Савринисо ҳовлига сув сепиб, сўрига жой қилди. Мен нима қилишимни билмай кўчага чиқдим. Муюлишдаги кўприк бошида болалар туришган экан, яқин бордим. Булар майдан ётсирашмади. Гаплашиб кетдик. Бироқ кўп ўтмай, булар менинг ҳар бир сўзимдан кула бошлади, бири «қишлоқи» деб қўйди. Мен, масалаи, «дўкан», «пон», «бола» деб ўрганганман, булар «дикон», «нуи», «бала» дейишар экан. Шундан кейин менга рўйхуш беришмади. Шунда Гаффоржондан: «Бу бола бизнинг қариндошимиз», деган гапини шуича кутдим, айтмади, болалар қаёққадир кетаётганда менга «юр» ҳам демали.

Қайтиб келдим. Амаким ҳам келибди. Савринисо ўчоқ бошида, бошқалар сўрида гаплашиб ўтиришган экан. Сўз тўй ҳақида бораётган эди.

— Онаси ҳам шунга илҳақ бўлиб кўз юмолмаяпти,— деди кампир нафаси титраб,— қачон олдига кирсам: «Тўй қачон, кўзим очилганида қизимнинг тўйини кўриб қолай», дейди. Ўзимнинг ҳам шартим кетиб, партим қолган... Вақтида одамларга ўтқазиб қўйганим бор, тўёнага ким нима олиб келишини билмасам ҳам, ҳар печук, умидим катта, ўз қўлим билан берганимни ўз қўлим билан олай...

Кечаси Савринисо онасининг ўзида, кампир билан амаким ва Гаффоржон янги уйда, биз ҳовлидаги сўрида ётдик. Ота-онам хийла вақтгача ширирлашиб ётишди.

— Савринисонинг Азимга ҳеч ҳам кўнгли йўқ экан,— деди аям,— боя сувхонада мени қучоқлаб зор-зор йиғладди.

Дадам аямни уришиб берди.

— Қизиқмисан ўзинг, дунёда қайси бир қиз кўнгли бўлганга тегишти? Қайси бир қиз кўнгли бўлмаганга тегмапти? Тушириндида йиғламасдан аравага чиққан келин борми?

Эртасига кечқурун иккала амамам келишди. Аям шуларнинг олдида амакимга сўз қотди:

— Савринисо ўн олтига энди тўлди, шу ишни бирон йил бўлса ҳам пайсалга солинса бўлмасмикан?— деди.

Бу гап дадамга ҳам маъқул тушди шекилли, сўзга оғиз ростлаганида амаким шовқин солиб берди:

— Ўзинг неча ёшда эрга теккансан?! Ун тўртда эдинг! Нима қиласан Саврини қаритиб!

Кампир минғиллади.

— Абдурахмон узил-кесил гапни айтиб қўйган, бу тўғрида бир нима дегани ҳеч кимга сўз қолгани йўқ!

Тўй келаси ойнинг саккизи, жума кунига тайинланди. Эртасига Савринисо йўлакда даданинг оёғига йиқилди, товуш чиқармай куюниб йиғлади. Дадам уни юпатди, «ҳамманинг ҳам бошида бор», деган гапларни айтди.

Мен бир кун Савринисонинг азоб-уқубатларига сабаб бўлаётган Азимни кўриш учун амакимнинг дўконига бордим. Азим мўйлаби энди сабза урган, пешонаси тор, кўзлари катта-катта, бўйи пастроқ бўлса ҳам ҳар елкасига тўрттадан одам сиғадиган бир йиғит бўлиб, даданинг айтишига қараганда, «босқончмисан босқончи, босқончи бошидан ошириб уришни Қўқонда шу расм қилган» экан. У дудуқ, хийлагина дудуқ бўлишига қарамай шўх, хушчақчақ, яхшигина аския ҳам қилар экан. Кулала аскияда енгилганида унинг дамини қайтариш учун: «Сиз менинг отимни айтганингизча онам яна битта Кулала туғадди» деб шахсига текканида, Азим хафа бўлиш ўрнига қотиб-қотиб кулди.

Амаким Яйшанга борганида бизга уй ижарага олиб қўйишни ваъда қилган эди, олиб қўймабди. Шунинг учун уй топилгунча, балки тўй ўтгунча биз шу ерда турадиган, дадам ўзи дўкон очгунча амакимга қарашадиган бўлди. Бу орада мен сиқилиб қолдим; кўчага чиқиб болаларга қўшилолмайман; Гаффоржон мактабдан келганидан кейин қулоқни қоматга келтириб пуқул пай пуфлайди, чалолмайди, фақат пуфлайди, бундай зерик-

са, кўчанинг у юзпадаги ботқоққа бариб бақа ўлдирали. Менга эътибор қиладиган, қўли текканда сўз қотадиган бирдан-бир одам Савринисо бўлиб қолди.

Савринисо бир куни кампирдан жавоб сўраб мени Кўмир бозорида турадиган кичик аммамнинг уйига олиб борди. Аммам қизи Мукаррам икковимизнинг қўлимизга пул бериб, роҳатижон егани яқин Фишткўприкка юборди. Фишткўприк Кўмир бозоридан анча нарида экан. Биз Кўмир бозорида қанорларда кўмир ортилган туяларни, ундан нари ҳар хил ялғироқ нарсаларга тўла боқ-қоллик дўконларини томоша қилиб бордик; Фишткўприкнинг икки томонида заранг коса тутиб тиланаётган пес-моховлар, олдига майда тош уйиб ром очаётган фолбилларни оралаб, кўприкнинг у томонига ўтдик. Янги дўконда ўтирган жиккаккина чол олдидаги музун қириб ликончаларга солди-да, устига қошиқча билан шинни оқизиб қўлимизга берди. Роҳатижонни қошиқчанинг учидан олиб узоқ едик.

Қайтдик. Келиб қарасам, Савринисо йнглайвериб шишиб кетибди, лекин йнглаганини билдирмаслик учун мени гапга солди, икки гапнинг бирида кулар эди.

Эртасига иккала аммам келишди, кампир учови узоқ гаплашганидан кейин паранжи ёпиниб қаёққадир кетишди. Иккала аммам нима учун келганини, кампир учови қаёққа борганини шу куни кечаси аяминг дадамга айтган гапларидан билдим: учови шу маҳаллалик Банди эшонга бориб илму амал қилдиришибди. Савринисонин Азимга иситтиришибди. Шундан кейин, биллишмича, Савринисо кампирнинг зиқнови билан, жўмрагига пахта тикилган сопол обдастадан сув ичадиган, фақат кампирнинг қўлидангина овқат ейдиган, амал кўмилган кўча эшиги остонасидан нари ҳатламайдиган бўлди.

Тўй куни яқинлаша бошлади. Савринисо нуқул мени қучоқлаб товуш чиқармай йнғлар эди.

Янги ой чиқди. Сешанбадан бошлаб Ғаффоржон икковимиз узоқ-яқиндаги қариндошларимиз, таниш-билишларимизни тўйга хабар қила бошладик, катта аммамизни айтгани Ойимқишлоққа бордик. Аммамиз бир дўппи ёнғоқ берди. Ёнғоқни Ғаффоржон икковимиз бўлишиб олдик. Мен ўз тегишимни келтириб Савринисога бердим. Савринисо юз-кўзимдан ўнди, катта уйнинг зинасига ўтириб, амиркон ковушини ечди-ю, пошпаси билан ёнғоқни чақиб, биттасини ўзи еса, иккитасини менинг оғзимга солди. Ёнғоқ тамом бўлганидан кейин Савринисо бошимни тиззасига олиб, силаб бир куй мақомига тебра-

ниб ўтирди. Чаккамга бир томчи илиқ ёш томди. Стап-цпяда паровозлар бир-бирига навбат бермай қичқираб эди. Савринисо ўйчан, лекин беяхтиёр товуш чиқариб гапира бошлади:

— Поезд мени чақиряпти.. Чақир! Қаттиқроқ чақир, борама! Мени узоқ-узоқ юртларга олиб кет!

Қаёқдандир пайдо бўлган амакимнинг бақирган товуши эшитилди.

— Қаёққа олиб кетади!— деди ва Савринисога томон отилди.

Мен арабга қочиб қолдим. Амаким даҳшат ичида ўзини уйга урган Савринисонинг кетидан отилиб кирди. Савринисонинг аввал «Дадажон!» деган чиққиринги, кейин мушукдай вағиллагани, ниҳоят, инграгани эшитилди-ю, жим бўлиб қолди. Бу жимликда кампирнинг товуши эшитилди.

— Ҳой, болам, Абдурахмон, эвида! Пўписса қилгани, қўрқитгани, наинки шунақа урсанг!

Мен деразанинг олдида дағ-дағ титраб турардим. Қоронғи уйдан аям чиқди, меннинг ранг-қутим ўчганини кўриб югуриб келди, қумғовдан сув олиб юзимга сепди, гап сўради. Мен жавоб беришга улгурмай ичкаридан амаким чиқди ва онамга «кир» деб ишора қилди-ю, оёғидан тушиб қолган бир пой ковушунини кийиб кўчага чиқиб кетди.

Онамнинг кетидан уйга кирдим. Савринисо тахмонинг олдида мукка тушиб ўзини билмай ётар эди. Аям тахмондан кўрпа тортиб туширди, жой солди, қисқа-қисқа нафас олаётган Савринисонини кўтариб ётқизди. Аям кўтарганда Савринисо эшитилар-эшитилмас ингради.

— Ваҳима қилма, ўлмайди, кечгача тузалиб қолади,— деди кампир бошидан тушиб кетаётган рўмолини пешонасига суриб.— Овсинингга айтмай қўя қол!..

Кампир чиқиб кетди.

Савринисо кечгача ҳам ўзига келмади, аксинча, ҳисама чиқарди. Аям унинг ёнидан жилмади. Мен гоҳ деразадан қарайман, гоҳ эшикка бош тикаман, Савринисо кўзини очишини, мени чақиршини кутаман, уйдан ҳам кўра бирдан: «Ва-а, ҳаммаларингни алдаган эдим» деб ўридан туриб кетишини хоҳлар эдим.

Шомдан кейин дадам билан амаким келишди. Дадам Савринисонинг ёнида бирпас ўтирганда кейин елкасига секин туртди. Савринисо кўзларини хиёл очди, лекин осма чироқнинг хира шуъласида дадамни танима-

ди, синчиклаб қарашга дармони етмади шекилли, кўзини яна юмди. Дадам ташқарига чиқди. Эшик олдида қилмишига ўқиниб, бошини қуйи солиб турган амаким имо билан: «Қалай?» деб сўради. Дадам индамай эниадан тушиб кетди.

Ярим кечага бориб Савринисо оғирлашиб қолди. Ҳеч ким, ҳатто кампир ҳам кечаси билан кўз юммади. Воқеадан ва ҳозирги аҳволдан Савринисонинг онаси хабардор бўлиб қолмасини учун ҳамма оёқ учида юрар, шивирлаб гаплашар эди. Саҳарга яқин амаким она-боланинг қўшмозор бўлишидан кўрқди шекилли, хотинини бир баҳона билан қўшнисини — яқинда қаёқ қилган Абдураззоқ ямоқчининг уйига элтиб кўйди. Савринисо ўсал экан шекилли, дадам чуқур хўрсиниб аямга: «Бечора тугаб боряпти, кўзларини кўрдигими, дунёга тўймаётти», деди.

Савринисо ўша маҳалда узилган экан.

Ўлик ювилиб тобутга солингандан кейин азага келган хогинлар орасида: «Қизнинг ўнг биқини моматалоқ бўлиб ётипти, зарб еган экан» деган гап ўрмалаб қолди. Буни фаҳмлаган фаҳмлади-ю, фаҳмламаган фаҳламади, ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолаверди.

Тобут кўтарилганда амаким икки-уч қалқиди-ю чалқанчасига кетди. Одамлар уин уйига олиб кириб ётқизишди. Амаким шу ётганича Савринисонинг еттисига ҳам, йигирмасига ҳам туролмади.

Савринисо дафн қилиниб, икки кун ўтгач, онасини Абдураззоқ ямоқчининг уйдан олиб чиқишди. Кампир йиғлаб туриб худонинг иродасини, пешона, тақдирини азал ҳақидаги узундан-узун даромаддан кейин Савринисо тўсатдан қаёқ қилганини унга айтди.

Терн-ю, суякдан иборат бўлиб қолган бемор кўзларини катга очди, оппоқ тилини зўрға чиқариб, қонсиз лабларини ялаган бўлди, кўзларини яна юмди, киприкларини ялтиради. Унинг куйгани, йиғлагани, фарёд чеккани шу, бундан ортиққа мадори йўқ эди.

Ўзини билмай ётган беморга кампир тасалли берган бўлди.

— Бола бечора қиз кетди, у дунёда ҳурларга қўшилиб кетади...

Қуллар ўтган сайин бу хонадонга яна бир мусибат қора кўланка сола бошлади: ювғучининг гапни аста-секин ўрмалаб, миришабошнинг қулоғига етадиганга ўхшаб қолди. Мен буни дадамнинг уста Ҳомиджонга айтган гапларидан билиб қолдим:

— Бу гап миршаббошининг қулоғига стса ёмон бўлади, ўриснинг зақуни қаттиқ. Яйпаида бир қассобии арава уриб ўлдирганида Қўқондан йигирматача терговчи борди, икки кун ўликни жойидан жилдиргани қўймади, бутун бозорбоши уч ҳафта сўроқ берди.

Уста Ҳомиджон ваҳмак одам экан, бу гапни эшитгач, чўчиган хўроздай бўйинии чўзиб, оғир-оғир киприк қоқди. Дадам иккови ҳамон оғир ётган амакимга сир бермай кўчага чиқади, уйга кирэди, шивирлашади... Уста Юнус, уста Ароқул деганлар келишди. Узоқ маслаҳат қилишди. Кампир буларнинг ҳеч биридан қочмаса керак, ганга аралашиб, ҳеч кимга сўз навбати бермасди:

— Олдини оламан деб исини чиқариб қўйманглар, худо хоҳласа, бу гап маҳалладан ташқарига чиқмайди, маҳаллада ўғлимнинг душмани йўқ...

Шундай бўлса ҳам булар, чамамда, закон биладиган бирон одамнинг таскин-тасаллисига муқтож эди. Шундай одам маҳалланинг ўзидан чиқиб қолди. Темирбой боққол деган бундан уч йил бурун биров билан законлашиб саёзгача¹ борган экан. Уста Ҳомиджон шу одамнинг қўйнига қўл солиб кўрибди. Бу одам воқеадан, дадамлар тортаётган ташвншдан хабардор экан, гапни кўпайтирмай: «Даъвогар бўлмаса кимнинг ким билан иши бор?» депти.

Бу борада даъвогар йўқ эди.

Савринисоннинг қирқи ўтгандан кейин Азим дудуқ йўқолиб қолди. Қилирилмаган жой қолмади. Уша куни биров уни Шалдирамоқда ғалтакарава суриб кетаётганини кўрибди. Ғалтакаравада гуллик қора лас кўрпа, қизил лўлаболиш, яна аллаиммалар бор экан. Кўрган киши: «Йўл бўлсин, Азимбой» деса, Азим: «Ойим ўттиз бўлди», деган эмиш.

Бутун ҳовлини тўлдириб турган Савринисо экан, ҳаммаёқ ҳувуллаб қолди. Савринисонинг зинада ўтириб амиркон ковушнинг пошнаси билан ёнғоқ чаққани, тахмоннинг олдида мукка тушиб ётгани, одамларнинг елкасида лапанлаган тобут кўз ўнгимдан сира кетмас эди.

Бир кун шом пайтида анҳорнинг кўпригидан оёғини осилтириб жимгина ўтирган эдим, ёнимга Ғаффоржон келиб ўтирди.

¹ Саёз — судьялар съезди.

— Бир йили дадам мени Шоҳимардонга олиб борган эди. Шоҳимардоннинг йўлида битта тоғ бор, шу ердан ўтишда «Қирқ қизлар-у!» деб чақирсанг тоғнинг ич-ичидаги ҳур қизлар «ҳувв» деб жавоб беришади. Савринисо опам шу ҳур қизларга қўшилиб кетди. Катта энам шунақа деяптилар. Шоҳимардонга борамиз. Дадам олиб боради.

Кошки эди ўша тоққа мен ҳам борсам, бор товушим билан ҳур қизларни чақирсам, ҳур қизлар, шуларнинг ичида Савринисонинг ҳам «ҳувв» деган товушини эшитсам...

Амаким бир оз ўнглагандан кейин дадам аямнинг кўз ёшларига раҳм қилиб шу маҳалладан ҳовли топди. Бунга жуда суюндим, чунки бу ерда амакимнинг кўзларидан, соқоли, қоп-қора қўллари, ҳатто жағи узилган ковушидан ҳам қўрқар эдим.

Биз Оқ домла деганининг ташқисига кўчадиган бўлдик. Ҳали дармонга кирмаган амаким ва унинг бемор хотинига аям қатнаб. Абдураззоқ ямоқчининг дастёр бўлиб қолган қизи Омина донмий туриб қарайдиган бўлди.

ХУДО

Оқ домланинг ташқиси бир вақтлар ташқи бўлиб, кейинчалик ҳовлисининг ярмидан кўпини янги меҳмонхона эгаллагани, уй бузилиб, ўрнига жувозхона солинадиган бўлгани учун қаровсиз қолган, ҳозир жиннихона қилиб қўйилган, домла шу ерда жинниларни ўқиб тузатар экан.

Оқ домла пешонаси, кўз остлари, бир чеккаси ва бутун бўлини оппоқ пес, бироқ нафасидан жинни шифо топадиган бўлгани учун халқ Пес домла дегани оғзи бормай, Оқ домла деркан. Биз кўчиб келадиган бўлганимиздан кейин уйнинг олдидаги харига залжирбанд қилиб қўйилган икки жинни янги отхонага олиб чиқилди.

Дадам уйнинг шикаст-рехтини тузатди, ҳовлини янтоқ ва қора шўрадан тозалади.

Кўчиб келган кунимиз эртасига эрталаб отхона томондан ғалати бир ўкирик эшитилди. Дадам ишга кетган эди, аямнинг ҳайҳайлашига қарамасдан югуриб йўлакка чиқдим. Отхонанинг олдида норғул бир йигит устунга боғлаб қўйилган икки жиннинг гаврои билан

навбатма-навбат урмоқда, домла эса кичкина гиламчада чўккалаб, бошини қуйи солганича дуо мақомига тебраниб, ҳар замон-ҳар замонда жиниларга дам солмоқда эди. Жиниларнинг бири йигитга орқасини бериб жим, ҳатто гаврон тушганда ҳам сескаимасдан тахт турибди, иккинчиси эса ҳар гаврон тушганда туядай ўқираётибди. Гаврон сийиб тамом бўлгандан кейин домла юзига фотиҳа тортиб ўрнидан турди ва гиламчасини қоқиб қўлтиғига қистирди-да, битта-битта қаддам босиб уйга кириб кетди. Маълум бўлишича, домла ҳар кун бомдоддан қайтганда жиниларни мана шу хилда урдириб ўқир экан.

Қайрилиб қарасам орқамда ранг-қути ўчган аям турибди. Аям кечқурун дадамга воқеани айтиб: «Бу ердан кўчамиз», деб туриб олди.

Бошқа ҳовли ҳадеганда топилавермади. Қўқоннинг бўри бўлиб улийдиган ва мушук бўлиб вағиллайдиган куз шамол бошлашиб кетди. Уйимизнинг олдида айвон бўлмагани учун эшик сал очилса шамол уйни кўтариб кетгудай бўлар эди.

Жиниларнинг дод-фарёди, жинилардан кўчалган жин ваҳимаси устига яна уйнинг бу қадар ноқулайлиги қўшилган бўлса ҳам, аям бошқа ҳовлига кўчишдан айнаиб қолди, дадамга: «Майли, қишни шу ерда чиқарайлик, уёғи худо пошшо», деди; «Дадамга айт, кўчмаймиз, шу ер яхши», деган мазмунда менга ҳам гап ўргатди. Кейин билсам, амакимнинг уйда хизмат қиладиган одам бўлмагани учун кампир бизникида турмоқчи, бунга ҳозир уйимизнинг торлиги ва ноқулайлиги монелик қилиб турган экан.

Биринчи қор учқунлаб турганда шу маҳаллалик Муқим бува деганининг ташқисига кўчдик. Катта йўл бўйи, узун йўлакнинг ўнг томонидаги ҳовличанинг бирёғи — қоронги ва пачақ бўз дўқони, бирёғи — меҳмонхона. Дадам ҳовличанинг ярмидан икки томонга иккита устун ўрнатиб, чий тортиб қўйди.

Муқим бува тўзғоқдай оппоқ, дўқонига саҳарда кириб кетганича кун бўйи, баъзан кечалари ҳам шилиқ-қа-шиқ, шилиққа-шиқ бўз тўқийди, баъзан: «Худого шукур!» деган товуши эшитилиб қоларди. Унинг хотини — ўзига ўхшаган оппоқ Тўхта хола кўчиб келган куними ош қилиб йўқлаб кирди. У ҳам мусофирни «худо қилган бахти қора» деб билар экан. Унинг сўзига қараганда, кишининг мусофиратда тўккан кўз ёшлари охиратда этагига дуру гавҳар бўлиб тушар экан.

Тўхта хола ҳам фарзанд доғини кўл кўрган, етти қиз, тўрт ўғлидан фақат иккита қиз қолган, бири Тўхлимерганга, бири Авғонбоққа тушган экан. Тўхта холанинг мусофирга шафқатидан ҳам кўра фарзанд доғини кўл тортганлиги уни аямга яқин қилиб қўйди. Шундай бўлса ҳам Тўхта хола уйимизга кам кирар, куни бўйи ва кечалари ҳам чарх йиғирар эди, чилла кириб, совуқ заптига олганда, кампир «темирчининг арча кўмиридан бозиллаб турган сандал»ига исиниб олган кўпроқ кирадиган бўлди.

Бир кечаси амаким икки хуфтон кечроқ Гаффоржонни олиб келди ва хўрсиниб, ҳамма кутиб турган гапни айтди: «Худо омонатини олди», деди. Дадам иккови чиқиб кетди. Гаффоржон онасининг ўлганини пайқамagan экан, ётиб ухлади. Эрталаб азахонага аям ҳам кетди. Мен унинг боришини сира истамасдим, амаким кўз ўнгимдан кетмас эди.

Тушга яқин дадам бизга овқат келтириб берди, кечқурун кампирни олиб келди; кампир касал экан, сандалнинг четидан жой қилиб берди-ю, яна кетди.

Эрта ётдик. Кампир сандал кўрпани ўзининг устига тортди. Гаффоржон икковимизга жой солдим. Ухлаб қолдик. Бир маҳал Гаффоржон уйғониб сув сўради. Қоронғида кампирнинг вағиллаган товуши эшитилди: «Ўл! Оғзингни очиб ёт, чапқонинг босилади!» деди. Мен етимга раҳмим келиб, сув келтириб бердим.

Аям азахонада бир ҳафтадан ортиқроқ қолиб кетди, лекин ҳар куни пешинда кампирга ош қилиб берган келарди. Кампирнинг дўппидеккина қбзончаси бор экан, аям шунда ош дамларди. Ошни кампирнинг ўзи сузиб, бировга манзират ҳам қилмай, якка ўзи ерди. Мен-ку суқланадиган бола эмас, дадам бировининг қўлидан битта ёнроқ ҳам олдирмай ўстирган, лекин шунча эрка ва тантиқлиги билан Гаффоржон ҳам гашлик қилмас, афтидан, шунга кўниккан эди.

Шу-шу кампир билан Гаффоржон бизникида қолиб кетди.

Кампир ҳар куни, шомдан кейин Гаффоржон икковимизни кўчага чиқармай намозлик ва ҳар хил дуолар ўргатарди; гўр азоби, қиёмат, фаришталар, шайтон ва бошқа кўк жониворларидан гапирарди. Гаффоржон кўпинча эркалик, тантиқлик қилиб бу гапларга чандон қулоқ солмасди, лекин мен қулоқ солмагани кампирдан ҳайиқардим. Кампир айтган жониворларни сал кунда кўз олдимга келтирадиган бўлдим: фаришта —

каттакон парвона, ҳур — қанотли Савринисо, шайтон — туёқли, қаддаси хўрознинг тожиги ўхшаган одам, арвоҳ — юрадиган кафанли ўлик, жин — бир оёқли арвоҳ, алвасти — одамсимон қора ҳўкиз... Бир кечаси кампир худо нималарни қайси кунларда яратганини айтиб берди. Қайси кун нималарни яратгани эсимда қолмаса ҳам, кунлар ҳақида тасаввур қолди: шанба — парпаша паранжи рангида, якшанба — қорамтир қизил, душанба — кўк, сешанба — қоп-қора, чоршанба — кулраиғ, пайшанба — сариқ, жума — ҳаворанг.

Ғаффоржон сўфи Бадал эшоннинг хонақосида очилган жадид мактабида ўқир экан, онаси ўсал бўлгандан кейин дадаси мактабга юбормай қўйибди, онасининг йиғирмаси ўтгандан кейин мактабни кампир эсга солди. Зотан, амаким Ғаффоржонни мулла қилиш эмас, кампирнинг қулоғи ва жағини ярим кун бўлса ҳам тиңчиши учун мактабга берган экан.

Мактаб Галабоққолликда, бу ерга узоғи билан уч-тўрт юз қадам келса ҳам, Ғаффоржон ҳали бирон марта ҳам ўзи бориб келмаган, авваллари уни гоҳ Савринисо, гоҳ Азим олиб бориб олиб келаркан, энди бу вазифа менинг зиммамга тушди.

Ҳар кун эрталаб кампир вағиллайди, Ғаффоржонни, баъзан ҳаммамизни қарғайди. Ғаффоржон йиғи-сиги билан мактабга отланади, кўчага чиққандан то мактабига етгунимизча пай пуфлайди. Бир кун хонақо эшигидан кирганимизда Ғаффоржон қўлини орқасига қилиб ҳовлида айланиб юрган чўққисоқол. ипези чакмаи ва чақмоқи телпак кийган бир кишини кўриб тўхтади ва шивирлаб: «Домла, Абдуваҳоб домла, ҳозир мени уради», деди. Домла бизни кўрди, кўрсатғич бармоғи билан имлаб чақирди. Ғаффоржон ҳарчанд кўрқса ҳам югуриб борди. Домла мени ҳам чақирди. Мен ҳам бордим. Домла авзойидан Ғаффоржонни урадиган бўлса ҳам, бегона бола олдида ургиси келмади шекилли, урмасдан, нега кичикканини сўради, унинг онаси ўлганини эшитиб бошини силади, бир нималар деб кўнглини кўтарди. Ғаффоржон, калтак емаганига суюниб, югурганича ҳужралардан бирнга кириб кетди. Домла мени гапга солди. талаффузимдан қишлоқ боласи эканлигини билди шекилли, қайси қишлоқдан эканлигини сўради. Мен «кўчманчимиз» деёлмадим, қизариб кетдим шекилли, икки ёноғим ловиллаб кетди. Уялганимни кўриб домла бошқа гап сўрамади. Югурганимча хонақодан чиқиб кетдим. Пешинда Ғаффоржонни олиб кетгани

келганимда Гаффоржон домла менга нима деганини сўради, жавобимни эшитиб: «Домла қишлоқ болаларини яхши кўради, найманчаллик Мелибой деган болани пул олмай ўқитади», деди. Яна бир кунни ўша Мелибой деган болани ўз кўзим билан кўрдим: олача гуши тўп, қундузсиз телпак кийган бўлиққина бола экан. Кўп афсус қилдим, Абдуваҳоб домла гап сўраганда, фалон қишлоқданман десам, эҳтимол, мени ҳам мактабга олиб бепул ўқитар эди... Бироқ домлага яна рўпара бўлгани тортиндим. Қани энди мени ҳам эркантайиқ бўлсам, кўп гапирсам, беҳуда шўхликлар қилсаму кампир мендан безор бўлса, дадамга айтиб мактабга бердирса! Индамаслигим, қобиллигим коти элэн бўлди.

Бир кунни Гаффоржонни мактабга қўйиб келсам, аям ўчоқ бошида дам-бадам буринини этаги билан артиб, товуш чиқармай йиғлаб ўтирибди, кампир сандалининг четида дока рўмолини елка аралаш бошига ташлаб, худди кўршапалакка ўхшаб букчайиб, тез-тез тасбеҳ ўгираётибди. Кампир жуссасинга, ҳол-аҳволига буткул мос келмайдиган қаттиқ ва ваҳимали товуш билан опамга вағиллади.

— Тур, чиқиб қорни кура! Йиғлама деяпман, ҳув кўз ёшинг ўз бошингни есин!

Аям ўпкасини туттишга ҳаракат қилди:

— Қор тинсин, ундан кейин курарман...

Кампир яна вағиллади:

— Қор қачон тинишини — худонинг ишини қаёқдан биласан, арвак!

«Арвак» деганда меннинг кўз олдимга чўп-устихон, ранги оппоқ бола келар, аямнинг озғин ва ранги оппоқ экани хаёлимда ҳам йўқ эди, дарров қарадим, ҳақиқатан ҳам аям инҳоятда озғин ва ранги оппоқ экан.

Жанжал бир пиёла чойдан чиқибди. Амаким бундан бир ҳафта бурун кампирга қадогин фалон пуллик бир юмалоқ тоза фамил чой келтириб берган, кампир уни ёстиғининг тагида асраб ёлғиз ўзи ичиб юрган экан. Чой шу бугун тугабди. Кампир бу чойнинг мақтовини яна эшитиш, қандай чой ичиб юрганини, Абдурахмон Абдуқаҳҳорга қараганда меҳрибонроқ эканини айтиб, келиш олдида мақтанши учун шу чойдан аямга бир пиёла берибди ва ичиб бўлганидан кейин «Қалай?» деб сўрабди. Аям чойнинг хушбўйлигини таъмин кампирнинг ўзидан эшитган, бу мақтовга ўзидан ҳам бир илма

қўшиш мақсадида хушбўйлиги ва таъми устига қоринни ҳам тўйдирар экан, демоқчи бўлиб: «Худди бир коса гўжа ош ичкандай бўлдим» дебди, шундай депти-ю, кампирдан балога қолибди: «Ана сен безотсан, ана сен бунақа нарсаларни қаёқдан биласан, наинки, шундақ чойни гўжага ўхшатсанг!..» Шундан бошланган аямнинг рўзгор тутишига келиб тақалди:

— Сен болагинамнинг бирини иккита қиладиган хотин эмассан! Уйда барака йўқ! Шу замонда чирогнинг шишаси ёрилса ким дарров янгисини олдирди, қогоз ёпиштириб тутавермайсанми! Устигга хотин олиб бермасам мен ҳам юрган эканман! Қўйдирвора-ман!..

Имонсиз кампир укам Улмасой икковимизни ҳам қўшишига қўшди: «Сендан бўлган бола нима бўлар эди, итдан бўлган қурбонликка ярамайдн...» деди. Бўйнимга осилган тавқи лаънат — «келгинди», «кўчманчи», «мусофир» деган сўзлар ҳам бир бўлди-ю, кампирнинг бу гапи ҳам бир бўлди.

Шу ғалвадан кейин кампир пишириб ейиш, чайнаб ютиш мумкин бўлган ҳамма нарсани сандиққа солиб қулфлаб олди, ҳатто жўн чойни ҳам ёстигининг тагига қўйиб, керак бўлганда бир чимдим берадиган бўлди. Кампир ҳар ишдан бир ишкал топар, ҳар баҳона билан аямни уришар, қарғар, дадамга чақиб урдиради, дадам сўзига қулоқ солмаса: «Она рози — худо рози, хотин топилади, она топилмайди!» деб ўзи ҳам йиғлар эди.

Мен Гаффоржонни мактабга олиб борганимдан ва олиб келганимдан кейин ҳам куни мумкин қадар Тўхта холанинг уйида ўтказишга тиришар эдим. Тўхта хола олдимга жийда, ўрик ва бошқа топган-тутганини қўяр, гапга солар, баъзан қизиқ-қизиқ эртақлар айтиб берар эди. Мен унга жуда эл бўлиб қолдим, бир куни чархининг чармаги сениб қолганда, янги чармак ясаб бердим. Аям кампирнинг вағиллаши, қарғашидан парироқди туришимни хоҳласа керак, Тўхта холанинг уйида эканимда ҳеч қачон чақирмас эди.

Бир куни кечки пайт Жарбулоқдан аямнинг уч-тўрт йилдан бери кўришмаган акаси келди. Дадам ишдан келиб меҳмон билан кўришди-ю, уйда гўшт бўлмаса керак, Гаффоржон икковимизга уч мирп бериб, гўшг келтиргани буюрди. Кампир қараб турган экан, Гаффоржон икковимизни чақириб қўлимиздан пулни олди ва дадамни четга тортиб қўлини пахса қилди.

— Уч мирига берса ковушдай гўшт беради-да, нима қиласан гўштни, гўштсиз кичири қилиб қўяқолсин! Қатнқ билан еса кичири ҳам яхши бўлади,— деди.

Аям буни эшитиб қолди. Назаримда меҳмон ҳам эшитди. Кампир овқатгача ҳам, овқатдан кейин ҳам қовоғини очмади, ниҳоят, меҳмоннинг олдида бир дилсиёҳлик қилиш муддаосида бўлса керак, Гаффоржонни тергади.

— Гаффоржон, бугун мактабингда печа варақ китоб ўқидинг?

Гаффоржон ҳайрон бўлиб қолди.

— Варағ ўқиганимиз йўқ...

Кампир вағиллади.

— Варақ ўқимаган бўлсанг, нимани ўқидинг? Домланг ўқитадимми ўзи? Мустафонинг нечта тешиги бор?

Гаффоржон «Мустафо»нинг ёзилишини билса ҳам «тешигини» санамаган экан, билмади.

— Жадид шу-да, Мустафони ўқитмайди,— деди кампир ва жадидни одам деб ўйлар экан, қарғаб кетди.— Худоё оғзидан қони келсин! Мустафо кўр қилсин!..

Кампир шақиллар, Гаффоржон ҳўнграр эди. Ҳаммаининг дили сиёҳ бўлди.

Меҳмон кетди, аям йўлакка чиқиб йиғлади. Ётар маҳалида кампир қилмишига важ кўрсатган бўлди;

— Угай ака ҳеч қачон акалик қилмайди, сенга гап ўргатиб уйингин бузади. Бундан ташқари аканг юзида фариштаси йўқ одам экан!— деди.

Аям унинг гапларига гап қайтармади. Дадам ҳам индамади. Кампирга аямнинг: «Хўп, акам бундан кейин келмасин» демаганидан ҳам, дадамнинг индамагани кўпроқ алам қилди шекилли, шовқин солиб, «эрини миниб олган келиннинг дастидан» додлади ва аразлаб ўша заҳотиёқ амакимнинг уйига кетмоқчи бўлди. Дадам қўймади.

Дир кунни аям пайт пойлаб туриб дадамга йиғлади.

— Яна кўзимга қора эчки кўршияпти. Жиннихона бўлса ҳам Оқ домланинг ташқиси яхши эди, ҳар нечук домла, дуо, нису жинс йўламасди...

¹ Мустафо Муҳаммад пайгамбарнинг сифатларида бири бўлиб, эски араб алифбесида «Мстфи» шаклида ёзилар, ҳақиқатан олдинги тўрт ҳарфнинг «р» сингари тешиги бўлар эди. Кампир саводсиз бўлса ҳам бу сўзнинг ёзилишини кўрган, тешигини санаб ёдила сақлаган экан.

Дадам уни уришиб берди.

— Аҳмоқ бўлма, Оқ домланинг ўзи касал бўлиб ётган эмнш!— деди.

Мен суйган бандасига касаллик юборадиган, бола-ларни ўзи бериб ўзи оладиган, одамларга жонни омонат берадиган, бизни кўчманчи, келгинди, мусофир қилган ва қилиш-қилмиши одамларга ранж-алам етказишдан иборат бўлган худонинг шакл-шамойилни, афтангорни, сохт-сумбатни сира кўз олдимга келтиролмас эдим, бора-бора «худо» дейилганда бошига елка аралаш дока рўмол ташлаб, сандалнинг четида кўршапалакдай букчайиб ўтирадиган кампир кўз олдимга келадиган бўлди.

Бирёқда «она рози — худо рози», бирёқда аямнинг ноҳақдан тўкадиган кўз ёшлари, дадам икки ўт орасиди қолиб қийналса керак, дўконда иш жуда камлигидан нолишига қарамай кейинги вақтларда уйга ярим кечалари келадиган бўлди. Бир кечаси Гаффоржоннинг илжиқ-тантиқлигидан ва кампирнинг шағиллашидан безор бўлиб, совуқ ва қор ёғиб турганига қарамасдан кўчага чиқдим, амакимнинг дўконига бордим. Дўконнинг эшиги ёпиқ. Гиштлик мачит, Бойтакўприкдан келадиган таниш-билиш усталар ва уларнинг шогирдлари тутаб ёнаётган каттакон тўнка атрофига тизилишган, китобхонлик бўлмоқда эди. Китобни хира осмачироқ остида ўтирган дадам ўқимоқда эди. Менинг кириб бир чеккада ўтирганганимни ҳеч ким пайқамади. Дадам мулла эканини шунда билдим. Китоб ниҳоятда қизиқ, товламачи Далла деган бир хотиннинг қилмишлари ҳикоя қилдилар эди.

Китобхонлик тамом бўлгандан кейин булэр гаплашиб қолишди. Мен уйга бориб воқеани аямга айтдим. Аям дадамнинг мулла эканини билар экан. Уннинг айтишига қараганда, дадам китобни жуда яхши кўрар, камолни яхши кўрганидан тушига кирган, тушида Ҳасити Хизр бир китобдан бир-икки хат ўқитган, кейин ўша варақни йиртиб олиб дадамга егизган, шундан кейин дадам мулла бўлиб қолган экан. Далла ҳикоясидан эсимда қолганларини айтиб берган эдим, аям жуда ҳам қизиқиб қулоқ солди, кейин дадам келганда ўпкалади:

— Уйга бевақт келасиз десам жонингизнинг ҳузурини топиб олган экансиз-да...— деди.

Аям бу гапни шундай бир оҳангда айтдики, шу билан: «Онанг тўкадиган заҳарни битта ўзим ютиб ўти-

рибман», демоқчи эканини ҳатто мен ҳам фаҳмладим. Дадам ўзини фаҳламаганга солди.

— Диққатман, диққатман! Чилла ўтиб боряпти, ишнинг баракаси йўқ. Қишлоқ яхши эди,— деди.

Аямнинг жон-жаҳони ёришиб кетди.

— Уруш деб шаҳарга кўчган эдик, қани уруш? Қишлоққа кета қолайлик! Шаҳарда сувдан бошқа ҳамма нарсени сотиб оламиз, қишлоқда ундоқ эмас эди...

Бу гапдан кампир хабардор бўлиб ҳовлини бошига кўтарди, аямни юлмоқчи бўлди.

— Келин деганини худойи таоло она-болани бир-бирдан жудо қилишга яратган! Илму амал билан болани ўзинга қаратиб олгансан!

Кампир сулургининг устига ўтириб, шапалогини чапараста қилиб аямни хўп қаргади. Кампир ҳар сафар қарғиш-дуога қўл кўтарганида аям йиғлар, унинг қарғишлари дарров бизга тегадигандай чиққириб, Улмасой иккоенимнинг бағрига босар эди. Дадам ҳарчанд хуноб бўлса ҳам, онасига қарши бирон сўз айтмас эди.

Кунлар гурбат билан бошланиб гурбат билан тугар эди. Шу орада Улмасой касал бўлиб қолди-ю кўчнши тўғрисида бошқа гап очилмади. Кампирнинг жағи бир оз тийилди.

Боласининг касал бўлишидан юрак олдириб қолган аям нима қилишини, ўзини қаёққа уришини билмай, феъли тез бўлиб, дадамга, ҳатто кампирга ҳам шовқини соладиган бўлиб қолди. Кампир боланинг касал бўлишига бирдан-бир сабаб аямнинг «касофат»лиги деб билса ҳам қўшноч топтирди. Қўшноч келиб Улмасойни хипчин билан савалаб кўчирди, қора товуқ сўйиб қонлади. Банди эшон ҳар кунни саҳарда аврод ўқир экан, аям ҳар кунни саҳарлаб Улмасойни кўтариб авдорга борадиган бўлди; бир кунни қўлимга бир обдаста сув бериб, мени ҳам олиб борди.

Банди эшоннинг катта ҳовлиси лик тўла хотин-халаж. Совуқ бўлишига қарамай, ҳамма рўпара келган жойга ўтириб жимгина қулоқ солмоқда. Яримдан юқориси ойивандлик баланд айвоннинг дамида Банди эшон жуда ҳам ёқимли товуш билан аврод ўқимоқда эди. Тош ёришгандан кейин эшон авродни тугатиб фотиҳага қўл кўтарди. Ҳамма гуриллаб юзига фотиҳа тортиди. Шундан кейин ҳар ким топган-тутганини гавдалик бир кампирга тошпириб тарқалди.

Шу кунни кечга бориб Улмасой кўзини очди. Ҳамма-миз суяндики, Аям саҳарда Улмасойни кўтариб яна ав-

родга кетди. Мен Гаффоржонни мактабга қўйиб келдим у кампирнинг дод-фарёди устидан чиқдим: аям авроддан Улмасойнинг ўлигини олиб келибди.. Аям эшкннинг ёндорисига суяниб, икки қўллаб жағни ушлаганича тек турар, амаким унга бир нималар деб тасалли бермоқда эди.

Одам йиғилди, қавм-қариндошлар келишди. Пешинда маҳалла жойнамоз ёпилган замблин кўтариб кетишди.

Шу билан уйимиз худди қабристондай жимжит бўлди-қолди. Кампир, ҳатто Гаффоржоннинг ҳам товушн чиқмас эди.

Қиш чиқди. Деворларнинг қавагида қурбақалар қуриллаб, том ва деворларда мусичалар ҳу-ҳулаб қолди.

Қишлоққа кўчиш ҳақида аям бўлак оғиз очмаган бўлса ҳам, дадам шунинг ҳаракатида юрган экан шекилли, бир кун хушхабар топиб келди:

— Дунёда ҳали ҳам жаннати одам кўп, Қудашга кўчамиз, ҳовли-жой, дўкон ҳам тайёр, деди.

Амакимнинг қудашлик Тўрақул вофуруш¹ деган бир таниши бор экан, шу одам даданинг қишлоққа кўчиш нияти борлигини билиб: «Бизнинг Қудашга ҳам темирчи ярашади, кўчиб борадиган бўлсангиз йўлингизга пойандоз соламиз», дебди ва уй-жой, дўкон ваъда қилибди. Дадам Қудашга бориб уй ва дўконни кўриб келди.

Кўчишимиз аниқ бўлиб қолгандан кейин кампир Гаффоржонни олиб амакимнинг уйига кетди. Кўчишимиздан бир кун олдин аям икковимиз кампир билан хайрлашгани бордик. Кампир янги уйда ҳамон бошига елка аралаш дока рўмол ёпиниб, кўршапалакдай букчайиб ўтирган экан. Аям шод-хуррам бўлса ҳам синиқ товуш билан хайрлашди: «Биз билан кетмас экансизда», деди. Аям бу гапини тил учнда айтаётганини билиб турсам ҳам, «унақа дема», деган маънода секин биқинига туртдим.

Шундай қилиб ўрик гулини тўкканда Қўқондан Қудашга кўчдик.

ТЎРАҚУЛ ВОФУРУШ

Яйпан кўчалари кенг, лапкаси, отўйини бор, толларда бедана, кўча бўйи ва бозорбошидаги дўконларда

¹ Косилбларнинг молини кўтара оладиган савдогар,

каклик сайрайдиган обод қишлоқ эди. Қудаш кўчалари тор ва эгри-бугри, биронта дўкон бўлмаса ҳам кўзимга Яйпандан яхшироқ кўринди. Йўл бўйидаги деворсиз, девори қулаган, нураган боғлар, қнигир-қнийшпқ уйларни қучоқлаб ётган чорбоғлар қийғос гулга кирган, бутун қишлоқ каттакон боққа ўхшарди. Кулала юриб кетаётган араваннинг орқасидан сакраб тушди, йўл бўйидаги гулдан тушиб қизарган ўрикнинг шохини эгиб гўра олди, аравага етиб олиб гўрани ҳаммамизга улашди. Гўра чигитдан катта эмас эди, лекин еганимда ҳаммаёқни баҳор ҳиди тутиб кетди, бутун баҳорни шу чигитдаккина гўранинг ичига қамаб қўйилгандай туюлди.

Ҳамма далада бўлса керак, одам кўримайди. Ҳаммаёқ жимжит, фақат қушлар чуғурлайди, арава гижирлайди, от тап-туп қадам ташлайди, сўлиқ шиқирлайди. Каттакон қайрағоч остидаги чимкўприкдан ўтиб чапга қайрилдик, қумлоқ ариқ бўйидан бориб, ток чирмашиб чиққан, чумчуқлар чуқурлашиб қулоқни қоматга келтираётган қари терак остида тўхтадик.

Тўрақул вофурушнинг ҳовлиси бақатеракининг остидаги янги дарвоза, унинг ўзи йўқ, бизнинг келишимизни қўшнисига айтиб қўйган экан.

Биз турадиган уй аслида янги отхонанинг ярми бўлиб, йўлакка дарча қўйилган, қолган ярмига кўча томондан эшик очилиб дўкон қилинган экан.

Юкямиз туширилаётганда Кулаланинг акаси Додархўжа келди. У қишда Ортиқ оқсоқолникидан кетган, Қудашга келиб, бу ерда ҳам жувоз ҳайдар, кўчама-кўча юриб ёғ сотар экан; «қишлоққа темирчи келади» деган гапни эшитиб, вофурушдан сурштириб қараса, биз эканмиз. Додархўжа кечгача қарашди. Ўчоқ, мўри қурилди, дам, сандон ўрнатилди. Уйга похол тўшалди.

Кечқурун иовча, ориқ бир чол худди икки-уч жойилан букилиб, синиб кетишидан хавфсирагандай эҳтиёт билан қадам босиб келди. Унинг бурни худди бир нарсадан жиркангандай жийрилган, оғзи ярим очик, димоғи билан гапирар эди. У дўконга кириб дадам билан ўрашди, кейин йўлакдан бориб ўрта эшикка кириб кетди-ю, бирпасдан кейин патинида тўртта нон, чой олиб чиқди. Вофуруш узоқ ўтирмади, ёнидан боғичига иккита кўзмунчоқ тақилган қора ҳамёнини олди, кўздан нана қилиб сибошида пул санади-да, дадамга бир печта кўк қоғоз узатди.

— Биламан, камхаржсиз, бизга саксонта ўроқ ясаб берсангиз бас,— дедя ва чиқиб кетди.

Дадам жуда хурсанд бўлиб кетди, пулни санамасдан белбоғининг қатига тикди.

Вофуруш кетгандан кейин Додархўжа бошини микиллади.

— Пулни олдингиз, уста, бо панд еманг! Бу одам соф аждарҳо! Уликнинг ёғини, тирикнинг тирноғини, ейди бу!

Дадам кулиб қўя қолди.

Лекин Додархўжа биллиб айтган экан. Вофуруш ҳар кунин, кун оша эрталаб ёки кечқурун оғзи ярим очиқ ва буришни жийирганича дўконга кириб келади, шошиб: «Уста, майда пулингиз бўлса бериб туринг» ёки «Кулала бизга фалон нарса келтириб берин, кейин суриниб кетамиз», дейди. Унинг сўрагани арзумаган нарса бўлгани учун «йўқ» деб бўлмас, берилгандан кейин қайтариб олиш ноқулай бўлгани учун ҳисобга кирмас эди. Дадам шундан безор бўлди шекилли, вофурушнинг буюртмасига етадиган кўмир, темир бўлса ҳам, шаҳарга тушиб бор пулига улгуржи кўмир, темир олиб чиқди ва вофурушни кўрганда камхаржлигидан полидиган бўлди. Вофуруш ҳақиқатан «кейин суриниб» кетиладигани учун ҳеч нарса сўрамайдиган бўлди, лекин бошқа йўлга ўтиб олди: дўконга тез-тез келиб «дарров биттагина» теша ё доскалла, ё бошқа бирон нарса ясаб беришни сўрайдиган бўлди. Дадам хуноб бўлар, лекин унинг сўровини қайтаролмас, Кулала мийинида кулиб: «Уликнинг ёғи-ю, тирикнинг тирноғи», деб қўяр эди.

Дадам вофурушнинг саксонта ўроғини бериш, шу билан бирга арпага ўроқ тушгунча яна кўпгина ўроқ ясаб қўйиш учун азондан хуфтонгача дўкондан чиқмай қўйди; оғир ишда Кулалага тез-тез дам бериш учун мени дамга солди. Мен ҳам шулар қатори ишлаб, кунин бўйи дам босардим.

Дадам саксонта ўроқ устидан бўлак олганида кунига ясайдиган ўроғининг бир қисминини вофурушга бериб, қолганини ўзи сотишни кўзлаган экан, бироқ вофуруш ҳар кунин кечқурун буришни жийирганича дўконга кириб, бор ўроқни олиб кетаверди.

Деҳқон арпа, беда, буғдойни ўриб олиш учун бу кунларда фақат ўроқ сўрар, бошқа ҳеч қанақа иш кўтариб келмас эди. Вофуруш бир кунин кечқурун келиб

тайёр ўроқларин чиптага ўраётганида дадам ётиги билан арзини айтди:

— Бўнакка берган пулингиз кўмир билан темирга кетиб қолди, чой-чақага бир-иккита ўроқ ташлаб кетмасангиз бола-чақа қийналиб қолди.

Вофуруш, оғзи ярим очиқ, бурнини жиғирганича дадамга қараб қолди-ю, анчадан кейин димоғи билан:

— Яна беш-ўн танга пул берайми?— деди.

— Йўқ, қуллуқ,— деди дадам,— аёвал қарзини узай... Ҳар куни бир-иккита ўроқ ташлаб кетсангиз бас...

Вофуруш ўроқ ўралган чиптани чилвир билан маҳкам боғлар экан, тўнғиллади:

— Унда қандоқ бўлади?.. Унда саксонга ўроқни қачон оламану қачон сотаман? Ўроқдан менга бир нима қоладиган бўлса мавсумида қолади, мавсумдан кейин устига бир нима қўёлмайман! Ўзингиз ўйланг, инсоф қилинг! Мен сизга кўк қоғозларни шарақлатиб санаб бердим, қўлингиз мўмай пул кўрди. Бозор менга кўк қоғоз бермайди, худо берса томизади, холос. Мен томганини ялайман.

Дадам ҳазилга олди:

— Нима қилай, кўк қоғозингизни қайтариб берайми?

Вофурушнинг аччиғи келди.

— Лафзингиздан қайтасизми? Одамга пулдан ҳам, молдан ҳам кўра лафз керакдир дейман! Майли, лафзим йўқ, одамгарчилигимнинг тағи тешик, десангиз шунга қараб гаплашамиз!

Дадам индамади, лекин бунақа индамаслик индагандан ёмонроқ эди. Вофуруш кейинчалик: «Бир очга, бир яланғочга тегма», деб ўйлаган бўлса керак, ҳар куни биттадан ўроқ ташлаб кетадиган бўлди.

Шундан кейин дадам хуфтондан кейин ҳам ишлаб, ўзиниз учун ўроқ ясайдиган, Кулала вофурушга тегишли ўроқлардан «уриб» бозор кунлари сотиб келадиган бўлди. Бироқ вофуруш Кулалани бозорда тутиб олибди, бир-икки шаналоқ уриб, қўлидаги учта ўроқни тортиб олибди. Кулала йнглаб келди. Дадам индамади, лекин бир қоши баланд, бир қоши паст бўлди. Бу унинг ниҳоятда дарғазаб бўлгани аломати эди.

Кечқуруп ранг-қутн ўчган Додархўжа келди, Кулаладан бир икки оғиз гап сўради-ю, қўлидан ушлаб, йўлакдан диканглатганича ўрта эшикка томон олиб борди, эшикни қоқди. Вофуруш товуш берди, анчадан кейин келиб эшикни очди ва Додархўжанинг авзойини кўриб данг қотиб қолди. Додархўжа Кулалани бўйини-

Абдулла Қаҳҳор ва Ойбек. 1954 йил.

А. Қаҳдор ёзувчи биродарлари давраида. 1958 йил.

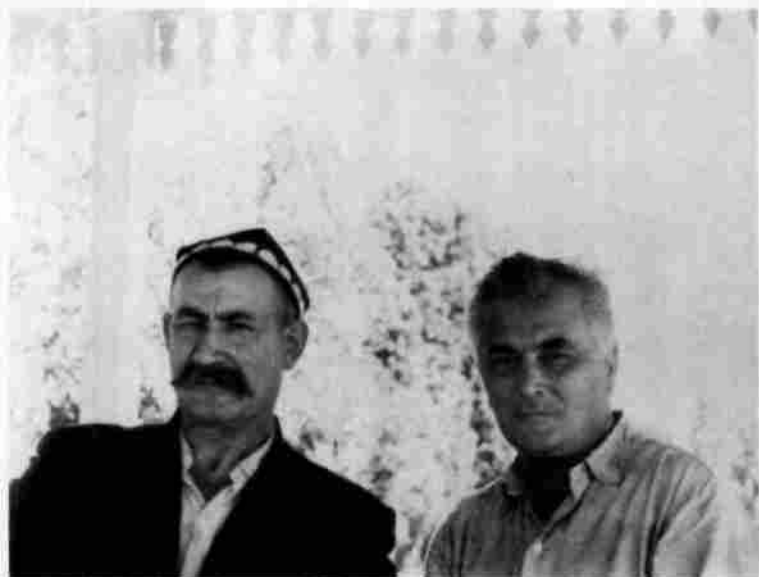
С. Бородин, Р. Бородина, А. Қаққор, И. Нонешвили, К. Қаққорова.
Тбилиси, 1963 йил.

Абдулла Қаҳдор украинялик ҳалямқаш дўстлари
билан, 1959 йил.

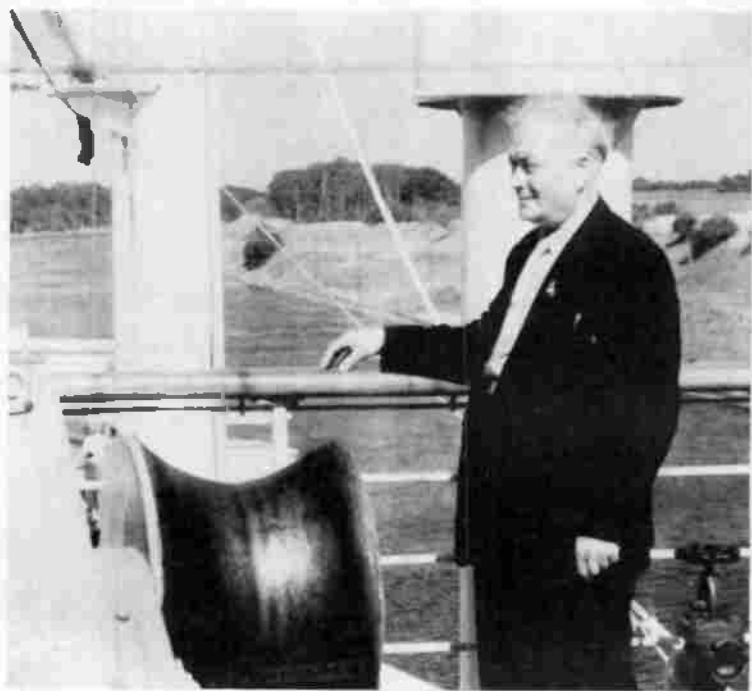
А. Қадҳор, И. Султон ва А. Мухтор (олдингк қатор)
СССР ёлувчкларинниг IV съездида. Москва, 1966 йил.

А. Қақфор дўсти, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони А. Матқобулов
билан, 1960 йил.

Адиб Дурмондаги боғида. 1962 йил.

А. Қақхор «Грузия» теллоходнда, 1959 йил.

дан ушлаб итариб юборди. Кулала вофурушнинг оёғи остига йиқилди.

— Ур, даюс!— деди Додархўжа Кулалани кўрса-тиб,— бо бир ур, ўлдир!

Вофуруш жон талвасасида беихтиёр:

— Уста!— деб бақирди.

Дадам унинг товушини албатта эшитди, лекин келмади.

Додархўжа вофурушнинг ёқасидан ушлаб бир силтади. Вофуруш дўмбалоқ ошиб кетди, кейин дарров ўрнидан турди, яна: «Уста! Ҳо мусулмои одам борми!» деб бақирди. Дадам югуриб келди, вофурушга ҳамла қилмоқчи бўлган Додархўжани ушлади, уришиб кўчага томон суриб кетди. Вофуруш дарров уйига кириб, эшигини занжирлаб олди.

Вофуруш икки кун кўринмади, учинчи кун эрталаб дадамни амин чақиртирди. Амин дадамга дашном берибди: «Қари одамни урдирибсиз, бу сафарча маъзур кўрамиз, лекин бундан кейин қадамнигизни биллиб босинг, қишлоқнинг дарвозаси бор» дебди, дадамнинг бир оғиз гапига ҳам қулоқ солмабди. Маълум бўлишича, Додархўжа қишлоқдан бадарға қилинибди, отқоровул уни Кўқон йўлининг ярмигача элтиб қўйибди.

Дадамнинг қилмишини амин бу сафарча «маъзур» кўрган бўлса, вофуруш ҳам маъзур кўрармикан? Дадам ташвишга тушиб, бошқа ҳовли ва дўкон қидириб қолди. Бироқ «қари одамни», яна Тўрақул бувани урдирган келгиндига ҳеч ким бошпана беришни хоҳламас, можаро тўғрисидаги гапга қулоқ солмас эди.

Дадам йиғилиб қолган ўроқларини олиб жума кунини Яйпан бозорига кетди. Унинг мақсади фақат ўроқ сотиш эмас, Яйпандан ҳовли, дўкон сўроқлаш эди.

Кулала дўконини очиб ўтирди. Мен келганимиздан бери дам босиб болаларга қўшилмаганим учун ўзим якка ўйнаб кетдим, тупроқ кўчаларни, қумлоқ анҳор бўйларини кездим, кимсасиз бир боққа кириб ярим дўппи жавпазак песа¹ териб чиқдим, анҳор кўпригидан оёғимни осилтириб ўтириб песа еб ўтпганимда бирдан кўнглим тўлди-ю, кўкрагимдан йиғи ўришга бир куй отилиб чиқди, куй кўкрагимдан ўзининг сўзларини етаклаб чиқди: «Қаерга борсам келгиндима... болалар ўйинга қўшмайди...». Милғиллаб ўтириб ухлаб қолибман.

¹ Жавпазак песа — чала пишган, думбул урлқ.

Бир вақт кўзимни очиб қарасам, тепамда мендан анча катта бир бола аштархон гилоснинг шигил мева қилган бир шохини пичоқ билан йўғиб турибди. Мен уйқусираб «шу ўрикнинг эгаси бўлса керак, ҳозир менни уради» деган хаёлда қолган ўрикни болага тутдим. Бола ўрикни индамай олди, бир-иккитасини еди, менни урмади, темирчиннинг боласи эканимни эшитиб, яктагининг чўнтагидан бир ҳовуч қоп-қора аштархон гилос олиб берди. Гаплагиб қолдик. Боланинг оти Холиқ экан. Уроқ бўлиб қолдик. Анҳорни бўйлаб юқорига қараб кетдик. Холиқ кўпдан бери пичоғини чархлатишни орзу қилар, лекин акаси пул бермагани учун бу орзусига етолмас экан, мен Кулалага айтиб чархлагиб бермоқчи бўлдим. Орқа кўчадан юриб Тўрақул вофурушнинг чорвоғига етганимизда, Холиқ баланд девор остидаги омбурга қўлидаги гилоснинг шохини ташлади ва менинг ҳайрон бўлиб турганимни кўриб. «Хайри олади» деди. Хайри Тўрақул вофурушнинг хотини экан. Мен уни кўрган эмасман, вофурушнинг хотини борлигини ҳам билмас эдим. Вофоруш ўрта эшикни кетганида ташқаридан, келганида ичкаридан қулфлаб олар, хотинининг товушини ҳам чиқармас экан. Бу ариқ вофурушнинг чорвоғи ва ҳовлисидан ўтар, Хайри ариққа сават тўсиб, Холиқ оқизган нарсаларни тутиб олар экан.

Вофоруш ҳатто чорвоғ эшигини ҳам қулфлаб ҳеч қаёққа чиқармайдиган бу хотин нима қилиб ўтирар экан? Шу кун иўлакка келиб қулоқ солдим. Ҳовли жимжит, ариқ бир қиёмда шовуллайди, чорвоғ томонда баъзан барра маърайди; қаердадир сариқ сўлиён киёвлайди... Бир оздан кейин ҳовлидан тап-туп ва шилдираган, жиринглаган товуш эшитилди. Эшик ённдаги ёнғоққа чиқиб қарадим. Катта ҳовлининг бир чеккасида кичкинагина, лекин катта хотинлардай узун оқ кўйлак кийган, бошига фаранг дурра ўраган бир қиз чочпопук ва бозвонини жиринглатиб тўп ўйнамоқда эди.

Мен Кулалани Холиқнинг пичоғини чархлаб бернишга кўндирдим ва шу муносабат билан воқеани айтиб бердим. Намозгар пайтида дадам Яйпандан келди. Кулала мендан эшитган гапларни дадамга айтаётганида вофурушнинг уйдан додлаган овоз чиқди. Дадам, Кулала учовимиз югуриб йўлакка чиқдик. Қўни-қўшини келди. Бир қанча эркак-аёл йигилди. Биров эшикни қоқди. Хайри ҳамон додлар, биғиллар эди. Қимдир вофурушнинг номини атаб чақирди. Ичкаридан жавоб бўлмади. Хайрининг гоҳ бўғиқ, гоҳ чинқирган товуши-

гина эшитилар эди. Биров эшикни икки-уч тепди, бўлмагандан кейин эшикка тармашиб чиқди ва шовқин солди.

— Тўрақул бува, бас, бўлмаса бостириб кирамиз!— деди.

Ҳаял ўтмай чолнинг ҳаёсираши эшитилди-ю, занжир шириқлаб, эшик катта очилди. Нима бўлиб дадам ҳаммадан олдида туриб қолган экан, чол эшикдан чиқа солиб дадамга бақирди:

— Ҳа, ҳа, мени яна урдиргани одам бошлаб келдингми?— деди ва ҳамла қилди.

Дадам орқага чекниди.

— Мен одам бошлаб келганим йўқ, ҳамманинг ўз қулоғи бор. Бировнинг боласини ўлдириб қўясиз-ку!..— деди.

Одамлар орага тушди. Бироқ чол ҳеч кимга қулоқ солмасдан дадамга ўшқирди.

— Нима ишинг бор, мен сенинг хотинингни ураётганиманми? Қизинг бўлса қўйнимга солиб қўй, ана ундан кейин гапир!— деди, кейин одамларга юзланди:— Ким экан у уйимга бостириб кирадиган?

Вофуруш шовқин солиб ҳаммани ҳақорат қилавергандан кейин: «Бостириб кирамиз» деган йигит уни белдан олиб улоқтириб юборди. Вофуруш елка аралаш боши билан тушди. Кимдир уни турғизиб қўйди. Вофуруш ўнг чаккасини икки қўллаб ушлаганича бўғиқ товуш билан войвойлаб кўчага томон йўналди, эшикдан чиққанидан кейин товуши очилиб кетди.

— Келгиндицинг дастидан дод! Тожибой амин, фуқароларнингдан хабар оласанми, йўқми! Тожибой амин!..

Вофуруш узоқлашган сайин қаттиқроқ бақирар эди. Ҳамма жим бўлиб қолди. Кимдир: «Қочавер!» деб югурганича чиқиб кетди. Биров хуноб бўлиб, биров кулиб, биров сўкиниб, ҳамма тарқала бошлади. Аёллардан бир неча киши вофурушнинг уйига кириб кетишди. Кўча эшиги олдида дадам вофурушни отиб урган йигитдан ўпкалади.

— Чакки қилдингиз, ука, мана энди мен балога қоламан,— деди.

Йигит вофурушни чапараста қилиб сўкканидан кейин:

— Қўрқманг, уста, қаёққа чақиртирса, биз ҳам бо-рамиз?— деди. Унинг сўзини бир неча киши маъқулади.

Хуфтондан кечроқ дадамини амин чақиртирди. Дадам дарров чиқиб бояги қўни-қўшнига хабар берди. Можаро устида одам кўп эди, лекин дадам билан бирга саккиз киши борди, холос.

Вофурушнинг уйига кирган хотинлардан бири келиб можароининг сабабини аямга айтиб берди. Вофуруш ҳовлининг бир чеккасидан бир-иккита меваси қолган гилосининг шохини топиб олибди-ю, «Бунинг сенга ким берди?» деб сўрабди, Хайри «Ариқдан оқиб келди» деган экан дўппослай берибди.

Дадам кўп ўтмай қайтиб келди. Амин гапини кўпайтирмабди, одамларнинг гапига ҳам қулоқ солмабди, дадамга: «Қишлоқдан бетўхтов кўчиб кетинг!» дебди. Дадам Яйпанда учраб қолган амакимнинг қайнатаси уста Турдналидан беш-олти танга қарз олиб келган экан, шу ерда бошини боғлаб ўтирган вофурушнинг бўнагидан қолган ҳақини, уйи ва дўкон ижарасини берибди, орани очиб қилибди.

Уста Турднали Бувайдида турар, Яйпанга бир иш билан келган экан, Бувайдини дадамга мақтабди: «Ўн икки мачитлик катта қишлоқ, темирчи зотидан битта ўзим», дебди.

Шундай қилиб Яйпанга эмас, Бувайдига кўчадиган бўлди. Эртасига кўч-кўрон ва дўконнинг асбоб-ускунасини аравага ортиб Қўқонга йўл олди. Дадам бизни амакимнинг уйига қўйиб, ўзи дўкон топгани Бувайдига борадиган бўлди. Йўлда амаким билан кампир кўз олдимга келиб, мени ҳам босди, яшириқча йиғладим.

БИР ПАЛЛА ТАРВУЗНИНГ ПУЧОҒИ

Дадам бизни амакимнинг уйига қўйиб, уй ва дўкон топгани Қулала билан Бувайдига кетди.

Аям Улмасойнинг гўрнга бориб йиглаб келди.

Амаким оғир ишга ярамай қолибди, ул-бул чархлаб, оташкурак, кампир, ўроқранда сингари синил-елли нарсалар ясаб кун кўрар экан. Кампир ҳаж қилиш кўйига тушиб қолди, беш вақт намозидан кейин нуқул «бай-тилло» деб йиғлар экан. Фаффоржон ҳамон мактабга қатнар, най пуфлар, кампир билан бирга баъзан намоз ўқир экан. Буларга қарайдиган Нисобуви амакимдан қочмай қўйибди.

Хайрият амакимнинг уйида кўп турмади. Дадам уч кун деганда Бувайдидан уй ва дўкон топиб келди.

Бувайдига кўчди.

Бувайди ҳақиқатан катта ва обод қишлоқ экан. Унинг марказий кўчаси самовар, баззо, ҳунармандлар дўкони ўрнашган баланд тимдан бошланарди. Ундан нари кўчанинг икки томони зич дўкон: боққол, аттор, қандолатчи, поввой, сартарош, яна самовар, биз томонда каппон... Ундан нари Эшон буваннинг карвонсаройи — бозор кунлари деҳқонлар от-уловини шу ерга қўйиб бозор-ўчарини қилар экан.

Карвонсарой дарвозасининг чап томонида айвонлик янги дўкон, унинг олдидаи ўтадиган анҳор устига тахта қоқилган; дарвозанинг ўнг томони — саройдан қайрилиб чиқадиган анҳор устига ҳам одамнинг белидан келадиган баландликда каттакон тахта сўри қилинган. Буларнинг ҳаммасига етти-саккизта азамат тол соя солиб турар эди.

Ҳовлимиз кўчанинг у юзида, карвонсаройининг рўпарасидаги мачитнинг орқасида, шу мачитнинг вақфи экан. Аям ҳовлини кўриб суюлиб кетди. Қутичадеккина ҳовли, унинг кўча томони узун айвон; айвондан кирилладиган ва дарчаси айвонга очилладиган ўн бир ёғочлик вассажуфт уй, ўнг томонда дарчасиз бўлса ҳам ёруғлик туйнукдан тушиб турадиган яна бир уй. Бу уйдан мачитга эшикча, чорвоқчага эшик қўйилган. Чорвоқча катта бўлмаса ҳам, икки тун олча, бир туп шафтоли, икки кунда узум, бир-икки тун қизил гул бор экан.

Ҳаммамизнинг ҳам хурсандлигимиз чексиз эди.

Ўрнашиб олдик. Дўконга ўт солинди.

Ўроқ мавсуми ўтган, кетмон мавсумига ҳали узоқ эди. Дадам тақачиликни жинндан баттар ёмон кўрса ҳам, тирикчилик тошни ёради, дегандек, отни қорнидан боғлаб тақаланадиган дорин тикиб, тақа ясашга киришди. Қишлоқ каттакон бўлгани учун бу иш ҳам ёмон бўлмади, рўзгоримиз тебраниб турди. Бироқ фалокат юз берди: от тақаланаётганда унинг орқа оёғини думи билан ўраб маҳкам ушлаб туриши керак бўлган эгасининг бепарволиги орқасида от тепиб, даданинг қўлини майиб қилди. Дадам қирқ кунча ишга ярамай қолди.

Кулаланинг қўлидан фақат чархлаш, теша товлаш келади, шу ҳам ҳарна бўлгани учун эртадан кечгача дўконини очиб ўтирарди. Икковимиз ҳар хил ўйинлар ўйнаймиз; симини сандонининг устида болға билан тез-тез уриб чўғ қиламиз, ёнгоқ пойлама ўйнаймиз, ошиқнинг товва томонини тешиб қўрғошни қуямиз — ҳамнаша олчи турадиган қиламиз, «коч» деган юмшоқроқ тошдан соққа ясаймиз, гугуртининг дорисини пахтага

ўраб, сандоннинг устида болға билан урамиз — қар-
сизлаб «тўппонча» отамиз... Кўнича болалар йиғили-
шадн.

Билмадим кимдан ўрганган экан, Кулала бир кунн
болаларга аломат бир ҳунар кўрсатди: бир палла тар-
вузнинг пўчоғига икки пиёла сув қўйди, сувга қоғоз
ёндириб ташлади-ю, ёниб турган қоғознинг устига пиё-
лани тўнтариб қўйди. Пиёла атрофидаги сувни ҳўп-
лади, ҳўплаганда ҳам пўриллатиб ҳўплади. Қоғоз
сувнинг бетида ёнганига, пиёла сувни пўриллатиб ҳўп-
лаганига ҳамма ҳайрон, ҳатто баъзи болаларнинг раи-
ги ўчди. Кулала, бу ҳунарни фақат бир марта кўр-
сатди, болаларнинг ялишишига қарамай, қайтиб
кўрсатмади, тарвузнинг пўчоғини анҳорга ташлаб юбор-
ди. Эртасига қап-қатта болалар ҳам келишди. Булардан
бири тарвуз кўтариб келди. Кулала тарвузни дўконга
олиб кириб қўйди-ю, буларга бошқа ҳунар кўрсатди:
зулфинда осиглиқ турган қулфининг калитини олиб,
чархга қум босиладиган тахтанинг устига қўйди, ичида
дуо ўқиб калитга дам солди. Калитга жон кирди, қи-
мирлади. Ҳамма: «Ўҳ!» деб юборди. Кулала яна дам
солди. Калит тахтанинг устида бир қарич силжилди,
шундан кейин қаерни кўрсатиб «суф» деса, ўша ерга
бориб тураверди.

Ҳамма ҳайрон, ҳамма Кулалага ваҳима билан қар-
рар эди. Бунинг сирини билиш ҳеч кимнинг ақлига
келмагани учун Кулала тахтанинг остида жилдираёт-
ган оҳанрабо¹ ҳеч ким пайқамас эди.

Мен Кулаланинг «кўз бахшилиқ» қилганини дадам-
га айтган эдим, дадам Кулалани уришиб берди. Бироқ
воқеа кундан-кун овоза бўлиб, бутун маҳаллага, ҳатто
қўшни маҳаллаларга ҳам ёйилди. Кулаланинг калит
юргизгани «дуонинг кучи билан қулф очгани эмиш»га
айланди.

Шогирди шунақа бўлса устаси қанақа экан!

Кулала буёқда қолиб дадам оғизга тушиб кетди.
Дадам бу овозани қанчалик рад қилса, унга одамлар-
нинг ихлоси шунча ортар эди.

Аям кўзига ёш олиб, дадамдан ўпкалади.

— Шунча илмингиз бор экан, бир оғиз айтмайсиз...

Шунча боламизни қора ер бағрига қўйдик...

Дадам ёлғондан қовоғини солиб:

— Менинг илмим ўзингга ўтмайди,— деди.

¹ Оҳанрабо — магнит.

Бир кунн дадам шу ердан орттирган ўртоғи Алилайлакниёг даласига қовун сайилга кетди. Шу кунн пешнига яқин кўча эшиги очилиб, каттакон дастурхон кўтарган бир бола, унинг кетидан янги сафсар духоба паранжи ёпинган бир хотин кирди. Бола дастурхонин аямнинг қўлига бериб чиқиб кетди. Хотин чимматини орқага ташлаб, аям билан жуда қадрдон дугонадай кўришди, ҳол-аҳвол сўради. Унинг шпринсўзлигидан ва савлатидан аям анқайиб қолди. Жувоннинг эгинда хонатлас кўйлак, бошида фаранг дурра, кўкрагида бозвон, бўйнида бир неча қатор қизил маржон, қулоқларида балдоқ... Аям айвонга палос солди, якандоз ёзди. Жувон амиркон кавушини ечиб, якандозга чиқди, ўтириши билан икки чаккасидаги гажағни босиб-босиб қўйди, кейин энди ўсма тортилган қошларни чимириб, гамза билан:

— Утиринг, овора бўлманг!..— деди ва кенг ени билан елпинди.— Шунча келаман дейман, рўзгор ўлсин, уйдан ҳеч чиқолмайман!

Аям чой дамлаб келди. Жувон уни этагидан тортиб ўтқазди, бошқа тургани кўймади.

Жувон Қўқоннинг Шайхулислом гузардан Норбўта деган бойнинг қизи бўлиб, отаси пошшоликка буғдой сотар, бу ишдан синиб абгор бўлганидан кейин қизини бувайдилик Чилон¹ қорига тўртпичи хотин қилиб берибди. Чилон қори уни уч-тўрт йил кафтида кўтариб юрибди-ю, ойма-ойнга саккиз ойдан бери қарамайдиган бўлиб қолибди. Жувон бўёғи Шопошшадаги аллақайси бир шайхдан тортиб, Қўқондаги Ғишткўприк фолбинларигача ром очирибди. Ҳамма ром бир жойдан чиқиб: «Жувон бу хусусда ўртанча кундошидан гумондор экан. Унинг куйиб-пишиб айтишига қараганда, бола кўрмаганининг сабаби ҳам ўша кундоши илму амал қилиб пуштини куйдиргани экан. Унинг бу ерга келишидан муродни қайтарма қилдириш ва кундошининг илму амалини дуо билан куйдиртириш экан. Жувон зор-зор йиғлар, аямга ёлворар, унинг елкаларини силар, оёқларига бош қўйгундай бўлар эди. Аям ҳар иш қўлдан келадигану тараф қилган бир алфозда:

— Менинг эрим темирчи-ку,— деди.

Жувон яна йиғлади.

¹ Чилон — русча «член» сўзининг бузилгани. Қори бирон ширкатнинг аъзоси бўлса керак.

— Урғилай, садагалари кетай темирчи бўлсалар!
Мадали пийрим¹ ҳам дукчилик қилганлар!..

Жувон яна йиғлади, шу қадар куйиб йиғладикки, кечқурун дадам келганда аям бир мунглиқ-муштипарнинг ҳожатини чиқаришни ёлвориб сўради. Дадам бу ганини эшитиб аввал кулди, кейин қовоғини солиб: «Агар бу гап ўртамызда қолса, бировга оғзидан чиқармаса, майли, сув тегмаган битта кўзача олиб келсин», деди.

Жувон эртасига хабар олди, индинига сув тегмаган кўзача кўтариб келди. Дадам кўзачадаги сувга дам солиб, қайтарма қилиб берди. Жувон бу сувдан эрига чой қайнатиб бериши керак экан.

Бир неча кундан кейин уйимизга букчайган бир кампир келди. Кампир эшикдан кириши биланоқ ерга чўнқайиб «уста пийрим»ни дуо қилди, йиғлаб келганини қаргади.

— Жувон ўлгур ўглимининг тил-жағини боғлаб олган. Уғлим ўшанинг чизган чизигидан чиқмайди, ўша келиб дастурхонга ўтирмагунча овқатга қўл узатмайди. Уч йиллик келин эридан ҳали бир шапати егани йўқ. Худоё ниятингизга етинг, уста пийримга айтнинг, шу боланинг тил-жағини очиб берсинлар, бола бечора дунёга шундоқ келиб, шундоқ кетавермасин...

Бу тўғрида ҳам аям ўртага тушди. Дадам бу кампирнинг ҳам ҳожатини чиқариб, ўглининг тил-жағини очгани бир қайнатим чойга дам солиб берди.

Шундай қилиб уйимизга хотин-халаж серқатнов бўлиб қолди. Дастлабки кунларда дадам бу ишдан ўзини мумкин қадар тортиб аямни қистатган бўлса, кейинчалик хотинларни ҳам, аямни ҳам кўп ялантирмай қўйди. Хотинлар мачит томондан келиб эшикчадан тўғри «чилтонхона»га кирадиган бўлишди.

Рўзанинг сўнгги кунлари эди. Намозгар пайтида кўчада қий-чув, дод-фарёд бўлиб қолди. Дадамнинг кетидан мен ҳам югуриб чиқдим. Маҳаллада Обид-тажанг деган новча, озғини бир бағни бор эди, шу одам кўчанинг охиридан ҳайқириб, хотинини уриб-тепиб келлаётибди. Хотин бизнинг эшикдан ўтганда ўнг қўлдаги ҳовлига қочиб кирди. Дадам унинг кетидан кирмоқчи бўлган Обид-тажангнинг йўлини тўсди.

— Обид ака, қўйнинг, рўзачилик, ифторга яқин қолди...— деди.

¹ Андижонлик машҳур «Дукчи» эшон, ҳар хил «каронат»лар кўрсатиб, жумладан, «ўтсиз қозон қайнатиб» донг чиқарган.

Обид-тажаниг тўхтади, қизарган кўзлари билан дадамга еб қўйгудек бўлиб қаради-ю чапараста қилиб сўка кетди.

— Ҳе ўша... келгинди! Кўчманчи! Сен рўзадан гапирма, сен тутган рўза ҳаром! Темирчи бўлиб бир марта болға урганнингни кўрганним йўқ, нуқул хотин-халажга дон сепасан!

Дадам индамай уйга кириб кетди.

Кейинчалик бу гапнинг таги чиқди. Дадамнинг «чилтонхона»си тўғрисида маҳаллада гап ўрмалаб қолган, дадам фарзанд талаб бўлиб келган бир жувонга ростми, ёлғонми, тегишган эмиш. Бу гапни аямга Али-лайлакнинг хотини етказибди. Али-лайлакнинг ўзи ҳам хунук бир хабар топиб келди: маҳалланинг йигитлари бирон кишига паранжи ёпинтириб «чилтонхона» га киргизмоқчи, дадам бирон ножўя ҳаракат қилган тақдирда мачитга судраб чиқиб, ҳовузга пишиб роса урмоқчи бўлишибди.

Аям «чилтонхона» тўғрисидаги гапга унча ишонмаса ҳам, эҳтиётан гапчилик қилди.

Дадам деярли ҳар куни аямга ҳар хил жапномалар, «Баҳоридошш» сингари қизиқ-қизиқ ҳикоя китоблар ўқиб берар эди, бир куни қўлига «Китоби баҳри дурар» тушиб қолди. Бу китобдан шундай гап чиқиб қолди: «Одамзоднинг ҳар елкасида биттадан фаришта ўтиради, ўнг елкасида ўтирган фаришта унинг савоб ишларини, чап елкасида ўтирган фаришта унинг гуноҳларини ёзади...»

Аям тортишиброқ сўз қистирди:

— Сизнинг чап елкангизга худоёи таоло иккита фаришта қўйса ҳам камлик қилади,— деди.

Дадам талмовсиради.

— Нега, ўғри бўлмасам, бировнинг ҳақини емасэм?.. Намоз ўқимайман, холос, худонинг ўзи кечиради...

Аям йиғлаб юборди.

— Оғироёқман... Нима бўлишини билмайман. Уйдан фаришта қочди... Ҳаром, ҳаммаёқ ҳаром...

Аям Али-лайлакнинг хотинидан эшитган гапларини, ўзининг гумонларини тўкиб солди. Дадам аввал кулди, кейин бу тухматларга чидай олмасдан «Китоби баҳри дурар» билан аямнинг елкасига урди ва шовқин солди.

— Мен азайимхонимдим? Мунглиқ-муштипарларнинг ҳожатини чиқаринг, деб ялинган ким?— деди, кейин аямни урганга пушаймон бўлди шекилли, буни кўнглидан

чиқарип учуп юмшади.— Бир палла тарвузининг пўчоғидан шулча иш чиқишини қаёқдан билай!

Дадам Али-лайлакнинг хотини айтган гаплар бўҳтон, аямнинг гумонлари беҳуда эканини исбот қилишга киришди. Назаримда аям унинг ҳамма гапига ишонди.

Орадан кўп ўтмай дадам кутиб юрган иш бўлди — «чилтонхона»га бир йигит паранжи ёпиниб кирибди. Дадам буни пайқаб паранжилик йигитни дуо билан қарши олибди, шивирлаб узундан-узоқ бир оятни ўқиш билан унинг ҳожатини чиқарибди, дуо ўқиб кузатибди. Буни дадам дўконда Али-лайлакка кула-кула гапириб берди.

Дадам азайимхонлиқни бас қилди, келган хотин-халажни «дуо менга юк ташлади», деб қайтараверди. Бироқ «дуо юк ташлаган темирчи пийрим»га хотинларнинг ихлоси кундан-кун ортар, эшикдан қўймаса тешикдан киришар эди.

ВАЛИХОН СУФИ

Куз жуда эрта ва шамол-тўполок билан бошланди. Ишимиз юришиб кетди. Дўконимиз азамат толлар остида ва айвони бўлишга қарамай, кундузи ҳам эшикни ёпиб, чироғ билан ишлар эдик. Кузда қўлнинг орқаси, бармоқлар ёрилади, гугурт чўни сиққудай, ундан ҳам каттароқ бўлиб ёрилади. Бунинг бирдан-бир давоси қора сақич, қора сақични ўтга тоблаб ёриққа босилади.

Дадам бир кечаси китобхонликдан кейин, ётиш маҳалида қора сақични чироққа тоблаб қўлига босар экан, бирдан, «Абдуллани мактабга бераман, ҳар қанча сақич бўлса мен босиб бўлдим», деб қолди. Мен кўрқиб кетдим, чунки мактабнинг таърифини кўп эшитган эдим: домла беҳининг новдаси билан уради, мошга чўккала-тади, фалаққа осадил... Бир қассоб етаклаб кетаётган эчкиси юрмай тархашлик қилганда: «Эй жонивор, юр-версанг-чи, мен сени мактабга олно кетаётганим йўқ, кушхонага олиб кетаётибман-ку», деган экан...

Мен даданинг бу гапига «жони оғриганда айтди қўйдн-да» деб қўя қолдим, чунки дадам менинг темирчи бўлишимни хоҳлар, эсини таниганимдан бери ўйинчоқларим темирчилик асбоблари бўлган, «темирчилик қилиб» уйдаги бирои буюмга зиён еткизсам, ҳатто бузиб қўйсам ҳам мени ҳеч ким қаттиқ уришмас эди.

Дадам дўконга кун чиқмасдан кетар, мен дам босгани кун ёйилганда борар эдим. Эртасига дўконга борсам, дадам битта патнисга олтига нон, ярим қадоқча пашмак

қолва солиб дастурхон қилиб қўйган экан, шунн кўтариб мени етаклади-ю, мачитга олиб кирди ва мачитимизнинг сўфиси ҳожн дўппи кийган Валихон сўфига: «Суяғи меники, эти сизники, тақсир», деб топширди. Валихон сўфи: «Уғлингиз мулло бўлсин», деб юзига фотиҳа тортди. Дадам кетди. Мен домланинг ёнига чўккалаб биринчи сабоқни олдим.

Мачитнинг қоп-қора ва қоронғи ҳужраси, ўттизга яқин бола атрофга тизиллишиб, ҳар қайсиси ўз сабоғини пишитар, ҳужра беҳисоб чумчуқ чуғурлаётган садақайрағочга ўхшар эди. Болалар жаврашдан чарчаб ёки безор бўлиб чуғур-чуғур пасайса, Валихон сўфи ингичка, уришқоқ жўжаҳўрознинг бўйишдай қип-қизил бўйинини чўзиб болаларга кўз олайтирар, бу ҳам таъсир қилмаса малла ара тўпининг узун егинин аста шимариб, узун гавронини қўлига олар, шунда чуғур-чуғур яна авжига чиқар эди.

Икки ҳафта ҳарфлар ёзилган «тахта» ўқиганимдан кейин домла: «Шанба кунн ҳафтнякка тушсан, дадангга айт, ҳафтняк олиб берсин», дедн. Жуда суюндим. Дадам дарров ҳафтняк олиб келди. Аям «Худога мишг катла шукур», деб ҳафтнякка бўздан жилд тикиб берди.

Шанба кунн олтига чапчап, тўртта ширмон, бир қадоқча совунак қолва, муштдай-муштдай икки юмалоқ новвотни дастурхон қилиб беришдн. Шу кунн ҳафтнякдан биринчи сабоқ олдим. Мен ҳафтнякдан олдин «тахта» ўқиган бўлсам ҳам, «тахта» билан ҳафтняк ораснда бироп муносабат борлигидан беҳабар хатга қарамасдан домланинг айтганини такрорладим:

— Апаламза ал, ҳевамиза ҳам алҳам, дол пишди алҳамду.

Мен бу сабоқни кунн бўйи пишитдим, эртасига ҳам шифтга қараб такрорлаётган эдим, қарасам, дарчада дадам турибди. Дадам мени имлаб чақирди. Дадам келганини кўриб, кетимдан домлам ҳам чиқди.

— Қани, ўқи, ўқи!— деди дадам.

Мен бояғи ўқиганимни айнан такрорлаган эдим, дадам кулди.

— Апаламза ал?— деди ва домлага юзланди:— Тақсир, бу нима деяпти?

Домла менга «алҳамду»ни икки-уч марта ўқитиб эшитди, оғир-оғир киприк қоқиб ўйланиб қолди-да, ниҳоят дадил:

— Болангизнинг зеҳни ўткир!— деди.

Дадам яна кулди:

— Боламнинг зеҳнини билмайман, лекин вақтида ўзларнинг зеҳнлари қалай эди?

Домла гангиб қолди.

— Нима эди... ғалатми? Уқиганимизни ўқитамиз, эсдан чиққан бўлса ажаб эмас...

— Йўқ, тақсир, эсиңиздан чиққан эмас, вақтида уқмасдан ўқиган бўлсангиз керак. Ҳали ҳам бўлса ўқиб олишг: апаламза ал эмас, алифнинг устида забар, ломнинг устида сокин бор — «ал» ўқилади!

Дадам «алҳамду»ни тўлиқ ҳижолаб берди-ю, меини қўлимдан етаклади. Домла кетимиздан: «Менинг мактабимда Чилои қориннинг ўғли ўқийди, Абдурахмон ҳожининг ўғли ўқийди», яна аллаималар деганича қолаверди. Биз мачитдан чиқиб кетдик.

Дўқонга келиб дадам дамнинг арқонини қўлимга тутқизди: «Мана буни ушла, ўғлим, мен сени ўзим ўқитаман», деди ва сўфни сўка-сўка воқеани шу ерда ўтирган бир-икки кишига гапириб берди.

Дадам ваъдасида турди: ҳар кунни кечаси китоб ўқиганида ўқиётган сатрлари остида бармоғини юргизиб сўзларини менга кўрсатадиган бўлди. Мен кўзимга жўнроқ кўринган сўзларини бошқа вақтларда кўмир билан эшикка, деворга ёзиб юрар эдим. Шундай қилиб мен ўқишни ҳарф танишдан эмас, сўз танишдан, сўзларнинг ёзилиши ва ўқилишидан бошладим. Қаерда «алқисса», «хачир», «савдогар», «Нусисравон», «пайғамбар», «жаанг» деган сўзларини кўриб қолсам, дарров ўқиб ташлар эдим.

Валихон сўфи дадамдан бир-икки кун аразлаб юрди-ю, орадан ўтган гап тарқалиб кетса мактабдорлик нонидан бенасиб бўлишдан қўрқди шекилли, бир кунни дўқонга келди.

— Уста, ўғлингизни дамга солар экансиз, мактабдан тўғрилиқча чиқариб олсангиз ҳам бўлар эди-ку. Хўп, бўлар иш бўлди, энди шу гап орамизда қолсин,— деди.

Сўфи отасининг давлатида ўқиб олганини, тирикчилик оғир экани, мачитнинг бутун вақфини имом, қолаверса мутавалли еб, сўфига фақат ялатганидан ҳасрат қилди. Сўфи фақат азон айтишу, ҳол-бақудрат мактаб тутинишигина билар, мактаб қўлидан кетса сўфиликдан келадиган даромад тирикчиликка урпоқ ҳам бўлмас экан. Дадам ёниглиқ қозон ёниглиқ қолишига сўфини ишонтириб жўнатди.

Бироқ дадам мени мактабдан нима учун тортиб олгани аллақачонлар тарқалган, менинг ўзим мактаб болалардан бир қанчасига айтган эдим. Орадан кўп ўтмай болаларнинг ярми мактабдан кетиб қолибди. Сўфи бир куни дўконимизга яна, лекин бу сафар гўё дадамга ачинган бўлиб, аслида эса дўқ-пўписа билан келди.

— Дунёда ким кўп, ғаламис кўп. Кеча бир-икки ғаламис имомга арз қилиб қолди: «Темирчи намоз вақтида тарақлатади, баъзан сизнинг «Оллоҳу акбар» деганингизни эшитмай қоламиз», деди. Мен ҳаммасини жеркиб ташладим, имомга тушунтирдим...

Сўфи шу билан «тилигини тийсанг тийганинг, йўқса бу ердан кўчириб юбориш ҳам қўлимдан келади», димоқчи эди. Дадамнинг аччиги келди.

— Тақсир, темирчилик Ҳаси Довуддан қолган ҳунар, бу ҳам савоб иш. Ҳазрати Али бир соҳиёқирон кофир билан етмиш ботмонлик занжир тортишганларини, кофирни судраб мусулмон динига киргизганларини биласизми?

Сўфи шошиб:

— Биладан, биладан!— деди.

— Билсангиз, ҳазрат Али кофир билан тортишган етмиш ботмонлик ўша занжирни темирчи ясаб берган!

Сўфи ўзини доно ва билимдон кўрсатиш учун:

— Ё Баҳоваддин! Ганимиз бир жойдан чиққанини қаранг, имомга мен ҳам худди шундоқ деган эдим-а! Бемалол ишлайверинг, бемалол тарақлатаверинг, ўзим бор... Менинг бирёғим мингбоши додхоҳ, бирёғим юзбоши... Юзбоши ҳар ҳайит мени йўқлаб турадилар, мана шу ҳожи дўплини ўша киши берганлар...— деди.

Сохта ғамхўрлик остида дўқ-пўписа, мингбоши, додхоҳ ва Бувайдининг мапман деган, ҳатто маисабдорларга ҳам сўзи ўтадиган юзбоши ҳақидаги бу гапларнинг замирида ўша муддао — дадамнинг тилини тийдириш, тарқаб бораётган мактабни тутиб қолиш муддаоси бор эди.

Орадан бир-икки ҳафта ўтар-ўтмас мактаб буткул тарқаб кетди. Болаларнинг бир қисми тимдан нари катта мачитдаги, бир қисми тўғонбошилик бир отинойи очган мактабга кетиб қолди. Бу ҳол сўфининг дадамга адоватини ошириб юборди. Сўфи ҳар қаерда ҳар важ билан дадамнинг пайини қирқа бошлади.

Куз шамол-тўполоқ билан бошланган бўлса ҳам ҳадемай ҳаволар қайта исиб кетди. Бу ғашмат кунларни қўлдан бермаслик учун деҳқонлар шудгор қилишга, ер

ағдарышга шошилар, ерни тизза буйи ва ундаи ҳам чуқурроқ ағдаргани олти, саккиз, ҳатто ўн-ўн икки қадоқли янги кетмонлар буюришар эди.

Бир ҳафта жума кунн ҳам ишладик. Шунда сўфи намоздан кейин уч-тўртта намозхонни чеккага тортиб иғво қилибди: «Бу келгинди ўзи намоз ўқинмайди, бунинг устига мўминларнинг қулогини қоматга келтиради, кўчириб юбориш керак», дебди, уларни дадамга қарши қайраб солмоқчи бўлибди. Бироқ унинг қутқусига ҳеч ким қулоқ солмабди, чунки темирчи фақат деҳқонга эмас, беш вақт намозни канда қилмайдиган, эртадан кечгача тасбеҳ ўғиришдан бўшамайдиган художўйларга ҳам керак, шулар ҳам ердан чиққанни ейди, кияди. Дадам Али-лайлакдан бу гапни эшитиб кулиб қўя қолди. Лекин Али-лайлакнинг қони қайнаб кетди. Сўфи яна сасийверган экан, Али-лайлак бир кунн сўфини хилватга тортиб, тўқмоқдай муштини унинг нягига тирабди: «Устани тиркичилик қилгани қўясанми, ё кекирдагингни суғуриб қўлингга берайми», дебди. Сўфи ялиниб-ёлвориб унинг қўлидан зўрга қутулибди, лекин тўғри бориб юзбошига арз қилибди, «Али-лайлак бир келгинди темирчинни деб мени урмоқчи бўлди», дебди. Юзбоши бу гапни мингбошига айтиб, қозихонада Али-лайлакни ўн олти дарра урдирибди.

Али-лайлак гап ер эди, шу чоршанба — дарра еган кунн эртаси унинг навбати экан, гапга дадамни ҳам айтди. Жўралар ўн тўққиз киши экан, Али-лайлакнинг дарра егани, шу муносабат билан Валихон сўфи тўғрисида сўз бўлибди. Жўралар сўфининг дадамни бу ердан кўчиртириш нияти борлигини, бунинг сабабъини эшитиб даргазаб бўлишибди. Биров сўфи юзбошининг ювинди-хўри, яна биров мингбошининг воқеанависи¹ эканни айтибди. Бутун кеча шу ҳақда гап бўлиб, сўфининг адабини бериш тўғрисида ҳар хил таклифлар бўлибди, биров «сўфини «ҳайтов»га солиш керак» дебди — «ҳайтов»га солинадиган кишини алдаб меҳмонхонага олиб кирилар, ҳамма «ҳайтов» деб шовқни солаётганда бир неча киши уни босиб, додлаганига қулоқ солмай, соқол-мўйловини қириб ташлар экан; биров, калтакесак едириб сўфини пес қилиш керак, пес бўлса сўфиликдан бекор бўлади, дебди; биров, сўфига эшакнинг миясини едириб жинни қилиш керак, дебди; биров уни «чирогпоя» қи-

¹ Воқеанавис — айбоқчи, агент.

лишни таклиф қилибди, «чирогная» бўлган киши қилш-лоқдан қочиб кетишга мажбур бўлар экан.

Бу гаплар, албатта, қизнқ устида, булдан ташқари ўн олти даррадан ҳануз тўлғонаётган кишининг юзига қараб айтилган гаплар, агар сўфи бошқа бирон қилмиши билан жўраларининг гашпга тегмаганда, эҳтимол, қолиб кетар эди.

Шу орада Валихон сўфининг жағини очадиган бир ҳодиса юз берди.

Бир кунн Буаайдининг маиман деган бойи — жувоз-кундага ўхшаган юм-юмалоқ юзбоши кўчадан пиёда ўтиб кетаётиб дўконимизга томон бир қаради-ю, тўсатдан бурилди, айвонга кирди; деворга суяб қўйилган иккита жодини кўздан кечирди-да, биттасининг кулдасига шаппалаб:

— Уста, маиша шунисини бизнинг ҳовлига элтиб гашлагин! — деди.

Унинг бу гапи, айниқса сенсиргани дадамга қаттиқ малол келди шекилли, бир қоши паст, бир қоши баланд бўлди-ю, бурилиб кетаётган юзбошининг кетидан:

— Одам юборинг, чақасини ташлаб олиб кетсин, — деди ва ишини қилаверди.

Мен қўрқиб кетдим: бу одам юзбоши эканини — сўфини ҳар ҳайит йўқлайдиган, унга ҳожи дўппи берган ўша юзбоши эканини дадам билиб туриб шундай дедими, ё билмасдан гапирдимми?

Юзбоши бирдан тўхтади, қайрилди, қулоқларига ишонмагандай дадамга қаради-да, тўрлаган калта бўйни қизариб кетди. У бир нима демоқчи бўлди-ю демади, бурилиб кетаверди.

Юзбоши шунда айтадиган гапини айтиб, ҳордигини чиқариб олса ҳам бўлар экан, кунн бўйи бу аламини кўксидан чиқаролмапти, кечқурун тимининг тагидаги самоварда кариллаб ўтириб, бир баҳона билан дадамни хўп сўкибди.

— Туб жой итдан кўра, мусофир итнинг қутургани ёмон бўлади! — дебди.

Шунда юзбошига чой қуйиб бериб ўтирган Валихон сўфи дадам ҳақида бирталай ножўя гапларини гапиргандан кейин:

— Намоз ўқимайди, намозни писанд қилмайди, бу одамни мусулмон деб бўлмайди! — дебди.

Юзбошидай одам, яна сўфи бир келгинди ҳақида шундай дегандан кейин, албатта буларнинг гапи ерда қолмайди. Қандолатчи — боққол, дадамда ҳеч қасди

бўлмаса ҳам, юзбоши билан сўфининг гапларини тасдиқловчи бир далил кўрсатишни лозим кўрибди, дадам шаҳардан нима бўлиб извошда келганини эшитган экан, шуни назарда тутиб:

— Бу темирчи ҳозирги туришила губернатордан кам эмас, извошдан тушмайди!— дебди.

Шу баҳонада юзбошига сурканиб қолишни истаган бошқа одамлар ҳам топилибди. Булардан бири: «Уста асбобини айтганига сотадн», дебди, яна бири «чилтон-хона» тўғрисида қулоғига кирган гапларни бир жувоз қилиб: «Қишлоқни наҳс босиб кетди», дебди.

Бу гапларни дадамга жўраларидан бири гоҳ кулиб, гоҳ хит бўлиб гапириб берди, ўғит мақомда:

— Қишлоқнинг бўриси ҳам юзбоши, тулкиси ҳам юзбоши, бу билан чап чиқишманг, ўша жодини уйига элтиб берсангиз бўлар эди,— деди.

Шундан кейин сўфига худо берди: дадамни ҳар қарерда ва ҳар важ билан ёмонлайдиган, ҳар нарсадан бир ишқал топиб хархаша қиладиган бўлди: Жарбулоқдан дадамнинг жияни келган эди, бу бола кимдандир чаённинг суратини чизишни ўрганган экан, мачитдаги ҳовуз атрофига ўрнатилган пайжаранинг бир печа жойига чаённинг суратини чизибди. Сўфи буни кўриб дўконга шовқин-сурон билан келди: «Қиёматда чаёнга ким жон топиб беради!» деб хўп чийиллади; бир куни имомнинг ҳужрасидан унинг кўкнор туядиган қайроғи йўқолибди, шу куни мачитга Кулала кирган экан, сўфи тўғри келиб Кулалани дўппослай кетди.

Дадам унинг хархаша-машмашаларидан безор бўлиб, Али-лайлакнинг жўраларидан Парпивоё деган йигитни ўртага қўйди ва сўфининг ҳамма шартини қабул қилишга тайёр эканини билдириб, «ярашайлик» деди. Сўфи кўнмабди, «Мен бу чала кофирни маҳалладан кўчирмай ўлсам гўримда тикка тураман», дебди. Кофирдан чала кофир ёмон, кофирни худо яратган, чала кофир шайтоннинг васвасаси билан кофир бўлган эмиш. Парпивоё бу гапни жуда тутатиб, сўфини сўкиб гапирди.

Шундан кейин Али-лайлакнинг жўралари Валихон сўфини сўфилликдан бекор қилишга бел боғлашди.

Жўралар ўртага ташлаган чоралардан фақат эшакнинг миясини бериб сўфни жияни қилиш маъқул кўрилибди, чунки «хайтов»га солиб соқол-мўйлаби қириб ташланса, бу касофат соқол-мўйлабсиз ҳам азон айтавернишдан тоймайди, калтакесак ҳали чиққан эмас, «чи-рогпоя» хатарли экан.

Бозор кунн дадам билан Али-лайлак битта чўлоқ эшакни сотиб олишди, Бастоми қумига элтиб, тунука қутичада мнясини олиб келишди, Кулала даладан кўкат териб келди. Бундан аям ўқчиб-ўқчиб саккизта сомса ясади. Парпивоё сўфини самоварга олиб кириб, куз кўкатида бўлган «дорн сомса»ни олдига қўйибди. Сўфи иккита чой билан саккизта сомсани наққос тушириб, узун дуо қилибди.

Дадам бу ишни қилишда заррача тап тортмаган бўлса ҳам, сўфининг сомса еганини эшитиб ранги ўчди, пешингача қўли ишга бормади, назаримда, сўфининг азон айтиш ўрнига ҳанграшини, ҳанграб-чўччанглаб мачитдан чиқиб келишини кутар эди. Кулала икковимиз ҳам шундай кайфиятда азонни орзиқиб кутардик.

Йўқ, сўфи пешинга азонни, чамамда, одатдагидан кўра пастроқ, лекин тутилмасдан айтди. Дадам бенхтиёр мачитга томон қаради. Бу қарашда хайрият ва шу билан бирга норозилик маъноси ётар эди.

Сўфи намозгарда ҳам адашмади. Шомга яқин Али-лайлак ва унинг жўраларидан беш-олти киши дўконга келишди, ҳаммаси ҳам имо-ишора билан дадамдан: «Сўфи қалай?» деб сўрашди. Дадам кулиб бош чайқайди.

Орадан бир ҳафта ўтди. Дадам ҳар кунн азонга динқат билан қулоқ солар, охирда хуноб бўлиб: «Адашмаяпти, хумпар!» деб қўяр эди.

Шундан кейин Парпивоё бошлиқ шўх жўралардан уч-тўрт киши бошқалар билан маслаҳатсиз-несиз Валихон сўфини «чирогпоя» қилишибди: сўфини ярим кечаси тутиб, оғзига ҳожини дўпписини тикишибди, оёғини осмонга қилиб, тимнинг устунига маҳкам боғлашибди-да, орқасига шам ўрнатиб ёқиб кетиштипти. Сўфи шу алфозда саҳаргача «чирогпоя» бўлиб турибди...

Буни элдан бурун кўрган самоварчи тугаётган шамни суғуриб ташлабди, қўрқув ва қийноқдан ўлар ҳолатга етган сўфини ечиб олибди ва уйига элтиб қўйибди.

«Чирогпоя» қилганлар, албатта, сўфи қишлоқдан қочиб кетди, деб ўйлашган, бироқ дадам билан Али-лайлак жуда катта ташвишга қолди: сўфи қишлоқдан қочиб кетса-ку хўп, қочиб кетмаса, юзига чарм қоплаб: «Мени Али-лайлак билан темирчи уста шу аҳволга солди», деб юзбошига, мингбошига арз қилса нима бўлади?

Дадам сўфига ён бериш ва шу билан уни инсофга келтириш мақсадида бошқа маҳалладан уй қидирди.

Уй тезда топилавермади. Толоимизга Валихон сўфи узоқ ётиб қолди. Бунинг устига унинг тилини тиядиган бир ҳодиса рўй берди.

Наринги маҳалладаги Олим-саркор деганнинг боғида кўк шапка кийган зиндамбир¹ тўралар туришар эди. Булар ер-сув ишларига қарашса керак, анҳорга ола таёқ ўрнатиб, одамларнинг айтишига қараганда, сув ўлчашар, деҳқонларнинг ерига қора номерлар қоқишар эди. Булар тўқима-сават извошни шалдиратиб дўконимиз олдидан тез-тез шаҳарга ўтишар эди. Бир кунни мана шу шалдиरोқ извошнинг олдинги ўқи синиб қолибди. Ўша зиндамбирлардан бири ёш бир барина билан извошнинг ўқини яматгани дўконимизга келишди. Дадам буларга «эшак» қўйиб бериб, ўзи ўқни извошдан олишга киришди. Зиндамбир ўтирмай дадамга қарашди. Барина мени гапга солди. Унинг менга берган саволларига дадам тушунганича жавоб бериб турди-ю, барина уйимизни кўрмоқчи бўлди шекилли, дадам менга имо қилди. Мен уни ҳовлимизга бошлаб бордим.

Фарзанд доғини кўра-кўра жонида жон қолмаган аям ой-кунни яқинлашган сайини ҳали тугилмаган боланинг ўлиб қолишидан ваҳимага тушар, гоҳ ошкора, гоҳ пинҳоний йиғлар эди. Барина аям билан қўл бериб сўрашди, уйимизни, туриш-турмушимизни кўрди, ҳатто сапдалга ўтирди. Аям унинг имо-ишора билан берган саволларига имо-ишора билан жавоб берар, қоринни кўрсатиб йиғлар эди. Барина бир нималар деб унинг қоринни, бошини силади, кейин, аям айтмоқчи «дурбин»га солиб кўрди. Барина дурбинда кўрганидан кейин нима дер экан, деб аям ваҳима ичида тин олмай кўзлари жавдираб турар эди. Барина унинг қоринга шаппалаб «яхши» деб қўйди. Кейинчалик билсам барина аямнинг суратини олган экану, аям «ичимни дурбинда кўриб», «яхши» деди деб суюниб юрибди.

Биз дўконга чиққанмизда дадам ўқни ямаб извошга қўяётган экан. Барина зиндамбирга гоҳ кулиб, гоҳ ачиhib бир нималар деди. Зиндамбир дадам билан гаплашди. Орада «докторхона» деган гап кўп айлашиб қолди.

Булар Қўқоннинг Кўмир бозори маҳалласида докторхона очилганини айтиб, аямни ўша ерга олиб боришни маслаҳат беришибди.

¹ Зиндамбир — ер ўлчови.

Маҳаллада обрўнимиз ошиб кетди. Назаримда дадам деб дув-дув гап бўлиб кетди.

Шундан кейин маҳаллада «темирчининг тўралардан ошиеси бор экан», «темирчининг уйига барина кебли», энди Валихон сўфи тугул унда каттароғидан ҳам қўрқмас эди. Шу муносабат билан Али-лайлак, унинг жўраларидан бир неча киши қуллуқ бўлсинга келишди.

Дадам аямни ўша докторхонага олиб боришга жазм қилди. Барина ичнини дурбинда кўриб «яхши» деганга шунчаллик суюнган аям, албатта, докторхонада туғишга дарров рози бўлди.

Иш қистов бўлишига қарамай, дадам бир неча кундан кейин Қўқонга бориб докторхонани, унинг шартшароитини кўриб, билиб келди. Докторхона ҳақиқатан Кўмир бозорида, кичик аммамнинг уйига яқин кўчанинг ичида экан. Бу ҳақда аммамдан ҳам, унинг эри тақачи уста Мўминдан ҳам тайинлик бир гап чнқмабди. Лекин уста Мўмин, шу маҳаллалик аллаким деган бир мусулмон этикдўзининг ўрисдан олган хотини докторхонада тилмоч, деб эшитган экан. Дадам шу этикдўзга учрабди. Дадамнинг мўлжалига кўра, йигирма беш сўм пул бўлса ҳамма харажатга етар экан.

Дадам кўзини чирт юмиб, Али-лайлак ва унинг жўраларидан қарага йигирма беш сўм йиғиб олди. Ўша кун яқинлашганда Қўқонга жўпадик.

Биз кичик аммамнинг уйига тушдик. Эртасига амаким билан кампир келди. Бизнинг нима мақсадда келганимизни эшитиб, кампир дод-фарёд кўтарди.

— Нечук эканки менинг неварам ўриснинг қўлида туғилар экан! Вой, невароғинамнинг қулоғига ким азон айтади!

Қани энди дадамнинг тушунтириб, алдаб айтган гаплари кампирнинг қулоғига кирса! Ниҳоят, дадам тутаниб келди.

— Ўрисга нима қипти! Ўрисни мен яратибманми!— деб шовқин солди.

Амаким буларни мурасага келтирди.

— Майли, боланинг қулоғига азонни Абдуқаҳҳорнинг ўзи айтади,— деди.

Бу нарса, ҳақиқатан, дадамнинг эсига келмаган экан.

Дадам бу ҳақда доктор билан гаплашибди. Доктор кўнибди.

Шанба куни аямни докторнинг ўзи келиб кўрди, душанба куни докторхонага ётқиздик. Дадам икки кечга

кундуз докторхонанинг эшинг олдида ўтирди, мен дадамга нон, тунука чойнакда чой элтиб турдим. Учинчи куни эрталаб докторхонадан сариқ соч, кўккўз ёш бир бариша чиқиб қувноқ товуш билан:

— Уста Абдукаххар! Баранчук!— деб юборди.

Дадам ирғиб ўрнидан турди. Ичкарига отилди. Мен ҳам кирдим. Бояги бариша дадамини аям ётган уйга бошлаб кирди. Аям кечаси туққан экан, тўрдаги ялтироқ сим каравотда оппоқ кўрна-ёстиқ орасида фақат боши кўриниб ётар эди. Доктор хотин дадам икковимизни аямнинг чап томонидаги кичкина сим каравот олдида бошлаб борди ва оқ рўйжачанинг бир чеккасини кўтарди. Унинг остида бувак-укачам кўзларини чирт юмиб, қовоғини солиб ётар эди. Дадам болани қўлига олди ва қулоғига азон айтди.

Уч кундан кейин аямни кўрганни кўплашиб келдик: аммам, унинг қизлари — Улмасой, Мукаррамхон... Аям ўзида йўқ хурсанд, умрида ҳозиргидай хушчақчақ бўлмаган, бир айтиб ўн кулар эди.

— Мен бошда кўрққан эдим, одам тортинса тўлғоқ қочади... Йўқ, булар тортинадиган иш қилишмади. Бечора маржалар мен ёш боладай оқ сикловга солиб чўмилтиришса бўладими! Кула-кула ўлибман, Маржалар ҳам хўп кулишди.

— Маржа эмас, барини дегин!— деди дадам.

— Йўқ доктор хотинини бариша дер экан, қолгани ҳаммаси маржа! Тилмоч хотин айтди. Мен ҳам маржа эмишман. Кула-кула ўлибман.

Укамга шу ернинг ўзида от қўядиган бўлдик. Аммам «Кўпайсини», «Тургун» деган номларини айтган эди, дадам унамади.

— Қўй, ирим-чиримдан ҳеч нарса кўрмадим, Умарали қўямиз,— деди.

Умарали Алп-лайлакнинг жўраларидан норғул, бақувват бир йиғитнинг оти эди.

Уч кундан кейин доктор аямга жавоб бериб, дадамга: «Извошда олиб кетинг, уйда бирон ҳафта ётсин», дебди.

Дадам бизни Бувайдига извошда олиб кетди, лекин қишлоқнинг кираверишида извошдан тушиб, уйимизгача бир чақиримдан ортиқроқ йўлни пиёда босиб кетдик, чунки гузардан извошда ўтиш, катталарин писанд қилмаслик бўлар, халқнинг назарида эса пулимиз ошиб-тошиб ётганини кўрсатар, бундан ташқари яна «бу одам

губернатордан кам эмас, пэвошдан тушмайди» деган гапларга сабаб бўлар эди.

Қўши-қўшни аёллар чақалоқнинг ҳеч бўлмаса кичик чилласи чиқишини ҳам кутиб ўтирмасдан дастурхон қилиб, аямни кўргани киришди. Булар, назаримда, лозимандадан ҳам кўра, кўпроқ докторхонада туғилган болани кўргани киришар, ҳаммаси назаримда, ундан ўрнелик белгиларини қидиришар эди. Бунинг устига аям докторхонада кўрган-билганларини жуда ошириб гапирди: машинага солиб чўмилтирган, машинада кўрган, машинада овқат пиширган, машинага ётқизиб тугдирган...

Бир кампир ёқасини ушалди.

— Е қудратингдан, пахтани зовутга солади деб эшитган эдим, энди одам зовути ҳам чиқипти-да!..— деди.

Аямнинг одам зародида туққани Яйпанда «Зингер» олганимиздай оғизга тушиб кетди.

ТЕШИҚТОШ

Валихон сўфи ҳамон касал, дўконимизга тўра келгани, уйимизга барина киргани обрўйимизни ошириб тинч-гина ишлар эдик.

Кетмон ишлатилаверса ейилиб кетади, яримта бўлиб қолади, ишга ярамайди. Уртача деҳқон хўжалигида баҳордан кузгача беш-олтита кетмон ишдан чиқади. Янги кетмон фалон пул, ишдан чиққан кетмонни тиклаш — яъни пешлатиш икки барабар арзон тушади. Деҳқон янги кетмон сотиб олмай, бўш вақтида эскисини пешлатиб қўяди. Шунинг учун қиш кириши билан темирчига иш ёғилади.

Дадам чапдаст усталардан бўлиб, бир кунда ўн олтигага етказиб кетмон пешлар эди. Дадам кетмонни тез ва яхши пешлаши устига хат билиши, назаримда бозорбошидаги уста Турдвалининг ноини яримта қилиб қўйди: пешланган кетмон бир-биридан фарқ қилмаса ҳам деҳқон ўз кетмонини олгиси келар. Уста Турдвали кетмонни олишда унга ҳар хил белгилар қўйса, дадам пўлат қалам билан кетмоннинг олкасига эгасининг отини ёзиб қўяр, деҳқон хат билмаса ҳам бунга жуда қизиқар, хурсанд бўлар эди.

Бувайдиннинг «тўнғак кўчирадиган шамоллари», қаттиқ совуқ олиб келди. Ҳар ўпқини бир жаҳон совуқдай майда шакар қор ёғди. Совуқ кундан-кун забтга олиб,

дарахтларнинг шохи булдуруқдан эгилди. Мусичалар тап-тап тушиб ўлаверди. Шогирдимиз Кулала дўконда ётолмай, Чилон қорининг қароллари билан унинг оғилида ётиб юрди. Биз кундуз кун дўконнинг эшигини беркитиб, чироғ билан ишлардик.

Мана шу кунларнинг бирида кўчадан хотин кишининг чиқиб келган доғлаган товуши эшитилди. Ҳаммамиз югуриб чиқдик. Бозорбоши томондан думи қисқ қора бир итни қувлаб келган оломон «Тўси!» «Ури!» деганича ўтиб кетди. Одам йиғилди. Музлаб, афти буришиб ётган анҳордан нари кўчанинг ўртасида ёш бир жувон ётар эди. Қимдир: «Ия, Бабарнинг хотини-ку!» деди ва қўрқувдан, оғриқдан беҳуш бўлиб ётган жувоннинг юзига сариқ қийлғини ёпиб қўйди. Жувонни кўтариб уйига олтгани болаларнинг кучи етмас, катталар эса номаҳрам эди. Қимдир Бабарни айтиб келгани чопди. Жувоннинг қуймичи ва болдиридан оққан қон қорни қизартириб, буғланиб турар эди.

Ҳаял ўтмай Бабар етиб келди ва хотинини даст кўтариб уйига олиб кетди. Болалар, биримиз сувга олиб чиқилган кўзанинг сипиғини, биримиз жувонинг ковушини, ёпиниб чиққан тўнини олиб унинг кетидан келдик. Бабар Ҳатам самоварчининг хизматкори бўлиб, хотини билан хўжайинининг ташқисида турар эди. Бабар хотинини авайлаб сандалининг четига ётқизди. Хотини ҳушига келиб ингради. Қўшни хотинлар кириб келишди. Булардан шаддод бир кампир Бабарнинг қийлғини ечиб олди, иккига бўлди.

— Ис босиб боғлаш керак, дарров ис топ!— деди.

Бабар товдондан, васса бўйра шипдан ис йиғиб кампирга берди. Кампир яраларга ис босиб боғлади. Жувон анчадан кейин кўзини очиб ваҳима ичида:

— Қутурган ит эди шекилли?— деди.

Кампир унга тасалли берди.

— Қутурган бўлса нима, эринг Тешиктошга олиб боради. Тешиктошдан икки марта ўтсанг кўрмагандай бўлиб кетасан,— деди кейин ўзи бормаган, кўрмаган бўлса ҳам, Тешиктош ҳақида гапириб берди.— Тешиктош узоқ. Бачқирдан ҳам нари, булут сув ичадиган дарёнинг бўйида. Ўвчилар шу дарёда булут овлашади, сув ичгани тушганда отиб олашади. Ҳар ўқ узилганда супрадай-супрадай булут узилиб тушаверади...

— Обораман, худо хоҳласа обораман!— деди Бабар.

Ун кундан кейин Бабар хотинини Олқордаги амма-синикига олиб кетди, шу кўйи ўзи ҳам зим — ғойиб

бўлди. Орадан ўн кунча ўтгандан кейин бозор кунини қўлоқларинини оқ қийиқ билан боғлаб олган Бабар икки елкасида обкаш, қўшқулоқларда қатиқ, чамбараклардаги коса ва шокосаларда қаймоқ, халта ва халтачаларда қурут, сузма кўтариб дўконимизга кириб келди. У бозорга ўтиб кетаётган экан, дадам билан саломлашгани, ундан ҳам кўра совуқ ўтиб кетган оёқларини эшитгани қайрилибди. Унинг чўзиқ юзи хийла сўлиган, катта-катта кўзлари киртайган, қўллари кир, кийим-боши бир аҳволда, афтидан, кунини-туни ҳам-койини билан бўлиб, ўзига қараш ҳам юрагига сиғмас экан. Қулала оқ тарашадан гулхан ёқиб берди, олдига икки та жириш нон, бир сиқим жийда қўйди. Унинг айтишига қараганда, хотини кечаларини билан инграб чиқар, Бабар уни тезроқ Тешиктошга олиб бориб, азобдан қутқариш учун пул йнғар экан. Олқордаги сигирлик, лекин бозорга қатнолмайдиган одамлар қатиқ-қаймоғини ва бозор-ўчарини Бабарга топшириб, унинг хизмати бадалига ҳол-бақудрат бир нима беришар экан. Бабар ҳозирнинг ўзида рўзгордан орттириб саккиз танга нақд пул қилиб қўйибди, яна беш-тўрт танга орттурса, хотинини олиб бетўхтов Тешиктошга жўпар экан.

Бабар исиниб, нон-жийда билан қоринини тўйгазиб, худди қари одамдай ҳаммамизни дуо қилди, қатиқ-қаймоқларини кўтарганича бозорга тушиб кетди.

Бозор қайтиш маҳалида кимдир: «Бабар ўғирлик қилиб қўлга тушди», деган хабарни топиб келди. Бу ақлга сиғмайдиган гап эди. Дадам воқеани билиб келгани мени бозор бошига юборди.

Бозорда одам сийрак. Тимдан берироқдаги кўчиб кетган мисгарининг дўкони олдида одам, кўпроқ болалар тўпланиб туришибди. Қудрат чўлоқ деган пояки одамларга куйиб-пишиб гап маъқуллаётибди. Бозорни айлашиб юрадиган пояки воқеадан бошдан-оёқ хабардор экан.

Бабар охириги икки хурма қатгинини сотиб, харидор хурмани бўшатиб келгунча қаймоқ бозоридан катта толининг тагида турган экан, каппон томондан ҳайқирик, «Ушла-ушла!» деган товуш эшитилибди. Бир гуручфуруш харидордан пул олаётганда биров пулга чанг солиб қочибди. Ўғрининг шерини бўлса керак, гуручфурушни ўғри қочган томонга эмас, қаймоқ бозорига томон йўллабди. Эс-ҳушини йўқотиб қўйган гуручфуруш тўғри келиб Бабарнинг ёқасидан ушлабди. Қўрқиб кетган Бабар гуручфурушни даст кўтариб, бо-

шидан ошириб ташлабди. Гуручфуруш ўрнидан тура солиб жон аччиғида дод солибди ва яна Бабарга ёпишмоқчи бўлибди. Бабар бир уриб уни ағдарибди. Воқеадан бсхабар халқ ўзидан катта ва саллални одамни ураётган Бабарни ушлабди, отқоровулни чақирибди. Отқоровул уни кўчиб кетган мисгарининг дўконига қамаб қўйибди. Ҳозир амин келиб уни сўраши керак экан.

Аминни чувалиб кетган салласини қўлтиқлаб олган гуручфурушнинг ўзи топиб келди. Амин Бабардан гап сўрамай-нетмай бошига, елкасига бир неча қамчи урди.

— Қани пул?

Бабар нима бўлганини, нима бўлаётганини тушунолмаган гаранг бир аҳволда гулли тўпининг чўнтағидан бир сиқим чақа-танга олиб аминга узатди. Амин пулни олиб гуручфурушга берди. Гуручфуруш пулни олиб, Бабарга ўшқирди:

— Қолгани қани?

Бабар охиригга икки хурма қатқининг пулини сўраётди, деб ўйлади шекилли, худди узр сўрагандай:

— Ҳали олиб келадн, худо урсин агар...— деди.

Совуққа чиқолмай ер тепишиб турган амин отқоровулга кўз қисди.

— Яна бирпас тур, шеригини айтса-айтгани, бўлмаса далага олиб чиқиб отиб ташла!

Бабарнинг кўзлари жавдирарди:

— Мени нимага оттирасиз, амаки, оттирманг... Хотинимни қутурган ит қопган, жуда ёмон қопган, ишонмасангиз одам юборинг, уйда йиғлаб ётибди... Тешиктошга олиб борадиганман... Мени оттирманг, ишингиз бўлса буюринг. Ҳатам акадан сўраинг, мен ишдан қочадиган йиғит эмасман... Хотиним йиғлаб ётибди.

Амин чиқиб кетди. Гуручфуруш ташқарига чиқиб Бабар берган пулни санаб кўрди, пул мўлжалига бир оз тўғри келди шекилли, отқоровулга бир мири чойчақа узатди:

— Қолганини ундирсангиз яна бир мири бераман,— деди-ю кетаверди.

Отқоровул Бабарга бақирди:

— Шерингини айтасанми, ё отиб ташлайми?

Бабар тушунолмади.

— Менинг шеригим йўқ, Олқордан битта ўзим кўтариб келганман...

Отқоровулнинг жон-пони чиқиб кетди, уни туртиб-тепиб дўкондан олиб чиқди-ю, «отиб ташлагани» Эшонбуваннинг карвонсаройига томон ҳайдаб кетди. Болалар дув эргашди. Бабар йўл бўйи ёлворди:

— Жон ака, мени отиб ташламанг, худо хайр берсин... Хотинимни ит қопган, уйда йиғлаб ётибди...

Мен дўконга югуриб кириб воқеани айтдим. Кулала билан дадам ҳам чиқибди. Отқоровул Бабарни саройнинг тўридаги тешикдан далага олиб чиқди. Болаларгина эмас, бирталай катта одамлар ҳам йиғилди. Отқоровул милтиғини ўқладди, «Айтасанми, йўқми?» деб бир-икки ўшқирганидан кейин бир неча қадам орқага чекниди-ю, Бабарнинг калласини қорага олиб ўқ узди. Бабар ўқ келиб тегишини кутиб бўлса керак, оғзини, кўзларини катта очиб, қимир этмай турар эди. Отқоровул орқасида турган одамларга юзланди.

— Ейрай, бунақа баттол ўғрини умримда кўрган эмасман, устидан ошириб ўқ узибману киприк қоқмайдими-я!

Отқоровул Бабарни элтиб яна қамаб қўйди.

Эртасига Бабар тўғрисида хунук бир хабар эшитдик. Бу хабар рост экан, тафсилотини отқоровул гапириб берди.

Отқоровул Бабарни ганга солиб кўрибди, унинг беғуноҳ эканини билгач, қўйиб юборгани ижозат сўраб хуфтондан кейин амнининг уйига борибди. Амни мингбошиникига кетган экан. Мингбошиникига шаҳардан меҳмонлар келган, зиёфат авжнда экан. Отқоровул меҳмонхонадаги хизматкорлар билан ўтириб қолибди. Зиёфат саҳарга яқин тугабди. Отқоровул йўлда Бабар тўғрисида гапирган экан, амни «Ия, эсдан чиқибди-ку», деб жадаллабди. Келиб гугурт чақиб қарашса, Бабар дилдираб, бурчакка тикилиб ўтирган эмиш. Унинг аҳволини кўриб амни «айб ўзингда» дегандай шовқин солибди:

— Эшик қулф эмас-ку, чиқиб кетавермадингми!

Бабар тиши тишига тегмай зўрға:

— Ўзингиз қамаб қўйдингиз-ку, пошшолик одами-сиз,— дебди.

Амни эшикни катта очиб юборибди. Бабар дилдираб, дўкондан секин чиқибди, кейин бирдаи югурибди; йиқилибди, ўрнидан зўрға туриб яна чопибди... Қим биладди, шўрлик, нима учун Ҳатам самоварчининг самоварига кирмабди, нима учун бирон эшикни тақиллатиб тонг отгунча бошқана сўрамабди, «бемаҳалга қол-

ганимдан хотиним хавотир бўлиб кўчанниг бошида ўтиргандир», деб ўйлаган бўлса керак!

Эрталаб йўловчилар Олқорнинг кираверишидаги якка бақатерак остида чўққайиб ўтирган бир одамни кўришибди; эрталабки қуёшнинг нурида эриб тўкилаган булдуруқ бошига, елкасига тушса ҳам у қимир этмас эмиш. Бориб қарашса Бабар экан! «Нима қилиб ўтирибсан», деб биров елкасидан тортган экан, Бабар ағанаб тушибди, бечора совуққа қотиб ўлиб қолган экан.

Билмадим, орадан қанча вақт ўтди экан, Олқордан бир деҳқон кетмон пешлатгани келди. Дадам ундан Бабарнинг хотинини сўради. Деҳқон анчадан кейин хўрсиниб жавоб берди:

— Бечора эрининг гамида жиши бўлиб қолди... Емон жинни бўлди, ўзини уриб, тишлаб, не азобда ўлди...

Уни қутурган ит қопганидан бу одам беҳабар экан...

ОҚПОШШОНИНГ АРЗАНДАСИ

Валихон сўфи ўн кунча гоҳ ўзидан кетиб, гоҳ ўзига келиб, кўзига алланималар кўрниб, алаҳлаб ётди-ю, кейин оғир касалга чалиниб, икки ой деганда ўридан турди.

Қиш ўтди, баҳор ўтди. Тўралардан ошнамиз борлигини эшитган бўлса керак, Валихон сўфи бизга хархаша қилмай қўйди; жабр кўрганлиги ҳақида ҳеч кимга арз қилмаган бўлса керак, чунки бир жиҳатдан, «чироғпоя» оғзига оладиган гап бўлмаса, иккинчидан, тўралар олдида мингбошию юзбоши ҳам қўл қовуштираар эди.

Буидан ташқари ёзда юрт нотинч бўлиб қолди.

Герман билан уруш бошланганлиги хабарини биз Яйпанда икки ойдан кейин, ўшанда ҳам тасодифий суратда эшитган бўлсак, оқпошшо уруш ишларига мусулмонлардан мардикор оладиган бўлганини уч кунга қолмай эшитдик.

Уи тўққиз яшардан ўттиз бир яшаргача ҳаммаши олармиш!

Бувайдн бўлисига беш минг ўн икки киши тушибди!

Бу кунлар деҳқончиликда қизғин иш палласи бўлишига қарамай, ҳар кунн намозгарга яқин кўчалар, гузар гавжум, тимнинг тагидаги иккита самоварга одам

сигишмайди. Босинқи говур: «Э, худо!» «Золимга ўзинг инсо!» бер!» деган илдолар...

Дадам ҳар ҳафта-ўн кунда темир, кўмир келтиргани Қўқонга тушиб турарди. Умрида шаҳарни кўрмаган кўпчилик деҳқонлар уни дунёдаги ҳамма гапдан хабардор, деб ўйлашар, шунинг учун дўконимиз олдида одам аримас эди.

Бу кунларда деҳқонларнинг ўзлари ҳам гапнинг уяси бўлиб қолишди.

— Мардикорликка олинган одамларни заводга солиб кўзини кўкартирар эмиш. Одамни бу эшигидан киргизиб заводни бир бўкиртирса, нариги эшигидан кўзи кўкариб, понни тескари ташлаб чиқаверармиш.

— Мардикор ўлса ўлигини сандяққа солиб тикка кўмармиш!

— Мардикор касал бўлса оёғидан осиб, оғзидан мўмнё олармиш.

— Қоф тоғида бир мерган ов қилиб юрган экан, қараса калладай келадиган бир тош пастдан юқорига юмалтаб кетаётган эмиш. Мерган тошни олиб губирнатирга элтиб берибди. Губирнатир уни оқпошшога юборибди. Оқпошшо тошни ёриб қараса, ичидан оппоқ панжа чиқибди. Пошшо кулибди, панжани тахтнинг поясига қўйиб, қилнч билан қийма-қийма қилиб ташлабди.

Бунақа миш-мишларнинг сон-саноғи йўқ эди.

Қишлоқ каттакон азахонага ўхшаб қолди: босинқи говур, оҳ-воҳ, кўз ёши. Ҳамма кутади, ҳадемай, ўлик чиқиши, бутун қишлоқни бошига кўтарган қий-чув, йиғи-сиги, дод-фарёд ичида тобут кўтарилиши, яъни мардикорга олинган кишиларнинг рўйхати эълон қилиниши керак.

Бироқ, рўйхатдан дарак йўқ. Юрт оғалари бўлмиш мнингбоши, Чилон қори, катта мачитнинг имоми Шарофиддин махсум, юзбоши, Абдурахмон пахтафурушлар маслаҳат қилишгани қилишган. Булардан биронтаси кўча ё гузарда кўринмайди. Одамлар буларни уйларидан ҳам топишолмайди.

Бирдан дув-дув гап бўлиб қолди: «Ҳамма хатга тушган экан, юзбоши Тошкентга дилғиром юбориб, пахта эккан чоракорини сўраб олибди, ўрнига шаҳардан мардикор олиб берибди». Ҳали рўйхат эълон қилинмасдан туриб, «Мен ҳам пахта эккан эдим», дея мнингбошининг остонасига бош урган деҳқонлар, «Менинг боламни, менинг эримни чоракор, қарол қилиб олинг, ўла-ўлгунича хизматингизни қилади, қулингиз бўлади», деб

юзбошининг оёғига йиқилган аёлларнинг ҳисоби йўқ эди. Бир томонда йиғи-сиги, бир томонда говур, ҳайқирик, қарғаш...

Бу орада «кўзни кўкартириш», «оплоқ панжа» ва бошқа миш-мишлар ўрнига чин хабарлар тарқала бошлади: Хўжандда халқ гулу кўтарибди, тошкентликлар «биз мардикор бермаймиз» деб маҳкамага боришибди, фалон жойда халқ мингбошининг уйига ўт қўйибди, фалон қишлоқда одамлар амнини аламон қилишибди...

Ниҳоят, юрт оғалари ҳамма маҳалладан эликбоши билан имом ва обрўли кишилардан бир-иккитасини чақириб, йиғин қилишди. Йиғинда катта мачитнинг имоми мулла Шарофиддин юрт оғалари ваколати билан ваъз айтибди, «амри подшоҳ вожиб» деган гаплардан кейин: «Мардикорликка хоҳлаган одам боради, хоҳламаган бормайди, ўрнига одам беради», дебди. Бу гап ҳар бир хонадондаги, бутун қишлоқдаги азани тўйга айлантириб юборди. Бироқ бу хурсандчилик кўпга бормади. Олинадиган мардикор жўнатиладиган кун айтилгач: «Хоҳламаган одамнинг ўрнига ким боради ва бунинг эвазига нима сўрайди?» деган савол ҳамманинг гирибонидан тутди.

Маҳаллада «Пошшолик жинни» деб аталадиган Рўзи-гов деган овсар бир йиғит бор эди. Қачондир Бувайдига каттароқ бир тўра келганда Рўзи-говга ярим танга сийлов бериб, елкасига қоқиб қўйган экан, шундан бери уни пошшолик жинни деб аташар экан. Унинг жиннилиги шундан иборат: жини суймаган итти пичоқлаб ташлайди, қатикдан кўрқадди, вақти чоғ бўлган вақтларда ҳамиша шу ашулани айтади:

Олма берсам олмайсан,
Беҳи берсам олмайсан,
Қайси бойнинг қизсан?...

Тўра елкасига қоққандан бери Рўзи-гов қорни очса рўпарга келган эшикни қоқиб овқат сўрар экан. Мардикорликка ўз ихтиёри билан боришга хоҳиш билдирган киши фақат шу бўлди. Уни Чилои қори укасининг ўрнига юборгани шошиб-пишиб етмиш беш сўмга сотиб олди. Ундан кейин одамнинг пархи юз, сал кунда икки юз, ҳатто уч юз сўмга чиқди. Кимдир етти юз ҳам сўрабди.

Юрт оғалари яна қишлоқнинг казо-казоларини ча-

қириб йиғин қилишибди. Йиғинда тўраларнинг раъйига мувофиқ шу юрт оғаларидан иборат юзбоши бошлық маҳкама тузилибди. Маҳкаманинг вазифаси мардикор олишда пошшолукка ёрдам бериб, шу билан бирга мардикорликка кетадиганлар ва уларнинг бола-чақасига қарашишдан иборат экан. Маҳкама номидан юзбоши гапириб, халққа ачинибди: «Одам ёллагани пул топса одам тополмайди, маҳкама халқнинг бу мушкулни ҳам осон қилиши керак», дебди. Унинг бу гапи ўша кунни ҳайитга, тунни бозоршабга айлантириб юборди. Ўша кун: «Юзбоши бувам яқинда мингбоши бўлармишлар», деган гап тарқалди.

Маҳкама мардикор пули йиққани ҳар маҳаллага иккитадан вакил тайинлади, халқдан йиғилган пулга одам сотиб олгани шаҳар ва бўлис бозорларига кинилар юборди.

Бизнинг маҳалладан мардикор пули йиққани ўзимизнинг элликбоши билан Валихон сўфи тайинланган экан, иккови дўконимизга келди. Дадам бошқа иш бўлмаганидан бозорчилардан тушган пичоқларни чархлаб ўтирар, Кулала чарх тортар эди. Сўфи даданинг эзига қарамаса ҳам ортқ даражада мулозимат кўрсатди, ҳол-аҳвол сўради, ҳатто менга ҳам сўз қотиб: «Ҳа, қочоқ!» деб қўйди. Дадам шаҳар акси урган, закончироқ одамликдан беҳабар экан шекилли, янги элликбоши гапнинг пўскалласини айтди-қўйди.

— Қани, уста, пулдан чиқарасизми, ё мардикорга борасизми? Беш юз сўм берганлар ҳам бўлаётибди, сиз уч юз сўм берсангиз бас, қосиб одамсиз...

Дадам унинг сўзини ҳазилга йўйди:

— Оқпошшо «болганни уравер, сенга ҳеч ким тегмайди» деган-ку?..

Валихон сўфи кулди.

— Биз ҳам шунини айтяпмиз,— деди шошиб.— Мардикор пулини берингу жойингиздан қимирламанг!..

Дадам яна ҳам мулоимроқ, яна ҳам ҳазилга тақаб деди:

— Мардикор пули хатга тушган, лекин ўзи бормаё ўрнига одам берадиган кишига чиққан бўлса керак? Мен хатга тушган эмасман, ёлғизқўл қосиб, бола-чақалик одамман.

Элликбоши сўфига қаради. Улганининг кундан ғазабини ичига ютпб турган сўфининг ранги ўзгарди.

— Ҳаммавақт юртдан ўзингизни четга тортасиз-да, уста! Юртга келган тўй экан, нима қиласиз ганин кў-

пайтириб! Саккиз ойдан бери тўшакда ётган Одил бува ҳам хатга тушган эмас, лекин берди, юз сўм берди! Мадрайим чўлоқ ҳам хатга тушган эмас, лекин қатордан қолгани йўқ! Раҳматлик Норбўтанинг хотини тул боши билан топганини тутиб ўтирибди! Қалимасини ўгириб ётган бир касал чол, туғма бир чўлоқ, бир тул хотинчалик эмасмисиз?! Қўйинг-э! Худо урди-кетди!

Сўфи қўлига тушиб қолган қайроқни улоқтириб юборди.

Булар билан гап талашини юзбоши ва бошқа бало-хўрларнинг оғзидаги суякка қўл узатиб, уларни ириллатиш бўлар эди. Булар ирилласа ҳар чоғ дадамга оғиз солиши ҳар қанақа қилиб бўлса ҳам уни мардикорликка бериб юбориши мумкин эди. Шунинг учун дадам ён берди.

— Бисотимда эллик сўм пулим бор. Ёзда иш йўқ, кузда темир, кўмир керак...

Сўфининг кўзлари шохсоққадай ирғиб чиқди.

— Майли ўшани ҳам берманг! Юртдан чиқдим, деб қўя қолинг! Юртдан чиқинг, бир пақирингиз ҳам керакмас!

Юртдан чиқини тириклай гўрга кириш деган сўз. Узоқ савдолашгандан кейин дадам икки юз эллик сўм беришга рози бўлди. Бунинг эллик сўми нақд, икки юз сўмни уч кун ичида бировдан қарз кўтариб бериши керак эди.

Дадам икки юз сўм сўраб, ҳар йили баҳорда деҳқонларга бўнак ва қарз берадиган Чилон қорига учради. Қарз шу чоққача юз сўмига ўн сўм фойда билан берилар экан, мардикор пули чиққандан бери тобора кўтарилиб, йигирма, ўттиз, ҳатто қирқ сўмга етибди. Дадам шу маҳаллалик темирчи бўлиб вақт-бемаҳал фойдаси тегишини, ишни арзон ва икир-чикирни бепул қилиб беришини назарда тутиб, Чилон қори икки юз сўмни юзига йигирма беш сўм фойда билан қарз берибди.

Дадам пулни элликбошига элтиб берди. Элликбоши икки юз эллик сўмни олиб «қизил қоғоз»ни йигирма сўмга берибди, дадам «Нега бундоқ?» деб сўраса, элликбоши: «Тушган пулни ҳукумат билиб қолса «халқ бой экан» деб ўлпонни кўпайтиради», дебди.

Пул йўқ, иш йўқ, дадам диққат, юрагига қил сирмасди.

Бир кун кечки пайт дадам икковимиз отйўлакда ёнгоқ ўйшаётган болаларинг ўйинини томоша қилиб,

муъолишдаги харсангтошда ўтирган эдик, Али-лайлак келиб қолди. Унинг ҳам кайфияти яхши эмасди, мардикор пулига ҳўкизини сотиб берибди.

— Бунинг ҳаммаси хотинталоқ юзбошидан чиқяпти,— деди Али-лайлак нафаси титраб.— Пошшолик, мардикорликка ҳамма борсин, деган эмас экан, бу зангар мардикор пулини ҳамма хонадондан оляпти, юрнинг бошига келган кўргуликни қошиқ қилиб халқнинг қонини пчяпти. Қишлоқни қарзга кўмиб ташлади. Нонсоф, юз сўмга ўттиз беш, қирқ сўмгача фойда қўйяпти.

Али-лайлакнинг жўраларидан кўпи мардикор пули бергани қурби етмай, ўзи борадиган бўлибди. Булардан бири — Эрмат деган йигит мардикор пулига, ерини сотиб бермоқчи бўлган экан, юзбоши ярим баҳо қўйибди. Юзбоши шафе, шафелигидан кечмагунча ерин бошқа одам ололмас экан. Али-лайлак қишлоқнинг йигитларини сўка кетди.

— Бу замоннинг йигитлари ҳезалак бўлиб кетган! Зогора ундай қовушмайди! Буни юзбоши ҳам, бошқаси ҳам билади-да, шунинг учун ҳеч нарсадан тап тортмай қилғилнғини қилаверади. Ҳаммамиз латтамиз, латта бўлмасак бу зангар юзбошининг ҳар бошига мннг бало ёғдирмасмидик! Ярим пақир тиллани ўтда эритиб, унинг тўймас кўзларига, бўғзига қуймасмидик!..

Али-лайлакнинг тилига чиққан бу гаплар, назаримда, дадамнинг, балки бутун қишлоқнинг дилида ўта доғланган ёгдай тутаб ётар эди.

Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди.

Орадан бир неча кун ўтди. Бир куни намозгар пайтида бозорбошидан устма-уст иккита ўқ чиқди. Ҳаял ўтмай яна уч-тўртта ўқ отилди, ундан кейин ўқ бодроқ бўлиб кетди. Кулала икковимиз кўчага югурган эдик, дада: қайтарди, уришиб берди, бориб эшикни заижирлаб келди. Ўқ овози сийраклашди, лекин дод овози эшитилди: «Войдод!.. Войдод! Юзбошини ўғри босди, келавер!» Додлаган одамнинг ўзи бўлса керак, ашула бошлади: «Ойда, йилда бир келган меҳмонидан айрилмасни...»

Қоронғи тушгунга қадар гоҳ якка-дука ўқ, гоҳ дод, гоҳ ашула товуши эшитилиб турди-ю, бирдан жимиди. Шу жимиганнча эрталабгача, бутун қишлоқ ернинг қаърига кириб кетгандай тиқ этган товуш чиқмади. Дадам бомдодда мачитга чиқиб хабар топиб келди: ўғрилар юзбошини жодиди уч бўлак қилишибди, кейин керосин

селиб ўт қўйишибди. Кейинчалик гап чиқди: ўғри босганда юзбошининг шаҳарлик қайинсинглиси томга чиқиб янтоқ орасига яширинган, ўша ерда туриб ўғриларнинг номини этагига ёзиб олган, бутун бўлган ишни кўриб турган экан. Уммат деган бир йнгит юзбошининг олдига бир этак тилла тўкибди, «егин», дебди. Юзбоши тилладан ютолганича ютиб, охири ютолмай қолганидан кейин Уммат унинг оғзига тиллани зўрлаб тиқибди.

Пешнидан кейин Кулала икковимиз дадамнинг йўқлигидан фойдаланиб томма-том тимгача бориб, тимнинг тенасига чиқиб олдик. Бу ердан Қўқон йўли Бувайдининг кираверши, юзбошининг токи ва унинг остида кўк айвони барала кўрниб турар эди.

Буёғи юзбошининг дарвозасигача, уёғи Қўқон йўли — кўчанинг икки томони лиқ одам. Бутун Бувайди гўё кўчиб чиқибля. Ҳамма салла ўраган. Отқоровуллар уёқдан буёққа чопган, йўртган, қаттиқ шивирлаб кимгадир дашином берган, сафдан салгина чиққан одамни юзи-кўзи демай қамчиллаган...

Хийла вақтдан кейин Қўқон томондан бир тўда отлиқ кўришди. Халқ бир гуриллади-ю, дарров жимиди. Аллақандай товушлар, ҳайқиринқлар эшитилди. Халқ энгашди. Отлиқлар аста-секин яқинлаша бошлади. Олдиндан оқ кийим, оқ шапка кийиб, сариқ погон таққан учта тўра, уларнинг ўнг томонида ўзимизнинг мингбоши, чап томонида катта салла ўраган кишилар, орқада биргалай солдат. Булар икки томонда энгашиб турган халқ орасидан ўтиб ўнг томонга, юзбошининг ҳовлисига томон бурилишди, отдан тушмай дарвозадан кириб кетишди. Халқ ҳамон энгашганича қамирламай турар эди. Биз юзбошининг ҳовлисига яқин боргани кўрқдик.

Халқ аста-секин қоматини ростлади. Ҳаял ўтмай «чиқди-чиқди» деган гап ўрмалади. Халқ яна энгашди. Шу аҳвол намозгаргача давом этди. Намозгаргача халқ неча-неча қоматини ростлаб, неча-неча энгашди. Ниҳоят, намозгарга яқин отқоровуллар шовқин солиб, тўралар чиқаётганидан халқни хабардор қилди. Халқ яна энгашди. Отлиқ тўралар, уларни кузатиб қишлоқ казо-казолари дарвозадан чиқишди. Уларнинг кетидан солдатлар йлгирмадан ортиқ деҳқонни қуршаб, Қўқонга ҳайдаб кетишди. Буларнинг орқасидан ҳеч ким эргашмади.

Тўралардан бири бировни сўроқ қилаётиб, юзбошини «Оқпошшонинг арзандаси эди», дебди. «Бандиларни

оқпошшонинг ўзи сўроқ қилар эмиш», деган гап тарқалди.

Дадам билан Али-лайлак тўралар келиши хабарини эшитган замон Валихон сўфининг чақувидан қўрқиб, даданинг Толлиқдаги бир ошиасиникига қочиб кетишган экан, дадам ярим кечаси келди.

ДУКЧИ ЭШОННИНГ КЎЛАНКАСИ

Тўралар шунча одамни ҳайдатиб кетди-ю, гўё қишлоқнинг тепасига шапкасини илиб қўйди: халқ ҳамон энгашиб тургандай, ҳаммаёқ жимжит, на бирои товуш чиқади, на оҳ-воҳ. Али-лайлак айтмоқчи, «йиғлаган ҳам энгига йиғлар» эди.

Тўралар ҳайдатиб кетган одамлардан бири, йўқ, улардан бири эмас, англашилмовчилик орқасида тўпга қўшилиб кетган Мадрайим деган бир йигит Қўқондаги «Оқ уй»да беш ой ётиб қайтиб келди. Солдатлар бандиларни Учкўприқдан ҳайдаб ўтаётганда бу йигит нима бўлиб кўприқнинг устида туриб қолган экан, олдинги солдатлар индашмабди-ю, орқадагилардан бири уни тўпдан чиқиб қочмоқчи бўлган банди гумон қилиб, милтигининг қўндоғи билан елкасига битта туширибди-да, бўйнидан итариб тўпга қўшиб юборибди. Солдат, тўра ё бирон амалдор бир нима қилса «нега, нима учуи» деб сўраш ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган бўлгани учуи Мадрайим тўпга қўшилиб кетаверибди. Турмада уни рўйхатга ёзиб қўйишибди, эҳтимол, бандиларнинг ўзлари жўрттага ёздирлишган бўлса: яхшигина овози бор, баъзан ўзи қўшиқ ҳам тўқир экан:

Осмондаги паррандалар бориб айттиглар,
Фарзандингиз Қўқондаги «Оқ уй»да, денглар.
Сим-сим дедим, симлар дедим, симлар қўйинкида,
Зарра гуноҳ менда бўлса қилич бўйинида...

Беш ой ўтиб Мадрайимнинг буткул гуноҳсизлиги маълум бўлгандан кейин кулиб-кулиб қўйиб юборишибди. Мадрайим мардикорликдан қочиб келган ва қўлга тушиб қамалган икки қочоқ билан ҳамгап бўлибди. Булар мардикорликка борилган юрт — «совуқ дўзаҳ» дейишибди, у ердаги меҳнат, тирикчиликнинг «мақтов»ни хўп келтиришибди: буринни, қуловини, оёқ-қўлни совуққа олдириб, пучуқ, чиноқ, чўлоқ бўлганларнинг ҳисоби йўқ; қўли, оёғи кесилиб, келпга ўх-

шаб қолган шўрликлар ҳам бор экан; очликдан, совуқдан ўлганларнинг ўлиги кўмилмай йиртқичларга ем бўлар экан... Мардикор олинаётган куилари «мардикор ўмса сандиққа солиб тикка кўмармиш, оёғидан осиб мўмнё олармиш» деган миш-мишлар бу гапларнинг олдида ҳеч нарса бўлмай қолди.

Ланлакқор уриб турган бир кун эди. Бирдан бозорбошида дод-фарёд кўтарилиб қолди. Дадам хабар олиб келгани менни бозорбошига юборди. Тимнинг остига беҳисоб хотин-талаж тўплашган, қий-чув, болалар йиғлаган... «Уйнинг куйсин, мишбоши!» «Болаиғ ўлсин, юзбоши!» Катта мачитнинг имомни Шарофиддин сўрига чиқиб аёлларга хитоб қилди:

— Мусулмонлар! Юрт бузуқи каззобларнинг сўзига ишонманглар! Ярим подшоҳимиз Куропаткни ҳазратлари қўл остларидан мардикорликка кетган фарзандларининг ҳолидан ҳар куни ва ҳар соат хабар олиб турибдилар. Ҳамқишлоқларимиз худонинг папоҳида ва подшо ҳазратларининг ҳимоятида соғ-саломат ризқларини териб еб юрибдилар. Ишшоолло, яқин фурсатда диндор кўришамиз. Илоҳо, омин!!..

Ҳамма гуриллаб фотиҳага қўл кўтарди. Аёллар бирпас жим бўлиб яна йиғи, гувур, шовқин-сурон, қарғиш бошланди.

Ҳеч қачон шоп-шалоп тақиб юрмаган мишбошини шоп-шалопини тақиб, милтиқли учта йигити билан тимга кириб келди. Аёллар бирпас жим бўлишди-ю, япа ҳам қаттиқроқ шовқин-сурон кўтаришди.

— Уйнинг куйгур мишбоши, эримни топиб бер!

— Барқадар топмагур, боламини топиб бер!

Милтиқли йигитларнинг дағдағаси, ҳавода ўйнаган қамчилар ҳам аёлларга қор қилмас эди. Бир хотин, паранжиси бошидан тушиб кетганига қарамай, шовқин солганича аламонини ёриб ўтди-ю, қўлидаги боласини мишбошининг оёғи остига қўйди.

— Ол, ўзинг боқ, уйнинг куйгур!

Уйнинг кетидан яна бир неча хотин боласини мишбошининг оёғи остига ташлади. Дод-фарёд ер-кўкка сиғмас эди. Мишбошини пикки-уч қадам орқага чекниди, милтиқли йигитлар болаларни олиб опаларига, оналарни олмагандан кейин рўпара келган хотинларга тугқизишар, болалар чириллаб йиғлашар эди.

Мишбошини бошига ёғилиб турган қарғиш ва ҳақоратлардан ғазабланмади; ҳар бир хотин орқасида юлларча, мишларча эркак-аёл турганини сизди шекилли,

уларни яхши гап билан инсофга келтиргани уринди, ниҳоят, орқаси билан юриб бориб сўрига чиқди.

— Шошмаиғлар, қулоқ солнинглар!— деди,— бирламчи, ғаламис одамларнинг гапига қулоқ солманглар, иккнламчи, ўзларнинг биласизлар, мардикорликка кетганлар кўпи билан олти-етти ойга кетган, қўш маҳалигача битта қолмай келади.

— Битта қолмай ўлади!— деди бир хотин бақириб.

— Улмайди... Уччиламчи, ҳаммамиз бир мусулмонмиз, бир-биримизга тикан киришини раво кўрмаймиз, мен сизларга айтиб қўяй: пошшолик билан ўйнашиб бўлмайди, битта ўйнашган андижонлик Дукчи эшонмиди? Бу воқеани билганлардан сўранглар. Билган одам бўлмаса, мен айтиб берай: шу одам пошшолик билан ўйнашиб, ўзи билан ўн бир кишининг бошини еди— ҳаммаси осилди!

Шу ерда бошига тўнча ёпиниб турган бир кампир йиғлаб:

— Рост, шундоқ бўлган эди,— деди.

Мингбоши дарров уни қўлидан тортиб сўрига чиқарди.

— Гапиринг, она, кўрган бўлсангиз буларга гапириб беринг!— деди.

Кампир қўрқиб кетди, мингбошига қаради, мингбоши «гапир» деб турганидан кейин, титраб, гоҳ халққа, гоҳ мингбошига қараб гапирди:

— Рост, ўн бир киши осилган эди... Ибрат қилган эди... Ун бир кишини оспада ибрат бўлсин, деб бутун Андижондаги болаларни йиғиб келган эди... Ушанда меннинг Кеңжабойим қўрқиб шайтонлаб қолган эди.

Ҳали аёлларга қўшилиб шовқин солган, йиғлаган бу кампир, афтидан, ҳозир нимага гувоҳликка ўтаётганини ўзи ҳам билмас эди.

Мулла Шарофиддиннинг «юрт бузуқи одамлар», «яқин фурсатда дийдор кўришамиз» дегани мингбошининг «ғаламис одамлар», «мардикорлар қўш маҳалигача битта қолмай етиб келади» деганига тўғри келган, яъни икковининг гапи бир жойдан чиққани аёлларга тасалли берди, Дукчи эшоннинг ваҳимали кўланкаси эса кор қилди.

Аёллар тим остидан кетган бўлса ҳам, ҳеч ким уйига кирмади, лайлакқор ёриб турганига қарамай, тор кўчаларда ҳамон йиғи-сиғи давом этди.

Мен дўконга келиб воқеани дадамга батафсил гапириб бердим.

Қўқон турмасидан мардикорлар тўғрисида гап топиб келган Мадрашнинг шу кунги «банди қилиб, сизга олиб кетишди», деган гап тарқалди.

АРЛФА

Хутнинг ўрталарида кимдир Қўқондан: «Оқпошшо тахтдан тушибди, ҳуррият бўлибди», деган гапни топиб келди. Бу туш қишлоқ ва ҳар бир қимирлаган жоннинг пошшога катта-катта даъволари, ҳурриятдан беҳисоб умид ва орзулари бордай, гарчи даъво ва умид-орзулар нимадан иборат эканини ҳеч ким аниқ айта олмаса ҳам, Бувайди арафа тусини олди. Ҳамманинг назарида ҳурриятнинг чашмаси — мардикорликка кетганларнинг бетўхтов, шу кунги, шу соатда қайтиб келиши, шу воқеа бўлса ҳурриятнинг бошқа неъматлари келаверадиганга ўхшади.

Бир ҳафта ўтди, якки ҳафта ўтди, мардикорлардан дарак бўлмади; аксинча, аллақерда яна мардикор олинаётгани ҳақида овоза тарқалди. Жунбушга келган, асаларининг уясидай гувиллаган қишлоқ яна жимжит бўлди-қолди.

Хут ўтди. Ҳамалнинг охириларида «Мардикорларга жавоб бўлибди», деган хабар келди. Бу хабарга энди ҳеч ким ишонмаса ҳам, мардикорларнинг яқинлари, қариндош-уруғлари, ёр-дўстлари, ҳатто бегона одамлар ҳам «совуқ дўзах»дан эсон-омон чиқиб келадиган, юртни маъмур қиладиган «мард йиғитларнинг бир бўлаги» билан дийдор кўришгани бозорбошига, ундан нари Учкўприкка, қолаверса, буёғи Бағдод, уёғи Қўқон станциясигача боришди. Бу одамларга мардикорлар узоқ юртлардан келишини, бир ҳафта-ўн кун деганда етиб келолмаслигини ҳеч ким тушунтиролмас эди.

Орадан кўп ўтмай, мардикорлардан олдинроқ совуқ бир хабар етиб келди. Қўқондаги катта тўралардан бири: «Пошшолик ўз иззати билан поездга солиб юборган мардикорлар келади, иззатини билмай, қочиб кетганлар етиб келолмаса ҳам ажаб эмас», дебди. Бу «қочиб келган бўлса, ёки энди поездда келса келгани, йўқса ўлгани», деган сўз, буни қишлоқ аҳли жуда яхши тушунар эди.

Вақтида мардикор пули қишлоқнинг илигини қуритгани учун деҳқон қишда керакли асбоб-ускунасини шайлаб қўёлмади.

Кўп хўжаликларнинг умиди мардикорликка кетган кишиларидан эди, бунинг ҳам тайини бўлмади. Шундай қилиб, кўклам ҳаром-ҳариш бўлиб ўтди. Бунинг оқибати нима бўлишини ҳамма билар эди, шунинг учун қўлида галласи бор деҳқонлар, катта аллофлар бозорга дон чиқармай қўйди. Бунинг устига «хўрриятда чиққан пул»га одамлар шубҳа билан қарашар, «ҳукумат лоақал икки тахта оқ тунука ҳам тополмай, қоғоз тапга чиқарган бўлса, уёғига вой»¹, дейишар эди.

Али-лайлак бўғилар эди:

— Бу қизталоқ оқпошио келиб-келиб кўкламда, ер тобига келиб, ҳансираб турганда тахтдан тушганини қара! Чилон қори билан Эгамбердибой замон нима бўлишини билмай ҳар йил қарз, бўнакка берадиган пулини тишининг кавагига тикиб қўйди, бировга бир мири бермайди!

Нарх-наво кўтарилиб кетди. Қимматчилик ҳадемай пулга нон топилмайдиган қаҳатчиликка айланди.

Очлик бўлганда деҳқон келисининг кирн, тегирмончи дўпписининг чанги билан бўлса ҳам нарироққа бориб олади, лекин косибга қийин. Темир, кўмир қимматлиги устига одамлар ҳеч нарса буюрмай, ҳеч нарса сўрамай қўйишди. Иш йўқ. Қани энди биров лоақал битта пи-чоқ чархлатса!

Дадам ҳар эҳтимолга қарши дўконни очиб ўтирар, Кулала икковимиз битта чархни кўтариб кўчама-кўча, қишлоқма-қишлоқ кезар эдик. Бирор иш чиқиб қолса, Кулала чархлайди, мен чарх тортаман. Асбоб оғирроқ бўлса-ю, қийналиб кетсам, асбобнинг эгаси менга раҳм қилиб, чархни ўзи тортар эди. Бу қилган ишимиз бадалига пул эмас, дадам тайинлаганинча «чайнаса юмшайдиган нима бўлса» олар эдик.

Аям ҳар куни эртаю кеч ирим қилиб дастурхон ёзар, «чайнаса юмшайдиган» ҳеч нарсамиз бўлмаса, қуруқ чой — тутнинг барги, жийданинг пўстлогини дамлаб ичар эдик. Бир куни аям кўзига ёш олиб, дадамдан ўпкалади:

— Беғамсиз, рўзғорининг гамини емайсиз, семириб кетяпсиз,— деди.

Дадам кулди.

— Мен семирсам майли, сизларни семиришдан худо сақласин,— деди.

— Дадам семирган эмас, шишган экан...

¹ Муваққат ҳукумат тапга ўрнига марка чиқарган эди.

Шу куяларнинг бирда дадам қора сигир етаклаб келди. Сигир бўғоз эди. Кейин билишимча, сигирни дадам «зингерлик бой» бўлган вақтда орттирган тўппончасига алинган, тўппончанинг устига иккита қўштир милтиқнинг қувурини кесиб, қисқартиб, илоининг бошига ўхшаш учта данков — куракча ясаб берган экан. Деярли ҳар кеча бировнинг уйига босқин бўлади, деворини тешиб молини олиб кетади. «Босма», «тешма» деган гаплар кўп эшитилар эди. Бувайди билан Қўқон йўлида қароқчилар ҳам пайдо бўлди.

Қора сигирнинг думига тикилиб, тут пишиғига етиб олдик.

Ҳар кунни кечаси дадам билан Кулала дала айланиб, яшириқча хашаки тут қоқиб келишар эди. Тез кунда бу серурур, шилимшиқ мева кўнгилларга тегди, ҳарчанд оч бўлсак ҳам оғизга олгани юрагимиз безиллар эди. Шундан кейин унинг сувини сиқиб шинни қиладиган бўлдик. Бу ҳам жонга тегди. Шиннини кўришим билан оғзим сув очар, кўнглим айвир эди. Укам Умарали шиннилик косани узоқдан кўрса ҳам гингшийдиган бўлди. Умарали, бирон ноҳўя иш қилса, мен уни: «Ҳозир шинни ялатаман!» деб кўрқитардим.

Арпага ўроқ тушди, мева-чева чиқди, лекин барибир қаҳатчиликнинг дами қайтмади. «Кунжара ебди», «Уйда шишиб ўлиб қолибди», «Фалончи қизини симликка¹ берибди», деган гаплар тез-тез эшитилиб турар эди. Назаримда:

Шафтоли шохи ларзон,
Ҳар нарсадан қиз арзон,
Ваҳосини сўрасанг,
Қалами кўйлак, бўз иштон...

деган ашула ўшанда чиққан эди.

Толемизга сигиримиз туғиб берди. Биз тутхўрликдан сутхўрликка ўтдик. Сут, қаймоқ, қатиқ, ёғ, сузма, курт... Баъзан сут-қаймоқни донга алишар эдик. Хийла жонимиз кириб қолди. Дадам баъзан ҳазиллашиб аямга: «Сигирнинг думидан маҳкамроқ ушла, бу жонивор бизни қилкўприкдан ўтказиб қўяди», дерди.

Мен баъзан иш бўлганда дамгарлик, бекорчиликда дўкон пойлашдан озод бўлиб, қўриқда сигир боқадиган бўлдим. Дадам ҳар кунни эрталаб ярим сўмга туянинг

¹ С в м — ҳозирги Фирғона шаҳри.

кўзидай зоғора нон олиб беради, мен шу кетганимча намозгарда қайтардим. Қўриқда мендан бошқа молбоқар болалар ҳам бор, биз пайт пойлаб бир-биримизнинг сигиримизни эмар эдик.

Ҳамалининг ўрталарида жавоб берилган мардикорлар жавзанинг бошларида биттадан-иккитадан бўлиб кела бошлади.

Буларнинг қайтishi қишлоққа вабо оралаган кунларга тўғри келди.

Кўчамизнинг охиридаги гўнг тўкиладиган майдонда бўйра дарвоза бўлиб, бу Абдурахмон бува деган аёлманд бир мўйсафид деҳқоннинг қўраси эди. Чол уч ўғлини уйлантирган, бешта қизини узатган, саккиз оила, бир дунё неварачевара бўлиб, қўрада қарийб бир маҳалла одам турар эди. Бир ҳафта ичида мана шу қўрадан учта ўлик чиқди. Ундан кейин Абдурахмон буванинг бозорбошилиқ жияни қазо қилди. Унинг йнгирмаси ўтмай туриб Абдурахмон буванинг ўзи вафот этди. Қишлоқ бўри оралаган кўтондай бесаранжом бўлиб қолди. Мачитлар тўла — ҳамма, ҳатто дадам ҳам намозхон бўлиб қолди. Бемаҳал қичқирган хўроз, ер тирмалайдиган итларга қирон келди. Қимдир гўристондан қайтган тобутни тўнкариб қўймаган экан, одамлар уни аламон қилиб юборишаёзди. Аллақайси мазорнинг горида чилла ўтирган бир азиз Абдурахмон бува тўғрисидаги гапини эшитиб: «Уша қўрадан чиққан энг биринчи мурданинг оёғи чалмашиб қолибди, мурданинг оёғи чалмашса, уруғини тортади», дебди. Абдурахмон буванинг узоқ-яқин ҳамма қариндошлари жон аччиғида оёққа босишди ва ўша мурданинг қабрини очиб, оёғини тўғрилаб қўйгани қишлоқнинг ўртасидаги тепалик — гўристонга йнгилишди. Талай томошабин ҳам бор эди. Биз, болалар дарахтларнинг шохига, томларга чиқиб узоқдан қараб турдик. Йнгилган одамлар орасидан йнги-сичи эшитилиб турган эди, бирдан говур кўтарилди-ю, яна тинди. Бир оздан кейин яна йнги-сичи бошланди, лекин узоқ давом этмай дарров жимиди. Одамлар аста-секин тарқалишди. Шу билан Абдурахмон буванинг уруғидап бошқа ҳеч ким ўлмади. Орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас дадам «қишлоққа вабо келгани рост шекилли, Исомиддин элликбошили олиб кетибди», деб келди. Шундан кейин ажал калхат сингари қишлоқ устида жимгина парвоз қилиб, ҳар куни бир, баъзан икки, ҳатто уч хонадонни қон қақшата бошлади.

Қишлоқ ваҳима ичда, ҳеч ким уйдан чиқмас эди. Қўшнимиз Ҳатам самоварчи қазо қилди. Жаноза ўқигани, тобут кўтаргани одам бўлмай, ўлик пешнигача туриб қолди.

Мардикорларнинг кела бошлаши мана шу кунларга тўғри келди.

Ҳар куни қишлоқнинг ҳар томонидан йиғи чиқади — биров вабо ё очликдан ўлган, ё қазо қилган биров кишининг мардикорга кетган яқин кишиси келган, ё бўлмаса мардикордан қайтган киши бировнинг ўлими хабарини олиб келган бўлар эди.

Сунбулавнинг охирларигача кўп ҳовлилар, бутун-бутун маҳаллалар ҳувиллаб бойқушхонага айланди. Бу ҳовлиларда пишган мевалар, егани одам бўлмай ёки одамлар ҳазар қилиб, тўкилган жойида чириб, шохида қолиб кетар эди. Ниҳоят ўликдан «ер тўйди» — вабонинг шиддати сусайди. Кузнинг мадади билан очлик ҳам сепсилди. Одамларга бир оз дармон кирди.

Қўқонлик амалдор айтмоқчи «пошшолик ўз иззати билан поездга солиб юборган» мардикорлар мезонга қолмай батамом етиб келишди, «иззатини билмай қочиб кетганларга» аза очилди.

Узоқ юртлардан кузга яқин етиб келган мардикорлар «Ленин», «Болишбек» деган сўзларни олиб келишди. Бу сўзларнинг маъносини шу кунлари Жарбулоқдан келган катта аммамнинг ўғай ўғли Саидакбархон эшондан билдик.

Бу одам эшон бўлса ҳам менинг тасаввуримдаги узун соқол, салласи катта, кўзини юмиб тасбеҳ ўгириб ўтираётган эшонлардан эмас эди. Саидакбархон шаҳарда кўрган-эшитганларидан гапириб, икки хуфтонгача ўтирдик. Бу орада аям менга «ётгин» деб икки-уч хўмрайди, мен ҳар сафар турмоқчи бўлиб яна ўтириб қолар, кўзимни ёғимлаб келаётган уйқунни қочириш учун кўзимга секин туфук суркаб қўяр эдим.

Саидакбархон Ленин тўғрисида гапириб, унинг етмиш икки фирқа тилини билишини, оқпошшони йиқитганини, урушни тўхтатиш тўғрисида гирмон пошшосига ҳам сўзи ўтганини мақтади, лекин «бой билан камбағални барабар қиламан» деган ниятидан кулди.

— Хом сўт эмган банда шу-да, бўйидан бир қаричгина юқориоққа чиқса, дарров худойн таолонинг соясига тиг ўради. Намруд ҳам шундай қилган, худога ўқ отган... Худонинг азми билан биров бой, биров камба-

гал бўлибди, беш панжани баравар қилиб бўлар эмишми!

Саидакбархон эртасига азонда, қаттиқ ёмғир ёғиб турганига қарамай, Бачқир қишлоғига ўтиб кетди.

Ёмғир пешидан кейин тинди. Бесаранжом қора булутлар орасидан офтоб мўралади. Кўчада қунишган одамлар пайдо бўлди. Дўконимиз олдига бир неча киши йиғилди. Ҳамманинг оғзида ҳар хил гап, лекин бу гапларнинг энг қизиғи Ленин тўғрисидаги гаплар эди. Дадам Ленин бой билан камбағални баравар қилмоқчи эканини айтди. Бунга биров тушунолмас, биров ишонмас эди. Али-лайлак бошининг орқасини қашлаб туриб:

— Ҳўп,— деди Ленин бой билан камбағални баравар қилар экан, қанақасига баравар қилади, бойни камбағал қиладими, ёки камбағални бой қиладими?

Гапга аравасоз уста Нуъмон аралашди:

— Камбағални бой қилса ҳам бойга зиён, бойни камбағал қилса ҳам бойга зиён; ҳар нечук, Ленин дегани камбағалдан чиққан одамга ўхшайди, камбағал бўлганда ҳам камбағалликнинг жабрини жуда кўп торган одам бўлса керак.

Лениннинг бу нияти оқпошшо йнқилгани билан ҳурриятдан умид узиб жимжит бўлиб қолган қишлоқни жунбушга келтирди. «Ҳуррият» деган гап яна бош кўтарди, лекин энди одамларнинг амалдорларга даъвоси, ҳурриятдан умид-орзуларни аннқ ва буннинг мағзида бой-камбағал, амалдорларнинг зулми, бойларнинг жабри, норозилик ётар эди. Амалдорларнинг бўйни қисилди, бойларда паришонлик юз берди. Илгари юзбошининг ўлдирилганлиги қишлоқни бадном қилган воқеа, шу муносабат билан тўралар ҳайдатиб кетган кишилар юртни балога қолдирган «касофатлар» ҳисобланса, эндиликда, бу воқеа Бувайдини қишлоқлар орасида мўътабар, тўралар ҳайдатиб кетган кишилардан бедом-дарак кетганлари «раҳматлик», қайтганлари «сазаматлар» бўлиб қолди. Юзбоши уч бўлак қилинган ўша жодини ким ясаганлиги тилга олинмишдан дадам илгари қўрқса, энди «ўша жодини мен ясаган эдим» деб кериладиган бўлиб қолди.

Одамлар ниманидир кутар, бу гаплар ва бу ҳодисалар каттакон бир воқеанинг арафасига ўхшар эди.

Бутун ёз ташвиш-таҳликада ўтди. Бир-бирига қарши, бир-бирига қовушмаган ҳар хил хабарлар... Кузда дадам Қўқонга бориб келди. Унинг сезишича, шаҳар нотинч,

ҳамманинг ичи тўла гап, лекин ҳеч ким ёрилиб бир нима демас экан.

Кеч кузакда: «Тошкентга Лениннинг ўлг қўли — Болишбек келипти» деган гап тарқалди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас, «Болишбек Қўқонга келаётган эмиш», деган хабар келди. Ҳамма кўчада, самоварлар лиқ тўла одам. Қишлоқда тайинлик бир гап айтадиган одам йўқ, юрт оғалари кўринмайди. Чилон қори Қўқонга кетган экан, «мусулмонобод бўлади», деган гапни топиб келибди. Ҳадемай «бачқирлик Эргашни оқ кигизга солиб хон кўтариб Қўқонга олиб кетишибди» деган хабар тарқалди.

Бачқир Бувайдига яқин қишлоқ, Эргаш машҳур ўрибоши бўлиб, Сибирга бориб келганлиги ҳаммага маълум экан, ҳамма ҳайрон.

— Мусулмонободни Эргаш қилар эмишми?

Орадан бир оз вақт ўтиб, Қўқонда уруш бошланиб кетди. Енғин шуъласи Бувайдидан барала кўриниб турар эди. Ҳар кун шомдан кейин ҳамма томда.

Бирон ҳафтадан кейин «Эргаш йигитлари билан Қўқондан қочибди», деган хабар келди.

Омон-омон бўлгандап кейин орадан ўи кунча ўтказиб туриб, дадам амакни билан онаси ва аммамдан хабар олгани Қўқонга бориб келди. Қўқонда расталар, каппонлар куйган, кўп жойлар вайрон бўлган, лекин шаҳар тинч экан. Дадам дўконимиз олдига йиғилган одамларга шу тўғрида гапириб берди.

— Лекин, — деди кулиб, — ўриснинг яхшиси энди келибди: йўлкада тўқнаш келиб қолсанг четланиб йўл беради. Агар шу урушда Эргашнинг қўли баланд келса берми, билмадим нима бўлар эди...

Али-лайлак сўраб қолди:

— Болишбекни ўз кўзинг билан кўрдингми, қанақа одам экан?

— Кўрмядим, — деди дадам, — чамамда Болишбек битта одам бўлмаса керак.

— Орадан кўп ўтмай Бувайдига Эргаш кўрибоши йигитлари билан келди. Унинг йигитлари Эшон буванинг карвонсаройига, ўзи мингбошининг уйига тушди.

Дадам бизни ўша замон Толлиқдаги ошнасиникига олиб кетди, чунки ичи тўла адоват бўлган Валихон сўфи «бу одам кўк шапкали тўралар билан ошначилик қилар эди», деб Эргашга чақса, ҳолимиз нима кечиши номаълум эди.

Эргаш йигитларя билан уша кечаси Бувайдидан чи-
қиб кетибди. Бу хабарни бизга Али-лайлак етказди. Эр-
тасига Бувайдига қайтиб келдик.

Дадам ҳар нечук Валихон сўфининг кўзидан йироқ-
роқ бўлиш учун катта гўристонинг иарёгидаги маҳал-
ладан ҳовли топди. Дарров кўчиб олдик. Ҳовли тор,
деворлари баланд, худди каттакон ҳовузга ўхшар, бунниг
ҳам тўртдан бирини айвон эгаллаган эди. Айвонга қи-
сир сигиримиз билан гунажинни боғладик. Айвонга очи-
ладиган дарча беркилгадан кейин уй қоп-қоронғи бў-
либ қолди. Аям уйни кўриш билан: «Вой, лаҳад-ку», деб
юборди.

Дадам шу атрофдан — қишлоқнинг чиқаверишидан
дўкон қидирди. Дўкон тезда топилавермади. Кулала
учовимиз чархин кўтариб дала айланадиган бўлднк.
Дехқонларнинг ўроғини, пичоғини чархлаб бир халта-
ярим халта дон-дун топиб келар, шуни тамадди қилар
эдик.

Рўза кириб қолди. Ҳеч биримиз рўза тутмадик.

Аям бир кун бир шокоса буғдойни ёрма қилиб но-
нуштага суюқ ош пиширди. Эшикни тамбалаб уйга кир-
дик. Аям овқатни сузиб энди дастурхонга қўйганида
бирдан гупур-гупур бўлиб қолди: кўча эшиги ва девор-
лардан ошиб беш-олти киши ҳовлига тушди. Кўча эши-
гини очиб юборишди. Эшикдан ҳам бир қанча киши
кирди. Икки-уч киши «пўшт-пўшт» деб уйга отилди ва
ва дадам билан Кулалани судраб ҳовлига олиб чиқди.
Ҳовлида Валихон сўфи кўзларини шохсоққадай ўйнатиб
турар эди: «Ҳа, касофатинг ўзингга урсин!» деб қўли-
даги таёқ билан дадамнинг бошига туширди. Қўрқув-
дан эс-ҳушини йўқотиб қўйган укам Умарали ўзига ке-
либ чиқариб юборди. Бошига дастурхон ёпишиб олган
аям эшик олдида туриб дир-дир титрар, нукул «касал,
ҳаммамиз касалмиз», дер ва «сен ҳам айт», деб мени
туртар эди.

Ошни икки қўшқулоққа қўйиб, дадам билан Кулала-
нинг бўйнига осишди ва икковини бозорбошига томон
ҳайдаб кетишди. Одамларнинг говури, бола-чақанинг
шовқин-сурони ичида Валихон сўфининг ҳадеб: «Касо-
фатинг ўзингга урсин!» деб бақиргани эшитилиб борар
эди. Дўковимиз олдидан ўтишда Али-лайлакка кўзим
тушди. Али-лайлак нидамай одамларга эргашди. «Кў-
за»ларни тиннинг остидаги самоварга олиб киришди.

Яна одам йиғилди, Валихон сўфи сўрига чиқиб халққа хитоб қилди:

— Мусулмонлар, мана, кўриб турибсизлар, бирники мингга, мингники туманга!

Валихон сўфи юрт бошига келган вабо, очлик, бошқа ҳамма фалокатни «мана шу касофатлар»га тўнкади, сўзини тамом қилиб: «Ур, кўзани!» деди. Ғовур кўтарилди. Бир неча киши дадамни ургани дўғайиб келди. Мен додлаб юбордим. Мени Али-лайлак қучоқлаб юпатди. Кимдир бетимга сув сепди. Бироқ дадамга ҳеч ким қўл текизмади Али-лайлак боя дадамни урмоқчи бўлиб дўғайиб келган одамларга бир нималар деди.

Дадам билан Кулалани самоварнинг кўмирхонасига қамаб қўйишди. Халойиқ тарқала бошлади. Мен бўлган воқеани аямга айтгани ҳовлига чопдим. Аям ҳамон бошида дастурхон, укамни бағрига босиб кўча эшиги олдида ўтирар, ҳар бир ўткинчига: «Касал эди, ҳаммамиз касалмиз», деб арз қилар, йиғлар эди.

«Кўза»ларни шомга яқин қўйиб юборишди. Буларни казо-казолар «ҳақиқат» қилиб, Кулаланинг ҳам гуноҳини дадамга юклашибди, катта жарима солишибди. Жаримани тўлаш муҳлати жуда қисқа бўлгани учун дадам эрталабдан пул топиш ҳаракатига тушди. Уйда қисир снбир билан ғунажиндан бошқа пулга арзирли ҳеч нарса йўқ эди. Дадам ғунажинни қора кунга асраб, қисир снбир билан дўконнинг ҳамма ускунасини сотди. Аям айтмоқчи, икки қўлу бир тепа бўлди-қолдик. Жарима тўланди. Дадам шаҳарга бориб бирор устага халифа тушишни кўзлаб қолди.

Орадан бир неча кун ўтиб, Наманган темир йўлининг қайси бир станциясида жанг бўлди. «Эргаш темир йўл станциясини тор-мор қилаётганда Қўқондан бир поезд аскар келиб қолибди», дейишди. Отишма туш маҳалигача давом этди. Уруш тингандан кейин мингбоши жарчи чиқартириб, тимга, ҳамма дўконлар ва маҳаллардаги уйларнинг эшиги устига оқ байроқ тиктирди. Шу кун болаларнинг дастидан ҳеч бир оқ латта қолмади, кампирларнинг дока, дуда рўмолию эски салладан тортиб оқ латтак бор, ҳаммаси эшикларнинг устига, дарахтларга илindi.

Кечга яқин «Бозорбошига Болишбек келар эмиш», деган овоза тарқалди. Бутун қишлоқ бозорбошига, тимга ёпирилиб келди. Биз, болалар, тимнинг чиқаверишидаги толнинг каллагига, устунларга, томларга чиқиб олдик. Намозгарга яқин тимга элликка яқин отлиқ кириб

келди. Булар ҳаммаси милтиқ кўтарган, қилич таққан бўлса ҳам кийимидан аскарга ўхшамас эди. Қалта, итёқа кўйлакнинг устидан элли камар боғлаб, тўпионча тақиб олган қоп-қора ва жиккаккина бир киши сўрининг устига чиқиб халққа ваъза айтди. Мен унинг гапини эшитолмадим, лекин «Лсини», «қонхўр боғлар» дегани қулоғимга кирди.

У сўзини тугатгандан кейин тиминг аллақаердан баланд овоз эшитилди:

— Ҳо, ошина, Болишбек акам қачон келадилар?

У одам яна бир нималар деди. Мен яна унинг гапини эшитолмадим, лекин кўкрагига уриб:

— Мен мусулмон Болишбекман!— деганини аниқ эшитдим.

Булар отланишаётганда қарасам, мусулмон Болишбекининг ёнида дадам пайдо бўлиб қолди, куйиб-пишиб унга узоқ гапирди. Мусулмон Болишбек атрофида турган одамлардап бир-иккитасига дадани кўрсатиб бир нималар деди-ю, отланиб жўнади. Булар Эшон буванинг карвонсаройидан ўтиб, сўқмоқ билан Толлиққа томон кетишди.

Мен дадам билан Қулалани йўқотиб қўйган эдим, қайтиб келсам, уйда ўтирибди. Икковининг ҳам оғзи қулоғида. Аям ҳам хурсанд. Маълум бўлишича, дадам мусулмон Болишбекка жарима воқеасини, асбоб-ускунаси қолганини айтиб арз қилган экан, мусулмон Болишбек ёнида турган одамларга «Устанинг пулини ким олган бўлса дарров қайтиб берсин, бермаса қайтишда ичига милтиқ дори тўлдириб бурнида ўт қўяман», деди.

Мусулмон Болишбекининг бу гапи бирпасда бутун қишлоққа тарқалди. Эшитган одам кулар эди.

Дадамдан олинган пулни маҳалла балохўрлари бўлишиб олган экан, Валихон сўфи кўчада фолбиндай олдига қийиқ ёзиб ўтириб, балохўрлардан пулни йиғди ва мулойимсупурги бўлиб, дадамга қайтариб берди.

Эртасига ҳамма оқ байроқларнинг ўрнига қизил байроқ тикилди. Қишлоқда қизил газмол бўлмагани учун одамлар доқа, дуда, бўзни кўз оғриганда қўйиладиган қизил рангга бўяб осишди. Қишлоқ атторларида қизил ранг қолмади.

Дадам мусулмон Болишбекка арз қилишга қилди, жаримани ундириб олди-ю, лекин бу ёғини ўйламабди: Эргаш қўрбоши қайтиб келса, балохўрлар, аввалбоши Валихон сўфи ўч олса нима бўлади?

Али-лайлак ҳам шу гапни айтди ва қишлоқдан кўчиб кетишни маслаҳат берди.

Али-лайлакнинг қўшни қишлоқ Оққўрғонда қариндоши бор экан, гаплашиб келгани дадамни олиб кетди.

МУҲАММАДЖОН ҚОРИ

Оққўрғон қишлоқ эмас, анжирзор экан. Боғлар, чорбоғларда бошқа мева кўринмайди, нуқул анжир. Биз тушган ҳовли саҳанда икки туп анжир бор экан, очлик бўлишига қарамасдан ҳосилига ҳеч ким тегмабди — олдин пишгани шохида майиз бўлиб, энди пишгани киндигидан сап-сариқ шарбат оқиб ётибди. Бунинг сирини Кулала қаёқдандир билиб олибди: ҳовлининг эгаси бултурги вабода бола-чақаси билан ўлиб кетган экан. Дадам Кулалани уришиб берди, чунки бу гапни аям эшитиб қолса, укам икковимизни қучоқлаб дод солиши турган гап эди.

Ҳовли хийла катта, ўртасида чоғроқ гулзор, сувсизликдан ҳамма гуллар қуриб, фақат гултожихўроз қолибди. Иккита баланд ва ёруғ уй, бир чеккада кичкина бостирма оғил. Аям бузоқчамизни оғилга боғлаб чиқар экан, умрлик орзуси ушалгандай яъраб: «Энди бу ердан кўчмайлик, дадаси. Сиз ҳам қадамингизни билиб босинг, биров билан чап чиқишманг, беш маҳал намозин канда қилманг», деди.

Дўкон ҳовлига яқин, қумлоқ майдоннинг нарёғидаги уч айрилишда, айрилишнинг ўртасидаги алланима деган мазорнинг рўпарасида; мазор эса анҳор бўйидаги кекса тутнинг остида бўлиб, устига таканинг шохи ва соқоли осилган лой гумбаздан иборат эди.

Бу ерда ҳам нш йўқ. Ҳамма далада. Қишлоқда пашша учмайди. Мен янги ҳовлида аям билан қолиб, дадам билан Кулала чарх кўтариб дала айланишар, кечқурун мошоқ, бир халта-ярим халта дои кўтариб келишар эди.

Дадам бир куни хуфтон намозидан «Катта мачитда кўқонлик Муҳаммаджон қори «усули жадид» деган янги мактаб очган, уч ойда болани хат-саводли қилармиш», деган гапни топиб келди.

Дадам эртасига эрталаб мен катта мачитга бошлаб борди. Биз мачит ҳовлисининг чап томонидаги қатор учта ҳужрадан биринчисининг дарчасига рўпара бўлганимизда ичкаридан қоп-қора соқол-мўйлабни бодраб чиққан, ўзи тўладан келган, бир кўзи билинар-билинамас ги-

лай бир киши югуриб чиқди ва дадам билан сўрашганидан кейин менга ҳам қўл берди, қўлларимни мушукнинг қорнидай юмшоқ ва иссиқ ҳовучига олиб силтаб қўйди. Унинг менга қўл берганидан аллақандай, худди бир газ ўсгандай бўлдим, вақтим чор бўлиб кетди. Шу чоққача ҳеч ким мен билан қўл бериб сўрашмаган эди. Муҳаммаджон қори шу экан.

Мактаб деганда менинг кўз олдимга мачитнинг ташландиқ ҳужраси, бўйра, урушқоқ жўжахўроздай бўйни қип-қизил ва ҳожи дўппи кийган Валихон сўфи келар, қулоғимга болаларнинг чуғур-чуғури, «апаламза ал» эшитилар эди. Муҳаммаджон қори Валихон сўфига сира ўхшамагани сингари, бу мактаб ҳам Валихон сўфининг мактабига буткул ўхшамас, болалар паст-баланд қоқилган саккиз қатор тахта — партада жимжит китоб ўқиб, хат ёзиб ўтиришар эди.

Бошқа нарса бўлмагани учун дадам бир оз пулни дастурхон қилиб келган экан, домла олмади, ҳатто хафа бўлди. Дадам кетди. Домла мени гапга солди. Мен унинг сўроқларига жавобан Валихон сўфида бир оз ўқиганимни, дадам хат танитганини, дадам ўқиган китобларнинг номини айтиб бердим. Домла нонхўрак олдидан мени болаларга танитди: «Зеҳни ўткир бола, мактаб кўрмасдан хат танибди, ўртоқ бўлинглар», деди. Болалар менга ҳавас билан қараб-қараб чиқиб кетишди.

Домла мени тўхтатди.

— Эртадан сенга китоб, дафтар, қалам бераман, ўқийсан, хат машқ қиласан,— деди.— Тилинг салгина чучук экан, майли, тутал айтиб юрсанг бурро бўлиб кетади. Қани, айт-чи: тутнинг томирини турп тутиб турипти, турпнинг томирини тут тутиб турипти!

Мен бу тутални дабдурустдан айтолмадим. Ҳақиқатан, тилим чучук, кўл сўзларга келишмас, лекин буни ўзим эмас, ҳатто ота-онам ҳам пайқамаган ё эътибор қилмаган экан. Тутални эртасига домлага шаррос айтиб бериш учун уйда хўп машқ қилдим. Аям янги мактабнинг биринчи сабоғидап хафа бўлди, лекин домла буни нима мақсадда ўргатганини эшитиб, уни хўп дуо қилди, укам Умаралига ҳам ўргатди. Эрталаб қарасам, дадам ҳам тутал машқ қилиб маҳсиени кияётибди.

Эртасига тутални тез-тез айтолмасам ҳам, ҳарқалай, домлага шаррос айтиб бердим ва бошқа тутал ўргандим: «Бир токчада уч токча, уч токчаси бир токча...»

Уидан кейин «Устоди аввал» деган китобдан ўқиниш ва хат машқ қилиш учун сабоқ олдим. Дадам китоб

ўқиганда сатрларга кўз югуртириб сўзларнинг шакли ёд бўлиб қолгандай, бу сўзларни кўмир билан деворларга, эшикларга ёзиб юриб хатга ҳам қўлим келиб қолган экан. Икки ой ўтар-ўтмас «Гулшани дилафгор», «Болалар боғчаси», «Ажойибул махлуқот» сингари китобларга, Абдулла Авлоний, Тавалло, Сўфизода, Сидқий, Завқийнинг «абётлар»ига тишим ўтадиган, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг иншо китобидан мактуб, турли ҳужжатлар нусхасини чиройли қилиб кўчирадиган бўлдим.

Пешқадам болалардан Сотиболди Фузулий, Ҳатам Хўжаҳофиз, Турсунқул Бедилдан дарс олар, домла буларга янги дарс берганда мени чақириб ёнига ўтқизар эди.

Домламининг айтишига қараганда, биз олти бола куздан бошлаб фарониз ва харита ўқишимиз керак эди, бироқ бу илмлар бизга nasib бўлмади.

Мачитнинг қатор уч ҳужрасидан бири мактаб, иккинчисида домламин ўтирар эди, учинчисига Бухорода таҳсил кўрган ака-ука Қутбиддин ва Ҳусниддин деган муллавақчалар кўчиб келишди. Булар Бўрманғит маҳалласидан марҳум Сайфиддин ҳожининг ўғиллари бўлиб, аввал Қўқондаги Бузрукхўжа мадрасасида, ундан кейин бир оз вақт Бухорода таҳсил кўрган, замона нотинч бўлганда кейин ўқишни ташлаб келишган экан. Ака-ука иккови ҳам новча, озғин, соқол-мўйлаби сабза урган; икковининг ҳам эғнида бўз халта кўйлақ, алак авра тўн, бошида анжир нусха кичкина салла; иккови ҳам майин товуш билан иложи борича қироат-тиловат мақомида сўзлар, мачитни «масжид», супургини «суфурги», ҳамма болани «валад»¹ дер эди. Бўрманғитдаги отасидан қолган ўз ҳовлисида турмай мачитнинг ҳужрасига суқулишдан икковининг муддаоси мачитга ўрнашиб олиш — Қутбиддин домламиндан сўфиликни, Ҳусниддин мактабни тортиб олмоқчи экан. Биз буни ака-уكانинг домламин ҳақида орқаваротдан айтган гаплари, ҳар нарсадан бир ишқал топмоқчи бўлиб қилган ғанимлик кирдикорларидан билар ва ўзаро сўзлашар эдик. Бир куни, домла пешинга азон айтганида, Қутбиддин мачитнинг жиловхонасида ўтирган бир-иккита мўйсафидга соатини кўрсатиб: «Азонни ярим соат олдин айтди», деб кулибди; Ҳусниддин Ҳайдар деган боланинг дадасига: «Сув олгани ҳовузга чиққан хотинларга

¹ Валад (арабча)— бола.

сўфи қарайди», дебди; Қутбиддин бир-иккита боладан: «Домлаларнинг намозлик ўргатадимиди?» деб сўрабди. Шундан кейин домла азон маҳалида Қутбиддиндан соат сўрайдиган, таҳорат олгани мачитнинг орқасидаги ҳовуз бўйига чиққанида бошига рўмол ёпинадигани, ҳар кун дарсдан кейин бизни чуғурлатиб намозлик ўргатадиган бўлди. Бироқ ғийбат, фитна-фасодларга домланинг эътибор қилмаслиги ҳам ака-уканинг жиғибийронини чиқарар эди, эътибор қилиши ҳам.

Бир кун туш пайтида мактабнинг эшиги олдида Қутбиддиннинг шовқини, домламизнинг босинқи товуши эшитилди. Мен дарча олдида ўтирар эдим, қарадим.

— Кекирдакка зўр бермасинлар,— деди домла қаттиқ шивирлаб,— худойи таоло одам боласига забон ҳам берган!

Қутбиддин узун егини тирсагига суриб, домлага қўлини пахса қилди:

— Уэ қишлоғимизда масжид, мактаб турганда биз қаёққа борамиз? Биз чеккан риёзатнинг қадр-қиймати бўлмаса ҳам Бухоройи шарифининг қадр-қиймати бордир? Масжиднинг эшиги олдида ҳамиша битта-иккита от боглоқлиқ туради, бинобарин, сизга хат, ариза ва бошқа бало-баттарлар ёздиргани узоқ жойлардан ҳам одам келиб туради, шундан келадиган даромад кифоя эмасми?

Домла бош чайқаб кулди:

— Мен бу ерга сўфилик қилиб, мактаб тутиб нон топгани келган эмасман, падари бузрукворим ўзларига тўқ киши. Мен қишлоққа илм-маърифат уруғини сочгани келганман.

Қутбиддин заҳарханда қилди:

— Жадидлик уруғини сочгани келганман, денг! Ҳамани тўртинчи қиламан, денг!

— Жаҳолат! Жадидга нима қипти? Жалид — янги, усули жадид — янги усул, деган гап, жадидлик куфрми?

Қутбиддин унинг сўзига қулоқ солмади:

— Сизнинг жадидлигингиз, саллаю каллангиз, бутун илмингиз Бухоройи шарифининг бир дона ғиштига ар-зирмикан?

Домла мактабга томон кўз ташлади. Унинг хиёлгина ғилай кўзи хижолатданми ё ғазабданми буткул ғилай бўлиб кетди, лекин товуши ўзгармади:

— Албатта, Бухоройи шарифининг ҳар бир ғишти ялм, ҳар бир тоши ҳикмат, лекин хазинага кирган мушук зарга қарамайди, сичқон овлайди!

Домла шундай деди-ю, мактабга кирди-кетди. Қутбиддин унинг кетидан кўзларини ўйнатиб: «Алфози қабеҳа»¹ деганича қолаверди.

Орадан уч-тўрт кун ўтиб мактабга беқасам тўн устида уч-тўртга шоҳи белбор боғлаган, елкаларига ўқ осган новча бир киши кириб келди. Домла уни дарров хужрасига олиб кирди. Бу одам қўрбошининг понсоди экан. Анчадан кейин домла ранг-қути ўчиб понсод билан чиқди. Понсод унинг кўз олдида бизга парталарни буздирди, тахталарни мачитнинг саҳнига уйдириб, ўз қўли билан ўт қўйди.

Понсод кетди.

Шу кун пешин намозига азопни Қутбиддин айтди.

Пешиндан кейин домла хужрани бўшатди. Биз унинг китоб, кўрпа-ёстиғи ва бошқа нарсаларини мачитнинг орқасидаги тор кўчада турадиган бир одамнинг қазноғига ташиб бердик.

Мен воқеани ота-онамга айтдим, бу кунларда укам Умарали оғир бетоб эди, ҳеч бирининг қулоғига гап кирмади.

БИР БОШГА ИККИ УЛИМ

Укам Умаралининг аҳволи кундан-кун оғирлаша бошлади. Дадам унинг касалини «кўз»дан кўрар эди.

Умарали жуда бўлиқ, шўх, тили пнҳоятда бийрон бола эди. Дадам ҳар кун ишга кетишда ҳам, ишдан қайтиб ҳам уни қўлига олар, суяр, чуғирлатар, гапларига, қилиқларига завқ қилиб кулар эди. Онам уни «суқ кўз»дан асраб, тўни, ҳатто кўйлақларига ҳам кўз-тумор, кўзmunчоқ таққан, ҳар кун эртаю кеч ушга исриқ солар эди.

Уша машъум шанба кун эрталаб дадам бемдод намоздан чиқиб дўконга томон бурилганида қараса, Умарали эшигимиз олдидаги қумтепада ўзидан икки ёш чамаси катта бола билан олишаётган экан, болани йиқитибди, қумга босиб устига мниб олибди. Мачитдан чиққан бошқа намозхонлар ҳам буни кузатиб туришган экан, ҳаммаси ёқасини ушлабди. Шунда дадам кўз балосидан қўрқиб ичида «ўҳ» деб қўйибди.

Умарали ўша кун кечқурун иситмалади, эртасига кун бўйи кўзини очмасдан иситмада ёниб ётди; учинчи кун бетоқат бўлиб, няқиллаб ўзини уёққа-бу ёққа ташлади; баъзан қизарган кўзларини катта очиб, гоҳ

¹ Алфози қабеҳа — қабил сўзлар.

дадамга, гоҳ аямга жавдираб қарарди. Фарзанд дорнда куя-куя жиганак бўлиб қолган ва ҳозир Умаралининг ҳар бир иқиллаши юрагига чўғдай тегаётган аям, назаримда, тин олгани ҳам қўрқар, ҳаракатлари, гапларидан савдойи одамга ўхшар эди. Дадам унга тасалли-таскини бериш учун ўзини ҳарчанд оғир тутишга уринса ҳам ўтирар-турарини билмас, Умаралига дам-бадам исриқ солар, пажот излагандай ҳадеб кўчага чиқар, кўчадан ҳар сафар бир илинж билан қайтар эди.

Салласи каттакон бир домла келиб Умаралига узоқ дам солди, кейин дадамга юзланиб: «Азизларга бир жондор кўтаринг», деди. Дадам худди «азизлар мана буни олсину ўғлимни берсин» дегандай оғилдан дарров бузоғимизни етаклаб чиқди ва уни Шоҳимардонга атаб, домладан фотиҳа олди.

Эртасига бир хотин келиб Умаралини чилдирма билан «кўчирди».

Умарали кечасию кундузи иситмада ёниб иқиллар, баъзан жиндаккина мизғигандай бўлса яна кўзларини катта очиб, жонини қўйгани жой тополмай ўзини гоҳ дадамнинг, гоҳ аямнинг қучоғига отар эди.

Табиб келди, укамнинг томирини ушлаб кўрди-ю, кабоб буюрди. Кулала бутун қишлоқни қидириб дориликка беш пайса¹ гўшт топиб келди. Дадам икки тўграм гўштни оташкуракда чўққа тутиб кабоб қилди, Умаралини қучоғига олиб, кабобнинг селини унинг орзига томизди. Қисқа-қисқа иқиллаб турган бола бирдан жим бўлди. Мен суюниб кетдим. Бироқ дадам, елкалари силкинди-ю, пешонасига икки-уч шаппалаб ҳўнграб юборди. Аям нима ҳодиса рўй берганини дарров уқмади шекилли, укамни унинг қучоғидан юлиб олди ва бир неча вақтдан кейин дод солди. Мен айвоннинг устунини қучоқлаганимча қотиб қолдим.

Дадам пешонасига шақ-шақ уриб товуш чиқармай тўлганар, Шоҳимардон, ҳамма азиз-авлиёларни орзига олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўкар эди.

Қўни-қўшни кирди. Букчайиб қолган бир кампир ҳануз азиз-авлиёларни чапгитиб сўкаётган дадамни босмоқчи бўлди.

— Ҳай-ҳай, болам, ҳар иш худодан-а, кофир бўлади киши!..

Дадам телба бир аҳволда ҳамла қилиб тоқчада турган қуръонини олди-ю, қулочкаш қилиб ерга ўрди,

¹ Пайса — тахминан йигирма грамм,

— Мана кофир!— деди ва бунга қаноат қилмай, ер-да ётган қуръонни тепиб юборди.— Мана кофир!..

Қуръоннинг чипор муқоваси бир томонга, ўзи бошқа томонга учиб кетди. Кампир додлаб ўзини қуръоннинг устига ташлади.

Дадам айвоннинг устунига санчиб қўйилган пичоқни олиб, югурганича оғилга кирди, бузоқни етаклаб чиқди-да, икки оёғидан кўтариб ерга урди ва бўйнига пичоқ тортиб юборди.

— Мана кофир! Мана кофир!.. Гўштини итларга бераман!

Сўйилган бузоқ жонҳолатда ўрнидан турди, боши бир томонга қийшайганича бориб деворга урилди ва йиқилиб типирлай бошлади. Ер, девор, дадамнинг усти боши қонга беланди.

Бирпасда ҳовли эркак-аёл, бола-чақага тўлди. Эркаклар ҳамон қуръонни, худони чангитиб сўкаётган ва бузоқни тилка-пора қилиб итга ташламоқчи бўлган дадани ушлаб бир чеккага ўтқазишди. Аёллар ҳушдан кетиб қолган аямнинг бағридан мурдани олиб уйга киришди. Кимдир менга сув ичирди..

Умаралини намозгарга яқин замбилда олиб кетишди. Мен қисқа-қисқа нафас олиб ҳушдан кетиб ётган аямнинг ёнидан жилмадим. Хотинлар овоз солишди.

Аям эртасига ҳушига келди, йинги бошлади.

Дадам дам-бадам ичидан хуруж қилиб келаётган йингини ютиб, аямга тасалли берди, тақдир азал, одамнинг умри, бир томчи кабобнинг сели Умаралининг охириги риёқи экани ва яна алланималар ҳақида гапирди.

Орадан бир ҳафта ўтиб мен домламиз ва мактабдан хабар олгани бордим. Мактаб мачитнинг орқасидаги тор кўчага, бировнинг отхонасига кўчибди. Мактабда энди фақат ҳафтняк, қуръон ўқилар, болаларни домла ҳар кўни пешини намозини ўқигани мачитга олиб чиқар экан.

Домла болаларни урадиган одат чиқарди, бир куни қуръон ўқиётиб бир сўзга тилим келишмагани учун бир шapati туширди. Аламимдан ўша сўзни чимчилаган адим, қуръоннинг варағи тешилиб кетди. Домла буни пайқаб қолди яна бир шapati едим.

Совуқ тушгунча ташқарида, совуқ тушгандан кейин оғилда тўнғак ёқиб унинг атрофига тизилишиб ўқиди.

Мен қиши билан қуръонни «Таборақ»гача ёд олдим.

Ҳаммамизни домла мумкин қадар қаттиқроқ шовқини солиб ўқишга мажбур қилар эди.

Баҳор кечаларининг бирида дадам арава олиб келиб ваҳима қилди:

— Эргаш қўрбоши ҳукуматга «урушадиган жойинг-ни кўрсат» деган экан, ҳукумат «мен сен билан Оққўрғонда урушаман» дебди. Эрта-индин Оққўрғонда уруш бошланар эмиш. Уруш ўтгунча Қўқонга бориб турмасак, оёқости бўламиз. Қани туринглар, вақтида қочиб қолайлик,— деди.

Аям йиғи бошлади.

— Вой, мен Умаралининг ҳайитини ўтказмасдан қаёққа бораман! Қачонгача мен болаларимнинг гўри-ни ғариб қиламан! Худоё темирчилик ҳунар бўлмай ўлсин!

Менинг ҳам кўнглим бузилиб кетди, йиғладим, назаримда, биз ҳозир шаҳарга жўнасак, Умарали гўридан чиқиб, орқамиздан қараб қоладигандай бўлди. Кулала ҳам йиғлаб юборди.

Дадам ҳаммамизни юпатди:

— Эргаш нима ўзи, Сибирдан қочган битта ўғри-да! Тўп-тўпхонаси бўлмаса, хазинаси бўлмаса, ҳукумат билан қанча урушади; бир чўқишда қочади, қайтиб келамиз... Уруш бўлган жойда талон ҳам бўлади, эҳтиётдан «Зингер»ни олиб кетамиз.

Уйда «Зингер»дан бошқа пулга арзийдиган нарсаси бўлмагани учун қуруқ бўйимиз аравага чиқдик. Аям аравада «Зингер»ни паранжиси остига олиб ўтирди.

Бу шовқинчи кўчишнинг асл сабаби Қўқонга борганимизда маълум бўлди: Оққўрғонда уруш-пуруш йўқ. Эргаш қўрбоши ўз қишлоғи Бачқирда ўрда солаётган экан, дадам шу ўрдада тақачилик қилиши ва яроғ-аслаҳа устахонасида ишлаши керак экан. Эргашнинг бир понсоди шу ҳақда Эргаш номидан дадамга гапириб, Бачқирга кўчгани икки кун муҳлат берибди, чоршанба куни эрталаб арава юборадиган бўлибди.

Оққўрғоннинг суви минбаъд бизга ҳаром бўлганини эшитиб аям дод-фарёд кўтарди, ўзини урди, сочини юлди: назарида Умарали ҳайит тонгида гўридан туриб мунгайиб шаҳар йўлига нигорон бўлиши унга яна бир фарзанд доғидай ва боласининг бир бошига келган иккинчи ўлимдай бўлди.

Рўзгоримиз, дўконимизнинг асбоб-ускунаси Оққўрғонда қолиб кетди.

Қўқонга ношушта маҳалида кириб келдик. Шаҳарга киришимиз билан аям яна йиғи бошлади — амакимнинг уйига тушишимизга унинг сира-сира хоҳиши йўқ эди: «Сен ҳам айт, йиғла» деб мени туртди, биқинивини чимчилаб олди. Мен йиғламасданоқ дадам кўнди. Биз Кўмир бозоридаги кичик аммамнинг уйига тушадиган бўлдик.

Дегрезликдан Кўмир бозоригача харобалар орасидан ўтиб бордик. Йўл бўйидаги уйлар, дўконлар куйган, емирилган Катта Чорсу атрофидаги дўконлар, тимлардан ном-нишон йўқ. Омон қолган масжид жоме олдидаги ва рўпарасидаги харобалар орасида оламлар савдо-сотик билан машғул: бировнинг елкасида эски кийим-кечак, биров ерга идиш-товоқ, темир-терсак, биров раиғ-бараиғ кўрпа ёйиб, биров чала куйган тахта, ёғоч уйиб ўтирибди. Гадоё кўп...

Аям аммамнинг уйига тушгани рози бўлди-ю, лекин йўл бўйи ёш боладай гингшиди: «Уста Мўмин ўзи аёлмайд одам, шундай очлик замонда бировнинг нонига шерик бўлиш нисофданми! Рўзғор йўқ, дўкон йўқ, иш йўқ...» Дадам кўлида ҳунарни борлигини, ҳунарли одам ҳеч қачон оч қолмаслигини айтиб, унга тасалли берган бўлди.

Кўмир бозори ҳам куйган, хароба, Мадрасан-хон пештоқининг бир чеккаси ўпирлиб тушибди. Қатор ҳужралардан баъзи бирининг эшиги йўқ, қоп-қорайиб турибди. Аммамнинг уйи жуда ичкарида бўлгани учун ҳеч бир зиён заҳмат етмабди.

Аям эшикдан кириши билан аммамни қучоқлаб, Умарали ҳақида дард-ҳасратини айтиб йиғлади. Аммам, унинг қизлари, ҳаммамиз йиғладик. Дадам қуръон ўқиб ҳаммани юпатгайдан кейин кўчага чиқиб кетди.

Аммам отининг суягидан бир қозон шўрва қайнатди.

— Илгарни билмас эканмиз, отининг суягидан ҳам яхши шўрва бўлар экан, — деди. — Ҳукумат бирлашингиз деган, бирлашган одамларга нон-книшка беради. Биз бирлашганлардан, ҳар кунни гоҳ битта, гоҳ чоракам битта гардиш бўлка оламиз.

Шўрва сузилди. Аммам чоракта қаттиқ гардиш бўлкани теша билан ушатиб ярминин дастурхонга қўйди. Шўрвани ичдик. Бошқаларни билмайману, суяк шўрва Кулала икковимизга зўрлик қилди...

Овқатдан кейин аям билан аммам бояги қолган нон-ни олиб кампирни кўрганн амакиминикига кетишди. Аммамнинг катта қизи Улмасой бошига тўнча ёппириб икки синглиси ва Кулала икковимизни томоша қилдиргани кўчага олиб чиқди. Бойтакўприк, Фишткўприкка борди, ундаи нари ўтгани қўрқдик: ҳаммаёқ чордевор, хароба, Улмасойнинг айтишига қараганда, чекка маҳаллаларни тез-тез босмачи босиб турар, завод гудок берса қочиб кетар экан.

Қайтдик. Улмасой бизни Мадрасан тўнқаторга бошлаб кирди. Бу ерда очларга овқат улашиллар экан. Мадрасанинг ҳовлиси лиқ тўла қари-қартанг, жулдуз кийган ва бўйин илдан болалар. Ҳамманинг кўлида сопол, заранг, тунука коса... Аммамнинг қизлари ҳар куни шу маҳалда келиб овқат еб кетишар экан. Улмасой қаёқдандир сопол тоғорача топиб келди. Ҳовлининг бир чеккасига қурилган дошқозондан одамларнинг косасига бир чўмичдан овқат сузиб бераётган баджаҳл чол бизни санаб, тоғорачага беш чўмич атала қўйиб берди. Биз навбатма-навбат тоғорачани кўтариб аталани ичдик.

Уйга қайтдик. Аям билан аммам келишган экан. Аямнинг кўзлари қизарган, қовоқлари шишган эди. Бунинг сабаби дадам келганда маълум бўлди: кампир Умарали тўғрисида кўнгил сўраш, аямнинг кўнглини кўтариш ўрнига: «Дўхтирхонада тугилган бола нима бўлар эди!» дебди.

Кечқурун уста Мўмин келди. Дадам у билан кундузи кўришган, аҳволимизни айтган экан. Узоқ маслаҳат қилишди. Аммам тушунамасдан-билмасдан «биз бирлашганлардан» деб юрган экан, аслида эри уста Мўмин «бирлашган» эмас, касабалар иттифоқига аъзо бўлиб кирган экан. Уста Мўмин дадамга иттифоққа киришни маслаҳат берди. Бироқ бир нарса тишга тегиб қолди: иттифоққа кирган темирчиларнинг ҳаммаси ўз дўконидан ва ўзининг асбоб-ускунаси билан ишлар, ҳукумат уларга темир, кўмир берар, темирчи ясаган нарсасини ҳукуматга топшириб, ойлик, пон-кишкка ва ойда уч газдан чит олар экан. Дадамнинг на дўкони бор, на асбоб-ускунаси, манман деган уста бўла туриб бировга босқончилик қилишни истамас эди. Бундай таклифни қилгани, чамаси, уста Мўминнинг ҳам оғзи бормади.

Уста Мўминнинг ўзи беш жон, биз тўрт жон. Буларнинг ношига шерик бўлишимиз на аммамга, на унинг эрига ҳеч қанчалик малол келмаса ҳам, «меҳмоннинг иззати уч кун», дадам диққат, эрталаб чиқиб кетганича

кечқурун келарди. Аям уни энхвар, «ҳеч бўлмаса Кулалани бир ишга жойлаб қўйинг» дер эди. Кулала уста Мўминга қарашса ҳам нон-книшкаси йўқ, назаримда, дадам уни рўпара келган ишга жойлаб, шундай яхши шогирдни қўлдан чиқаргани кўнгли бўлмас эди.

Орадан беш-олти кун ўтганда Кулаланинг акаси Додархўжа келди. Додархўжа Қудашдан қувилганидан кейин Қўқонга келиб бирмуича вақт ҳаммоллик қилибди; аввал Тўхлимерганда, ундан кейин Ганжиравонда бировларининг жувозини ҳайдабди, ёғини сотибди; уруш ўтиб шаҳар тинчиган ва Ганжиравон нотинч бўлгандан кейин Кулалани қидириб Қўқонга келибди, Бувайдига борибди, биздан дарак тополмай яна Қўқонга келибди; шундан бери мешкобчилик қилиб юрган экан, энди Кулалани топиб ўз юрти Қоратегинга кетмоқчи эканини айтди. У: «Битсин бойлар, битсин золимлар!» деган гапдан оғзи қулоғида, ҳай-ҳай қилинмаса, Қоратегинга жўнаш олдида Қудашга бориб Розик вофуруш ва амин билан «икки оғиз гаплашиб» келишдан ҳам тоймас эди.

Дадам ўйлаб-нетиб ўтирмасдан Яйпандан орттирган «Зинер»ни сотиб, пулининг ярмини Кулалага тутқизди; уста Мўмин, уста Хомиджон, уста Ароқул, амаким ва бошқа усталарнинг биридан омбур, биридан миҳсандон, биридан хойнс, болга, босқон, «мусулмон дам» олиб, уста Кулаланинг тўрт ишкалини бут қилди ва «ҳасти Довуд мадад қилсин», деб Фотиҳа берди. Ака-ука ўзида йўқ хурсанд эди. Қоратегинликлар Фарғонага келишда ҳам, Қоратегинга кетишда ҳам ҳар қанча юк бўлса орқалаб Уратепа орқали довои оша пиёда юришар экан, иккови эрта саҳарда йўлга чиқадиган бўлди. Уста Мўмин «ҳеч бўлмаса Ховосгача поездда боришсин», деб идорасидан қоғоз келтириб берди, поездга қоғозсиз чиқарилмас экан. Эртасига буларни уста Мўмин билан дадам станцияга кузатиб чиқди. Мен ҳам бордим. Станцияда узоқ қолиб кетдик, ниҳоят, уста Мўмин унга-бунга учраб патта олди. Иккови умрида поездга тушмаган экан, шошиб-ҳовлиқиб, қизил вагоига чиқди. Поезд жўлганда Кулала менга қараб кўзига ёш олди. Мен ҳам йўлаб юбордим.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, дадам Қипчоқариқдан ҳовли топиб келди. Аммам кўрпа-ёстиқ, амаким қозон-товоқ, бошқа ташиш-биллишлар чойнак-пиёла дегандай, ҳар ким баҳолли қудрат қарашиб, ўша ҳовлига кўчдик. Ҳовли амакимининг ҳовлисига яқин Муҳаммадражаб де-

ган базвозининг меҳмонхонаси экан. Уй битта бўлса ҳам, илгарин ўрис ўтирган, ости тахта пол, усти лампа, оппоқ ва озода эди.

Дадам ҳар кунин азонда чиқиб кетар, пешинда бизга гишт бўлка, кателокда яхши-яхши овқатлар келтириб берар, яна кетиб шомга яқин келар эди. Менинг қиладиган ишим, борадиган ерим йўқ. Гаффоржонини унча хушламасам ҳам ўшанга ишқаланадиган бўлдим, бирмунча вақт бирга ўйнаб юрганимиздан кейин икки ҳодиса сабаб бўлди-ю, ундан узил-кесил кўнглим қолди.

Бир кунин Гаффоржон мени станция йўлидаги бир харобага бошлаб борди. Урушдан олдин бу ерда ҳар хил дўконлар, лавкалар бўлган экан. Гаффоржон бир тепаликни кўрсатиб, шу ерда бўр борлигини айтди. Қарасам, ҳақиқатан, тепаликнинг бир томонини қазиб одамлар бўр олганлиги кўриниб турибди. Икковимиз ўша ерни қаздик. Муштдай, ёнгоқдай анча бўр қазиб олганимизда тепаимизда бўқоқли, қора шим, итёқа калта кўйлак, қора ва ялтироқ соявонини сениқ шапка кийган, ёнига тўлпонча ости повча бир киши пайдо бўлди. Мен «бу одам ҳозир бизни уришиб беради», деган хаёлда эстагимдаги бўрни ташлаган эдим, Гаффоржон «қизил соқчи» деди-ю, ишини қилаверди. Қизил соқчинини чуқурининг бўйига ўтирди, бизни гапга солди, ота-онамизни, маҳалламизни сўради. Гаффоржон қилчоқ-ариплик уста Абдурахмон темирчинининг ўғли эканини айтди. Мен дадамнинг номини айтдим, лекин шима иш қилишини айтолмадим. Соқчинини чуқурдан тортди олди, ёнига ўтқазди ва гапга солди.

— Нега даданг кийим-бош қилиб бермайди?— деди.

Мен Гаффоржонга қараганда жулдур кийимда эканимни энди пайқадим.

— Дадамнинг пули йўқ,— дедим.

Соқчинини ота-онам борлигига ишонмади шекилли, гапни айлантираверди. Мен ота-онам борлигига Гаффоржонини гувоҳ қилмоқчинини бўлиб орқамга қарасам, Гаффоржон кетиб қолди.

— Мен сени ҳозир бир яхши жойга олиб бораман,— деди қизил соқчинини,— тўнгуниингча овқат ейсан, кийим-бош қилиб беришадини, ўқийсан.

Мен йиғладим.

— Бормайман, ўқимайман, ўзим ўқиганман!— дедим.

Соқчинини у десам — бу деди, бу десам — у деди, қўлмади: қочмоқчинини бўлган эдим, йўлимни тўсиб билагим.

дан маҳкам ушлаб олди. Унинг қўлидан қочиб қутулишимга кўзим етмай, йиғлаб, ёлвориб кетавердим.

Хароба, баъзан обод кўчалардан узоқ юриб, атрофи ёғоч панжарали каттакон бир ҳовли олдида тўхтадик. Ҳовлининг кўча эшиги олдида мен тенги икки бола бир кулочдан келадиган таёқни елкасига қўйиб роз турар эди. Буларни кўриб, «шу эшикдан кирсам қайтиб чиқмас эканман-да», деган хаёлда юрагим орқамга уриб кетди.

Ҳовли гиж-биж бола, шовқини. Ичкарига кирдик. Қизил соқчи мени балаид иморатнинг зинасида йиғлаб ўтирган бир болани юпатаётган нўғой хотинга топшириб чиқиб кетди. Бола нуқул:

— Мен очлар мактабида ўқимайман,— деб йиғлар эди.

Нўғой хотин унинг бошини силар экан:

— Қим айтди сенга очлар мактаби деб, очлар мактаби эмас, дорилшафақа!— деди.

Барибир «дорилшафақа» деган сўз унга тасалли бермади. Мен ҳам йиғладим.

Қоронғи тушгандан кейин панжарадан ошиб қочиб кетдим.

Уйда роса хавотир бўлишган экан, лекни мени ҳеч ким уришмади, воқеани эшитиб кулишди.

Шундан кейин Ғаффоржон билан бир ҳафтача кўришмадим, кўришгим ҳам келмади. Катта кўчадан Мамажон деган бошқа ўртоқ топиб олдим. Унинг дадаси Қулмат қизил соқчи бўлиб, дадам билан тапши экан.

Мамажон бир кун мени Ғиштлик мачитдаги патир-путурга¹ бошлаб борди. Бу ерда жўхори берар экан. Патир-путурда бизнинг маҳалладан уч-тўрт бола, буларнинг ичида Ғаффоржон ҳам бор эди. Булар жўхори олгандан кейин ҳаммамиз қайтдик. Мамажон йўлда қолди. Нима бўлди-ю, Ғаффоржон хотин олганидан гап очилди. Болалар бунга ишонмас, «Хотинни қалақа боқади», деб кулишар эди. Ғаффоржон: «Хотин олганман, хотиним бор», деб туриб олди. Болалардан бири ҳасад қилгандай:

— Хотин олгани билан ўзи олиними, дадаси олиб берган,— деди.

— Хотинни ҳаммага ҳам дадаси олиб беради-да!— деди Ғаффоржон.

Болалардан яна бири:

¹ Кооператив.

— Хотяи ўз-ўзингичикими, нима қилсанг қилавера-санми, ура оласанми?— деди.

Ғаффоржон керилди.

— Ураман! Улдириб қўяман!

Бомалар ишонмаган бўлиб уни гижгижлашди. Ғаффоржон ҳозир бориб хотинини урадиган бўлди. Ҳаммамиз унинг кетидан бордик, биров рўпарадаги томга, биров деворга, биров тоlining каллагига чиқди. Мен кўча эшигининг тирқишидая қараб турдим. Абдураззоқ ямоқчининг катта қизи Омина ҳовлининг ўртасида бош ювмоқда, сочига қатиқ суркаб шох қилиб қўйган, каттакон қора қумгондан тоғарачага сув қуймоқда эди. Ғаффоржон тўғри бориб унинг калласига қўйиб-қўйиб юборди. Омина бирон гуноҳ қилган бўлса-ю, Ғаффоржоннинг уришини билса, эҳтимол, бошини ушлар ё қочар эди бошига тўсатдан шапалоқ тушгани учун қўрқиб кетди-ю, тура солиб Ғаффоржоннинг юзига чанг солди. Ғаффоржон теппоқчи бўлиб оёғини кўтарган эди, Омина оёғидан ушлаб улоқтириб юборди. Ғаффоржон чалқанча йиқилди ва эркаклиги тутиб кетди-ю, ўрнидан туриб унинг сочига чанг солди. Бўлди уриш, бўлди муштлаш... Биз қўрқиб тумтарақай бўлдик.

Мен ҳовлига келиб, бўлган воқеани аямга айтиб бердим. Аям аввал хўп кулди, кейин қовоғини солиб: «Бунақа гапларни гапириб юрма, уят бўладя», деди. Кейин билишимча, амаким ўша Абдураззоқ ямоқчидан қолган Нисобувики хотини қилиб олган, унинг катта қизи Оминани Ғаффоржонга фотиҳа қилиб қўйган экан.

Ғаффоржоннинг бутун тентак-тантқиқликлари, ёшига номуносиб эрка-инжиқликлари, мени соқчининг қўлига ташлаб қочиб кетгани ҳам бир бўлди-ю, бу қилмиши ҳам бир бўлди. Шундан кейин Ғаффоржон меннинг учун етти пушти бегона, сўзлари, кийим-боши, ҳатто ўзи ҳам ўзига ярашмайдиган бўлди қолди.

Шу-шу бўлди-ю, Ғаффоржондан буткул кўнглим қолди. Буларнинг ҳовлиси илгари ҳам кўзимга кечаси ёнидин ўтгани одам қўрқадиган бир харобадай кўринар эди, бунга яна нимадир қўшилди. Бу ҳовлига узоқдан кўзим тушса ҳам одамларнинг елкасида тебранган Савришсонинг тобути, қизининг ўлимини эшитиб йиғлагани дармони етмаган онаси, кўрпа-ёстиқ ортиб ғалтак-арава суриб кетаётган Азим дудуқ, бўйи бир қарич, соқоли уч қарич чол — Ғаффоржон кўз олдимга келар эди.

Айни қовуи пишиги эди. Бир куни дадам шом пай-

тида нккита қовун кўтариб келди. Унинг бошида тепаси учлик, пешонасига қизил юлдуз тақилган, болалар айтмоқчи, сентр шапка, эгинда қора, калта кийим, оёғида каттакоп этик. Мен ҳайрат ва қувончдан қичқириб юбораёздим. Аям гараг бўлиб қолди, нафаси титраб, бир нималар деди. Дадам ўтириб қовунни сўйдн, каржлар экан, кулди.

— Ҳар куни ёғлиқ-ёғлиқ овқат олиб келганимда ҳайрон бўлмадинг, бу овқатлар қаёқдан келаётибди, деб бир оғиз сўрамадинг, энди шапкамга қараб ҳайрон бўласанми?

Аям йиғлади.

— Сиз урушга кетиб қолсангиз биз нима қиламиз?

— Мен ҳеч қаёққа кетмайман, уруш шу ернинг ўзида, эшитмаяпсанми, шу ўн-ўн беш кун ичида босмачи Ходабозорни босди. Бақачорсини босди, Дегрезликни босди... Жуда нарн борсак шу атрофдаги қишлоқларга чиқамиз. Қани энди Яйпанга борсак, Қудашга борсак, Бувайдиларга борсак... Лекин Оққўрғонга борсак сени ҳам олиб бораман, Умарали бечора қуръонсираб ётибди, ҳалигача гўрнинг устида бировнинг дегани йўқ...

Аям йиғидан тўхтаб узоқ ўйланиб қолди, яна ўпкаси тўлди-ю, бирдан туриб паранжисини чимматсиз ёпниди-да, чиқди-кетди. Дадам «Қаёққа?» деганича қолаверди. Мен аямнинг кетидан югурдим. Аям анҳор бўйндан жадаллаганича бориб амакимнинг ҳовлисига кириб кетди. Мен кўприк бошида бирпас турдимۇ қайтиб, дадамга айтдим. Анчадан кейин ҳовлиқанича амаким, унинг кетидан аям кириб келди. Амаким эшикдан кира солиб дадамни уриша кетди.

— Эсинг борми, ўққа учсанг нима қиласан! Тур, ҳозир бориб шапкамни топшириб кел!

Дадам чурқ этмади. Амаким сўкина-сўкина чиқиб кетди. Дадам энди аямни уришар деб ўйлаган эдим, йўқ, уришмади. Аям унга мунгайиб қарар, кўзларидан дув-дув ёш оқар эди.

Алламаҳалда амаким уста Ҳомиджонни бошлаб келди. Иккови дадамни ўртага олди. Дадам уруш тўғрисида аямга айтган гапларини айтган эди, уста Ҳомиджон тутақиб кетди.

— Аскар деганини урушга юбормай пима қилади, сўқимга боқадими! Ашхободга англиз келган, дейди, ҳар куни ўша ёққа аскар жўнатаётибди. Аскарлар станса йўлидан ашула айтиб ўтганини ўз қулоғим билан эшитдим:

Ҳеч бўлурми, ҳеч бўлурми,
Шарқ сизларга ҳеч қолурми,
Ҳой кет, хони ашглалар,
Туркистон сизга қолурми?...

Бу гаплар таъсир қилдимн, ё қарши сўз айтиб аямни йнглатгиси келмадимн, ҳар нечук, дадам сукут қилди.

Орадан бир ҳафта ўтди, икки ҳафта ўтди, дадам сентр шапкасини топширмади. Шундан кейин амаким аям икковимизни олиб Урдага борадиган, бизни йнгла-тиб, командирлардан дадамни сўраб оладиган бўлди. Урда тагнга икки марта бордик, бироқ икки марта ҳам Урдага қандай қилиб киришни, кирганда ҳам кимга йўлиқшни билмай, сой бўйида ўтириб-ўтириб қайтиб келдик. Бу орада шаҳарнинг чекка маҳаллаларини неча-неча босмачи босди, неча-неча отишмалар бўлди. Дадам, афтидан, бу отишмаларда қатнашса ҳам бизга айтмас эди.

Бу орада кўрнн отряд¹, яланг оёқ отряд деганлари чиқди, начайлик² ва командирлардан Соттихон, Ҳасан-Ҳусан Эрматовлар, Султон Абдурахмонов, бизнинг маҳалладан тақачи Қўзивой Раҳимов, Тошкентда командирликка ўқиган ва Ашхобод урушига бориб келган Нишон Ризаев ва бошқалар чиқиб шаҳарда донг таратди. Шундан кейин амаким хархаша қилмай қўйди. Аям ҳам кўникди.

Кузнинг бошида дадам мени Урданинг рўпарасидаги сойдан нари, Қаландархонада очилган «Урфон» деган янги мактабга берди, аямни янги шаҳардаги «Маидалак» деган пилла заводига ишга жойлаб қўйди. Умри мусофирчиликда ва тўрт девор орасида ўтган, иш деганда оғир темирчиликнигина биладиган аямга завод маъқул бўлиб қолди: «Нуқул хотинлар ишлар экан, иши ҳам ишга ўхшамайди, ўйнаб-кулиб ишлайди киши», дер эди. Унга нон-книшка, керосин-книшка, балиқ-книшка беришбди.

Мен «Урфон» мактабига биринчи борган куним кўзимга жуда иссиқ кўрннган Мелибой домла деган йнгиб ҳаммамизни каттакон бир синфга йнгиб шарқий деган ашула ўргатди. Ашулани ёзиб олдик.

Қалқинг, ишчилар, оёққа,
Бизникидир бу замон,

¹ Кўрннй отряд — отлиқлар отряди.

² Начальник.

Мен бу йигитни кейинчалик танидим: бир вақтлар Гаффоржон ўқиган Абдуваҳоб домланинг мактабида кўрган эканман, Абдуваҳоб домланинг суюкли шогирди, найманчалик қишлоқи бола Мелибой экан.

Бу мактабда бир ойча ўқидим, холос. Бир куни дарс вақтида Шайхулислом гузари томонда қасур-қусур бўлиб қолди. Уқиш тўхтади. Болаларга жавоб берилди. Домлаларимизнинг ҳаммаси милтиқ кўтариб, отишма бўлаётган томонга чопишди. Домлаларимизнинг ҳаммасида милтиқ бўлиб, милтиқлар ҳайъати таълимияда¹ турар экан.

Бу гапни аямга айтмай қўя қолсам ҳам бўлар экан, дадам балога қолди. Аям йиғлаб, ўзини уриб дадамга дашином берди: «Биттаю битта боламан шувақа нотинч мактабга берасизми! Домлаларнинг ҳаммаси аскар экан-ку! Босмачи мактабни босганда нима бўларди!» деди.

Дадам гап қайтариб ўтирмади. Икки кундан кейин мени «Истиқбол» деган мактабга берди. «Истиқбол» уйимиздан бир маҳалла нари Бақақуриллоқда бўлиб, бир бойнинг бутун маҳаллани энлаб ётган каттакон иморатида экан. Бола кўп, ўзимизнинг маҳалладан қизил соқчи Қулматнинг ўғли — ўртоғим Мамажон, Темирбой боққолнинг ўғли Пўлатжон, Расул махсидўзининг ўғли Салимжон, Рўзимат ёғчининг ўғли Ҳусан, Хандон нўғойнинг ўғли Ҳасан, Гаффоржонлар ҳам бор экан. Бу мактабда домла кўп, буларнинг ичида энг зўри Абдуваҳоб домлада ўқиган, кейин ўзи мактаб тутган Ҳакимжон домла экан. Бу домла новча, кўнгиз нуха мўйлаб қўйган, қоп-қора сочиня бир томонга силлиқ қилиб тараган, қиррали шим ва қоп-қора ботинка кийган киши эди. Ҳакимжон домла мактаб мудиря, табиёт муаллими, ўрта ёшлардаги Пўлатжон домла ҳисоб, жуғрофия, Абдувосе Қажумий ҳисоб ва шарқий, Абдуллажон Каримов бадантарбия, Носир Зокирий она тили, Қарпова деган рус хотин рус тилидан дарс берар, булардан ташқари сентр шапка кийган тўртта татар муаллим бўлиб, буларнинг ҳаммаси ҳарбий кийимда эди.

Қиш чиқди деганда бир куни мактабга ўн-ўн бешта саллали қариялар келишди. Ҳакимжон домла буларни

¹ Уқитувчилар хонаси.

ҳужрасига олиб кирди. Домла қариялар билан суҳбатлашгандан кейин, уларни жўнатиб, бизнинг синфга кирди. Бир татар муаллими бизга табиётдан дарс бериб, ҳаво борлигини исбот қилмоқда эди. Ҳакимжон домла дарсни тўхтатиб, қариялар нима учун келганини гапириб берди. Қариялар: «Қуръондан хат кўтарилаётибди, мактабда қуръон ўқитсанг ўқитганинг, бўлмаса болаларимизни мактабдан чиқариб оламиз», дейишибди. Домланинг айтишига қараганда, қарияларни ваҳимага солган нарса Тошкентда қўзғалган «янги имло» масаласи экан. Янги имло тарафдорлари ўқиш — савод чиқаришни осонлаштириш учун эски имлода «мкб», «мъл» шаклида ёзиладиган сўзларни «мактаб», «муаллим» шаклида ёзишни таклиф қилишар экан. Бу, албатта, қуръон хатига ҳеч тўғри келмас эди. Ҳакимжон домла қайта-қайта тайинлаб: «Ота-оналарингга бориб айтишлар: биринчидан, бизнинг мактабда янги имло йўқ; иккинчидан, эртдан бошлаб сизларнинг синфларингга ҳафтасига икки марта қуръон дарси бўлади», деди.

Мактабдан кетиб қолган болалар бор экан, шундан кейин ҳаммаси қайтиб келди. Ҳар шамба ва сешанба кун қуръон ўқийдиган бўлди. Қуръонни муаллимларимиздан Носир Зокирий ўқитар, шу билан бирга ўқиган сатрларимизнинг маъносини ҳам айтиб берар эди.

Мен Оқдўрғонда қуръонни «Таборақ»гача ёд олганимда унинг ҳар бир сўзи, хусусан, «сабъа самовотун тибоқо» дегани эсимни жимирлатиб юборган эди, бу ерда кўп сураларнинг маъносини, хусусан «сабъа самовотун тибоқо» дегани «етти қават осмон» дегани эканини билганимдан кейин кулгим қистади, назаримда, қуръоннинг салобати йўқолди.

Бир кун мактабга новча, бўғма тўр кўйлак, шинель кийган бир йигит келди, дарсдан кейин юқори синф талабаларини йиғиб, «Иштирокиюн ёшлар иттифоқи» тўғрисида гапириб берди. Унинг айтишига қараганда, «Иштирокиюн ёшлар»ни Ленин «ўғлим» дер экан. Йигит гапириб бўлгандан кейин варақа — анкета тарқатди. Анкетани тўлдириб бердик. Йигит кетди.

Орадан уч-тўрт кун ўтгандан кейин татар муаллимларимиздан бири анкета тўлдирганларни эски шаҳардаги семун иморатга бошлаб борди. Икки қаватлик, серойна кулранг иморат каппон, раста ва бошқа иморатларнинг харобаси устида қаққайиб турар эди.

Иккинчи қаватга чиқдик. Каттакон залда биз тенги, биздан каттароқ болалар кўп экан. Бир йигит ўртага

чиқиб уруш, босмачилик, очлик тўғрисида ваъз айтди; ундан кейин бу ерга тўпланган «Иштирокиюн ёшлар»нинг вазифасини ўқтириб, ҳаммага оқ тунука қутича улашди ва билгимизга қизил боғлади. Биз гузарларга, бозорга бориб, эрта-индин бўладиган Биринчи май байрами кунларида халқ орасига кириб очларга «нона» тўплашимиз керак экан.

Тарқалдик.

Мен шаҳарни билмаганим, ҳануз камгап бўлиб, бировдан нона сўраб олишимга кўзим етмагани учун Мамажонга эргашдим. Ёзиллаганимизча Катта Чорсуга бордик. Бу ерда тикланган, омонат қурилган самоварларда одам кўп экан. Мамажон жоменинг олдидаги самоварга бошлади. «Иона» деган сўз икковимизнинг ҳам эсимиздан чиқиб қолибди, одамларга қути тутганимизда нима дейишимизни билмай бир-биримизга қарадик. Йўқ, хайрият, Мамажон гап топди, қутини тутганида: «Очларга пул беринг», деди. Одамлар икковимизнинг ҳам қутимизга пул ташлашар эди. Бир даврада ўтирган серсоқол бир чол ёнини кавлар экан, кулиб: «Очларга пул беринг эмас, очларга ёрдам қилинг, денглар», деди.

«Очларга ёрдам қилинг» деб Чорсуни айландик, ундан нари ўтгани кўрқдик — босмачи босиб қолиши мумкин эди. Тароқчиликка, Ёшткўприкка, ундан Ёр бозорига бордик. Кечга яқин қутиларимиз пулга тўлди, тўлган қутиларни семуни иморатга топшириб, эртага дарсдан кейин яна ёрдам пули тўплагани бўш қути олдик.

Май байрамини халқ уч-тўрт кун ҳайит қилди. Мамажон икковимиз бу кунларда икки-уч қутидан пул йиғдик. Ундан кейин фақат бозор кунлари, баъзан кечалари томошахоналарга кириб, пул йиғадиган бўлдик.

Бир кунни Ҳакимжон домла иштирокиюн ёшлардан олти болали Ёр бозоридаги дорилмуаллиминга юборди. Мен бу зўр мактабнинг мақтовини кўп эшитган эдим. Бу мактабнинг талабалари — ўспирин йигитлар бўйсирал¹ бўлиб, шарқий мақомига гурс-гурс қадам ташлаб ўтганда кўчанинг икки юзини одам тутиб кетар эди.

Биз ишчимиз, меҳнатчимиз,
Биз ҳам нисон ўғлимиз:

¹ Саф.

Уйлашайлик, бизлар на деб
Золим бойлар қўлимиз?..

Каттакон ҳовлининг узун айвоида биз тенги ва биздан каттароқ болалар кўп экан. Дорилмуаллимнинг талабаларидан бири — новча, сариқроқ, кўзлари кўк Ҳожиқурбон Қосимий деган бир йигит айвоининг бир чеккасига қўйилган столнинг орқасида ўтириб, ҳаммага гувоҳнома ва ҳар уч болага биттадан сопол ҳуштак улашмоқда эди. Мен, Мамажон, Шарифхон деган бола учовимизга битта ҳуштак тегди.

Гувоҳномани ўқидим.

«Берилди ушбу гувоҳномани Абдулло Қаҳорийга шул хусусдаким, мазкур ўртоғни Хўқанд эски шаҳар иштирокиюн ёшлар иттифоқи меҳнаткаш ёшларни рўйхатга олиш учун вакил қилингандир. Гувоҳнома тубандаги муҳр ва имзолар билан тасдиқланади. Раис. Саркотиб.»

Гувоҳнома ва ҳуштакларни олганимиздан кейин эски шаҳар иштирокиюн ёшлар иттифоқидан келган ёш, мўйлаби энди сабза урган бир йигит бизга вазифаларимизни тушунтириб берди. Ҳар уч бола бир команда бўлиб, бунинг бири командир бўлар экан. Команда маҳаллаларни кезиб, ҳовлиларга кириб қарол ва хизматкор бўлиб юрган ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача ҳамма ёшларни ҳамда кўкпориҳона ва такяларни рўйхатга олиши, ёш қизлар эрга берилаётганидан дарак топса, бетўхтов штабга маълум қилиши, командага биров қаршайлик қилса, командир ҳуштак чалиб қизил соқчиния ёрдамга чақириши керак экан. Ёш қизларни эрга бериш тўғрисида сўз кетганда дарров кўз олдимга Омина келди, Гаффоржонни ёмон кўрганым учун бўлса керак, шу ердаёқ воқеани айтиб бергим келди, бироқ ота-онамдан истиҳола қилиб, амакимдан кўрқиб, илдамдим¹.

Билагимизда қизил, қўлимизда гувоҳнома, ҳуштак — шаҳарда биздан зўр одам йўқ эди.

¹ Хайрият илдамганим, кўнглимга келган гапни аямга айтаганимда, аям: «Бизни амакнинг билан юзкўрмас қилмоқчимизнинг!» деб уришиб берди. Гаффоржон билан Омина воқеани дилимда қолиб кетган экан, орадан олти-етти йил ўтиб, ёзувчиликка ҳавас пайдо қилганимда дастлаб шуни қаламга олдим. «Ёш қизлар ўғай ота қўлида» деган ҳикоя ёздим. Ҳикоя хотин-қизлар газетаси «Янги йўл»да босилиб чиқди. Икки-уч йилдан кейин шу ҳақда яна бир ҳикоя ёздим. Бу ҳикоя «Бошқиз одам» сарлавҳаси билан «Ер юзи» журналида босилди. Бу ҳикояда Гаффоржонни — Фахриддин, Оминани — Меҳри деб атадим.

Биз маҳалла кезгани жума кунлари чиқишимиз керак эди. Бошқа командаларни-ку билмайман, қарол, хизматкор, ёш қизлар масаласида ишимиз ўнгмади — жума куни бир нечта маҳаллани кезиб Исфара гузардан битта қарол топдик, холос; эрга бериладиган ёш қизлардан дарак топмадик; лекин кўкнорхонаю тақадан сероб экан — Жоменинг орқаси ва катта Чорсу агрофидан бешта тақя, тўртта кўкнорхона толиб хатта олдик.

Шу орада мактабимиз «Истиқбол» интернатга айланди. Раффоржон, Темирбой боққолнинг ўгли Пўлатжон, Оқ домланинг ўгли Обиджонлар интернатга кирамай кетиб қолишди. Мамажон ҳам кўринмай қолди. Мен бу ҳақда ота-онамдан сўрашни ҳам лозим кўрмай интернатга ёзилдим. Амаким уйимизга келиб дадам билан жанжаллашибди: «Биттаю битта ўглиниги боқолмай ҳукуматга бердингми!» дебди. Аям амакимнинг тарафини олган экан, дадам: «Болам ҳукуматга керак бўлса интернатда ўқимаса ҳам олиб кетаверади», деб икковини енгибди.

«Истиқбол»нинг мудирини Ҳакимжон домлани икқилобий кўмита ишга олиб қўйди. Интернатга Ҳакимжон домланинг домласи Абдуваҳоб домла мудир бўлиб келди. Болаларга кўк бўздан «форма» ва қалпоқ беришди.

Абдуваҳоб домла интернатда қаттиқ нитизом ўрнатди: дарвоза олдига ўзимиздан навбатчи қўйиб, болаларни ҳеч қаёққа чиқармайдиган бўлди; бирон гуноҳ қилган болаларга жазо бериш учун талабалардан «муфаттиш комиссияси» тузди. Болалар бир-бирини сизлашн, муаллимларга мурожаат қилганида аввал честь бериб «афандим» дейиши, овқатхонага бўйсина бўлиб кириши, овқат вақтида гапирмаслиги, овқатдан кейин бир оз дам олгач, бўш вақтни дарс тайёрлаб, шарқий ўрганиб, муаллимларнинг ҳар хил лекцияларини эшитиб ўтказишн керак эди. Йона йигиш, маҳаллаларни кезиб рўйхат қилиш ишлари қолиб кетди. Бу ҳақда бизга ҳеч ким ҳеч нарса демай қўйди. Биз иштирокиюи ёшларнинг йигилишига ҳам Абдуваҳоб домла ижозат берсагини борар эдик.

Болалар нитизомга ўргангандан кейин ота-онаси бор болаларга ҳар пайшанба куни уйга бориб ётиб келгани жавоб бериладиган бўлди.

Бир пайшанба куни ҳовлига бориб, шодлик устига шодлик устидан чиқдим. Аям мени қучоқлаб гоҳ кулиб, гоҳ йўғлаб хурсандчилигини изҳор қилди:

— Хукумат дадангни аскарликдан бўшатиб дўкон очиб берди. Ҳозир хукуматга аскардан ҳам кўра ўроқ керак экан. Темир, кўмирни ҳам ўзи берар экан. Сайдали деган йигитни босқончи қилиб берди. Ҳа, ундан ҳам қизири: хукумат бизга, ўз-ўзимизга ҳовли берди. Рўзимат ёғчининг кичик ҳовлисини берди. Даданг оқ қоғоз олиб келди. Эртага кўчамиз. Даданг Сайдали билан ҳозир шу ҳовлининг уёқ-буёғини тузатяпти...

Ҳақиқатан эртасига, жума кунни ўша ҳовлига кўчдик. Ҳовли Миртоҳир маҳалласи билан Галабоққоллик ўртасидаги кўчанинг бошида экан. Бир чеккасидан зовур ўтадиган кичкина ҳовлича, бир уй, айвон, каттаков тол. Дадам кўчимизни келтириб ташлаганидан кейин аямга тегишиб:

— Қозиқни маҳкам қоқавер, энди суғурмайсан!— деди ва нишга кетди.

Дўкон шу кўчанинг рўпарасида экан.

Аям икковимиз кунни бўйи тиним билмадик. Мен кечки пайт кетишим керак эди, аям қўймади, назаримда, ўз уйимизда бир-икки кеча ётишимни хоҳлар эди. Ётиб қолдим.

Эртасига дарсга кечикдим. Ҳовлиқиб кетаётган эдим, Бақақуриллоққа қайрилишда синфдошимиз Назир деган болани кўриб қолдим. Икковимиз чолдик. Интернат ҳовлисига кириб, чап томонидаги дарсхонага бурилдик. Эшикдан аввал мен кирдим. Узуи йўлакда қўлини орқасига қилиб юрган Абдуваҳоб домлани кўриб қолдим. Домла бармоғи билан имлади. Югуриб бордим, роз туриб «афандим» деганимни биламан, қулогимнинг остига тарсаки тушди. Гангиб қолдим. Домла боши билан ишора қилиб синфни кўрсатди... Назир менинг шапалоқ еганимни кўриб қочиб қолган экан, домла уни «муфаттиш комиссия»га топширибди. «Муфаттиш комиссия» уни суд қилиб «қаттиқ жазога мустаҳиқ» қилди: болалар овқат егани кирганда Назир бяр чеккага қўйилган курсига чиқиб, ҳамма овқат еб бўлгунча иккала қўлини кўтариб турди...

Таътил кунлари бошланди. Бу кунларда бош қашигани қўлимиз тегмас эди. Қаёқдандир бир татар қиз келиб яхши ўқийдиган болалардан кашшофлар отряди ташқил қилди. Бунинг ҳам ўзига яраша машғулоти кўп экан. Жума кунлари саёҳат қилиб шаҳардан ташқари Пишқороқ кўли атрофи, Найманча сойи бўйлари, шаҳар қўрғони, Солиҳжон бойвачча ва бошқа бойларнинг боғларига чиқардик. Бу вақтларда шаҳар атрофи босмачи-

лардан тинчиб қолган, узоқ қишлоқлардангина турли хабарлар келар эди.

Яна қаяқдандир бир йигит келиб интернатда «санойи нафиса»¹ тўгараги ташкил қилди. Ичимизда ашула айтадиган болалар бор экан, янги шарқийлар, хор ва декламациялар ўргандик.

Шаҳардаги бир қанча мактабнинг «санойи нафиса» тўгараклари иштирокида эски шаҳардаги мусулмон театрида беш пардалик катта концерт берилди. Биз концертда уч номер — гимнастика, битта шарқий, битта декламация билан қатнашдик. Номерларимизни ижро қилганимиздан кейин залга чиқдик. Иккинчи парда ёпилганда сахнанинг олдига соқол-мўйлаби қоп-қора, қайтармаёқа камзул кийган Аҳмадхонов деган киши, учинчи пардадан кейин ўзимизнинг Ҳакимжон домла чиқди. Аҳмадхонов «башарият, мустабид», «шарқ озодлиги» деган гапларни кўп қайтарди, Ҳакимжон домла эса «маориф», «хуррият» деган гаплардан кейин икки оғиз сўзнинг бирида «хоин Абдуваҳоб» деяверди. Биз ҳайрон бўлиб бир-биримизга қарадик. Назаримда Ҳакимжон домла Абдуваҳоб домлани «золим» дейиш ўрнига нуқил «хоин» дер эди.

Биз ётоққа қайтиб келгунча «хоин Абдуваҳоб» деган гап аллақачон болаларнинг қулоғига етибди. Ётоқларда шовқин-сурон, болалар бир-бирини йиқитган, минган.. Навбатчи мураббийнинг қўлидан ҳеч нарса келмай қолди. Ҳамманинг оғзида:

Хур бўлиб яша, бир бўлиб яша,
Жумла хобингни энди сен ташла..

«Анархист» деган гап пайдо бўлди. Ҳамма ўзини анархист ҳисоблар, анархистлигини бир-бирига исбот қилиш учун куракда турмайдиган ишларни қилар эди. Шунда Абдуваҳоб домладан бир шапалоқ еганимни эслаб мен ҳам бир номаъқул иш қилдим, бу қилмишим кейинчалик маориф ходимларининг мажлисида, ундан кейин музофот фирқа қўмитасининг ижроия бюросида оғизга олинди.

Абдуваҳоб домла кетиб қолди. Унинг ўрнига ўрта ёшлардаги, чуққисоқол, юздан табассум аринмайдиган Пўлатжон домла вақтинча мудир бўлди.

Болалар «хур» бўлиб, ўқишлардан футур кетди. Бу-

¹ Нафис санъатлар.

нинг акси муаллимларга ҳам урди. Баъзан дарс соатлари бўш ўтар эди.

Акаси фирқа-шўро мактабида ўқийдиган Акрам деган бола она тили дарсида «ф» ҳарфига қарши чиқиб домла билан олишди, танаффус вақтида дарслар жадвалидаги ҳамма «ф»ни ўчириб, устига «п» ёзиб чиқди; яна бир дарсда домлага: «Нима учун она тили деймиз, ота тили десак бўлмайdim?» деб савол берди. Шу масала Тошкентда бўлиб ўтган имло конференциясида ҳам кўтарилган, бунга Фитрат деган киши: «Биз онамиздан туғилганимизга шубҳа йўқ, лекин отамиздан бўлганимизга шубҳаланиш мумкин», деб жавоб берган экан. Домла шунин айтди.

Ёз ўтди. Кузнинг ўрталарида пайшанба кунин уйга келсам, аям мени хафaroқ қарши олди. Уйга кирдим ва қозикларга осиглиқ учта бешотар милтиқ, шода-шода, ўқ, токчада турган иккита ялтироқ тўппончани кўриб хайрон бўлдим, кейин суюшиб кетдим.

Аям дадамдан полиди.

— Толиши яхши эди, уйимиздан чакса ярим, чакса ун, гуруч узилмасди, хумчада ёғ... Буни кўрмайсанми, дўконини топириб Мелибой аминга йигит бўлиб ўтирибди!— деди, кейин ўзинга тасалли берди:— Лекин кўпроқ иши шаҳарда: ўқ, яроқ олгани келган босмачиларнинг одамини тутишар экан. Ҳа, айтгандай, эсингда борми, Оқкўрғонда Толиб деган кўшимиз бўлар эди, уйи дўконимизнинг орқасида эди, шу йигит ўқ олгани келган экан, қўлга тушай деганда, қочиб кетибди... Лекин мана бунақа қишлоққа чиққани ёмон, ўтган куни Мелибой амин бошлиқ йигитлар билан қишлоққа кетганича ҳали дарагин йўқ. Қайси қишлоққа кетганини билмасам...

Кўз олдимга дарҳол Валихон сўфи келди.

— Бувайдига кетишгандир! Дадам Валихон сўфини топиб отиб ташлайди. Сўфи дадамни аламон қилдириб юборишига сал қолган эди,— дедим.

— Ҳа, сўфи ўлгурини отиб ташласин!— деди аям худди ҳозир ўзи отмоқчи бўлгандай кўрсаткич бармоғини ўқталиб.— Қудашга бориб Розик вофурушни ҳам отсин! Булар бизга озмунча азоб бердимиз! Яйпанга ҳам борсин! Лекин Олим бува дадангни сўккан, ҳовлисида хайдаб солган бўлса ҳам ўзи яхши одам эди...

Норғул, қорачадан келган Мелибой аминини бир-икки кўрган эдим, унинг ҳовлиси кўчанинг нариги юзи, муюлишида бўлиб, милтиқли одамлар кириб-чиқиб юрганига кўзим тушган эди. Дадамдан эшитиб аямнинг айтиши-

га қараганда, бу одам асли аллақайси қишлоқдан бўлиб, «ҳукуматга тил берган», босмачилар бутун фаҳмлаб қолгандан кейин шаҳарга қочган, босмачилар унинг уйига ўт қўйган экан. Унинг йигитлари ҳам Авгонбор, Яйлан, Қирқкетмон, Арғамчқишлоқ, Оқтепа, Чилгажиёда, Найманча ва бошқа қишлоқлардан, шаҳарликлардан дадам билан бир аравакашу аллаким деган бир созанда бор экан. Мелибой амин: «Мен Лениннинг ўғлиман, Ленин Қўқонга келадн, келмаса ўзим бориб олиб келаман», деганмиш.

Аям бора-бора даданинг бу ишига ҳам кўникди, дадам отряд билан тез-тез қишлоқларга чиққанда, бирикки кун йўқ бўлиб кетганда ҳам кўп ташвиш тортмайдиган бўлди. Бироқ қишда рўй берган катта фожиа аямнингна эмас, мени ҳам ваҳимага солиб қўйди.

Бир куни дарсдан кейин татар муаллимларимиздан бири болаларни катта залга йиғиб марсия ўргатди:

Тугонлар, шаҳидлар, қурбон бўлдингиз
Азиз халқ учун тортишқонда...

Шу куни дув-дув гап бўлди: Носир махсумни босмачилар ўлдиришган эмиш; ўн учта қизил соқчи сўйилди; булар ўттиз икки киши экан...

Носир махсум шаҳарда машҳур муаллимлардан бўлиб, Тароқчилликда катталарга мактаб-очганини эшитган, унинг соқол-мўйлабли «талаба»лари Бяринчи май намойишига духовой музика чалиб чиққанини кўрган вдим.

Эртасига тушга яқин Пўлатжон домла бутун интернатни бўйсира қилиб Жомега олиб борди. Кўчаларга, Жоме ва унинг атрофига одам сяғишмас эди. Мотам маросимига шаҳардаги ҳамма мактаблар, интернатларнинг талабалари, меҳнаткашлар иттифоқи қора лента боғланган қизил байроқлар кўтариб келган эди. Қурбонлар Жоменинг саҳнига қўйилган экан, бизнинг интернат орқароқда туриб қолди. Қурбонлар қўйилган ерда йиғи-сяғи, дод-фарёд.

Кимнингдир баланд товуши янгради. Мотам митинги очилди. Жимлик ҳукм сурди. Бу жимликда аввал босиқ, кейин қизғин нутқлар эшитила бошлади.

Шу чоқ орқамизда турган мактабнинг кекса муаллими бизнинг Пўлатжон домла билан гаплашиб қолди ва шивирлаб фожиянинг тафсилотини гапириб берди.

Булар Носир махсум бошлиқ, қишлоқ шўросига сай-

лов ўтказгани Чилгижийдага чиқнишган экан. Сайлов ўтибди. Сайловдан кейин ош тортилибди. Ошга гиёҳ солинган экан, ош еган одамларнинг ҳаммаси тиррақдай қотиб қолибди. Шунда қишлоқни босмачи босибди-ю, Носир махсум бошлиқ ҳамма қурбонларни қилчидан ўтказибди. Кекса муаллим Қулмат деган соқчп тўғрисида кўпроқ гапирди. Қулмат сайлов мажлисида кўпроқ гапирган эканми ё босмачилар шаънига бир нима деган эканми, унинг аввал тилини кесишибди, кейин қиблага орқасини ўгириб, бўйнидан сўйишибди. Бу Қулмат ким экан, десам, ўртоғим Мамажоннинг дадаси экан! Мен беихтиёр қурбонлар томонга қарадим, лекин Мамажонни кўрмадим. Қурбонлар дафи қиллинаётганда биз қабрдан яна ҳам узоқда қолдик. Милтиқлар отилди. Марсиялар ўқилди.

Мен ўша куни кечқурун Мамажонни кўргани, кўнгил сўрагани унинг уйга бормоқчи бўлиб Пўлатжон домладан жавоб сўрадим. Пўлатжон домла менинг бу ниятимдан хурсанд бўлиб, ёнимга беш болани қўшиб берди. Қилчоқ-ариққа бордик. Қийшиқ кўча эшиги олди ва йўлнинг икки томонини одам тутиб кетган, буларнинг ичиде қизил соқчилар ҳам кўрннар эди. Одамга лиқ тўла кичкинагина ҳовличага киролмадик. Пастаккина, горга ўхшаган қоронғи уйдан дод-фарёд эшитилар эди. Мамажонни тополмадик, эшик олдида бирон соат туриб қайтдик. Эртасига ўзим якка борсам одам бир оз сепсилити, лекин Мамажонни яна кўролмадим. Бир неча кундан кейин уни ўз қишлоғи Богдонга кетганини эшитдим. Шу-шу Мамажон билан бошқа кўришолмадим. Шу воқеадан кейин аям чўп-устихон бўлиб кетди, дадамнинг таскин тасалли бериб айтган гаплари унга қор қилмас эди. Аям бир ҳафта «Мандалак»ка бормай қўйди, яна бора бошлаганидан кейин ишга алаҳсиб, хотин-халаж билан бўлиб бир оз овунди, ранги киргандай бўлди.

Бир пайшанба куни уйга келсам, аям мени жуда хурсанд қарши олди:

— Қонхўр гумдон бўлибди-ку! Дўзахда кўзидану қулоғидан аланга чиқадиган бўлибди-ку! Қон кимларни тутмайди!

Мен тушунолмадим.

— Ҳали эшитганинг йўқми? Нима янги хабар бўлса аввал «Мандалак»ка келади ўзи. «Мандалак»да дув-дув гап. Эргаш қўрбошини бир кампир доскалла билан чопиб ташлабди. Эргаш ўша кампирнинг биттаю битта

ўғлини отиб ташлаган экан. Кампир арзга борибди. Эргаш «айт арэнигни» деган экан, кампир паранжисининг тагидан доскалла чиқарибди-ю, «мана арзим, мана арзим» деб калласига ураверибди.

Мен бу гапга унча ишонамадим, лекин аямнинг жонжаҳочни ёришган, гўё бутун босмачиларнинг жони Эргашда-ю, Эргаш ўлиши билан ҳаммаси қирилиб кетгандай эди. Шундан кейин унга дадамнинг таскин-тасаллиси керак бўлмади қолди.

Шундан кейин, ҳақиқатан, босмачилар ҳақида ҳар хил хабарлар кела бошлади: фалон қўрбоши қўлга тушибди; фалон қўрбоши ҳукуматга яроғ-аслаҳасини топширибди; фалон қўрбоши йнгитлари билан тор оралигида кетаётган экан, кўчки босиб қолибди... Лекин, шу билан бирга узоқ қишлоқларда жанг бўлгани, босмачилар қишлоқни талагани, қишлоқ шўросига ўт қўйгани, қўрбошилар бир-бирини ўлдиргани ҳақида ҳам хабарлар келиб турар эди. Шарқий Бухорога Туркия пошшоларидан Анварбек келган эмш, деган гап ҳам чқди.

Баҳор кирганда интернатимиз «Коммуна мактаби»га айланиб, бутхонанинг олдидаги бир бойнинг жуда ҳам каттакоп иморатига кўчди. Иморат бутун маҳаллани эгаллаган, ичкари бошдан-оёқ мевазор бор эди. Мактабга аскарликдан бўшаган Бисиров деган бир татар йнгит мудир бўлди. Тошкентдан иккита муаллим, иккита туташ-мураббия келди.

Иморат ва боғ не аҳволда эди. Бисиров домла ҳар куни дарсдан кейин ўзи бош бўлиб талаба ва муаллимларни ишга солар, дарсхона ва ётоқларни тозалатар, боғни чонгирар, гуллар эктирар эди. Клуб очилди. Муаллимларимиз иона қилган китоблардан кутубхона ташкил этишди. Клубда янги шарқийлар ўргандик. Май байрамга тайёргарлик кўрдик.

Май арафаси куни ҳаммамизга янги форма берилди. Эртасига бўйсира бўлиб, шарқий мақомига қадам ташлаб намойишга чиқдик. Янги форма ва янги шарқийларимиз билан биз ҳам одамларнинг диққатини жалб қилдик. Намойиш бўладиган ўрда майдонига кирганимизда ер-кўкни тутиб ётган халқ бизни кўриб гувиллади, чапак чалди. Халқ орасидан ўтиб бориб, майдоннинг ўртасига қурилган мкибардан анча бериде туриб қолдик. Бир оздан кейин майдонга ер-кўкни ларзага солгундай шарқий айтиб дорилмуаллимни талабалари кириб келди:

Инқилоб, инқилоб, эй шоли ёр,
 Даҳшатнинг тебратур тоғу тошини;
 Зулм элни, жабр элни айладинг хор,
 Берамиз, яшагил, жону бошини:
 Нурларнинг ўчмасин бу жаҳонда,
 Сўнмагил, эй муборак чароғ,
 Яшагил, кўп замон бўл амонда,
 Зулм элни, жабр элни айладинг доғ;
 Роҳат олмақдалар янчилганлар,
 Нақадар шафқат бордир соянгда;
 Шафқатнинг, роҳатнинг кстаганлар,
 Кеча-кундуз сенинг хизматингда.

Слф бизнинг орқа томонимизга келиб бир оз «еринда сой» қилиб турди-да, команда берилгач, таққа тўхтади. Бутун митнинг давомида шулардан кўзимизни олмадик. Бир мен эмас, назаримда, ҳар бир бола тезроқ товушни йўғон бўлишни, дорилмуаллимни талабалари сафида шарқий айтиб, шулардай қадам ташлаб, шаҳар кўчаларини ларзага келтириб юришни орзу қилар эди.

Байрам ичи болалар орасида: «Коммуна» мактаби дорилмуаллимнинг қўшилари эмиш», деган гап юриб қолди. Ет бўйи бу гап гоҳ йўқолиб, гоҳ яна чиқиб юриди-ю, ўқишлар бошланишидан бирон ҳафта олдин «дорилмуаллимни «Коммуна» мактаби талабаларидан йигирмата болани танлаб олар эмиш», деган янги гап чиқди. Ҳақиқатан, бир-икки кундан кейин Пўлатжон домла биздан элликка яқин болани бўйсира қилиб дорилмуаллимнинг бошлаб борди. Бунгача дорилмуаллимни бутхонанинг ёнбошидаги собиқ хотин-қизлар гимназияси биносига кўчган экан. Бошқа мактаблардан ҳам бола кўп эди. Ҳаммани каттакон бир синфга олиб киришди. «Ҳозир дорилмуаллимнинг катта домласи Қори Ниёзий келармиш, Қори Ниёзий бўладиган болани кўздан билармиш», деган гап юриб қолди. Ҳамма кўзини катта очиб, тақдирни нима бўлишини кутиб жимгина ўтирар эди. Катта домла деганда, менинг кўз олдимга повча, йўғон, оппоқ соқоли кўксига тушган нуроний чол келган эди. Пўлатжон домла ўрта бўйли, чуваккина, қоп-қора сочини бир томонга силлиқ қилиб тараган, пиджақ ва қирраси чиққан шим кийган бир йигитни бошлаб кирди. Қори Ниёзий қўлини орқасига қилиб, парталар орасида нари-бери юриди-да, бирдан тўхтаб, ўрта ерда ўтирган бир болага бармоғини бигиз қилиб «Сен!» деди. Бола ирғиб ўрндан турди, Пўлатжон дом-

ланинг амри билан сифдан чиқиб кетди. Қори Нпезий болаларга зеҳн солиб яна юрди, яна бир болага бармоғини биги қилиб «Сен!» деди. Бу бола ҳам чиқиб кетди. Қори Нпезий учинчи тўхташида мени кўрсатди.

Шундай қилиб, юздаи ортиқ боладан эллик олти бола танлаб олинди. Булар ҳаммаси Фарғона музофот таълим-тарбия билим юрти, яъни дорилмуаллимин қошндаги намуна-татбиқот мактабинниг талабаси бўлди. Бу мактабдан дорилмуаллиминга бир қадам эди.

Шинба куни тушки овқатдан кейин уйга бориб ётиб келгани болаларга жавоб берилди. Мен овқатни чалачулпа еб, фикрлаганимча уйга қараб кетдим. Назаримда оёғим ерга тегиб-тегмай борар эдим.

Аям керосин, балиқ кўтариб янгитта ишдан келган экан, анчагина паришон кўринар эди. У менинг қувончдан этикиб айтган гапларимга «Мунча яхши, мунча яхши» деб турди-ю, назаримда, ҳеч ҳам суюнмади. Дадам Меливой амин бошлиқ отряд билан қишлоққа чиқиб кетганича тўрт кундан бери бедом-дарак экан. Амакким келди, аямга таскин-тасалли бериш ўрнига уни хўп уришди, «Йиғлама, касофат, биратўла йиғлансан!» — деди-ю бир шиша керосин олиб чиқиб кетди.

Дадам эртаси жума куни пешиндан кейин келди. Унинг олдинги битта тиши тушган, бир қоши паст, бир қоши баланд — хийлагина тажанг кўринар эди. Аям унинг тишига ҳам, менга келтирган чиройли сариқ этикчасига ҳам эътибор қилмади, ҳол-аҳвол сўраш ўрнига йиғи бошлади.

— Бу қуриб кетгурлар қачон гумдон бўлади-ю, қачон юрт тишчиди!

Дадам менга этикин кийгизиб кўрар экан, хуноб бўлиб:

— Босмачи ҳали бери йўқолмайдиганга ўхшайди, буларга Урданинг ўзи яроғ-аслаҳа чиқариб турибди-ю, — деди ва Урдадан гўнг ортиб чиққан бир бричка Ойдин Булоқ атрофида қўлга тушганини, гўнг остидан иккита бешотар милтиқ, беш юзга яқин ўқ чиққанини айтди, кейин бешбаттар бўғилди:— Хўп, Урдада биронта никалайвачча бўлса бордир, лекин босмачилар ичида Халпаэрим нима қилиб юрибди дегин!

Аям кўз ёшини дарров артиб, дадамга қараганича анграйнб қолди. Мен ҳам ҳайрон бўлдим, Халпаэрим дегаида кўз олдимга жуда ҳам каттакоп кўк гумбаз устига ўрнатилган олтин тахтада ўтирган нуруний мўйсафид — ер юзидаги ҳамма мусулмонларнинг подшося

келар, лекин унинг қаерда, қайси мамлакатда подшолик қилишини билмас эдим. Дадам тушунтириб берди. Унинг айтишига қараганда Туркиядан Шарқий Бухорога келиб босмачиларга қўшилган ва қизил аскарлар билан урушда ўлган Анварбек Халпаэримнинг ўзи ёки унинг ўнг қўли бўлиб, аслида Халпаэрим эмас, Халифай Рум экан. Мен тасаввуримдаги чолнинг босмачиларга қўшилишини ақлимга сиғдиrolмадим. Бу гапга аям мутлақо ишонмади, калака йўсинидаги гаплар гапирди. Дадамнинг аччиғи келди. Шундай қилиб, орага бошқ» гап сигмади-ю, қувончим ичимда қолаверди. Кечқурун мактабга кетдим.

Мактабда рўй берган икки ҳодиса Халпаэрим тўғрисида дадам куйиб-пишиб айтган гаплар рост эканини тасдиқлагандай бўлди.

Бир кун дорилмуаллими ва намуна-татбиқот мактабининг мудирини ва журрофия муаллими Субҳий афанди шарқий ўргатгани болаларни йиғди. Бу киши жаҳон урушида асир тушган, ҳануз қарбий кепатасини йўқотмаган собиқ зобитлардан бўлиб, муаллим ва мураббийларимиз орасида хийлагина мўътабар эди. Субҳий афанди бизга «Турк элининг дори-доши оғлиюр»¹ деб бошланадиган бир шарқий ўргатди. Бу шарқий Турк-Инглиз муҳорабаси вақтида чиққан экан. Субҳий афанди шу муҳораба, Турк ўрдаси Чаноқ Қалъа қирғоқларини ўз қонига бўягани, машҳур Турк саркардалари тўғрисида гапириб, Анварбекдан сўз очди ва «Турк ўрли турк Анварбекни руслар ўлдирмишлар» деди. Шунда мен «Анварбек Халпаэримми?»— деб сўрагим келди-ю ботинолмадим.

Яна бир кун Муҳамамаджон Холиқий деган домламиз оша тили дарсида араб алифбеси дунёдаги ҳамма алифбелардан чиройли эканини, бунга сабаб унинг ҳамма ҳарфи мусулмон одамнинг юзидан олинганлигини, мусулмон одам қандай қиёфага кирмасин, дарҳол таниб олиш мумкин эканини айтди, бунга мисол қилиб, кеча бўлиб ўтган бир воқеани гапириб берди. Кеча Субҳий афандининг олдида рус қиёфасидаги бир мусофир келиб, бир кеча тунагани жой сўрабди. Субҳий афанди уни Муҳаммаджон домлага «Ўз тилини йўқотган мусулмон» деб таништирибди ва бирон ётоқда жой беришини сўрабди. Муҳаммаджон домла Субҳий афанди айтмасданоқ меҳмон мусулмон эканини дарров би-

¹ Турк элининг дори-тоши йиғлайди.

либди: юзидан шундоққина фаришта ёғилиб турган эмиш.

Шу кунн «Субҳнй афандини Особий Отдел олиб кетпбди» деган гап тарқалди, лекин эртасига эрталаб Субҳнй афанди дарсга кирди.

Шу воқеадан кейин дорилмуаллимнинг асосий синфида ўқийдиган бир бола «Субҳнй афандининг Исҳоқ афанди деган бир ўртоғи босмачига чиқиб кетган экан, кечаларни бир кўзини боғлаб Субҳнй афандининг олди-га келиб турар эмиш», деб қолди. Уни кимдир ўз кўзи билан кўрибди.

Янаги шанба кунн уйга борганимда Халпаэрим тўғрисида дадам айтган гаплар рост эканини тасдиқламоқчи бўлиб, мактабда бўлиб ўтган воқеалар, юрган гапларни аямга айтиб бердим. Аям аччиғи келиб: «Дадагининг иши бунақа, энди бошимга мактабинг ҳам борми!»— деди.

Яншанба кунн овқатдан кейин болаларга кузги пахталик нимча берилди. Навбатим келганда омборга кирдим. Қоп-қора, барваста хўжалик мудиримиз Носиржон Ҳожи мепга лойиқ нимча қидирар экан, йўғон, ғалдираган товуш билан: «Дадангга нималар дединг? Сен унақа гап ташиб юрагин!»— деди. Юрагим шир этиб кетди: десмак аям менинг гапларимни дадамга айтибди-да!

Носиржон Ҳожи узатган нимчани наридан-бери кийдим у эшикка отилдим. Эшик олдида турган болалар «қуллуқ бўлсин» қилишди шекилли, лекин бироктасининг гали қулоғимга кирмади, юрагим ғаш эди: дадам мактабга қачон кела қолди, кимларга учраб нималар деди экан?

Энди нима бўлади?

МУҲАББАТ

ЕТИМ

Медицина фаилари кандидати Мурод Али саккиз ой-дан бери ўлим тўшағида «ана кетди, мана кетди» бўлиб ётар, шаҳарнинг ман-ман деган тиб арбобларининг чиқай-чиқай деб турган жонини минг чора ва тадбир билан ҳалқумида зўрга тутиб туришар эди.

Бемор чўккан кўзларини хиёл очиб, кечки шафақдан қизарган дераза пардасига қаради, унинг ёлқинида қора кўланкадай бўлиб турган синглиси Марғубани кўриб заиф, жуда ҳам заиф товуш чиқарди. Марғуба югуриб келди, энгашиб қулогини унинг оғзинга тутди. Мурод Али бояғи заиф товушга бор қувватини сарф қилган бўлса керак, кўзларини юмди, бир неча дақиқа куч йиққанидан кейин шу гапни неча бўлиб айтди:

— Одам кўп келаётганга ўхшайди, тугаб бораётибманми?..

Марғуба бемор кутганидек «Йўқ, ундоқ эмас, аксинча, фалон-фалон аломатлар тузалиб бораётганингини кўрсагади», дейиш ўрнига йиғлаб юборди. Мурод Али кўзларини каттароқ очди, бояғидан кўра бардамроқ, лекин йиғламсираган товуш билан деди:

— Марғуба, менга ҳалитдан аза очма, кўз ёши мен ўлгандан кейин ҳам керак бўлади.

Ётоқнинг қоронғи бурчагидаги диванда ўтирган Анвар аммасига зарда қилиб ирғиб ўрнидан турди, товуш чиқармай куйиниб йиғлади-ю, оёқ учида залга отилди. Унинг гам-койишдан заиф бўлиб қолган вужуди титрар, энди сабза урган соқол-мўйлови опшоқ юзнда қурумга ўхшаб кўринар эди. Ҳаял ўтмай Марғуба ётоқдан чиқиб залнинг чироғини ёқди ва дераза остидан одам юргизмасликни тайинлаш учун қариндошлар, ёр-дўстлар, Анварнинг ўртоқлари — студентлар ўтирган меҳмонхонага томон кетаётган эди, Анвар унинг билагидан сийтаб тўхтатди ва фикрини шивирлади.

— Амма, фаросат деган нарса борми, дадамнинг олдида мунча йиғлайсиз!

Анвар ҳеч қачон бунақа муомала қилмагани, бу таҳлилда гапирмагани учун Марғуба бирнас ҳанг-манг бўлиб қолди-ю, эсини ўнглаб олганидан кейин яна йиғлади.

— Дадангга мендан бошқа куядиган одам қолгани йўқ!

— Елғон! Кечагина бировга «Байрам ичи ўлиб қолса ўлигини икки кун қанақа сақлайман?» деганингизни ўз қулоғим билан эшитдим-ку! Куйган одамнинг кўнглига шунақа гап келади-ми? Куйган одамнинг шунақа дегани тили борадими?!

Марғуба кўйиниб нимадир демоқчи бўлган эди, Анвар бурлиб даҳлизга, ундан ҳовлига чиқиб кетди.

Ҳовлига шом қоронғиса тушган, гулзор атрофида бир неча эркак-аёл битта-битта қадам ташлаб жимгина кезар эди, эшик очилганда бир қараб кўйишди-ю, Анварга ҳеч ким эътибор қилмади. Анвар бориб чинор остидаги сўрига ўтирди, ич-ичидаги хуруж қилиб келаётган йиғини жонининг бориचा босишга ҳаракат қилди. Йиғи унинг томоғида пихиллаган товушга, кўзидан тирқираб чиққан ёшга айланди. Унинг назарида дадасининг ҳаёти бир вақтлар селдай шовиллаб оқар эди, саккиз ойдирки, бу оқим борган сайин сусайиб, жилдираб қолди, бу кунларда эса тобора сийраклашаётган томчига айланди. Ким билади, охириги томчи қачон «тик» этиб томади-ю... Анварнинг юраги жиг этиб кетди. Наҳот! Наҳот қуёш сўйиб ҳаёт унинг учун зулматга айланса! Дадаси порлаб ҳаёт йўлини аввалидан охиригача ёритиб турганда тентираб қадам босар эди-ю, ҳаёт зулматга айланганда ҳоли не кечади? Бу зулматда унга ким қўл чўзади? Анварнинг кўз олдига аммасдан бошқа ҳеч ким келмади. Қавм-қариндошлар, ёр-дўстлар келади, кўнгили сўрайди, ачинади, йиғлайди, лекин эртами-кечми уйига кетади. Қоладиган, елиб-югурадиган, ҳақиқатан бирдан-бир куядиган одам шу аммас-ку! Анвар аммасига қаттиқ текканига пушаймон бўлди ва унинг бефаросатлигига ҳам ваз топди: оилавий ҳаёти чаён бўлиб ҳамма асабини бирма-бир чаққан аёлда, бунинг нимасидан ўпкалайди киши!

Эшик устидаги ёруғ чироқ ёнди. Унинг атрофида каттакон бир парвона айланиб қолди. Ҳаял ўтмай Марғубанинг эри Жавлон тепакал, қип-қизил бошини эшикдан чиқариб Анварни имлади. Анвар югуриб борди, вино ва чирик тамаки ҳиди апиқиб турган Жавлоннинг ёнидан ўтиб залга, ундап ётоққа кирди. Доктор дада-

сипинг билак томирига укол қилмоқда, икки ҳамшира-
нинг бири диванда бир кўлига таяниб, бошини қуйи
солиб ўтирган аммасига доря искатмоқда эди. Доктор
чиқиб кетгандан кейин Мурод Али ҳолсиз кўз ишораси
билан Анварни чақирди ва эшитилар-эшитилмас:
«Аммангга қара», деди. Анвар бориб аммасининг ёнига
ўтирди, ҳол сўради. Бу, аввало, дадасининг хоҳиши бўл-
са, ундан кейин, бояги қилган дағаллиги учун уэр сў-
рагани эди.

Қариндошлардан кетадигани кетди, қоладигани қол-
ди. Тун осойишта ўтди. Бемор фақат икки марта уйғо-
нибди, ўшанда ҳам занф товуш чиқарибди-ю, Марғуба-
нинг сўроғига жавоб бермай яна уйқуга кетибди.
Эрталаб яна қариндошлар, ёр-ошинолар келишди. Бемор
кеч уйғонди. Унинг юзига хиёл қизиллик югурган,
кўзлари катта, лекин сокин эди. Марғуба буни, хай-
риятлик аломати, деб қариндошлардан суюнчи олди.
Қариндошлар кириб беморни кўрмоқчи бўлишди, лекин
доктор фақат уч кишига ижозат берди. Кириб чиққан
қариндошлардан букри бир кампир кўзига ёш олиб:
«Бечора чеҳра очаётибди», деди. Пастлатилган чироқ
узоқ липиллаганидан кейин буткул сўниш олдида бир
лониллаб ёғду сочгани сингари, тугаб қолган касал
ҳам абадий кўз юмиш олдида шунақа қувват пайдо қи-
либ чеҳра очар экан.

Ҳақиқатан, кечга томон Мурод Алининг аҳволи
огирлашди, кечаси синглисини чақириб: «Дармоним бо-
рида айтадиган гапимни айтиб қўяй», дебди.

Марғуба бу гапни эри Жавлонга айтди. Иккови кел-
гашиб, васиятнома ёздиргани нотариусдан одам чақира-
диган бўлди.

Эртасига эрталаб Жавлон бориб нотариусдан эски
напка кўтарган жиккаккина бир чолни бошлаб келди.
Марғуба унн беморнинг олдига олиб кирди ва эшикни
қулфлаб олди.

Мурод Али васиятномага қўл қўйганидан кейин ҳол-
дан кетганича қайтиб ўзига келмади — саҳарга яқин
оламдан ўтди.

Анвар карахт бўлиб қолди. Унинг назарида дадаси
жон берган дақиқада алланима, фавқулодда бир нар-
са, даҳшат рўй бериши керак эди, бироқ ҳеч нарса
бўлмади, лекин нимага кўзи тушса назарига ёт-бегона
кўринар, қасрга бош тикса ҳаммаёқ — уйлар, ҳовли еб
қўяётгандай бўлар эди.

Анвар билан ҳеч кимнинг иши бўлмай қолди. У вақт

ўтганини, қаерда тургани ё ўтирганини, нима қилгани ё нима қилаётганини идрок этмас, қулоғига сидирға говур, адеда Марғубанинг чинқириғи, мотам куйи, яна говур, йиғи эштиллар, кўзига бирдай чинор издиҳом кўринар эди.

Қаердадир говур-йиғи тўсатдан босилди. Марғубанинг дод-фарёди эшилди. Кимдир: «Даданг билан видолаш», деди. Анварининг кўзига тобутда ётган даласи кўринди, энгашмоқчи бўлган эди, кўзи тиниб, боши айланди-ю, тобутнинг устига йиқилиб тушди. Говур, йиғи-сиғи кўтарилди. Унинг ён-верига тиб ходимлари, ўртоқлари туришган эди, дарров четга олиб чиқиб баланд қабр тошининг соясига ўтиргизишди; бири дори искатиб елпиди, кимдир галстугини ечиб ёқасини очиб юборди. Анвар бир оздан кейин кўзини очди, бошини кўтарди. Унинг қаршисида терга пишиб кетган Жавлон қип-қизил тепакал бошини рўмолчаси билан тез-тез артиб елпинар, ёнида чўнқайиб ўтирган ўрта ёшлик бир хотин стакада сув узатиб турар эди.

— Ич, жигарим, ич!— деди хотин ва стакани унинг қўлига бериб пешанасини силади.

Хотинининг тепасида турган, қоп-қора, сочи ва мўйлови оппоқ, барваста киши энгашиб Анварининг елкасига қоқди.

— Мард бўл, ўғлим, мард бўл!

Анвар сувни олиб икки-уч хўплади. Кимдир унинг елкаси оша шишадаи сув қуйиб стаканини тўлдирди. Анвар орқасига қараб бир қўлида галстук, бир қўлида шиша тутиб турган нозиккина қизни кўрди. Унинг қовоқлари йиғидаи шишган, қизарган эди.

— Мард бўлинг, Анваржон,— деди қиз ҳам, пича туриб илова қилди:— Дадангиз дунёга келиб нуқул одам орттирган эканлар, қаранг, бутун шаҳар, ёшу қари...

Бу сўзлар Анварининг хувуллаб қолган қоп-қоронғи қалбига тўё учқун сочиб кирди, унинг кўнглинигина эмас, бутун оламини ёритди.

Унинг кўзи сийрақлаб қолган одамлар орасидан кўриниб турган қабрга, қабрни кўмиб одам бўйи кўтарилган гулчамбарларга тушди. Шу чоқ Жавлон уни қўлидан тортиб турғизди ва қўлтиқлаганича машинага томон олиб кетди. Ўртоқлари уни машинагача кузатишди. Машина қўзғалганда бояги қиз деразадан галстугини узатиб яна бир марта: «Мард бўлинг, Анваржон!» деди.

Анвар бояги хотин билан қора киши, бу нозик қиз

кимлар эканини билолмай кетаверди. Сўрашнинг маъ-
риди эмас эди.

Кунлар ўтди.

Анвар дадасининг қирқи ўтгандан кейин бир куни
бу йил курсда қолганини расмийлаштириш учун фа-
культетга борди, қайтишда магазиндан оғир қоғоз хал-
та кўтариб чиққан ўша қизни кўриб қолди. Қиз кўча-
нинг нарёғида турган таксига қараб жадаллади. Анвар
югуриб бориб оғир юкни унинг қўлидан олди. Булар
яқинлашай деганда бошқа бир одам олғирлик қилиб
ўзини эшикка урди-да, машина жўнаб қолди. Бошқа
машина кутиш керак бўлди. Қиз Анвардан ҳол-аҳвол
сўради, ўқиш нима бўлганига қизикди, сўнгра дадаси-
дан гап очди.

— Бу кўҳна шаҳар кўчалари бино бўлгандан бери
бунақа маросимни кўрмагандир,— деди ва чуқур хўр-
синди.— Ҳа... у кишини ким танимас эди! Улуғ шифо-
кор эдилар, ҳамма улуғ шифокорлар сингари ўзлари
шу кунларигача минг-минг ҳаёт чироғини ёқдилар! Ме-
ни ҳам нақд ўлим чангалидан юлиб олган эдилар.
Дунёда шифокорлардан ҳам инсонроқ инсон бормикин!

Қиз лаблари пирпираб, қошлари бесаранжом бўлди.

— Қаттиқ бетоб бўлганмидингиз?— деди Анвар.

— Йўқ,— деди қиз чинчалоғи билан кўзларининг
четини артиб,— ўлим бирдан чанг солган эди...

Гапдан гап чиқиб маълум бўлишича, ўша куни Ан-
варга сув берган хотин бу қизнинг онаси Муборақхо-
ним, «мард бўл», деган қора киши унинг отаси Ҳаким-
жон экан.

Анвар яқинлашиб келаётган таксига қўл кўтарди,
машинанинг эшигини очиб юкни қўйди, четланиб қизга
йўл берди. Қиз қуюқ хайрлашиб жўнади. Анвар унинг
кетидан қараб қолди.

Анвар боя қизнинг кетидан югурганида юкни кўта-
риш баҳонаси билан отини сўрамоқчи бўлган эди, гап
билан бўлиб, сўраш эсидан чиқиб қолди.

Буларнинг такси олганини кимдир кўрган экан, бу
хабар шу кунёқ қулоқма-қулоқ Марғубага етиб бор-
ди: «Анвар Ҳакимжоннинг қизи Муҳайёни таксиларда
олиб юрибди...»

Бу гапни Жавлон ҳам тасдиқлади, дамбиқ қоринни
силкитиб кулди-да, «у қиз қабристонда ҳам Анварга
кўп меҳрибончиликлар қилди, унинг кетидан эргашиб
машинагача келди», деди.

• Марғуба алаמידан инграб юборди.

Ҳа, бу хабарни эшитиб Марғуба ишграб юборди. Анварнинг Муҳайёе, яъни Ҳакимжоннинг қизи билан муносабат пайдо қилиши унинг учун кўзларига сих қиздириб тикиш ва ҳар бир соғ тишини омбур билан ҳафтага сугуриш билан баробар эди.

Ҳакимжон вақтида хушсурат ва ширин забонлиги билан кўп расида қизларнинг юрагини нотинч қилган, хушфезл ва хуштавозелиги, қўй оғзидан чўп олмаганлиги билан кўлгина ота-оналарнинг ҳавасини келтирган йигит бўлиб, ўн йиллик мактабда адабиётдан дарс берар эди.

У вақтда Мурод Алининг хотини Роҳатбегим тирик, Марғуба шу ерда туриб, ўн йилликда ўқир эди. Мурод Али сингисига жуда бино қўйган бўлишига қарамай, тўққизинчи синфда нима бўлиб ундан беҳабар қолди-ю, Марғуба имтиҳонда бир неча фандан йиқилиб, ўнинчи синфга ўтолмади. Унинг йиқилган фанлари ичида адабиёт ҳам бор эди. Роҳатбегим ҳайрон бўлиб, «адабиётни яхши кўрар эдинг-ку, ундан нега йиқилдинг?» деганида Марғуба туриб-туриб: «Адабиётни эмас, адабиёт ўқитувчисини яхши кўраман» деб йиғлаб юборди. Роҳатбегим анграйиб қолди-ю «юзинг курсин!» дейишдан бошқа гап тополмади ва бу фожиани эрига айтди. Мурод Али Марғубага яхши гапириб маслаҳат қилди; уят-айб, одоб бобидан гапириб уялтирди; мактабдаги тегишли одамлар билан гаплашиб, йиқилган фанларидан қайтиб имтиҳон топширттирди.

Марғуба ўнинчи синфга ўтди, ўқиди ва шу билан бирга Ҳакимжонга зимдан шунақа ҳужумлар қилдики, баҳорга чиққунча Ҳакимжон кечалари шифтга қараб оҳ тортадиган, ётган еридан туриб шеърлар ёзадиган бўлди.

Баҳорга чиқиб Ҳакимжон Марғубага совчи қўйди.

Булар бир-икки йил дуруст турмуш қилди. Кейин турмушнинг тахири чиқа бошлади: аввало Ҳакимжон уни иа ўқишга кўндиролди, на бирон ҳунар орттиришга; сўнгра Марғуба туғишни хоҳламади — Ҳакимжондан яширинча икки марта ҳомиласини нобуд қилди. Буларнинг устига жаҳон нотинч бўлиб, мамлакатда қийинчилик бошланди. Марғуба бу қийинчиликнинг оила ҳаётига бўлган таъсирини Ҳакимжоннинг ношуднотавонлигидан деб билиб серхархаша бўлиб қолди. Буларнинг турмушига кун сайин туз солаётган бу са-

бабларин Мурод Али ҳам бартараф қилолмади, Роҳатбегим ҳам; аксинча, буларнинг аралашуви Марғубани андишасиз қилиб қўйди. Оқибатда бу икки онла орасига совуқчилик тушди. Шундан кейин Марғуба акасининг тазйиқидан ўзини озод сезиб, Ҳакимжонни иззат қилмайдиган бўлиб қолди.

Уруш бошланди. Ун бир ойдан кейин Ҳакимжон ҳарбий хизматга чақирилди, етти ойи лагерда ўтказди. Дастлабки бир-бир ярим ойда Ҳакимжон Марғубага ўнтача хат ёзди. Бироқ Марғубадан битта жавоб келди, холос. У ҳам қабр тошида ёзилган хатдай совуқ, ундаги «соғинчли салом», «жоним», «жудолик» сянгарн сўзлар қабр тошига илнинг ранг-баранг қоғоз гулларга ўхшар эди.

Етти ой деганда Ҳакимжоннинг батальони фронтга жўнайдиган бўлди. Ҳовли вокзалга унча узоқ эмаслигидан фойдаланиб Ҳакимжон командиридан жавоб олиб югурди, югуриб борар экан, Марғуба кўзига, гоҳ оғир хаста ҳолда, ранги сарғайиб тўшакда ётгандай кўриниб юраги эзилар, гоҳ эшикдан лоладай яшнаб, қучоқ очиб чиқадигандай энтикар эди.

Ҳакимжон муюлишдан бурилганида ҳовли эшиги олдидаги ўзи ўрнатган скамейкада семичка чақиб ўтирган Марғубани тусмол билан таниди: сочинн қирқтирипти. Марғуба уни кўриб ўрнидан турди, ерга қараганича, уюлиб ётган семичка пўчоқларини оёғн билан нари-бери сурди. Унинг эгинда енгсиз катак кофта, тор кул ранг шим — худди калтакесакка ўхшар эди. Ҳакимжон келиб ундан икки-уч қадам нарида тўхтади. Марғуба унга илжайиб, кўзларини пирпиратиб қаради-да, ҳамон писта чақиб пўчоғини туфлар экан: «Кечирасиз, тақдир экан...— деди ва хи-хилаб кулди,— мен тақдирнинг қўлида ўйинчоқман!..»

Ҳакимжон унга бошдан-оёқ разм солди ва қорин дўппайиб турганини пайқади-да, нима дейишини билмай бурилиб кетар экан: «Хўп, эсон-омон қутулинг!»— деди ва керза этигини тўқиллатиб жўнаб қолди.

Ҳакимжон муюлишдан ўтиб эллик қадам босмасдан дармони қуриб бировнинг эйнасига ўтириб қолди ва умрида биринчи мартаба дил-жигаридан чиқариб: «Э худ!»— деди,— мени урушдан омон қайтар! Кейин нима қилсанг майли: қулоқларимдан тутун, кўзларимдан аланга чиқар!»

Жўнади.

Йўллар, шаҳарлар, манзиллар... Тутун, аланга, харобалар... Тўнлар, танклар, самолётлар наъраси... Ер тишлаган ўликлар, ҳайқирган, инграган тириклар... Ҳақимжон нималарни кўрмади, неларни бошидан кечирмади, лекин ҳамма ерда, ҳаммавақт, ҳар қандай ҳолатда, урушнинг охириги ойларида чап оёғи сонидан кесилиб госпиталда ётганида ҳам Марғубанинг писта чақиб тиржайиб тургани кўз ўнгидан, «Тақдир экан, мен тақдирнинг қўлида ўйинчоқман», дегани қулогидан кетмади.

Ҳақимжон госпиталдан шимининг бир почасини осилтириб, иккита қўлтиқтаёқ билан чиқди; галабадан кейин ҳам Ўзбекистонга қайтгани шошилмади, бир оз вақт Минскда, кейин Киевда ҳол-бақудрат ишлаб ризқини териб юрди. Киевда оёқсоз яхши усталар пайдо бўлди. Ҳақимжон оёқ солдириб, сал кунда қўлтиқтаёқни ташлади, тўқиллаб, гижирлаб бўлса ҳам бемалол юрадиган бўлди. Унинг юриб кетаётганини узоқдан кўрган одам бир оёғи ёғоч эканини тезда пайқайлмас эди.

Шундан кейин унинг кўзига жонажон шаҳри, ўйнаб ўсган кўчалари, қариндош-уруғ, ёр-дўстлари кўринди, ватанини соғинди.

Ҳақимжон бир оёғидан ажралгандан кейин аввал умуман тирнкликдан, кейинчалик Ўзбекистонга қайтишдан умид узгани учун хат ёзишни тўхтатиб қўйган эди, шунинг учун унинг тўсатдан кириб келиши қавм-қариндошлари, ёр-жўраларингига эмас, бегона одамларни ҳам суюнтириб юборди. Ҳамма, ҳар бир киши унга бирон яхшилик қилгиси, лоақал бирон оғиз яхши сўз айтгиси келар эди.

Меҳмондорчиликлар бошланиб кетди. Бу меҳмондорчиликларда кўпроқ фронтовиклар бўлгани учун суҳбат кўпроқ фронт хотиралари, қолаверса, бу ердаги қийинчиликлар тўғрисида кетар эди. Бу ўтиришларда фақат икки нарса тўғрисида — Ҳақимжон оёғини қаерга ташлаб келгани-ю, Марғуба нима бўлгани ва нима қилиб юргани тўғрисида ҳеч ким оғиз очмас, Ҳақимжоннинг чап оёғи ёғоч, Марғуба бир вақтлар унинг хотини бўлганини ҳамма билса ҳам билмасликка солар эди.

Унинг ёр-жўраларни ҳаракат қилишган бўлса керак, район ҳукумати унга аввал бир хона уй, кейинчароқ ҳовли берди. Илгарни қаерда турганини сўрамади; маориф бўлими уни илгарини вазифасига — ўша мактабга адабиёт ўқитувчиси қилиб тайинлади. Орадан бир-икки

ой ўтгандан кейин қариндошлар ўртада туриб унга эри урушининг бошида ҳалок бўлган Муборақхон деган жувонии олиб беришди. Орадан бир йил ўтгач, улар қиз кўришди, отини Муҳайёхон қўйишди.

Қоп-қора тунда чарақлаган юлдузлар, қиш қаъридан баҳор қучоғига отилиб чиққан расида қизларнинг жамолни таърифга сиғадими?

Муҳайё кекса табиат бор ҳунарини, тамоми макру ҳийласини кўрсатиб оро берган ўшандай расида қизлардан бири, лекин яна алланмаси билан маҳалланинг бино қўйган бисоти бўлиб етишди.

Унинг ҳуснидан бошқа яна нимаси бошқа қизлардан ортиқ? Нима учун тенгқурлари, ҳатто ўзидан каттароқ қизлар ҳам уни «опача» деб аташади? Нима учун энг тантиқ, гердайган йигитлар ҳам унинг номини тоқ айтмай «Муҳайёхон» дейишади? Нима учун қариялар кўча-кўйда унинг саломига бажону дил алик олиш билан қаноат қилмай яна дуо қилишади? Милнция ҳушёрхонага олиб кетгани машинага соллолмаётган бир бадмаст «Муҳайёхон келаётибди» деган гапни эшитиши билан ўзини машинага урган эмиш...

Нега? Нима учун?

Буларнинг сабабини ҳеч ким билмас, зотан, бу тўғрида ўйлаб кўриш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмас, Муҳайё деганда ҳамма фикр-мулоҳаза, ҳар қандай ўй-хаёл патдай тўзиб кетар эди.

«Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига», деган гап бор. Муҳайёни келин қилиш орзуси бағрини ўртаб юрган ота-оналар, этагининг шамолига кўкрагини тутган йигитлар маҳаллада озмикан? Лекин бу тўғрида бирон киши оғиз очмас, «нотавон кўнгил» деган дашном андишаси ҳамманинг ҳам тилини боғлар эди.

Бу бахт қуши кимнинг, қайси бир толен баланд йигитнинг бошига қўнар экан? Ҳамманинг тилида шу савол, лекин ҳамманинг дилида эзгу бир тилак: «Илойим, тенги топилсин!»

Ўша йили март кунларининг бирида қор аралаш ёмғир уриб берди. Ёмғирдан қочиб маҳалла магазинига тикилган одамлар орасида қулоқма-қулоқ: «Муҳайёни фалончининг ўғли паркда қўлтиқлаб юрган эмиш», деган гап юриб қолди.

Маҳалла бир сесканиб тушди. Қор аралаш ёмғир забтига олганига қарамай, айниқса хотин-халаж шалоплаб уёққа югурди, буёққа югурди, кечгача ҳамма гап маълум бўлди: Муҳайё тузуккина бир одамнинг ўр-

ли Салимжон деган йигитга унашилган экан, яқинда тўй эмиш. Ингит студент экан, ҳафсалалик одамлар атайин институтга боришди, унинг дарсдан чиқишини кутиб, кўриб келишди. Кўрган одамларнинг айтишига қараганда буларни бир-биринга худонинг ўзи бичиб тиккан, иккови дунёнинг икки бурчида бўлса ҳам бир-бирини қидириб топар экан.

Биров «Ёшлар ўзлари топшибди», биров «Икковининг ота-онаси ният қилган экан», деди; нима бўлса бўлди-ю, тўй келаси шанба кунига тайинланди.

Тўй икки ёшнинг, икки хонадоннинггина эмас, икки маҳалла, бутун ёр-дўстларнинг тўйи бўлди. Ер ва томларни одам, бола-чақа босиб кетди. Хурсанд бўлмаган одам йўқ эди. Ашула, ялла, ўйин, аския, қизиқчилик, гур-гур кулги... Буларни оралаб ёр-дўстлар ёшларга энг яхши тилаклар тилашар эди. Тўрга яқин ўтирган студентлар — Салимжоннинг ўртоқларидан бири Наимжон деган йигит сўз олди:

— Мен ҳамма яхши тилакларга қўшиламан, шу билан бирга ўзим ҳам кичкина бир тилакни айтмоқчиман. Мен оила кўрганам йўқ, лекин кўп оилаларга разм солиб бир фикрга келдим. Билмадим, вақти келганда бу фикримни ўзим амалга ошира оламанми, йўқми... Лекин, шундоқ бўлса ҳам, дўстим Салимжон билан келинимиз Муҳайёхонга шунини айтмоқчиман: қадимдан оилала эр генерал, хотин солдат бўлиб келган экан, эндиликда хотинлардан ҳам генераллар чиқаётибди-ку, лекин эркаклар солдат бўлгани учун унашма-япти...

Қийқириқ, чапак бўлиб кетди. Қимдир луқма ташлади:

— Яшасин генерал хотинлар! Солдатликка унамаган эркаклар судга берилсин!

— Йўқ,— деди Наимжон,— меннинг тилагим бошқа. Мен Салимжон билан Муҳайёхон бир-бирига генерал эмас, итоатли, фидокор, содиқ солдат бўлишини истар эдим!

Боягидан ҳам қаттиқроқ қийқириқ, кулги кўтарилди. Айниқса, аёллар ҳузур қилиб кулишар, фидокорона чапак чалишар эди. Наимжон жойига ўтираётиб Муҳайёга кўз ташлади. Муҳайё сўзлаганига қуллуқ, сўзини ўринлатганига тасанно маъносида жилмайиб бош эгиб қўйдди. Шу чоқ унинг билганини муздай қўл қаттиқ гижимлади. Муҳайё сесканиб Салимжонга қаради. Ранги бўзариб кетган, энтиккан Салимжон нафаси титраб:

— Тўғри ўтирмиг, бўйнингиз қийшайиб қолади!— деди.

Наимжон унинг нима деганини эшитмаган бўлса ҳам, важоҳатини кўриб рашк қилганини фаҳмлади-ю, қаттиқ хижолат бўлди.

Муҳайё ичиди: «Наҳот рашк қилаётган бўлса? Худо урдими... Гапи маъқул бўлмади шекилли», деган хаёлда ҳазиллашди:

— Хўп, майли, сиз генерал, мен солдат!— деб кулди.

Хайрият, шу чоқ даврада ўйнаётган қиз Салимжоннинг рўпарасига келиб ўйинга тортгани муқом қилиб туриб олди-ю, бу гап қийқириқ остида қолиб кетди.

Тўй қандоқ хуш-хурсандлик билан бошланган бўлса шушдоқ тугади. «Теги топилсин» деганлар «хайрият» деб эркин нафас олишди.

Кунлар ўта бошлади. Орадан кўп ўтмай шу маълум бўлдики, тўй кечаси Салимжонга Наимжоннинг сўзи эмас, ўзи маъқул бўлмаган, Муҳайё қараб бош экканида ҳақиқатан рашк қилган экан.

Унинг кунчилиги кундан-кун авжига чиқар эди. Тўй сабаб бўлиб Муҳайёнинг битта имтиҳони кузга қолган эди, шунга тайёрлик кўрмоқчи бўлганида, Салимжон «Ўша факультетда ўқимайсан!» деб туриб олди, афтидан, Наимжон шу факультетда ўқир эди.

Шундан кейин кунлар рашк билан бошланиб рашк билан тугайдиган бўлиб қолди: «Фалончини танийсанми?», «Бу китобни кимдан олдинг?», «Кўчада кимларни кўрддинг?..»

Бир кун иккови театрга борди. Биринчи пардадан кейин Муҳайё Салимжонни морожнийхонага бошлади-ю, не кўзи билан кўрсин, кираверишда чап томондаги тўрт кишилик столда Наимжон лимонад ичиб ўтирар эди. Салимжон «Морожний баҳона, дийдор фанимат экан-да», деган маънода ялт этиб Муҳайёга қаради. Наимжон мулозимат кўрсатиб дарҳол ўрнидан турди, аввал Муҳайёга қўл узатди. Муҳайё ичидан қиринди ўтаётган бўлса ҳам, тўйдаги гап хаёлида ҳам йўқлигини Салимжонга писанда қилиш учун жилмайиб сўрашди. Салимжон бирдан бурилди-ю, жуда ҳам зарур иши бордай югуриб будканинг олдига борди, кетидан Муҳайё югуриб келаётганини билиб будканинг орқасига ўтди, ундан паркка, паркдан кўчага чиқиб кетди. Бўларича бўлган Муҳайё унга автобус бекатида етиб олди.

Салимжон йўлда бир оз ҳовридан тушгандай бўлган эди, уйга келиб яна авж қилди: устки кўйлагини ечиб

улоқтирди, ота-онаси эшитмасин учун Муҳайёнинг бурнига бурнини ишқағудай бўлиб секин бақирди:

— Мен сизни улгуржи олганман, хоним, кўтара савдо бўлгансиз! Кўзингиз ҳам, қўлигиз ҳам, жилмайлишигиз ҳам шунга киради!

Муҳайё Салимжоннинг вужуди қақшаб тўлғанаётганини кўриб ёнига ўтирди, қўлига тушиб қолган газета билан еллиди, узоқ еллиди. Салимжон анчадан кейин бир оз юмшади, лекин Муҳайёга хўмрайиб қаради. Муҳайё маънос билмайиб турар эди. Салимжон ҳозир уэр маъносидан унинг қўлини ушлашга тайёр эди, лекин эркаклик ғурури йўл бермади, бунинг ўрнига чуқур хўрсинди. Муҳайё елпишдан тўхтади ва жилмайиб деди:

— Салимжон ака, агар сиз мени рашк қилмасангиз ўксир эдим, чунки, эри рашк қилмайдиган хотиннинг ҳаёти ёвгон ошга ўхшаса керак, деб ўйлайман. Бир ўқитувчимиз: «Рашк хусусий мулкчилик кайфиятидан туғилган», деган эди, ёлгон! Бемаъни гап! «Булбул рашк оташида куйиб сайрайди», деб эшитганман, мана бунга ишонса бўлади. Рашк жуда-жуда чиройли нарса, лекин сиз бунинг хунугини чиқариб юбораётибсиз. Ҳозир шундоқ бўлаётибдики, гўё мен бир халта ёнғоғу эҳтиёт қилмасангиз, маҳкам ушламасангиз тўкилиб-сочишиб кетаман! Бунақа рашк хотин кишига малол келади, қаттиқ тегади!..

Муҳайё унинг «булбул бўлиб қилган хошишлари»дан баъзи бирини айтиб берди. Салимжон унинг бир-икки эътирозига ён бергандай бўлди-ю, қилмишлари ноҳақ эканини англаган сайин жириллай бошлади. Муҳайё гапини узайтирмади.

Шундан кейин Салимжон, ҳар нечук, исофга келгандай бўлди, хархаша камайди, ҳатто ёшлар балида бир йигит Муҳайёни ўйинга тортиб бирга ўйнаганда эътибор қилмагандай қаттиқ-қаттиқ гапириб, кулиб ўтирган бўлди.

Бироқ кейиндан маълум бўлдики, Салимжон хархаша қилмагани билан бутун дардини нчига солиб юрган экан, бир куни ёрилди.

Салимжон бир кечаси ёмон туш кўрди: бурни болтага ўхшаган, ўзи қоп-қора бир барзанги Муҳайёни бир оёғидан судраб кетаётган эмиш; Муҳайё дод солиш, йиғлаш ўрнига нуқул кулар эмиш. Салимжон уйғонди, лекин ҳали эсини ўнгламасдан Муҳайёга чанг солди. Маст уйқуда ётган Муҳайё эркаланиб ингради. Ҳамон эс ҳушини ўнглолмаган Салимжон ирғиб турди-ю, Му-

хайёни бўғди. Муҳайё питирлади, хириллади, Салимжон уйғониб қўйиб юборган эди, каравотдан полга гурсиллаб тушди. Салимжон нима бўлганини ҳануз идрок этолмай шошиб ўрнидан турди, чпроқни ёқиб юборди. Муҳайё оғзидан кўкрагига лахта-лахта қон келиб чалқанча ётар эди. Салимжон додлаб ҳовлига отилди ва «дада» деб шунақа бақирдики, бутун хонадон уйғониб югуриб чиқди.

Уйга кириб Муҳайёни кўтаришди. Унинг кўкрагидаги қон эмас, сочини тапғиб ётган қизил рўмоли экан. Салимжоннинг титроғи бир оз босилди.

«Тез ёрдам» машинаси Муҳайёни ҳушсиз ҳолда касалхонага олиб кетди.

Беморнинг аҳвали тапғ бўлгани учун ярим кечаси махсус чақирилган врач Мурод Али бир кечаю бир кундуз унинг теласидан кетмади.

Муҳайёни касалхонага кузатиб борган қайнатаси ўғлини сўроққа тутди. Салимжон бўлган воқеани қўрққанидан бошқача қилиб айтди: «Тушида эркаланиб фалончининг номини айтди. Уэимнинг ҳам гумоним бор эди», деди. Отаси пешанасига битта уриб, «Чиройли хотиннинг хосияти йўқ демовдимми, ўғлим», деди. Салимжон шунақа демасдан «уйқусираб бўғибман» деб қўя қолса ҳам бўлар экан, бундоқ деганидан кейин касалхонага бориши ота-онасининг олдида ноқулай бўлиб қолди.

Муҳайё касалхонадан чиқиб тўғри ўз уйларига борди. Бунга сабаб Салимжоннинг қилмиши, касалхонага кўргани келмагани эмас, ўша даргоҳдан зада бўлиб қолгани, ўқ еб йиқилган қушдай бутун вужуди билан қочибга талпингани эди.

Муҳайё бўлган воқеани ота-онасидан аввал яширса ҳам кейин айтиб берди ва эти жунжикиб: «Босинқирайдиган касали бор экан», деди.

Бир кун ўтди, уч кун ўтди, ўн кун ўтди, на Салимжон, на қудалар, ҳеч ким йўқламади.

Маҳаллага алвасти миш-миш бош тикди: «Муҳайёнинг яхши кўргани йигити бор экан, уйқусида алаҳлаб отини айтиб қўйибди», «Муҳайё биров билан ўйнашиб юрар экан, Салимжон ярим кечаси келса, биров девор ошиб кетган эмиш», «Муҳайё қиз чиқмаган экан, эри мисоф қилибди — шарманда бўлмасин деб шу чоққача хотин қилибди»...

Ойнинг охирида бутун оила кечки дастурхон устида эди, биров кўча эшигини қоқди. Муҳайё чиқди. Қуда

томон Муҳайённинг рўзгорини икки машина қилиб бериб юборибди. Муҳайё қайтиб воқеани ота-онасига айтди ва булардан сўз чиқшини кутмай дафтардан бир варагини шартта йиртиб олди-да, хат ёзди: «Мен ўзимга тегишли ҳамма парсаң», яъни жонимин олиб келганман, сизларга ҳеч қанақа даъвом йўқ», деди ва хатни ота-онасига кўрсатди. Муборакхоним кўзига ёш олди. Ҳакимжон «Яхши жавоб!» деди. Муҳайё чиқиб, шофёрга хатни берди, юкни қайтариб юборди.

ВАСИЯ

Бу йиллар давомида Марғуба Ҳакимжондан кейин тўртта эрга тегди, бешовидан ҳам ёлчимаганидан кейин ҳаммасидан ўч олиш учун ҳар биридан қолган юқ-юрин билан ўзидан беш ёш кичик, табиатан хотин олишдан кўра мол-дунёлик хотин бўлса тегишга мойил Жавлон деган йигитга тегиб олди. Унинг ўлган хотинидан Муаттар деган қизи бўлиб, интернатда экан. Буни Марғуба икки йилдан кейин билди. Булар бир-икки йил бинойидек турмуш қилишди, кейин Жавлон қилнқ чиқарди: бир жойда кўп ишламайдиган, тез-тез ичадиган, хотин-халажга айланишадиган бўлди. У баъзан кўча-кўйда йнқилиб қолар, Марғуба уни гоҳ бировларнинг қазноғидан, гоҳ бировларнинг каравоти остидан судраб чиқарар эди. Доктор Мурод Али сингиси Марғубадан аллақачонлар юз ўғирган эди, Анварнинг онаси қазо қилган кунларда юз кўришди-ю, бирон ойдан кейин кўчиртириб келди. Бунда Мурод Али бир томондан ёлғизлигини ўйлаган бўлса, иккинчи томонда, жигарчилик экан, сингисига ачминиб Жавлон бу ерда бир оз бўлса ҳам тийлармикин, деган хаёлга борган эди. Бироқ Жавлон тийилмади, қайта Марғубанинг бир дарди икки бўлди: бир томондан Жавлоннинг жафосини тортса, иккинчи томондан, қон ютиб юрганни Мурод Алидан яшириши керак эди. Уйда товуш чиқармаслик учун Марғуба тишини тишига қўйган сайин Жавлон ҳаддидан ошаверди. Ичкиси келса ўзини Марғубадан фарзанд бўлмаганидан аламзада кўрсатар, бирон хотинга айланишса Марғубанинг қарилигини юзига селар, ҳатто бировларнинг олдида ҳам унинг бетини сўриб ташланган ҳусайини узумга ўхшатар, «бир қоп саксовулдай гичирламай-шиғирламай ўл», деб кулар эди. Аввало Ҳакимжоннинг кулгисига, ундан кейин Мурод Али ва қолаверса қавм-қариндошнинг таънасига қолмаслик учун

Марғуба Жавлоидан ажралишни хаёлига ҳам келтирмас, аксинча, унинг оёғига минг бир кишан солиш йўлини кўзлар эди. Унинг оёғига солинган ҳамма кишанлар вақт-соати билан занглади, парчаланди, эндиги янги, ҳали-вери зангламайдиган кишан Мурод Алидан қолган ҳевли-жой, машина, кассадаги нақд пул, Анварнинг онасидан қолган бир дунё тақинчоқлар эди. Анварнинг боши очвқ, Муҳайё билан муносабат пайдо қилиши бошқа ҳамма даҳшатлардан ташқари мана шу кишаннинг занглай бошлаши, вақти келиб парчаланиши хавфини туғдирар эди.

Марғуба юраги ҳовлиқиб, Анварнинг келишини ҳам кутмади, одатдагидан камроқ ва тезроқ пардоз қилди: ҳаворанг шоҳи кўйлагини, баланд пошнаси орқароққа кетган амиркон туфлисини кийди, тақимига тушадиган узун, лекин ингичка улама сочини солди, бўйнига қизил маржон, қулоғига сариқ балдоқ тақди, юзига упани қалин суркаб ёноғидаги кўк холинни кўмди, гажакларини чаккасига тулук билан ёпиштирди, чамандагул дўппини сап-сариқ фарқи устига қўндирди, нопармон рўмолчага атир сепиб кўкрагига тикди-да, Муҳайёнинг онаси Муборакхонни қидириб кетди. Муборакхонни омонат кассада ишлар экан, Марғуба ёғоч панжаранинг дарчасидан бошини тикиб, салом йўқ, алик йўқ, сайраб кетди: «Мегажин қизингизни йиғиштириб оласизми, йўқми! Битта йиғитнинг шохини синдирганларинг етмасмиди, энди меннинг жияним қолдими!.. Гўристонда қўймаса, кўчада қўймаса!..»

Муборакхоним Марғубани илгари кўрмаган, лекин эшитган эди, кайфи учиб кетди, мижозлар ва хизматчилардан хижолат бўлиб дарров уни кўчага олиб чиқди, хилват дарвозахонага олиб кирди; Марғуба Муҳайё тўғрисида ақлга сиёмайдиган, оғизга олиб бўлмайдиган гапларни гапираётган бўлса ҳам, қарши сўз айтса шовқин солиб одам тўплашидан қўрқиб оғирлик қилди, тезроқ жўнатиш пайидан бўлди; лекин номусларга ўлди, уйга бориб Муҳайёнинг терисига сомон тикиш учун ишининг тамом бўлишини кутди.

Марғуба Муборакхонимни «лойдай қилиб» ҳордиги чиққандан кейин «Энди қизини тергаса ҳам тергайди, тергамаса ҳам тергайди», деб хотиржам бўлди-ю, бу ҳақда Анварга индамай қўя қолди.

Шу куни кечки овқатдан кейин кўча эшиги тақилланди. Анвар чиқди. Эшик олдида сочлари тўзиган, кўйлак сқаси йиртилган ўша қиз қон-қон йиғлаб турар, нуқул:

«Бу қандоқ гап! Бу қандоқ бедодлик!» дер, бошқа сўз айтгани ўпкасини сира босолмас эди. Анвар не машаққат билан уни сал юпатиб гап сўради. Қиз онасига Марғуба айтган гапларни, илон пўст ташлайдиган тўхматларни айтиб берди ва «Ҳозир аммангиз билан бўлганимча бўламан», деб ичкарига интилди. Унинг аҳволни кўриб Анвар ҳам йиғлагудай бўлди, лекин йўлини тўсди, бу гапларнинг тагига етишни ваъда қилиб, автобусга элтиб қўйди.

Анвар қайтиб келганда аммаси асабий кайфиятда титроқ нафас чиқариб чой пуфлар эди.

— Ҳа, мунча ҳаялладинг, ким экан?— деди.

Ғазаб вужудини тиш оғриғидай қақшатаётган Анвар бирон дағал гап айтиб қўймаслик учун дарров жавоб бермади, бориб радионинг қулогини бурар экан, дўнғиллади:

— Уша ўзингиз билган қиз...— деди.

Марғуба зағчадай шақилладн:

— Шунақами, жувон ўлгур сенга ҳам қизман дейдими?

Анвар бақариб берди:

— Менга ҳеч нарса дегани йўқ!— деди ва ўзининг товуши ўзига эриш туюлиб бир оз тушди,— мен уни икки марта кўрдим холос... Отини ҳам билмайман!.. Лекин бекор борибсиз, амма! Шунақа гумонингиз бор экан, аввал ўзимдан сўрасангиз бўлмасмиди?

Марғуба келиб унинг ёнига ўтирди ва гувиллаётган радиони ўчирди.

— Мен сендан ҳеч нарсани сўрамайман, ҳаммасини ота-онангдан сўраб қолганман! Ота-онанг сени менга топшириб кетган. «Отасидан ҳовлию машинадан бошқа яна нималар қолди экан?» деб атрофингда ҳид олиб юрган битта шу мегажин эмасдир! Аҳмоқ бўлма! Мен сенга бўладиган савдони айтиб қўя қолай! Сеннинг пешанангга Муаттар ёзилган. Муаттарнинг пешанасига сен ёзилгансан!

Анвар ҳайрон бўлди.

— Қанақа Муаттар?

— Муаттар битта.— Жавлон поччангнинг ўғай қизи! Отаиғ ётиб қолмаганда эллақачонлар фотиҳа қилар эдик, балки тўйлариғ ҳам бўлар эди!

Анвар қизариб кетди.

— Бўлмаган гапни қўйсангиз-чи!

— Отангнинг васияти бўлмаган гапу бир мегажинни такеиларда олиб юришинг, у мегажини куппа-кундуз ку-

ни эшигимизни тақиллатиб келиши бўладиган гапми? Муҳайё қанақа нарса эканини биласанми ўзинг?

Марғуба Анварнинг иккала билagini маҳкам ушлаб ўтириб Муҳайё тўғрисидаги миш-мишларга ўзидан бир талай қўшиб гапириб берди, шундай гапларни айтдики, Анвар бу гапларни эшитгани юзи чидамай ўз бўлмасига кириб кетди. Марғуба ваҳимага тушди: «Муҳайё ўлгур бунинг бошини айлантириб қўйганга ўхшайди-ку», деб унинг кетидан кирди, ўрнини тузатиб берган бўлди, лекин чиқиб кетишга шошилмади; Анвар Муҳайё тўғрисидаги гапга қулоқ солмаётганини кўриб Муаттардан сўз очди. Анвар Муаттарнинг интернатда ўқиганини, кейин чет тиллар институтига кетганини билар, лекин кўрганида ҳеч қачон эътибор қилмаган эди. Марғубанинг айтишича, Муаттар ҳинд бўлимида ўқир, имтиҳонларини «аъло»га топшириб, амалий машғулот учун бир неча қиз билан Ҳиндистонга кетаётган экан. Марғуба «Муаттарга хат ёз» демоқчи бўлиб гапни кўп айлантирди, унинг сўйиги хатини, хатга қўшиб суратини келтириб берди. Анвар уни имтиҳонларини «аъло»га топширгани билан табриклар, Ҳиндистон сафарига оқ йўл тилаб хат ёзадиган бўлди-ю, аммасининг шақиллашидан қулоғи ором олди. Марғуба хат билан суратни қўйиб чиқиб кетди.

Анвар суратни қўлига олди. Марғубанинг мақтовларидан кейинми ё ўзи илгари дурустроқ эътибор қилмагани учунми, Муаттар кўзига хунукроқ кўринди. Унинг кўз олдига Муҳайё келди. Муҳайёнинг олдида эса Муаттар анча хунук, суратда чўчиган каламушдай писиб, бақрайиб турар эди. Анвар шу дамгача Муҳайёга дурустроқ эътибор қилмаган экан, Муҳайё ҳозир, аммаси бошига шунча тош-тупроқ ёғдиргандан кейин ҳам ерга толталган олтиндай ярқираб турар эди. Унинг кўз олдига дадаси дафн қилинган куни Муҳайёнинг йиғидан шишиб кетган қовоқлари, боя эшик олдида йиғлаб тургани келди, қулоғига ўша куни «Мард бўлинг, Анваржон», дегани, такси кутишганда етимликка кўникиш, одамнинг тафтини одам кўтариши, ўртоқлик ва дўстлик ҳақида айтган гаплари эшитилиб кетди.

Анвар ўтириб Муаттарга хат ёзди, табрикларди, оқ йўл тилади ва хатнинг охирида: «Аммам менга бир хил гапларни гапирдилар, шундан хабарингиз борми?» деди: конвертнинг ёпиштиригандан кейин кўнгли тўлмади-ю, бир парча қоғозга «Мен ҳали ёшман-ку», деб ёздида, буклар-буклар конвертнинг чеккасида тикиб юборди.

Уч кунга қолмай Муаттардан шамол-тўполон кўтариб узундан-узоқ хат келди. Муаттар хийла бетга чопар қиз экан, хатда Марғубани тупроққа қориб ташлабди, «Мен эрга тегадиган бўлсам даллолнинг кераги йўқ» дебди. Марғуба ўзини ерга кўтариб урди, юзини юлди, буни «пандавақи Анварнинг эти билан териси орасига кириб олган» Муҳайёдан кўрди.

Эртасига Анварни институт комсомол комитетининг ссекретари Раҳимжон чақиртирди ва кеча аммаси «Муҳайёнинг дастидан дод» деб келганини айтди. Марғуба қайси кун кечаси Муҳайё тўғрисида Анварга нималар деган бўлса ортиги билан Раҳимжонга тўкиб солибди ва Анварни «Муҳайё балосидан» қутқариб беришини комсомол комитетидан талаб қилибди.

Раҳимжон Муҳайё ва унинг отасини яхши билар, Муҳайёнинг эри билан ажрашгани ва бунинг сабабидан хабардор экан, Марғуба қалаштириб танилаган гаплар бошдан оёқ бўхтон эканини айтиб, таассуф билдирди. Анвар бўлган воқеани тўлиқ айтиб берди. Раҳимжон Анварнинг кимга уйланиши тўғрисида отаси васият қилганига мутлақо ишонмади. «У киши бунақа одам эмас эдилар», деди, Марғубанинг жағини тийиш ҳақида чоралар кўриш нияти борлигини айтди.

Анвар бу тухматлардан худди ўзи қутулгандай хурсандлигидан еру кўкка сизмади, секретарининг сўзларини айтиб Муҳайёдан суюнчи олгани шошилди; адресини олиб югурганича кетди ва ҳовлиққанича эшикни тарақлатиб очдию ҳовлининг ўртасига бориб қолганини ўзи ҳам билмай қолди. Муҳайёнинг онаси Муборакхоним тандирнинг олдида бориб-келиб ион ёпаётган экан, Анварни кўриб ҳайрон бўлиб қолди. Анвар ёш боладай қувониб: «Мен... мен Анварман! Комсомол комитетининг секретари».

Муборакхоним ҳарчанд ҳовуридан тушган бўлса ҳам, Анварни кўриб яна ловиллаб кетди-да, қўлидаги учи тутаб турган косовни баланд кўтариб: «Ху аммаиғ бошингни еси!» деб бир қувлади. Анвар кирган эшигини тополмай, ошқовоқ палаги босиб ётган девордан ошиб кетди.

ОНАИЗОР

Муборакхоним шунча гап-сўздан кейин Анварнинг ҳовлига бунчалик беибо бостириб кирганига ўзича маъно берди-ю, Марғубанинг дод-фарёд қилгани, Муҳайё-

нинг турмуши нима учун бузилганлиги тўғрисида тарқалган миш-мишларда жон бор, деган фикрга келди-да, «Муҳайё наҳот шу аҳволга, ота-онасининг оппоқ сочин оёқ ости қиладиган бир аҳволга тушган бўлса?» деб юраги орзиқди.

Яна бир тандир бўладиган нон ёпилмасдан қолди. Муборакхоним хўрлиги келди, юзини чангаллаб хўп йиғлади, кейин тутоқди; Муҳайё нимадандир қувошиб ҳаккалаб-сакраб кўчадан кириб келганда эса урадиган, сочларини юладиган, ўзини ғижимлаб ташлайдиган бир важоҳат билан унга томон отилди. Муҳайё онасининг важоҳатини кўриб қўрқиб кетди, оғзидан чиқаётган пештаҳам сўзларни эшитиб, «Яна бирон чақув бўлганга ўхшайди», деб ўйлади-да, унн ҳозир жаҳлдан туширишга уриниш беҳуда эканини кўриб чўкка тушди ва «уринг» деган маънода бош эгди. Муборакхоним бирдан тўхтади, вужуди титраб қизинга ўқталган муштинини ўзининг кўкрагига, бошига уриб дод солди.

— Худоё бўйнинг узилмасин, болам! Бўйнинг узилмасин!

Гаранг бўлиб қолган Муҳайё унинг қўлларини тутди, суяб суяга ўтқизди.

— Аяжон, ўзингизни босинг! Нима гап ўзи? Нима бўлди? Нима гуноҳ қилдим?..

Муборакхоним унинг узатилаган қўлларига шарт-шурт урди, икки елкасидан ушлаб итариб ташлади. Муҳайё чалқанча йиқилаёзди, икки қўлига таяниб, ерга ўтириб қолди, бошидан дўпписи учиб кетди. Муборакхоним яна урмоқчи бўлиб ўдағайлади.

— Гуноҳингиз билмайсанми?!

Муҳайё кўзлари жавдираб онасига қаради.

— Ўиламан, аяжон, биламан, гуноҳим қиз бўлиб туғилганлигим...— Хайрият, шу чоғ Ҳакимжон келиб қолди-ю, Муборакхоним можарони унга билдиришни истамасди шекилли, боши оғриётганини баҳона қилиб ёнбошлади. Муҳайё буни фаҳмлаб дарров ўрнидан турди, чоп-қиллаганча кириб, кўкрак бурма кўйлагини кийиб чиқди, қолган нонларни ёпиб олгани тандирга ўт қалади. Ҳакимжон Муборакхонимнинг авзондап хафачилик бўлганини пайқаб, уни гапга солди. Муборакхоним бўлган воқеани касалдай инқиллаб, зорланиб айтиб берди. Ҳакимжон мийиғида кулди-ю, иссиқ нон ботириб егани Муҳайёдан бир пиёла совуқ сув сўради. Муҳайё сув келтириб дастурхонга қўйганда, Муборакхоним унга отаси олдида насиҳат қилди:

— Эрсиз хотиннинг бошига Бухородаги ювинди тўкилади, жой қизим! Анвар ҳирсадай йигит бўла туриб ҳовлимизга шундай беибо, беандиша бостириб кирганини кўрган киши нима дейди?

Муҳайё ҳайрон бўлди:

— Анвар? Нимага келибди?

Муборакхоним яна қизишди.

— Сен билсанг керак?!

— Нима деди?

— Оғиз очгани кўйган бўлсам дейди-да! Косовни олиб бир қувдим!..

Муҳайё онасига мунгайиб қаради.

— Етимчани-я? Кўнгли яримта бир бечорадан икки оғиз гап сўрасангиз нима қилар эди, аяжои?

Ҳакимжон димоғида кулди.

— Ундан гап сўрагандан кўра сенинг юзингга қора чаплаш осонроқ-да!

Муборакхоним бир оз хижолат бўлди.

— Мен бунинг юзига қора чаплаганим йўқ, ҳар қапақа онанинг ҳам кўнглига келади...

Муҳайё унинг бошини, елкасини силади ва йиғлам-сиради.

— Аяжои, мен сиздан гина қилаётганим йўқ! Узингиз айтдингиз-ку: эрсиз хотиннинг бошига Бухородаги ювинди тўкилади... Тўғри, хотин-халажнинг сояси юлқа бўлади. Турмушим бузилганда фақат меннинг тўғримда миш-миш чиқди-ку. Салимжон тўғрисида бир оғиз гап бўлгани йўқ! Ҳайрнат ҳам маҳалла мени билади, яхши билади; ҳеч ким билмайдиган, паранжидаги хотин бўлса нима бўлар эди?

Муҳайё ўпкаси тўлиб тандир бошига қараб кетди.

Муборакхоним бирпас дами ичига тушиб кетди-ю, Ҳакимжонга ёпишди.

— Сиз шу нарсага бепарво бўлаётибсиз, бунинг охири вой!..

Ҳакимжон бир бурда иссиқ нонни совуқ сувга ботириб оғзига солар экан:

— Муҳайё билан Анвар орасида нима гап борлигини билмайман,— деди.— Ҳар нечук Марғуба ҳар важ билан, бизни нотинч қилиш йўлини кўзлагани кўзлаган деб биламан. Сиз билмайсиз, айтсам балки ишонмас-сиз... Вақтида бу хотин ўзининг жиноятини менинг ўлим билан ёпмоқчи бўлган эди. Бўлмади, мен урушдан омон келдим; ундан кейин «мен бахтсиз қилган шу одам» демоқчи бўлиб, бошини у эшикдан бу эшикка

урди-ю калавасининг учини йўқотиб қўйди; икковимизнинг насибамиз қўшилган экан, хабарингиз йўқ, орамизни бузиш учун, сизнинг тўғрингизда ҳар хил гаплар учирди; йўқ, тинч-тотув турмуш қилдик, Муҳайё тугилди, ўсди... Муҳайёнинг турмуши бузилгандан кейин маҳаллада тарқалган миш-мишлар уругини Марғуба селган эмас деб ўйлайсизми? Энди қизимизни бадном қилмоқчи бўляпти! Мен унинг эрини биламан, эр ўша бўлса турмушини ҳам тасаввур қилиш мумкин!

Муборакхоним бу гапларга сукут қилиб қулоқ солди, пировардида бошини кўтариб эрига ёлворди.

— Ҳарқалай, Муҳайёни бу йўлдан қайтаринг!

Ҳакимжон бўғилди.

— Қайси йўлдан? Муҳайё бирон йўлга кирибдими?

— Аччиғингиз келмасин... Анвар ёш, ақли икки кўзида, бирон кор-ҳол бўлса умр бўйи қизимизни боши таънадан чиқмайди. Муҳайёга ит теккан!..

Ҳакимжон яна ҳам бўғилди, лекин нон ёпаётган Муҳайё эшитмасин учун қаттиқ шивирлади:

— Бу нима деганингиз? Энди Муҳайё умр бўйи бахтсиз бўлиши, хотини ўлган ё хотин қўйган одамни кутиши, ўзини унинг оёғи остига ташлаши керакми? «Муҳайёга ит теккан» эмиш! Салимжоннинг онаси ҳам ўз фарзандига шундай деб қарармикин?

— О,— деди Муборакхоним,— эркакнинг йўриги бошқа!

— Ундоқ бўлса бошидан тушайлик: саккизта хотин битта эркакнинг чўриси бўлсин, фарзанд дегани докторхонага эмас, мазорларга қатнасин... Яна айтаман, Муҳайё билан Анвар орасида бирон гап борлигини билмайман! Лекин қизимизни ўлимдан қутқарган Мурод Алининг арвоғи ҳақи унинг яккаю ягона фарзанди Анварни бу онладан суғуриб олиш керак! Бу тўғрида қўлимдан келганини аямайман! Агар Муҳайё Анварга кўнгли қўйса, бошимни осмонга етказган бўлади.

Муҳайё ёпган нонини саватда келтириб дастурхонга тўкди ва ёйиб қўйди, совиган нонларни саватга солиб токнинг сўрисиغا осди.

Шу билан бояги мавзуда гап тўхтаб қолди.

Муборакхоним бир оз инсофга келди: қизини маҳалладан ҳам яхшироқ билгани ҳолда унинг тўғрисида кўнглига шунақанги гапларга йўл бергани учун хижолат бўлди, бунинг устига, Муҳайё айтмоқчи, кўнгли яримта бир етимчага қилган муомаласидан кўнгли ғаш бўлди, сўз ўрни келиши биланоқ қилмишига пушаймон

эканини сўз ва ё ишора билан билдиришни эслаб қолди. Эртасига эрталаб нонушта маҳалида унинг кўзи кеча Анварга алаҳсиб тандирдан беҳабар қолганида бир оз куйган нонга тушди-ю, беихтиёр:

— Анварни кўриб қолсанг, кўнглидан чиқар, қизим!— деди.

— Э, «кўриб қолсанг» нимаси!— деди Ҳакимжон,— Анварни қидириб толиши, нимага келганини билиши керак эмасми?

Ҳакимжон бу гапни шу қадар ҳайрон бўлиб, шундай бир оҳангда айтдики, Муборакхоним сўз тополмай:

— Майли, майли,— деди ва «уни қаёқдан топади, қаерда кўришади», деб ҳам сўрамади.

КҲК ПАШША

Муҳайё Анварни қаердан қидиришни билмас эди: уйига бориб бўлмайди, факультетда машғулот йўқ. У ўйлаб-ўйлаб факультет почта тахтасида хат қолдиришдан бошқа илож тополмади-да, шу мақсад билан кетаётганида нима хаёлга бориб Анварнинг кўчасидан юрди; кўчани иккига бўлган хиёбондан ўтганида муюлишдаги пивохоно олдидаги ариқ бўйида чўққайиб ўтирган Жавлонни кўриб қолди. Жавлон эғинда сариқ майка, носраниг галнфе шим, тепакал қип-қизил бошини ялтиратиб пиво ичиб ўтирар эди. Муҳайё негадир Анварни шу атрофдан қидириб уёқ-буёққа кўз ташлаб ўтиб бораётганида Жавлон кўриб қолди. У қўлидаги бир кружка пивонинг кўпигини пуфлаб ташлади-да, наридан-бери ичди, оғзини билага билан артиб, оёғидаги каттакон калишини шалоплатганича Муҳайёга томон югурди, келиб сўрашди, қўлини қўйиб юбормасдан қайта-қайта узр сўради. Унинг қип-қизил, ялтироқ бошини майда тер босган, қисилган кўзларининг икки бурчи оқсарик, ўзидан димиққап хом тери ҳиди келар эди. Муҳайё унинг қисилган кўзлари, анқиб турган ҳидидан жирканиб, гапни чўзмаслик учун нега узр сўраётганига ҳам қизиқмади, Анварни сўради. Жавлон унинг Анварни йўқлаганидан хурсанд бўлгандай бир ҳаракат билан «Анвар шу ерда! Уч секунд!» деди-да, яна оёғидаги калишини шалоплатиб лўкиллаганича бориб, ариқ бўйидаги бутага илиб қўйган устки катак кўйлагини кийди, Муҳайёни таъзим билан пивохононинг орқасидаги қизил дарвозага бошлади. Муҳайё Анварнинг шу ерда эканига суюниб, Жавлоннинг кетидан эргашди.

Иккови ёз бўлишига қарамай балчиқ ҳиди аяқиб турган ҳовлида қалашиб, сочиллиб ётган яшиклар, юмалаб ётган бочкаларни оралаб ўтиб, олди дастмолқовоқ билан тўсилган пачоқ айвончага кирди. Жавлон рўпарадаги ойнали эшикни очди, четланиб Муҳайёга йўл берди. Муҳайё ичкарига қадам қўйиши билан гира-шира ҳужранинг димчириган ҳавосидан кўйгли озиб кетди. Ҳужрага фақат эшик ойиасидан ёруғ тушар, деразаси йўқ экан. Жавлон ҳужранинг тўридаги каттакон сандиққа қоп ёзиб Муҳайёни ўтиришга таклиф қиларкан, «Уч секунд!» деб чиқиб кетди. Муҳайё кўзи қоронғиликка кўйиккандан кейин уёқ-бу ёққа қаради. Бу ер биров турадиган ҳужрадан кўра кўпроқ қазноққа ўхшар эди: бир чеккада тош-тарози, фанера ва тунука қути, қутичалар: тўла, ярим қогоз халталар, деворда арра, ўроғлиқ сим...

Муҳайё юраги ҳовлиқиб, югуриб ташқарига отилди ва айвончадан чиқаётганида Жавлонга йўлиқди. Унинг бир қўлида газетага ўроғлиқ бир нима, иккинчи қўлида бир шиша вино.

— Ҳўш?— деди шошиб.

— Қани Анваржон?

Жавлон унинг йўлини тўсди.

— Ҳозир келади дедим-ку! Уч секунд!

Муҳайё унинг ёнидан ўтмоқчи бўлди.

— Кўчада кутаман.

Жавлон ялинди.

— Бирпас ўтиринг! Ҳозир айтиб келаман! Одамнинг сазасини ўлдирманг...

Муҳайё унинг иккала қўли бандлигидан фойдаланиб зўр билан ўтиб кетган эди, Жавлон қўлидаги газетага ўроғлиқ нарсани ташлаб, унинг билагидан ушлади.

— Сизга гапим бор. Узр сўраганим сизни қидириб тополмай юрган эдим. Марғуба сизга беадабчилик қилибди, ўласи қилиб урдим. Бу хусусда сиздан ҳали қарздор эканимни билдиришим керак! Бирпас ўтиринг!— деди ва бир томонга қараб қичқирди:— Анваржон!

— Керакмас, кирмайман!— деди Муҳайё ва жўнамоқчи бўлган эди. Жавлон нима бало қилди-ю, унинг бир пой туфлисини ечиб олди.

— Сиз шундоқ кириг, мен Анварин олиб келаман! Муҳайё туфлисига қўл узатди.

— Раҳмат, овора бўлмай қўя қолинг! Ишингиздан қолманг...

Жавлон тиржайди:

— Мен ишни кўп қилганман. Советга меҳнатим сингган, энди дам олишим керак! Ҳаққим бор!..

Жавлон Муҳайё тўғрисида Марғубанинг айтган сўзларидан, кўни-қўшниларга шақиллашидан «Муҳайё эркак киши қўлини ушласа, юбкаси тушиб кетади», деган хулосага келган эди. Муҳайё унинг беиболигини кўриб кўрқиб кетди.

— Қочинг, ҳозир дод дейман!

Жавлон шивирлади:

— Анвар ёш бола-ку, қадрингизга етадиган одам билан гаплашсангиз-чи! Битта-иккита кўйлак олиб бериш кўлидан келадиган одам билан гаплашинг!..

Муҳайё қип-қизариб кетди ва иккала юзини ушлади.

— Вой!.. Онангизга кўйлакин бировлар олиб берармиди? Нега ҳамма хотинга бир кўз билан қарайсиз!..

Жавлон тиржайиб бўйинини қашлади.

— Гўристонда ҳам сизни шу кўйлакда кўрган эдим, бошқа кўйлагингиз йўқмикан дебман...

— Гўристонда кўрганингизда бошқа кўйлакда эдим,— деди Муҳайё туфлисига қўл узатиб,— мен бошингизнинг сирти шунақа силлиқ, пашша қўнса тойлиб тушади десам, ичи ҳам шунақа, ҳеч нарса турмайдиганга ўхшайди.

Жавлон бошдан гапирган кишини жинидан баттар ёмон кўрар эди, қизариб кетди, дам ўтмай газаби келди.

— Мен сизга нима дедим, ниҳоят, кўйлак олиб берай дебман! Мунча сассиқ хотин экансиз! Эрингиз шунинг учун ҳайдаб юборган экан-да!— деди ва бунга ҳам қаноат қилмай уни масҳара қилди.— Шунақа денг, бошинг кал, сенга тегмайман денг?

Муҳайё ҳам калака оҳангида деди:

— Тегсам олармингиз?

— Олар эдим!— деди Жавлон ва яна нимадир демоқчи бўлган эди, Муҳайё сўзини бўлди:

— Кўк пашша ўликка қўнгучи эди, мен тирикман-ку!

Жавлон туфлини қулочкаш қилиб улоқтирди.

— Олсам ҳам Афғонистонга олиб бориб хотин қилар эдим, биласанми, ҳар кун биттадан қовурганни сиидириб суғуриб ташлар эдим!

Муҳайё туфлисини кийгани ҳаққалаб борар экан, тўхтаб орқасига қаради, кулди.

— Афғонистонда кўришгунилимизча хайр!— деди ва туплисини кийиб югурганича чиқиб кетди.

ЕСУМАН

Муҳайё Анварнинг факультетига борди, почта тахтасида унга хат қолдирди-да, Жавлонинг безорилигини айтиб кўнглини бўшатиш учун ҳовлига ошиқди, бироқ онасининг хушҳол чеҳрасини кўриб кайфини бузгиси келмади, индамай қўя қолди. Муборакхоним қилмишидан ҳамон хижолат бўлиб, ундан гап сўрагани ҳам ботинолмади, ўзи индамаганидан кейин «Кўришмаган бўлса керак», деб қўя қолди.

Анвар Муҳайёнинг хатини олди, якшанба куни эрталаб чойдан кейин галстугини сиқиб боғлаб чиқиб кетаётган эди. Марғуба бирдан «Қаёққа?» деб қолди. Анвар гаранг бўлиб бирои важ айтгани сўз тополмай изига қайтди, бирпасдан кейин ўз бўлмасининг деразасидан тушиб кетди.

Муҳайё шаҳарнинг нариги чеккасидаги «Роҳат боғчаси»нинг кираверишида кутиб турар эди, Анварни узоқдан кўриб қийшайганича унга қарши юрди. Анвар ёш боладай ирғишлаб-ирғишлаб чопди, етиб келгунча сабри чндамай секретарь Раҳимжоннинг гапини, ваъдасини йўлакай айтди, етиб келганида Муҳайёни қучоқлаб олаёзди. Муҳайё ўзини тортган эди, кичкина ариқчадан ўтказиб қўйиш баҳонаси билан тирсагидан ушлади, ариқдан ўтилгандан кейин ҳам қўйиб юбормади, Муҳайё биров кўриб қолишидан ҳадиксираб атрофга кўз қирини ташлади, лекин қўлини тортиб олмэди.

Анвар, комсомол комитетида бўлган гапни кечгача гапириб ҳам тугатолмасман, деб ўйлаган эди, бироқ тафсилоти билан гапирганида ҳам бир неча дақиқадан ошмади. Муборакхонимнинг муомаласи тўғрисида эса гапиришни лозим кўрмади. Муҳайё бу ҳақда узр сўрамоқчи бўлиб гап бошлаган эди. Анвар тикилиб, қорини ушлаб, қотиб-қотиб кулди. Унинг учун бу ҳодиса, афтидан, ёш боланинг шафтоли ўғирликка тушиб қувғин еганидай бир гап эди. Шундай бўлса ҳам Муҳайё онасининг ўз қилмишидан хижолатда эканини айтди. Анвар бунга жавобан негадир «раҳмат» деди. Шу билан бу гап ҳам тамом бўлди. Муҳайё Жавлон ҳақидаги гапни озига олгани жирканди. Унинг Анварга тикилиб турган кўзларида: «Бу қабиҳ манзарани мен кўрдим, сенга эшитишни ҳам раво кўрмайман», деган бир маъ-

но ётар эди. Муҳайё тўхтади. Анвар унинг тўхташили «энди уй-уйликка» деб тушунди-да, шошиб: «Яна бир-пас юрайлик, айтадиган гапим кўп эди, эсимдан чиқиб қолди», деди

Муҳайё рад жавобини бермоқчи эди, унинг жавди-раб турган кўзларига қараб оғзи бормади-да, шивир-лаб нолиди:

— Яна биров кўриб қолади, яна балога қоламиз.

Анвар хавотир олиб атрофга кўз ташласа ҳам си-поҳгарчиликни қўлдан бермади:

— Биров эмас, ҳозир амманнинг ўзи кўриб қолса ҳам писанд эмас!— деди, кейин хуноб бўлди.— Нима учун мен Муаттарни олишим керак? Мен Жавлонинг ўғай қизи Муаттарни олишим керак эмиш! Ота-онам-нинг васияти шу эмиш! Ҳолбуки, онам қазо қилганла-рида Муаттар бовча ёшида эди. Дадамнинг кўнглида шундоқ гап бўлса, лоақал ишора қилар эдилар!

Муҳайё бу ҳақда ҳеч нарса демади. Иккови парkning хилват хиёбонларини узоқ кезишди. Муҳайё Анварнинг яна Муаттар тўғрисида гапиришини, унга ўзининг кўнглини яна ҳам аниқроқ айтишини истади шекилли, мас-лаҳат тарзида деди:

— Ота-онангиз васият қилмаган тақдирда ҳам аммангиз сизга ёмонликни раво кўрмаса керак-ку, нега ўша қизни олмайсиз!

Анвар бу гапни ундан кутмагани учун тажаиб бў-либ чаккасини қашиди.

— Чунки яхши кўрмайман! Чунки кўнглимнинг кў-часидан ҳам ўтган эмас! Чунки мен уни билмайман! У ҳам менга тегмоқчи эмас!

Битта-битта қадам ташлаб бир оз жим юришгандан кейин Муҳайё сўз мавзунини четроққа тортиш учун де-ди:

— Қавм-қариндошларингиз, ёр-дўстларингиз сизни ёлғиз қўйишдими?

Анвар хўрсинди.

— Менинг ёшимда менга ўхшаб эрка ўсган бола ёр-дўст эмас, тенгқурларидан ўртоқ орттирар экан холос. Уртоқ фақат ўйнагани яхши!

— Йўқ, Анваржон, қарс икки қўлдан чиқади. Эрка ўсганман деяпсиз, эҳтимол ўртоқларингизга сиз ҳам фа-қат ўртоқ бўлгандирсиз. Ота-онаси эрка ўстирган бола кўпинча худбин бўлади... Қавм-қариндошларингиз ҳам йўқлашмайдими?

Анвар аячадан кейин жавоб берди.

— Йўқлаб туришади, йнгилиш керак бўлганда йнгилишади, йнглаш керак бўлганда йнглашади, менга таскин-тасалли беришади. Биласизми, бир-бирига ўхшаган, бир-биридан совуқ қуйма гапларни эшитгани юрагим безиллайди. Биронта одамнинг қалб сўзини, биронта одамнинг иссиқ нафасини сезмайман! Бунақа етимлик, бунақа кимсасизлики ҳеч кимнинг бошига солмасин! Марғуба аммам қизиқ, менга тасалли берган бўлиб: «Ҳамманинг ҳам ота-онаси ўлади» дейди! Унинг эри Жавлон поччам ундан ҳам оширади: «Ич шу аламларга!» деб менга нуқул вино тутади!.. Гамлет айтмоқчи, ё раббим, одам одамга бунчалик муҳтож бўлар экану!..

Анвар яна кимсасизлигидан, назарида ораларидан меҳр-ҳақиқат кўтарилиб бораётганидан нолиди, яна аммасининг Муаттар тўғрисидаги гапларидан хуноб бўлди. Муҳайё гап айланиб «афсуски эрга тегиб чиққан экансан, йўқса сени олар эдим» деган мазмунга яқинлашувидан кўрқиб, энди кетайлик демоқчи бўлиб тўхтади, лекин уни ташлаб кетгани кўнгли бўлмади-ю, кинога таклиф қилди.

Кино бу ердан юз қадамча нарида бўлиб, кундузги сеанс яқин орада бошланишидан радно хабар бериб турар эди. Анвар билет олди, эшик олдида четланиб Муҳайёга йўл берди. Шу чоқ тарсиллаган бир товуш чиқди-ю, Муҳайё мункиб кетди. Анвар шундоқ қараса, ёнида тирик мурдадай бўлиб ҳансираб Марғуба турибди, у шовқин солиб яна Муҳайёга ҳамла қилди. Анвар уни орқа ёқасидан ушлаб улоқтириб ташлади-да, Муҳайёни қучоғига олиб четга олиб чиқди. Марғуба нуқул: «Бу олқинди, қиз олмаган йнгитнинг бошини айлантириб юрибди!» деб додлар, юлгани гоҳ Муҳайёга ҳамла қилар эди, гоҳ Анварга. Одам йнгилиди, хонатлас кўйлак кийган семиз бир хотин лапанлаганича Муҳайёга яқин бориб «Ул бу кунингдан! Сенга ўхшаганларнинг қораси юқиб, ўқиган қизларнинг ҳаммаси ҳаромга ўхшаб қолди!»— деди. Бошқа бир аёл шовқин солиб, уни итариб ташлади. Семиз хотин йнқилиб, оёқлари кўтарилиб кетди. Ғовур кучайди.

Милиця сержанги келди. Марғуба ҳаллослаганича унинг олдида борди ва бу ерда содир бўлган зўр жиноятдан жабр кўрган кимсадай арз бошлади, жабр кўрган Анварни ёқлаган бўлиб, Муҳайёнинг шаънига хотин кишининг оғзидан чиқиши мумкин бўлмаган гапларни айтди. Муҳайё юзини икки қўли билан чапгаллаб йнги-

лар, инграр, тўлганар эди. Анвар уни бағрига босиб жонни бергудай бўлар эди, ниҳоят, бор товуши билан қилқирди:

— Ўртоқ сержант!— Бирдан ғовур босилди.— Ёлгон! Бу ёсуман Муҳайёга тухмат қилаётибди! Муҳайё менинг хотиним!— деди.

Ҳамма жимжит бўлиб қолди. Марғуба юзини тир-малаб, оғзини катта очганича оёқ узра туриб ҳушидан кетди.

Сержант халойиқни тарқатди.

— Қани, ўртоқлар, кинодан қолманглар,— деди, кейин Марғубага честь берди.— Сиз ҳам жўнанг! Буларку эр-хотин экан, сиз нима қилиб юрбсиз орада ёсуман бўлиб?

Марғуба бошидан туриб кетган кўк рўмолини ёпинди, секин бурилди, нарида, хиёбонда бир-бирига суянишиб, битта-битта қадам ташлаб кетаётган Анвар билан Муҳайёга бир қаради-да, ҳозир бориб буларни бир нима қиладигандай, шошиб жўнаб қолди.

Муҳайё хийладан кейин ўзига келди, кўз ёшидан ивиб кетган рўмолчаси билан титраётган қўлларининг кафтини ишқар экан, Анварга мунгайиб қарарди.

— Анваржон ака, нега унақа дедингиз?.. Нега хотиним дедингиз! Лекин бу билан мен шунча одамнинг олдида аммангизнинг оёғи остидан тортиб олдингиз, бошингизга кўтардингиз! Раҳмат! Энди уйга қанақа борасиз?

Анвар кўкрагини кўтариб муштини тугди.

— Боравераман! Аммам бир нима десин-чи, ҳайдайман! Уйимиздан ҳайдаб юбораман!— деди, лекин Муҳайёни уйига пастқам кўчалардан, чакалакзордан ўтадиган сўқмоқдан кузатди.

Иккови чакалакзорнинг чиқавернишида тўхтади, Муҳайё хайрлашгани қўл берди. Анвар унинг қўлини маҳкам ушлаб секин ўзига тортди. Муҳайё бесаранжом бўлиб:

— И-и-и, хафа бўламан!..— деди.— Мен сизнинг бунақа қилигингизни билсам чақирмас эдим, келмас эдим.

Анвар унинг қўлини дарров қўйиб юборди.

— Кечирасиз... Мен бетингиздан битта ўпмоқчи эдим, тўғрилиқча... Қўлингиздан ўпишим ҳам мумкин! Мумкинми?

Муҳайё бу содда — беғубор, ич-таши бир болага ҳавас билан қаради, агар уялмаса ҳозир ўпгани бир эмас, икки юзини тутар, балки ўзи ҳам ўпар эди. Унинг жил-

майиб турганини кўриб Анвар қўлини секин олди, хавотирлик билан лабига тегизди, кейин қайта-қайта ўпди-юзига суркамоқчи бўлди. Муҳайё қитиғи келгандай қиқирлаб қўлини тортиб олди, бурилиб ариқдан ҳатладанда, катта йўлга чиқиб қўлини силкитди, икки қўлини қанот қилиб чопқиллаганича кетди.

Анвар уйга қайтиб келганида кўча эшиги берк эди, тақиллатса, ранги мурда бўлиб кетган Марғуба очди, очмади — узун занжири зулфиндан чиқармасдан эшикни қиялатиб қаради-да, Анварни кўриб, «хотининг билан қўшмозор бўл!» деб ўшқирди, эшикни қаттиқ ёпиб қулфлади, танбасини тикди ва қаттиқ-қаттиқ қадам ташлаб йироқлашди. Анвар эшикни яна тақиллатди, узоқ тақиллатди, бўлмаганидан кейин ёндорига тирмашиб томга чиқди, тушукани тақиллатди. Марғуба уйнинг эшигидан бошини чиқарди.

— Ҳаддингдан ошма, бола, ҳозир милиция чақираман!

Анвар тушукани тарақлатиб тепди.

— Мен ҳам милиция чақираман! Ота-оямдан қолган ҳовлига мени киргизмасликка нима ҳаққингиз бор? Ҳаққингиз йўқ! Кўчиб кетинг! Ҳозир кўчиб кетинг!

Марғубанинг жони ҳалқумига келди. Югурганича чиқиб ҳовлидаги тош борми, ғишт борми қўлига нима тушса Анварга отаверди. Анвар ҳаммасини илиб олиб ҳовлига ташлади, сўнгра яримта ғиштни илиб олиб «Бас!» деб жаҳл билан улоқтирган эди, ғишт ердан қалчиб деразага тегди ва ойнани синдирди. Марғуба «Безорининг дастидан дод, милиция, қаёқдасан!» деб шовқин солиб кўчага югурган эди, Анвар томнинг орқа томонидан тушиб қочди.

АНДИША

Анвар шу кечани бир қариндошиникида ўтказди. Бундан дарак топган Марғуба шаҳардаги ҳамма қариндошларга учраб «Анвар Роҳат боғчасида мени урди, кўчада юрган бир итялоқин ҳамманинг олдида «хотиним» деди; томга чиқиб менга тош отди», деб зор-зор йиғлади. Шундан кейин қариндошлардан ҳеч бири Анварга рўйхуш бермади, бири «Ҳалигдан шунақа бўлсанг, ҳолингга вой», бири «Отанг сени аммангга топшириб кетган, гўрида тинч ётсин», деб дашном берди, насиҳат қилди. Анвар воқеани бошдан-оёқ айтиб бер-

моқчи бўлса, сўзига ҳеч ким қулоқ солмас эди. Анварга етим қолгани ҳеч қачон ҳозиргидай билинмаган эди. Қани энди онаси ё отаси бўлса-ю, бошнини кўкрагига қўйиб ҳўнг-ҳўнг йиғласа! Лоақал пичагина ҳасрат қилиб юрагини бўшатгани ким бор? Анвар бу тўғрида ўйлаганида кўз олдига йиғидан қовоқлари шишиб кетган Муҳайё келар, лекни унинг ёнида уч тутаб турган косовни кўтариб турган Муборакхоним турар эди.

Уша кун Роҳат боғчасидан қайтишда ҳаяжонини енгиб, бундан кейин қачон ва қаерда кўришиш ҳақида ваъдалашиш икковининг ҳам эсига келмабди. Муҳайё жуда катта ташвишга қолди: Марғуба Анварни қандай қарши олди экан? Кўчада шундай шаллақилик қилган бу хотин уйда Анварни не кўйга солди экан? Анвар «Аммамни ҳовлимиздан ҳайдайман» деган эди, жанжал чиққан бўлса ана у пияниста Жавлон Анварга зиён-заҳмат еткизмадимикан?..

Муҳайё икки марта унинг факультетига борди, боришда ҳам, қайтишда ҳам Анварлар кўчасидан юрди, факультет почта тахтасига қўйган хати ҳануз турганини кўриб йиғларди.

Орадан уч кун ўтгач ҳовлига институт комсомол комитетидан хат келди. Хатда комитетнинг секретари Раҳимжон Муҳайёни эртаси соат ўн бирга чақирибди. Раҳимжон одатда студентларни шунақа чақириб ҳар тўғрида суҳбатлашиб турар эди, шунинг учун Муҳайё кўнглига ҳеч гап келмасдан борди ва қабулхонада Анвар ўтирганини кўриб қўрқиб кетди: наҳот Раҳимжон ўша, Роҳат боғчасидаги воқеа тўғрисида чақирган бўлса. Унинг нимага чақирганини Анвар ҳам билмас эди. Иккови ҳол-аҳвол сўрашди. Анвар аммаси уйга киргизмаганини, дарбадар бўлиб юрганини Муҳайёдан яширди.

Муҳайё ўша кун аммаси қандай қарши олганини сўраб улгурмади, секретарь қиз икковини кабинетга таклиф қилди. Раҳимжон одатдагича ўридан ҳам турмади, қовоқ-тумшугини солиб қоғоз варақлар экан:

— Нима қилиб юрибсизлар кўчаларда жанжаллашиб? Утиришлар!..— деди.

Анвар билан Муҳайё бир-бирига қаради. Сўзини Анвар бошлади. Бири қўйиб, бири орадаги муносабатни ўйла-тўкис гапириб берди. Гап тамом бўлгандан кейин икки орадаги муносабат «тўғрилиқча» эканига Раҳимжонини ишонтириш учун, Муҳайё «ўлай агар!» деди.

— Сиз нима дейсиз, Анваржон?— деди Раҳимжон.

— Мен ҳам шу... Тўғрилиқча юрган эдик...

— Нега бўлмаса ўшанда Муҳайёхонни «хотиним» дебсиз?

Анвар дарҳол жавоб берди:

— Муҳайёхонни аммам ҳеч оғизга олиб бўлмайдиган гаплар билан ҳақорат қилдилар!

— Демак, Муҳайёхонни «хотиним» дейиш билан бу ҳақоратларга ўзингизни тутиб берибсиз-да?

Муҳайё ер остидан Анварга қараб қўйди.

Анвар чинчалоғи билан кўзининг чеккасини артди, афтидан, ўша ҳақоратлар заҳри ҳануз танндан кетмаган эди.

— Мен ўша топда ҳеч нарсани ўйлаганим йўқ...

Раҳимжон кулимспради.

— Тўғри, ўша топда Муҳайёхондан бошқа ҳеч нарсани ўйламагани бўлсангиз керак!

Анвар қизариб кетди. Раҳимжон Муҳайёга юзланди.

— Сиз-чи, сиз нима дейсиз? Анваржон «хотиним» деганда хафа бўлганингиз йўқми?

Муҳайё ҳам қизариб ерга қаради ва эшитилар-эшитилмас деди:

— Нега хафа бўлар эканман, шундай вақтда, шундай пайтда шунақа деб ўзингиз айтмоқчи, ҳақоратларга ўзларини тутиб берадилару...— унинг ўпкаси тўлди,— ўла ўлгунимча эсимдан чиқадими...

Раҳимжон ёлғондан қовоғини солиб сўради:

— Шунда фаришталар омин деган бўлса-чи?

Муҳайёга бу гап калака бўлиб туюлди шекилли, ранги бўзариб секретарга айиқ қараш қилди, лекин унинг юзида заррача ҳам бундай ифода йўқлигини кўриб дарров ўзига келди, лекин шундоқ бўлса ҳам, эҳтиётан ўпкалаган бўлди:

— Нима қиласиз шунақа гапларни гапириб...

Раҳимжон унинг юзига қаради ва кулимсираб сўради:

— Бунақа гаплар тўғри келмайдими?

Муҳайёнинг аччиғи келди.

— Ғалати гапни гапирасиз-а!.. Билиб туриб...

— Нимани билиб туриб?— деди Раҳимжон.

Муҳайё лаби пирпираб, онасининг таъбирини ишлатди:

— Менга ит теккан-ку...

Раҳимжоннинг жаҳли чиқди.

— Ўзингизга муносиб ибора тополмадингизми? Лоақал «турмуш кўрганман, андиша қиламан» десангиз-чи!

— Албатта андиша қиламан,— деди Муҳайё ерга қараб.

— Андиша дейдиган бўлсангиз Анваржон андиша қилса бўлар эди, бироқ ҳеч қанақа андишага бормаяпти. Тўғри қилипти. Бунақа андиша Марғубадан чиқади. Биз ҳам шунақа андишага борадиган бўлсак, демак, Марғуба ҳақ экан-да! Нима, сиз оёқ-қўли юлиб ташланган қўғирчоқми?

Муҳайё титраётган қўли билан сочини тузатиб эшитилар-эшитилмас деди:

— Марғуба холага ўхшаган одамлар камми...

— Биладан!— деди Раҳимжон.— Миллион! Бу андиша бизнинг таомиллимиз! Одамни хўрлайдиган бундан ҳам ёмонроқ таомилларимиз озми?

Анварга жон кирди.

— Дастлаб шу тўғрида гапирганингизда, Марғуба амманнинг жағини тиямиз деган эдингиз...

— Тиямиз!— деди Раҳимжон.— Жағини кўплашиб тиямиз, лекин ҳозир уйдан ҳам зарурроқ нш чиқиб турибди: аммангиз ўша кундан бери сизни уйингизга киргизмаётган эмиш-ку?

Муҳайё ялт этиб Анварга қаради.

— Энди бундоқ,— деди Раҳимжон суҳбатни якунлаб,— мен бу ишни Наимжон бошлиқ уч кишига топширдим, учовига ишнинг моҳиятини, Марғуба қанақа хотин эканини яхшилаб тушунтирдим. Эртадан кейин учови сизни уйингизга элтиб қўяди.

Муҳайёнинг қути учди.

— Вой, Марғуба холанинг феъли ёмон, жанжал чиқса... Эри пиянста, Анвар акамга бирон зиён-заҳмат етказмасмикин?

— Анвар акангиз бизга омонат, омонатга хиёнат қилмаймиз,— деди Раҳимжон ва бурнининг учини қашиган бўлиб табассумини яширди.

Кабинетдан чиқилгач, Муҳайё зўр ташвиш билан сўради:

— Анвар ака, қаерда ётиб юрибсиз?

— Ётоқда бир кун бири билан, бир кун бошқаси билан...

— Раҳимжон акам одам юборсалар аммангиз инсофга келармикин? Ё дадамга айтмай, улардан олдин бориб у киши ҳам гаплашсинларми?

Анвар кулди.

— Дадаиңизга орзингиздан чиқара кўрманг, аянгиз кесов олиб қувган эдилар, дадангиз болта кўтариб қолмасинлар тағин!

— Йўқ, Анвар ака, аям тушунмасдан ўшанақа қилганлар... Дадам ойимга «Анваржонни у оиладан суғуриб олиш керак» деган эмишлар.

Анварнинг қалбига бу гап илиққина, юмшоққина тегди.

Анварга бу гап маъқул тушганини сезиб Муҳайё мактабга қараб югурди. Наимжонлар эртага Марғубанинг олдига боришадиган бўлса, дадаси бугун, ҳозир бориб Марғубага айтадиган гапини айтиши, Наимжонларнинг ишини осон қилиши керак эди.

Муҳайё мактабга борди, дадасининг охири дарсдан чиқишини кутиб ўтирди: умрида ёлгон гапирмаган, айёрликка иши тушмаган бўлса ҳам дадасига ёлгон гапирди, мактаб кутубхонасига китоб олгани келганини айтди. Унга кетаётиб йўлда гапини узоқдан айлантриб Анварга бурди-да, ун «Марғуба уйдан ҳайдаган, бола бечора ҳозир дарбадарликда юрган эмиш»,— дедн ва «Шунга мен сабаб бўлдим» деб кўзига ёш олди. Анварни Марғуба уйдан ҳайдаганидан Ҳакимжон хабардор экан, бу ҳақда мактаб ўқитувчилари орасида гап бўлганини, биров унга вақтинчалик бир хона беришга розилик билдирганини, яна биров ун таътил кунларида биров ишга жойлаб қўйишга ваъда берганини сўзлади. Муҳайё суюниб кетди ва мақсадини айтди. Комсомоллардан олдинроқ, иложи бўлса бугун кечкурун Марғубага учрашишни дадасидан илтимос қилди. Ҳакимжон бир оз жим қолди, ўйлади, Марғуба ким эканини айтгани оғиз ростлади-ю, айтмади, бунинг ўрнига «Марғубанинг таърифини эшитганман, менинг боришимдан, комсомолларнинг боришидан ҳам ҳеч иш чиқмайди», деб қўя қолди.

ҚОРА ҚУТИ

Эртасига Наимжон бошлиқ уч кишидан иборат элчилар ҳайъати Анварни олиб белгиланган соатда Марғубанинг эшигини қоқди.

Марғуба товуш берди ва келиб қулфни очди, танбани суғурди, эшикни қия қилди; Наимжон институт комсомол комитетининг номини айтганда элчиларни битта-битта киргизди, Анвар рўпара бўлганда эса эшикни юзига қаттиқ ёпди-ю, шарақлатиб қулфлаб олди. Тушунтириш, илтимос, ёлвориш — ҳеч бири унга кор қилмас эди. Ниҳоят, Наимжон товушини йўғонроқ қилиб

«Биз расмий одамлармиз, расмий иш билан келдик», деганидан кейингина Анварга ҳам йўл берилди.

Жавлон уйда, бир оз ширакайф экан, меҳмонларни кўриб жуда суюниб кетди, дарров бир четвертда қизил вино, бир коса тузланган бодринг келтириб столга қўйди.

Марғуба ошхонага кириб жиз-биз бошлади.

Жавлон пиёлаларга қулқуллатиб вино қуяр экан:

— Мен ароқни ташлаб винога ўтганман,— деди,— бироқ вино қургур серсувроқ иарса бўлади, сувни сиқиб ташлаш керак! Лекин етказиб ичсангиз сувни қориннинг ўзи сиқиб ташлайди!.. Қани, саломат экан-мизки ичамиз!

Меҳмонлар винога қўл уришмади. Жавлон ўзи ичиб, пиёласини яна тўлдирди. У битта ўзи ичаётган бўлса ҳам «Қатордан қолмайин» деб ичди, ҳеч ким қистамаса ҳам «сазаларнинг ўлмасин» деб ичди, пиёла бир минут тўхтамаса ҳам «дами чиқиб кетмасин» деб ичди, қисқаси, хотини овқат олиб келгунча хийла тайёр бўлди, ўтирган жойида қалқиб, кўзининг қорасидан кўра оқи кўпроқ кўриниб қолди.

Марғуба қовурилган жигарни келтириб ўртага қўйди, меҳмонларнинг олдига қошиқ қўяр экан, Анварнинг олдига қошиқни жаранглатиб ташлади. Унинг сохта табассумдан кўз атрофига йиғилган ажин, пирпираган юпқа лаблари, овқатга манзират қилганида титраган товуши тори таранг эканини кўрсатар эди. Наимжон бу вазиятда ҳеч қандоқ даромадга ўрни йўқлигини кўриб гапнинг пўсткалласини айтди:

— Анваржон шаҳарда маълум ва машҳур доктор Мурод Алининг фарзанди. Агар ўртоғимиз сизнинг нуқтаи назарингиздан бирон беадабчилик қилган бўлса кечиришингизни сўраймиз, чунки, шундоқ одамнинг биттаю битта ўғлини ўз уйига киритмасдан дарбадар қилиб қўйибди деган иснодни кўтаришдан кўра гуноҳини кечириш осонроқ бўлса керак, деб ўйлаймиз.

Марғуба қўлидаги қошиқни тарақлатиб столга қўйди.

— Нега дарбадар бўлар экан, хотинчасининг уйига борсин! Сигади, Муҳайёхоннинг уйига ҳамма сигади? Борсаларинг сизлар ҳам сифасизлар! Оби худойн...

Анвар ғазаби келиб бир нима демоқчи бўлган эди, ёнидаги шериги секин туртиб, сўзини оғзида олди.

— Опажон, Муҳайёхон бизнинг институтда ўқийди,

синглимиздай нарса... Бизга малол келади! Сизнинг тўғри-рингизда биров шунақа деса сиз нима дердингиз?

Ғазаби келиб ўтирган Наимжон сўз қотди:

— Тўғри, Муҳайёхон эрга тегиб чиққан, лекин бунақа фалокат ҳар кимнинг ҳам бошига келиши мумкин! Хўш, ўзингиз Жавлон акага қиз текканмисиз?

Бўйинини тутолмай бошини у ёққа-бу ёққа ташлаб ўтирган Жавлон бирдан худди ўқчигандай:

— Тўғри!— деди столга шаппалаб.— Ҳақиқатда қиз теккан! Бу қизлигида ўзини қуритиб олган, ҳозир ҳам қиз! И... И... Дўзахга ҳам қизлигича тушади!

Наимжон давом этди:

— Жавлон ака сизни «хотиним» деганда ҳеч ким бу кишини уйдан ҳайдаб чиқармагандир-ку, Анвар Муҳайёни «хотиним» деса сиз нега уни ўз уйдан ҳайдаб чиқарасиз?

Жавлон завқ қилиб кулди.

— Мени ўзи дон сепиб зўрға уйига олиб киргану қаёққа ҳайдайди! Менга қара, ҳой саксовул, дон сепгансан-а? Мотоцикл олиб бергансан, тилла соат олиб бергансан! Лекин ов милтиғини еб кетдинг!..

Марғуба эрини ортиқ гапиргани қўймади, вино қуйиб берди. Жавлон винони битта кўтарди-да, гандирак-лаб бориб диванга чўзилди ва узун куррак отди.

— Мен Анварни ҳайдаганим йўқ,— деди Марғуба бир оз бўшашиб,— уни отаси ҳайдаган! Отасининг васияти шу! Отаси айтган қизни — Муаттарни олсин, ҳовли нима экан, савдога қўйса ўн-ўн икки мингга ҳам бормайди! Бундан ташқари беш минг олти юз сўмлик янги «Волга»си, омонат кассада ўн минг сўм нақд пули, ўн саккиз минг сўмлик рўзгорн, онасидан қолган, келинига аталган йигирма уч минг сўмлик тақинчоғи бор! Мана, ўзи кўрсин!

Марғуба нариги уйдан ўймакорлик қора қутичани олиб чиқди, қопқоғини очиб Анварнинг олдига қўйди, ва унинг бўйиндан ушлаб, бурнини тақинчоқларга ишқаламоқчи бўлди. Анвар жаҳл билан қутичани суриб ташлади. Қутича ағанаб, ичидаги шода-шода марварид, тилла ва кумуш буюмларга ўрнатилган ҳар хил қимматбаҳо тошлар сочилиб, жилосидан кўзлар қамашди..

— Амма,— деди Анвар қип-қизариб,— дадам ўлим билан олишиб, важот истаб кўзлари жавдираб ётганда сиз шу нарсаларни ўйлаган экансиз!.. Дадам васият қиладиган пайтда нима учун ҳеч кимни киргизмай эшикни қулфлаб олганингизни энди тушундим! Менга ҳеч

нарса керак эмас! Қўл қўйиб бераман, ҳаммаси, қора қути ҳам сизники! Лекин менга вақтинча битта уй бернинг! Отамдан қолган ҳовли турганда мен институтдан ётоқ сўролмайман! Отамдан қолган уйга аммам киргизмаяпти дегани уяламан.

Марғуба унинг сўзини эшитмаган бўлиб тақинчоқларни қора қутига солар экан:

— Одам кўр бўлмайдимиз,— деди.— Наҳот қиз олмаган йигит шунча мол-дунёни бир салқитнинг оёғи остига ташласа?!

Наимжон заҳарханда қилди:

— Бу нарсалар отасидан қолган бўлса билганини қилади-да! Анвар ворисми ахир?

Марғуба икки қўлини сонига урди.

— Анвар ворис бўлса, мен васий! Нима керак бўлса меннинг қўлимдан олади! Бермасам ололмайди!

Элчилардан бири дўнғиллади:

— Сиз бермасангиз, қонун олиб беради!

Марғуба ёлғондан қаҳқаҳа урди.

— Сиз қонундан гапиргани ҳали ёшлик қиласиз, ука!— деди ва гап тамом бўлди, деган маънода столни йириштирар экан, охириги ва узил-кесил сўзини айтди:

— Муаттар Ҳиндистондан яқинда келади, Анвар отасининг васиятини бажо келтирадиган бўлса ҳамма нарсани икковинга топшираману этагимни қоқиб, ҳовлидан кўчиб кетаман: йў-йўқ отасининг арвоҳини чирқиратадиган бўлса, битта игна ҳам бермайман!

Бошқа гапга ўрин қолмади. Элчилар кетгани кўзгаллишди. Анвар уйдан умид узиб кийимларини сўраган эди, Марғуба иккита эски куйлак, битта эски шим чиқариб берди ва тилхат талаб қилди. Анвар тилхат ёзишга киришди. Марғуба унинг елкасига битта эски сочиқ ташлаб, «Майли, буни ёзмай қўя қол», деди.

— Амма,— деди Анвар кийимларини сочиққа ўрар экан,— Муаттар менга тегмоқчи эмас-ку!

Марғуба вағиллаб берди:

— Муаттарнинг ихтёри аввало отасида, қолаверса менда! Нима, Муҳайёда ой кўрганмисан?

— Ҳа, мен Муҳайёда ой кўрганман! Дадам оламдан ўтиб дунё кўзимга қоронғи бўлганда Муҳайёда офтоб кўрганман.

Марғуба зўр афсус билан сўради:

— Мен сенга ҳеч нарса қилганим йўқми?

— Қилдингиз, онам мени туққан, ўстирган, ота-онам жон берган ҳовлидан мени ҳайдадингиз!

Марғуба «сенга гап кор қилмайди», деган маънода қўл силтади, меҳмонларни кузатди, эшикни қулфлаб, тапбалаб олди.

Иўлда Наимжон Анварга тасалли берди:

— Хафа бўлма, ошна, оламиз! Ҳаммасини оламиз!

ҲАР БОШДА БИР САВДО

Наимжон бошлиқ элчилар Марғуба билан қилниган мунозаранинг натижаси ҳақида комсомол комитетининг секретари Раҳимжонга маъруза қилишди. Раҳимжон бир кампирга қарши тиг тортиб борган уч баҳодирнинг қилчи синиб қалқони тешилганига хўп кулди, бу иш билан шахсан ўзи шуғулланмоқчи бўлди.

Унинг кўзига бу иш оғзининг ели билан битадигандай кўринган эди, бироқ тобора қизишиб бир ҳафта машғул бўлганидан кейин иш узоққа чўзилишига кўзи етиб қолди. Маълум бўлишича, Марғуба ўзини Анварга васий қилиб Мурод Алидан нотариуснинг муҳри билан қоғоз ёздириб олган экан. Раҳимжон гаплашган, мурожат қилган, талаб этган, сўраган одамларнинг ҳаммаси нуқул қонундан гапирар, маълум бўлишича, бу ишни ҳал қиладиган киши Марғубанинг қўлидаги қоғозни қалқон қилиб олса, бу қалқонни ҳеч нарса тешиб ўтолмас экан. Бу орада Раҳимжон Анварга лоақал ётоқ ва стипендия олиб беришга ҳам уринди. Бироқ бунда ҳам ҳеч нарса тешиб ўтолмайдиган қалқонга дуч келди: қоидада «студентнинг уй-жойи бўлса ётоқ, оиласи ўзига тўқ бўлса стипендия берилмайди» дейилган, унинг бирон чеккасига: «Студент етим қолса, бирон сабаб билан уйда туролмаса, стипендия ва ётоқ берилсин», деб ёзиб қўйилган эмас. Раҳимжон бўғилган пайтларида: «Секретарь бўла туриб ўзинг қонун-қондан бузасанми?» деган таъналар ҳам эшитди.

Муҳайё Наимжондан ишнинг оқибатини эшитиб йиғлади, бироқ Анварга ёрдам қилиш қўлидан келмас, ваъда қилган одамлар унга қачон уй, иш топиб беришларини дадасидан сўрагани истиҳола қилар эди. Анвар яна бир ҳафта Ҳакимжон берган бир оз пулни еб, ётоқхонада ўртоқлари билан бир каравотда ётиб юрди. Ҳайрият бу орада пенсия чиқиб қолди-ю дармон бўлди. Шундан кейин унинг иши юришиб кетди: уй ваъда қилган ўқитувчи кичкина, қоронғироқ бўлса ҳам алоҳида уйини бўшатиб жиҳозлаб берди. Бу уй Анварга шуича ёқдики, фикр-ёни Муҳайёга кўрсатишда бўлиб қолди, бироқ

шунча қистади, Муҳайё келгани унамади, нуқул кулар эди. Иш ваъда қилган ўқитувчи шу ҳафта ичи иш ҳам топиб берди. Автоклубда механикка ёрдамчи керак экан. Анвар автомобилга хийлагина ишқибоз бўлгани учун бу ишга дарров кирди.

Оқсоқ механик чолининг ёрдамчиси ишдан бўшаб кетганига яқин бир ҳафта бўлиб, оғир ишлар тўпланиб қолган, бундан ташқари четдан ҳам иш келиб турар экан. Анвар автомобилнинг остига кириб чол буролмаган гайкаларни бурар, кўтаролмаган қисмларни кўтарар, туширар, қанчадан қанча гилдиракларни олар, кўяр, дамлар, ишнинг зўрлиги ва овқатнинг тайини бўлмагани учун кечга томон сулайиб қолгундай бўлар эди. Чол уш яхши кўриб қолди, четдан келадиган ишдан тушадиган чақадан баъзан бир сўм ярим сўм берадиган бўлди.

Бир куня бет-қўли қора, ҳориган, терга пишган Анвар кечроқ бузуқ автобуснинг соясида майкачан нон билан помидор еб ўтирган эди, дарвозада тугунча кўтарган Муҳайё пайдо бўлди. Анвар, Роҳат боғчасида бўлиб ўтган можародан Муҳайёнинг ота-онаси хабар топгани-топмаганини билмас, шунинг учун ташвишланиб юрган эди, узоқдан назарига унинг чеҳраси ғамгин кўринди-да, шу ерда турган қоғоз билан юз-қўлини наридан-бери артди, устки кўйлагини кийди. Бунгача Муҳайё уни кўриб қолиб чопқиллади, автобусни айланиб ўтди. Иккови бир-бирига қараб туриб қолди. Муҳайё жилмайди, қўлидаги тугунчани икки қўллаб унга узатди. Унинг жилмайганини кўриб Анварнинг кўнгли жойига тушди, тугунчани олиб қоғоз дастурхондаги помидор билан ноннинг ёнига қўйди. Тугунчада ош бўлса керак, иссиққина, ҳиди чиқиб турар эди. Муҳайё унинг емишнини кўриб кўнгли бузилиб кетди.

— Мунча, ғарибмисиз?— деб кўзи жикқа ёшга тўлди.

Муҳайё шундоқ деб кўзига «ёш олмасдан бурун еб ўтирган овқати ғарибона экани хаёлига ҳам келмаган Анварнинг бирдан хўрлиги келиб, томоғига бир инма тикқалди, йиғи хуруж қилди, буни билдирмаслик учун юзини тесқари ўгириш ёхуд кўзини беркитиш ноқулай бўлгани сабабли миннатдорчилик маъносида Муҳайёни қучоқлаб, елкасига бошини қўйди, тез-тез киприк қоқиб ёшини ютди. Муҳайё унинг йиғлаганини пайқаб барала йиғлаб юборди. Иккови бир-бирини юпатмоқчи бўлган сайин йиғи хуруж қилиб келарди.

Иккови хўп йиғлади.

Машина ёғлаётган оқсоқ чол буларни кузатиб турган экан, чуқур хўрсиниб:

Ишқ балодир, ишқ балодир.

Ошиқ кишилар гамга мубталодир.—

деди-ю автомобилнинг остига кириб кетди.

Муҳайё Анварнинг ҳол-аҳволини, иш-ни сўради, ишдан гоят рози эканини билиб хотиржам бўлди-ю, узоқ ўтирмай кетди.

Шундан кейин Муҳайё ўтган-кетганида клубга кириб Анварнинг ҳолидан хабар оладиган, баъзан махсус келиб бирпас-яримпас гаплашиб ўтириб кетадиган бўлди. Муҳайё келганда оқсоқ чол Анварга жавоб бериб, ҳар қандай оғир иш бўлса ҳам ўзи қилар, булар гоҳ бузуқ автобуснинг соясида, баъзан унинг ичида гаплашиб ўтиришар эди.

Ҳакимжон ўн икки кунлик дам олиш уйига борадиган бўлди. Шу муносабат билан уйга унинг ёр-жўралари йиғилди — зиёфатдан кейин Муборакхоним чарчаб чўзилди ва ухлаб қолди. Муҳайё дастурхонини йиғиштириб идиш-товоқни юганидан кейин бир қарич мўлроқ қази, бир оз яхна гўшт, сомса, мева-чевани дастурхонга тугиб Анварни кўргани борди.

Анвар қорини оч бўлса керак, дастурхонини Муҳайёнинг қўлидан олиб уни бузуқ автобусга бошлади, дастурхонини дарров очди, овқат кўплигини кўриб, Муҳайёнинг ижозати билан устаси, оқсоқ чолни чақирди. Чол бир чойнак чой кўтариб кирди ва икковини алқаб ўтирди, Муҳайё манзират қилгандан кейин икки бармон билан битта сомсани олиб оғзига солди-да, узоқ чайнади, ҳузур қилиб ютди, таъмини олиб бош чайқади.

— Бай-бай-бай, бунақа сомсани емаганимга неча йил бўлди экан? Йўқ, умримда еган эмасман!

— Кампирингиз пазанда эмасмилар?— деди Муҳайё.

— Кампирим меннинг учун узатган оёғини йиғмайди. Орамизда мсҳр-муҳаббат йўқ! Қачон ўлади-ю кўзини чўқиймай деб қузғундай тепамда айланади. Кичикроқ ҳовлим, кассада бир оз пулим бор.

— Қариганда муҳаббат қоладими!— деди Анвар кулиб.

— Йўқ, ўғлим, аксинча, аслида муҳаббат бўлса қарликда етилади. Айб ўзимда, ёшлик бебошлик деб

читтакдай шохдан шохга сакрай берибман, қўнимни билмабман, бир вақт кўзимни очиб қарасам олтига хотин олиб қўлибман. Бу — еттичиси! Буларнинг бири то менга меҳр қўйгунча қўйиб юбориб бошқасини олибман. Бу хотинлардан учта фарзанд кўрганман, ҳаммаси барҳаёт, лекин ҳеч бирининг менга меҳри йўқ: аввало мендан йироқда ўсган, ундан кейин ҳаммасининг ҳам опаси мени ёмолаган. Энди ҳамма хотинларим, болаларимнинг қарғиши тегиб шунинг қўлига қараб қолдим. Бусиз ҳам бўлмайди: бошим ёстиққа текканда лоақал тезроқ тузалиб ишга чиқсин, пул толиб келсин деган муддаода бир шёла сув берар-ку, ўлсам одамлар беҳабар қолиб ўлигим уйнинг ўртасида кўкариб ётмас-ку! Менинг ўтган умрим бир ибрат, пенсияга чиқсам китоб ёзаман... Сизларга ҳавасим келади. Қайси куни икковинг қучоқлашиб йиғлаганда автобуснинг тагига кириб мен ҳам йиғладим! Сизларнинг кўз-ёшларинг чучук кўз ёши, менинг кўз ёшларим аччиқ кўз ёши. Мен ҳам ёшлигимда чучук ёш тўккан бўлсам, қаригаيدا аччиқ ёш тўкмас эдим... Энди мен ишимга бораёй...

Чол ўпкасини зўрға тутиб ўришдан турди, иккиллаб-ишиллаб тушиб кетди. Анвар билан Муҳайё жим қолишди.

— Қизиқ,— деди Анвар,— ҳар бошда бир савдо, биров янглишади, бировни биров янглиштиради, биров юрганни йўл тополмайди, биров бор йўлдан юролмайди... Эсимда бор, аям мени алқамоқчи бўлсалар «бошинг тошдан бўлсин» дер эдилар, ҳақиқатан, бу дунёда одамнинг боши тошдан бўлшин керак экан. Биз асримиз буюк: инсоннинг кўзи ўткир, қулоғи динг, қўли узун, қадамни катта, яъни ҳар ишга қодир деймизу, одам одамга яшагани шу қадар халал беради, оламни шу қадар тор қилиб юборадики, бошимни олиб тоғу тошларга, узоқ юлдузларга кетсам дейман!

Муҳайё ҳазиллашиб унинг билагидан маҳкам ушладди.

— Мени ташлаб номард сенга йўл бўлсин!¹

Икковни қотиб-қотиб кулди.

— Йўқ, Муҳайёхон,— деди Анвар.— Сизни ҳам олиб кетаман! Ҳали мен сизга айтганим йўқ, мен учар автомобиль ихтиро қилмоқчиман!

— Вертолётми?— деди Муҳайё кулги ёшини артиб.

— Йўқ, вертолётнинг даҳмасини кўн: паррак керак,

¹ Қўшиқдан сатр.

бепэни керак, бузилса омон қолмайди. Мен оддий «Волга»ни учираман. Ҳамма нарса тахт, фақат бир нарсага қараб қолганман.

— Нима экан?

— Жисмларнинг, жумладан, «Волга»нинг ҳам оғирлиги нима деган сўз? Ерининг торттиш кучи деган сўзми? Демак, ернинг торттиш кучини кесадиган бўёқ ўйлаб топилса-ю, шу бўёқ билан бўялса тамом — «Волга» болаларнинг пуфагидай осмонга қараб итилаверади! Ушнинг ичида ўтирган одам деразадан қўлини чиқариб елпигич билан уни хоҳлаган томонига юргизиши мумкин! Ҳамма гап мана шу бўёқни топишда!

Муҳайё кулавериб букчайиб қолди.

— Фақат бўёққа қараб қолибсиз-да!.. Йўқ, Анваржон ака, сизга яшагани халал берган, оламни кўзингизга тор қилиб кўрсатган одамлар эмас, битта Марғуба аммангиз! Битта аммангиздан қочиш учун учар автомобиль ихтиро қилишнинг ҳожати бормикин?

— Нега битта амман бўлар экан, урф-одатимиз-чи? Учар автомобиль қочниш учун керак бўлмаса, Раҳимжон айтмоқчи, одамни хўрлайдиган, одамнинг нафасини бўғадиган урф-одатларимизни бомбардимон қилиш учун керак! Жек Лондоннинг хаёлий бир ҳикояси бор эди шекилли,— деди Анвар.— Ҳикоя қаҳрамони хаёлий йўллар билан Америкада капитализмни йиқитиб, ўрнига социализм қуради. Лекин Америка халқи ўшанақа хаёлий қуроолларни ўйлаб топгунча Россия халқлари оддий милтиқ билан курашиб капитализмни йиқитди. Биз ҳам шу йўлдан бориб, автомобилни учар қиладиган бўёқ топилмагунча рўпара келган оддий таёқни кўтариб жангга киришимиз осонроқ!

— Қани ўша оддий таёқ?— деди Муҳайё.

Анвар унинг қўлини ушлади.

— Жасорат!

Муҳайё қин-қизариб ерга қаради.

— Менинг қўлимдан нима келади...

— Қўлингиздан ҳеч нарса келмайдими? Ҳеч нарса керак эмас, менга фақат халал бермасангиз бўлди! Марғуба амман мендан кечиб юбориши мумкин, бу жуда ҳам катта мусибат эмас! Лекин сизнинг ота-онангиз сиздан кечишмайди, қўрқманг!

Муҳайё ҳамон ерга қараганича эшитилар-эшитилмас деди.

— Дадам дурустлар, аям эскичароқ...

Муҳайё қоронғи тушиб, тераклар орасидан зўриқ-

қандай кўкимтил қизил ой кўтарилганда кетгани қўзгалди. Анвар уни хилват, оёдинда олачалпоқ йўлақлардан уйига элтиб қўйди. Улар кўчанинг бу юзидаги каттакон қайрағоч сояснда тўхташди. Муҳайё хайрлашгани қўл берди. Анвар унинг қўлини қаттиқ қисиб ўзига тортди, Муҳайё яқинроқ келиб иккинчи қўлини унинг кўкрагига қўйди. Анвар ўтган сафар юзидан ўпгачи нитилганда Муҳайё хафа бўламан дегани учун яна қўлидан ўпди, қайта-қайта ўпиб юзига суркади. Муҳайё бу сафар қўлини тортиб олмади, лекин хавотир олиб кўчанинг у юзига қаради. Эшик олдида онаси қол-қора хайкалдай бўлиб турар эди. Муҳайё «вой ўлай!» деганича йўлкани қиялаб, онасининг рўпарасидан кўчанинг у юзига ўтди.

НОҚОБИЛ ҚИЗ

Муборакхоним эшикдан четланиб Муҳайёга йўл берди, унинг саломига алик олмади, ўзини босиш учун бир оз тўхтади, қайта-қайта «Астағфирулло!» деганидан кейин кириб, супада ўтирган Муҳайёга яқин борди; яна бир марта «Астағфирулло!» деганидан кейин, секин сўради:

— Дадаиғ бўлмаса шунақа экан-да? Қаёқда эдинг? Муҳайё ерга қараб жавоб берди:

— Дадам борларида ҳам... Анварини кўргани борган эдим...

Муборакхоним лов этиб кетди... «Астағфирулло» дейиш ҳам эсига келмай, шовқин солди:

— Ҳеч бўлмаса ёлғон гапирсанг-чи, безбет!— деди ва оёғи остида ётган сулургини олиб қулочкаш қилди.

Муҳайё кўзини юмди-ю қимир этмади.

— Аяжон, менга ёлғон гапиришни ўргатган эмас-сиз...

Муборакхоним сулургини улоқтириб юборди, энгашиб қаттиқ шивирлади:

— Эрсираб қолдингми?— деди, яна бир шалақ гап айтди.

— Аяжон, бунақа гапни оғзингизга олманг, шу оғиз билан мени болам дегансиз, алла айтгансиз, суйгансиз...

Муборакхоним унинг сўзига қулоқ солмади.

— Эрсираган бўлсанг биронта хотини ўлганни топпай!

Муҳайё онасининг юзига қаради.

— Аяжон, илойим ҳеч кимнинг хотини, ҳеч кимнинг

эри ўлмасин! Ҳеч кимнинг бошига Анварнинг куни тушмасин!

Муборакхоним ўзини босиб унинг ёнига ўтирди.

— Шу Анварга тегасанми?— деди.

Муҳайё нидамади. Муборакхоним жуда куйиб кетди.

— Турмушнинг бўлмайди, жон қизим, турмушнинг бўлмайди. Айтдим-ку, сенга ит теккан!..

Муҳайё эшитилар-эшитилмас деди:

— Салимжонга ит тегмасдан тушган эдим-ку, нега турмушим бўлмади?

— Пешанангдан кўр!— деди Муборакхоним унинг пешанасига нуқиб.

Муҳайё кўзига ёш олди.

— Аяжон, ҳамма нарсани кўриб, билиб туриб яна шу пақа дейсиз-а! Пешанамга нима қибди?

Муборакхоним унинг сўзига қулоқ солмади.

— Бошнинг таъмадан чиқмайди! Қон йиғлайсан! Мен ҳам қон йиғлатасан!

Муборакхоним шундоқ деди-ю, уйга кириб кетди, узоқ йиғлади, кейин қўшинининг уйига чиқиб кетди. Муҳайё онасининг келишини кутмай супанинг бир чеккасига жой солиб ётди.

Муборакхоним қўшига кириб ҳасрат қилди. Бу ҳовлида саксон саккизга кирган бир кампир бўлиб, уни бутун маҳалла иззат қилар эди. Муборакхоним шу кампирдан Муҳайёга насиҳат қилишини сўради, «кўнмаса мен пўписа қилиб уйдан ҳайдайман, сиз кўчада туриб йўлини тўсинг, уйга олиб кириб меида гуноҳини сўранг», деди. Кампир кўнди, эрталаб кўчага чиқиб арқанинг бўйида кутиб ўтирди.

Муборакхоним эрталаб гап ковлади, қизини аввал қучоқлаб йиғлади, кейин урмоқчи бўлди, буларнинг ҳеч бири қор қилмагандан кейин Анварга бўлмагур тўхматлар қилди. Муҳайё онасининг ҳамма гапига чидади-ю, Анвар тўғрисидаги тўхматларига чидамай гап қайтарди. Муборакхоним шунга маҳтал эди, бирдан жазаваси тутиб оғзидан кўпиклар сочди: «Кет-чи, кет!» деб Муҳайёни итариб ташлади, уйга кириб унинг кийим-кечагини, китобларини деразадан улоқтирди, уйдан чиқиб яна шовқин солди. Муҳайё зор-зор йиғлаб ялинди, ёлворди, оёғига йиқилди. Муборакхоним оғзига келганини қайтармай қизини ҳақорат қилар, зоҳиран, чиқиб кетишини, аслида эса тавба қилишини кутиб тепасида турар эди. Муҳайё унинг оёғи остида узоқ йиғлаб ётганидан кейин секин ўрнидан турди, кийимларини, китобларини

қучоғига олиб индамай жўнаб қолди. Муборакхоним эшик олдида ўтирган кампир қайтариб келишини кутиб супада гердайиб ўтирди.

Бироқ кампир Муҳайённинг чиқиб кетганини кўрмай қолди: шу чоқ эчкиен ечилиб чиқиб рўпарадаги тор кўчага кириб кетди-ю, кампир неварасини чақиргани ҳовлига кирган эди.

Муборакхоним бу гапни эшитиб фиғон чикди, юрагига ваҳм тушди-ю, идорасига бориб жавоб олди, кунн бўйи Муҳайёни қидирди: факультетига борди, ҳамма қариндошларнинг уйига бир-бир бош тикди, Муҳайённинг дугоналарига учради, узун ходаларнинг учига чангак боғлаб маҳалла ҳовузини ҳам қидиртирди; тез ёрдам касалхонасига борди, милицияга арз қилди...

Икки кун ўтди. Муборакхоним икки кун ишга бормади, боролмади, учинчи кунн Ҳакимжонга хат ёзиб жўнатиб келганда Муҳайёдан хат келди:

«Аяжоним! Меҳрибоним!

Соғ-саломатман. Мени нега маҳалла ҳовузидан қидирдингиз? Наҳот ўзимни ўлдирдишимга, шу билан мени катта қилишидаги меҳнатларингизни, орзу-умидларингизни қора ер қаърига кўмишимга кўзингиз етган бўлса! Наинки мени шунчалик бағритош деб ўйласангиз? Сиз туққан, сиз берган, сиз ўстирган бола бағритош бўлиши мумкинми?

Уйдан ҳайдаганингиз учун чиқиб кетганим йўқ, сиз дам олинг, ўзингизга келинг, деб кетдим.

Мен сиздан хафа эмасман, нима деб бунчалик куйинингизни биламан: ёлғиз фарзандингизман, мени ер-кўкка ишонмайсиз, болалигимда ҳам ер-кўкка ишонмай ойлаб кўчага чиқармас эдингиз. «Аяган кўзга чўп тушар» деган гап бор. Салимжон шунақа бўлди... Шундоқ бўлишини билганингизда, албатта, мени асраб-авайлаб «Қизим катта бўлиб қолди, тезроқ эгасига топширай», деб шошилмас эдингиз...

Вақтинча аразлашиб қолганимизни дадамга ёзиб юрманг, келганларида ҳам айтмай кўя қолайлик.

Кеча факультетга борган эдим, ўқини бошланмасдан студентлар пахтага кетади, деган гап юрибди. Ҳеч буннақа бўлмас эди, об-ҳаво ёмон келаётган бўлса керак. Пахтага кетиб қолсам хавотир бўлманг.

Дугонамдан сизга салом.

Поқобил қизингиз Муҳайё.

Қизидан дарак топилмаганидан йиғлаб, «Соғ-саломат кўрсам чурқ этмайман» деб юрган Муборакхоним Муҳайё соғ-саломат эканини билиб таънага тўла хатнинг маъзини чаққани ҳам бўлмай яна ловиллади, салом айтган дугонасиникида эканига ишонмай Анварни қарғади.

Муборакхоним ўтирар-турарини билмай Анварнинг факультетига борди, унинг ишхонасини билиб зямдан одам юборди, яна Муҳайёнинг яқин-йироқдаги дугоналаридан, қариндошларидан хабар олди. Ҳеч ким «Мен кўрдим» демади.

Энди бебош қизни топишнинг бирдан бир чораси студентларнинг пахтага жўнашини кутиш эди: шу кунги Муҳайё қасрда бўлса факультетга етиб келади.

Муборакхоним ўша кунги тонг қоронғусида факультетга борди. Одам гич-бич, қатор турган автобусларга чиқмоқда эди. Муборакхоним елиб-югуриб ҳаммаёқни қаради, автобусдан автобусга чопиб Муҳайёни чақирди. Олдиндаги автобусдан кимдир Муҳайёни аллақанага бир комиссия ҳайъатида кеча жўнаб кетганини айтди. Муборакхонимнинг кўнглига гулгула тушди: «Бу комиссия ўлгурда Анвар ҳам бўлмасин тагин!»

Муборакхоним қайтишда Анварнинг ишхонасидан хабар олди. Анвар ҳовлининг ўртасида турган бир машинанинг тагида чалқанча ётиб инмадир бурамоқда эди.

Муборакхоним шу кунги Муҳайёнинг қайси районга кетганини билиб, икки кундан сўнг ўз ҳисобидан отпус-ка олди ва ўша районга жўнаб кетди.

КУНДОШЛАР

Анвар қачонгача оғиз-бурнини қора қилиб машинанинг тагида ётади, қачонгача қуруқ нон еб бировнинг уйида ётиб юради, бунақа тирикчилик жонига тегар, қайтиб келар?

Марғуба шу умид билан овуниб юрган эди, Муҳайёни опаси уйдан ҳайдаб юборганини эшитиб дод, деб юбораёзди. Хайрият Муҳайё пахтага кетибди, хайрият Анвар шаҳарда қолибди! Бу гапимат фурсатни қўлдан бермаслик керак бўлиб қолди.

Марғуба мол-дунёни Анварнинг бурнига ишқаганида Анвар оғиз солмади. Ота-опасининг қаноти остида песиқ-совуқни билмай ўсган бола мол-дунёнинг қадрига етадими? Бунинг қадрига интернатда йўқчилик кўриб

Ўсган Муаттар стади, ҳиди келса ориз солади. Муаттар Анварнинг ана у хатига жавобан «Эрга тегадиган бўлсам менга даллол керак эмас», деган бўлса, унда мол-дунёдан беҳабар эди.

Марғуба мана шу умид билан Муаттарни Ҳиндистондан қайтишини зориқиб кутар эди.

Муаттар сентябрнинг бошларида Ҳиндистондан қайтди, бир-икки кундан кейин Жавлон билан Марғубани кўрган келди.

Марғубанинг айтишига қараганда Жавлон бундан икки кун бурун хусуматдан ўн беш кунга қамалган, уйда ёнғида ўзи экан.

Марғуба Муаттардап ўпкалади, ўша хатни билмасдан, тушушмасдан ёзганини, Жавлон иккови нима деб жони ҳалак эканини айтиб йиғлади; кейин Анвар гўл бўлса ҳам яхши бола эканини, гўллиги орқасида шундай ҳовли-жой, машина, кассадаги шунча пулга кўчада юрган бир исқирт ва унинг доғули онаси кўз тикканини куйиб жизғанақ бўлиб гапирди; қора қутини олиб чиқиб тақинчоқларини кўрсатди, унинг бўйинига, кўкрагига осди, қулоқларига, сочига, билак ва бармоқларига тақди, узоқдан қараб: «Бу нарсалар фақат сенга ярашади», деди; назарида, Муаттар мол-дунёга учиб, ўзини Анварнинг бурнига ишқашга тайёр бўлгандан кейин эри Жавлоннинг мастлигида мақтаниб алжиган галини айтиб ёқасини ушлади: Муҳайё Жавлонини кўчада кўриб кўзини сузган эмиш, Жавлоннинг таъби тортмабди, йўқса ҳужрага таклиф қилса кирар экан... Марғуба унинг комсомоллиги, институтда ўқишини масхара қилиб, ёмон фикрларга буриб гапирди. Агар бу гапларнинг мингдан бири рост бўлган тақдирда ҳам Анварнинг шўри қурибди-ку! Наинки Анвар шу қадар гўл, у жуви шу қадар шайтон бўлса? Агар ҳақиқатан шундоқ бўлса Анвар бечоранинг кўзини очиш керак. Бунинг учун аввал Муҳайёни яхшироқ ёнлиш керак.

Эртасига понушта маҳаллада Марғуба гапни айлан-тириб «етим ўлгурнинг ҳолидан хабар олиш керак», деган мазмунда шама қилди. Муаттар индамади. Марғуба унинг индамаганини розилик аломати деб тушунди-да, шодмарг бўлаёзди. Муаттарнинг сочини ўз қўли билан турмаклади, қора қутидан гавҳар кўзди олтин безакни олиб турмакнинг ёнбошига ўрнатиб қўйди.

Муаттар тўғри институтга бориб комсомол комитетига кирди ва Раҳимжонга ўзини танитиб мақсадни айтди:

— Муҳайё деган комсомол студент тўғрисида жуда хунук гаплар эшитиб, шу гаплар қай даражада тўғри эканини билгани келдим. Бизга келин бўлиши эҳтимоли бор,— деди.

Раҳимжон унга разм солиб туриб бирдан:

— Марғуба холапинг кими бўласиз?— деб сўради.

Муаттар ҳайрон бўлиб қолди.

— У кишини қаёқдан биласиз? Угай қизиман.

— Муаттархонман дег! Муҳайёни ёмонлайдиган одам шаҳарда бошиқа йўқ! Сиз у кишидан, шубҳасиз жуда кўп гаплар эшитгансиз. Бу гапларнинг ҳаммасини рад қиламан десам қимматли вақтингизни кўп оларман, деб қўрқаман. Муҳайё пахтада. Бугун соат тўртда ўша томонга махсус автобус боради. Бораман десагиз — марҳамат. Келин қиладиган бўлсаларинг Муҳайёнинг ўзини кўринг, гаплашинг. Уша ерда Нанмжон деган йигит бор. Анварнинг ўртоғи, бу йигит Муҳайёни жуда яхши билади.

Муаттар жилмайди.

— Анваржонни ҳам билар экансиз?

— Бу ерда нима қилиб ўтирибман!— деди Раҳимжон кулиб ва хайрлашгани қўл узатди.

Муаттар соат тўртда келди. Бино олдида автобус турар, унга икки киши ҳар хил қоп, халта, яшик ва яшикчалар юкламоқда эди. Юк ортиб бўлинганидан кейин Муаттар автобусга чиқди, юкларни оралаб олдинга юрди, олдиндаги иккита бўш жойнинг бирида қоп-қора соч ва мўйлови оппоқ бир одам ўтирар эди. Муаттарга қулайроқ ўрнини бўшатиб бериш учун ўрнidan турди. Унинг қивналиброқ турганини, қаеридир фикрлаганидан оёғи ёғоч эканини билди-ю, Муаттар унинг жойига ўтирмади, қўймасдан ўзини ўтқазди.

Муборакхоним ўша кун Муҳайёни қидириб ҳеч қаердан тона олмаганидан кейин дарҳол Ҳакимжонга: «Муҳайёнинг қилмишларига панжа орасидан қараганингизнинг оқибати мана: Муҳайё Анвар деб уйдан чиқиб кетди, буидан ортиқ шармандалик бўладими?» деган мазмунда хат ёзган эди. Ҳакимжон бу гапга унча ишонмаса ҳам кўнглига ғулгула тушиб шаҳарга келди, Муборакхоним уйини ёлғиз ташлаб Муҳайёнинг кетидан пахтага кетганини қўшниларида эшитиб кўнгли бир оз тинчиди, мушқара «Анвар борадиган бўлса, сен борма» деган гапдан чиққандир деб ўйлади, лекин шундоқ бўлса ҳам она-болаининг ҳолидан хабар олгани борадиган бўлиб институтга келган, автобусга чиққан эди.

Соат тўртдан ошганда автобус жўнади, ҳадсмай шаҳардан чиқди. Ҳакимжон билан Муаттар ҳамгал бўлиб қолишди, бир-биридан пахтада кими борлигини сўради.

— Қизимиз пахтага кетган экан мен йўқ эдим, онандор кетидан жўнабди-да!— деди Ҳакимжон.— Битта-ю битта қизи, ерга кўкка ишонмайди. Сизнинг кимингиз бор?

— Мен, ростини айтсам, келин кўрганни кетяпман.

Машҳур доктор Мурод Али деганини эшитгандирсиз?

Ҳакимжон ёғоч обғини ёнжирлатиб унга томон ўғирилди.

— Эҳ-э, у кишини танимаган, эшитмаган одам борми! Хўш, хўш?

— Мен ўша кишининг узоқ қариндоши бўламан: у кишининг синглиси меннинг ўғайи дадамга тушган...

— Ҳа-ҳа,— деди Ҳакимжон.— Марғубахонининг ўғайдан ўғай қизи бўламан деми! Хўш, хўш?

— Уша кишидан Анвар деган бир бола қолган, шу Муҳайё деган бир жувонни яхши кўриб қолибди...

Ҳакимжон талмовсиради.

— Қанақа жувон экан?

— Марғуба аянинг айтишларига қараганда шайтон, институт комсомол комитети секретарининг галинга қараганда фаришта!

— Қайси бирининг галинга ишонса бўлади?— деди Ҳакимжон кулимсираб.

Муаттар бир оз асабийлашди.

— Мен Марғуба олани яхши билман! Ўзим бу оиладан аллақачонлар чиқиб кетганман, Анварнинг ҳам шу оилада туришини сира ҳам истамайман!

Ҳакимжон унинг юзига тикилди ва елкасига қоқди.

— Баракалла, хийла ҳушёр экансиз, қизим!— деди, кейин автобуснинг деразасидан экин майдонларига, боғларга қараб бир оз жим қолгач, Муаттарга юзланди.— Ростини айтсам, Марғуба опангиз меннинг кўз очиб кўрган хотиним эди. Бу хотин бошига келган ҳамма кўргуликларни учун негадир мендан қасос олмоқчи бўлади, қалбида газаклаб кетган чипқон оғриғига меннинг кўз қорачиғим дори деб ўйлайди-ю, ҳар баҳона билан нуқул юзимга чапг солиб кўзимни ўйиб олмоқчи бўлади.

— Ҳимм...— деди Муаттар,— галининг мағзига тушуниб бу томони ҳам бор деми?..

— Яна қайси томони бор?— деди Ҳакимжон автобус силкинганда қаттиқ тебраниб.

Ҳакимжон бунчалик очилгандан кейин Муаттар ҳам кўнглидагини яширмади.

— Мен ҳам ростини айтсам, Марғуба опа Анвар шкковимизни бир-биримизга ёпиштирмоқчилар. Лекин шкковимизнинг ҳам кўнглимизда зигирчалик бир нима йўқ, бир-биримизнинг кўнглимизни биламиз ҳам! Сизнинг гапингиздан кейин бир нарсани ўйлаб қолдим. Анварнинг отасидап каттагина мерос қолган, Марғуба опа бир ўқ билан учта қарғани урмоқчи эканмикан: биринчидан, Муҳайёни ёмон отликқа чиқариб сизга озор бермоқчи; иккинчидан, Анварнинг Муҳайёдан кўнглини қолдириб, мол-дунё қўлидан чиқиб кетishi хавфнинг олдин олмоқчи; учинчидан, мени Анварга ёпиштириб, мол-дунё тўғрисида «гилам сотсанг қўшнингга сот, бир чеккасида ўзинг ўтирасан» қабилида нш тутмоқчи.

Ҳакимжон завқ қилиб кулди.

— Қойилман! Қойилман! Яна айтаман: хийла ҳушёр, хийлагина зийрак қиз экансиз!.. Ҳаётда ўқ еб қалтис ғраддор бўлган бу қашқирдан ҳар нарса кутиш мумкин! Боя жуда ҳақ гап гапирдингиз. Анвар бу оқладан чиқиб кетishi керак!

Автобус йўlining бузилган жойидап силкиниб, чайқалиб ўтгандан кейин Муаттар давом этди:

— Одамга алам қилади: бу хотини нима учун «Муаттар мол-дунёга учиб Анварга тегади-ю, гиламнинг бир чеккасида ўзим ўтираман», деб ўйлайди? Анвар нима учун бунинг башарасини одамларнинг кўзидан этаги билан тўсиб туришп керак?

Автобус кун ботар олдида қишлоққа кириб келди ва ёрдамчилар штабининг олдида тўхтади. Кутиб турган мутасаддилар, студентлар автобусни ўраб олишди. Юклар туширилди. Муаттар бир чеккага чиқиб турди. Ҳакимжон йўlining чеккасидаги баландликка чиқиб уёқ-буёққа алашлади. Қаёқдандир пайдо бўлган Муҳайё: «Дадажон!» деганча келиб унинг бўйнига осилди, сўрашиб бўлгандан кейин қулогига «Аям нима учун келганларини сўрамай қўя қолинг», деди. Шу аснода Муборакхоним келиб қолди. Муҳайё юрганича унга қарши бориб қулогига шивирлади: «Ўтган гапларини дадамга айтиб ўтирманг!» деди ва онаси билан бирга Ҳакимжоннинг олдига келди. Ҳакимжон унга нарида турган Муаттарни кўрсатиб «мен сепга дугона топиб келдим, қарши ол» деди. Муҳайё югуриб кетди — Муборакхоним Муҳайё ҳақида Ҳакимжонга ёзган хатини андавалашга уриниб бир нималар деди.

— Салом!— деди Муҳайё Муаттарга.

Муаттар шундай ислиқи кийимда ҳам ҳусн-жамоли ярқираб турган Муҳайёни кўриб анграйиб қолди ва дарров ҳушини ўнглаб қўл берди.

Муаттар унинг чиройли эканини эшитган, лекин «Ҳар қанча чиройли бўлса ҳам мenden хунук бўлиши керак», деган ҳаёлда экан шекилли, исқирт кийимда ҳам ҳусн-жамоли ярқираб турганини кўриб беихтиёр юраги жигритиб кетди ва ўзига дарҳол тасалли бериб ичида «тен-таккина бўлса керак» деб қўйди-да, қўл берди.

— Муаттар!— деди ва унинг нечоғлиқ тентак эканини билиш учун кўзларига қаради.— Кундошнигизман! Анваржон айтгандир?

Муаттар унинг ранги қув ўчишини, лоақал гангиб қолишини кутган эди, бироқ Муҳайё бошини бир томонга қийшайтирганича кулимсиради.

— Унақа бўлса мени юлгани келгандирсиз-да?

Муаттар бир оз ҳайрон бўлди.

— Анваржон менинг тўғримда ҳеч нарса демаганмидилар?

— Деган эдилар...— деди Муҳайё ҳамон кулимсираб. Унинг буичалик беғамлиги Муаттарга бир оз малол келгандай бўлди.

— Анвар мени олмаслигига сизни шунчалик ишонтирганми?

Муҳайё ерга қараб оғирлигини бошқа оёғига солди.

— Йўқ, Анвар сизни олмаслигига мени ишонтиргани йўқ, сиз унга тегмаслигингизга ишонаман!

Муаттар оғзини очмасдан кулди.

— Тегмаслигингизни сўрайман денг!

— Йўқ, тегмаслигингизга ишонаман!

Муаттар ҳайрон бўлди.

— Сабаб?

Муҳайё бир-икки оғиз ростлагандан кейин деди:

— Анвар сизни қўйиб менга интилиши сизнинг иззат нафсингизга тегади, сиз буни кечиролмайсиз, ҳеч бир қиз кечиролмайди!

Муаттар унга «балосан-ку» дегандай ялт этиб қаради.

Бу орада Ҳакимжон билан Муборакхоним англашилмовчиликни Муҳайё истаганича тинч-тотувлик билан бартараф қилиб шу томонга силжишди.

Муборакхоним бу ерга келгандан кейин бир неча кун қизи билан гаплашмади, лекин бригадага ошпазлик қилиб, бўш вақтларида пахта териб юрди. Бундан хабар топган бир мухбир «Юрак амри билан» деган хабарда

Муборакхонимни хўи мақтаганидан кейин колхоз она-болага бировнинг ҳовлисидан жой берди. Шу билан она-бола гаплашиб кетди. Муҳайё меҳмонларин шу ҳовлига олиб борди. Ҳовли жуда баҳаво, кечаси ҳам хушманзара жой экан, сўрида не маҳалгача гаплашиб ўтиришди.

Муборакхоним Муаттарнинг нима мақсадда келганини билмай, Марғубанинг ўғай қизи эканини эшитиб Анвардан сўз очди:

— Суксурдай йингит, лекин ақли йўқ.

Муҳайё сўзнинг боришини кўриб, чой келтириш баҳонаси билан ўчоқ бошига кетди. Муборакхоним эркинлик сезиб очикроқ гапирди:

— Мана, сизга ўхшаган қизга насибаси қўшилса ақли тезроқ кярар эди.

Муаттар ўнғайсизланди.

— Меининг насибам бошқа бир йингитнинг насибасига қўшиладиган.

Унинг очиқлиги Муборакхонимга ёқмади, ичида: «Бети қаттиқ қиз экан», деб бошқа сўз қотмади. Бир чеккада ёнбошлаб оппоқ сочинин бармоқлари билан тараб ётган Ҳакимжон Муаттарга кўз қисиб деди:

— Бизнинг Муҳайёхон ҳам ақлсизгина қиз эди, тезроқ ақл кирсин деб насибасини ақлли бир боланинг насибасига қўшган эдик, оқибати кўнгилдагидай бўлиб чиқмади.

Муҳайёни Салимжонга бўлишишда кўпроқ Муборакхоним шошилган эди, шунинг учун Ҳакимжоннинг бу пичинги жон-жонидан ўтиб кетди-ю, ўлкасини тутолмади.

— Мен боламга ёмонликни раво кўриб ўша ишни қилган эмасман, пешона экан!— деди ва Муаттарга арз қилди:— Қиз олмаган йингитга тегиши тўғрими?

Муаттар нима дейишини билмай, Ҳакимжонга қаради. Ҳакимжон кўкрагини ёстиқдан кўтарди.

— Хўп, Муҳайёга «ундоқ эмас, бундоқ» деб яна ақл ўргатамизми? Қайси юзимиз билан ақл ўргатмоқчи бўламиз?

Муборакхонимнинг жаҳли чиқиб кетди:

— Ўзинга ташлаб қўямизми бўлмасал!

— Ҳа, ўзинга ташлаб қўямиз, ўзинга ташлаб қўйишимиз керак! Қалдиргоч боласини учирма қилганида бўйнидан тишлаб учирмайди.

Муборакхоним юзини тескари ўгириб дўнғиллади.

— Ҳа, сизга бунақа нарсалар ҳеч гап эмас!

— Тўғри, ҳеч гап эмас! Оламга эшигингизнинг тир-

қишидан қарамасангиз сизга ҳам ҳеч гап бўлмас эди. Мен оламни кўргангидан, оламга ўт қўйган, оламни гўдакдай бағрига босиб ҳалокатдан қутқарган одамларни, битта одамнинг қалбидан тортиб бутун оламни даҳшатга солган воқеаларни кўрганман! Буларни кўриб эҳтимол кўзим қамашгандир, шунинг учун сизни даҳшатга солган нарса менга ўйинчоқ бўлиб кўринар!.. Қиз олмаган йигит, йигитга тегмаган қиз... Наники инсон инсоига фақат шу кўз билан қараса? Қиз, йигит... Инсоннинг ўзи қаёқда қолди?

Муҳайё чой олиб келди, чол-кампирининг хомуш ўтирганини кўриб Муаттарга қаради. Муаттар: «Чарчашган, дам олишсин» деб Муҳайёни кўчага таклиф қилди.

Кўча жимжит, аллақасерда радио хириллар эди. Иккови нарироқдаги каттакон дарвоза тепасидаги ёруғ чироқ шуъласи доирасида нари-бери юриб узоқ гаплашишди. Муаттар ҳозир Ҳакимжон билан Муборақхоним ўртасида бўлиб ўтган гапларни гапириб берди. Муҳайё бир суюнди, бир қайғуга қолди. Шу муносабат билан Муҳайё бошдан кечирганларини — эрга тегиб бир ўлимдан қолганини, Мурод Али домла ўлим чангалидан тортиб олганини, Анвар билан нима бўлиб танишганини, Марғубанинг қилмиш-қидирмишларини гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб гапириб берди. Муҳайё шунчалик очиқ гаплашганидан кейин Муаттар ҳам ҳеч нарсани яширмади, унинг ҳақида Марғуба нималар деганини, Анварга бўлган муносабатини, бу ерга нима учун келганини очиқ айтди.

— Йигламанг, Муҳайёхон! — деди — ҳаммаси эсдан чиқади. Сизларга қўлимдан келадиган ёрдамимни аямайман! Йиғлоқ бўлманг.

Муҳайё дарров кўз ёшини артди ва жилмайди.

— Йўқ, Муаттархон, мен йиғлоқ эмасман, сизга йиғлаб бердим-да! Ёш бола йиқилса-ю, атрофида ҳеч ким бўлмаса ўрнидан туриб кетаверади, бирон меҳрибонини кўриб қолса ўшаига йиғлаб беради. Шунга ўхшаб мен ҳам... Раҳмат, Муаттархон!

Муаттар унинг шодликдан учқун сочиб турган кўзларига қаради ва бурнини бурнига ишқагудай бўлиб:

— Мушча ҳам тилинг бийрон бўлмаса? — деди ва Муҳайёни меҳр билан бағрига босди.

Муаттар бу ерга келиб кўзлаганидан ортиқроқ нарсани билди, комсомол комитетида Раҳимжон тайинлаган Нанижон деган йигит билан гаплашишга эҳтиёж қолмади, эрталабки автобусда жўнайдиغان бўлди. Уни автобусга Муҳайё кузатиб чиқди.

Муаттар қишлоқдан таъби очилиб қайтди, автобус институт олдида тўхтаганида пикарига кириб Анварнинг ишхонасини сўради, у билан гаплашгиси келди.

Муаттар борганда Анвар узун шланг билан машина юваётган экан, унга бир қаради-ю, ишини қилаверди.

— Салом!— деди Муаттар.

Анвар шлангни ташлаб сувни тўхтатди, қўли ҳўл бўлгани учун сўрашгани тирсагнини тутди.

— Аммам юборгандирлар?— деди қовоғини солиб.

Муаттар қошини чимирди.

— Аммагиз юборсалар келмас эдим, ўзим келдим!

— Хуш келибсиз!— деди Анвар «яна нима дейишим керак» деган оҳангда.

Муаттар хижолат бўлди.

— Мен билан тўғрликча гаплашаверинг, Анваржон, ўша хатда ёзган гапим гап, мен эрга тегадиган бўлсам даллол керак эмас! Аммагизни бутун вужудим билан ёмон кўраман!

Анварнинг чеҳраси очилиб кетди, Муаттарни бостирмага таклиф қилди, курси қўйиб берди, бориб оқсоқ чолнинг мангалкасида қайнаб турган қора чойнагидан чой дамлаб келди. Бир оз жим қолишди. Анвар ундан сўз кутиб жилмайди. Муаттар ҳам жилмайди.

— Муҳайёдан салом... Мен ҳозир қишлоқдан келяман,— деди Муаттар ва унинг ҳайрон бўлганини кўриб изоҳ берди:— Бир иш билан борган эдим, Муҳайёхонни кўриб қолдим. Муборакхоним, Ҳакимжон ака ҳам ўша ерда экан.

Анвар Муҳайёдан хат олиб тургани учун унинг аҳволдан хабардор, онаси Муборакхоним ўша ерда эканини ҳам билар эди, бироқ дам олиш уйига кетган отаси Ҳакимжон у ерда нима қилиб юрганига ҳайрон бўлди, ammo унинг нима учун борганидан кўра нималар деганига қизиқди. Муаттар унинг нимага илҳақ бўлаётганини фаҳмлаб, Муҳайёнинг биринчи турмуши хусусида Ҳакимжоннинг Муборакхонимга қилган пичингини, айтган гапларини айтди.

Анвар қониқмади.

— Яна нима деди? Йўқ, менинг тўғримда, йўқ, Муҳайё икковимиз ҳақимизда нима деди?

Муаттар унинг нима демоқчи бўлиб довдираётганини фаҳмлади.

— Бир-бирларингни яхши кўришларингни яхши билар экан.

— Шунақами!— деди Ливар ҳовлиқиб,— нимадан билдингиз? Ўзи айтдимми?

Муаттар кулди.

— Муҳайёни шунақа яхши кўрасизми?

Анвар ерга қаради.

— Мен яхши кўриш нима эканини ҳам билмайман, лекин Муҳайёга, Муҳайё деган инсонга жуда-жуда муҳтожман. Буткул етим бўлганим, хафа бўлган пайтларимда юрагимни кимга бўшатишимни билмаганим учун бу гапни айтаётганим йўқ. Отам жон берган дамда олам кўзимга хароб, хунук кўринган, ўзим ожиз, нотавон бўлиб қолган эдим. Муҳайё бор жойда олам кўзимга чиройли, обод кўрнниб қолди, ўзимни ҳар ишга қодир сезаман.

— Мана шу муҳаббат бўлса керак,— деди Муаттар.— Муҳаббат чақмоқдай кўнгилдаги ҳар қандай қора булутни ҳам тилка-пора қилади дейишади.

— Йўқ!— деди Анвар,— агар шу муҳаббат бўлса, муҳаббат чақмоққинна эмас, одамга ўхшайди: туғилганда бир парча гўшт бўлади, кейин кулдиргич пайдо қилиб илжаяди, кейин тил чиқариб ҳар кун янги бир гап айтади...

Иккови узоқ жим қолгандан кейин Муаттар сўз бошлаб икковнинг бунақа «сен унда зор, мен бунда зор» бўлиб юриши Марғубанинг фитна-фасодига озниқ бўлишини, шаҳарда бунақа одам битта Марғуба деб қараш хато эканини айтиб, модомики, жиддий монелни йўқ экан, тезроқ қовушишни маслаҳат кўрди ва бу ҳақда қўлидан келадиган ёрдамни аямасликка сўз берди.

Анвар кулди.

— Сиз мени йўлга солмоқчисиз шекилли, мени йўлга солишнинг ҳожати йўқ ўзим тайёрман, сиз Муҳайёни йўлга солинг!

Муаттар ҳам кулди.

— Муҳайё ҳам шунақа деяпти! Хўп, икковларинг ҳам тайёр бўлсаларинг, тўйга нима тўсқинчилик қилади?

— Энг биринчи тўсик — бошпана йўқлиги,— деди Ливар.— Ундан ташқари икковимиз ҳам стипендия олмаймиз, майиб ё ишдан қолган одамларга ўхшаб кунимиз пенсияга қоладимми? Бошпана билан бир оз пул тўғрисида Марғуба опангизни инсофга келтириш мумкин бўлса эди! Майли, бизга автомобиль ҳам, тақинчоқлар

ҳам керак эмас, ҳаммасини олсину ўзиниғ ҳовлисиға кўчиб кетсин! Ҳовлисини ижарага қўйган. Майли бизга кассадаги пулниғ ярмин бера қолсин!

Муаттар узоқ ўйлаганидан кейин шу ишга урниб кўришни бўйнига олиб Анвар билан хайрлашди.

Марғуба Анварнинг алоҳида хужра олганини эшитган эди, Муаттар кечаси келмаганига, тушга яқин, яна кечикиб кириб келганига ўзича маъно берди-да, шодликдан ўзини йўқотгудай бўлиб, унинг пешонасидан қарийб тиззасигача ўпди: ё юзидан, ё кўзларидан, ҳар бир ҳаракати, товуши ва бир-бирига қовушмайдиган бўлса ҳам ҳар бир сўздан ўзининг гумонини тасдиқловчи аломатлар қидирди, топди. Муаттар унинг нима хаёлга борганини билиб нчда кулди, лекин шаштини қайтармай қўя қолди. Марғуба ошхонага кириб жиз-биз бошлади, лекин овқат пишгунча бирон ўн марта чиқди, ҳар сафар Анварнинг хусусида ўтган кечанинғ бутун тафсилотини билгиси келиб Муаттарни титкилар эди.

— Бу етимча гўлгина нарса эди, гапни нимадан бошладн?

Муаттар «бу аҳмоқ нега мени шунақа расво қиз деб ўйлайдн» деб ғазаби келса ҳам, уялган бўлиб юзини биллаги билан тўсди.

— Боринг, шунақа нарсаларни сўрайдимн киши!..

— Хўп, хўп, сўрамайман,— деди Марғуба ва ошхонага кириб кетди, ҳаял ўтмай яна чиқди.— Шунақа бўлишини ўзим билган эдим, сени шунинг учун юборган эдим-да!

Муаттар ғазабидан олов бўлиб кетди, лекин индамади, ерга қаради.

Марғуба яна ошхонага кириб кетди, ҳаял ўтмай тухум билан қовурилган қийма олиб чиқдн.

— Ешларнинг иши шу-да, рўзасини шалғам билан ҳам очаверади! Шундоқ экан, бу ёққа келмайсиэларми-ю, мен яхши овқатлар егизиб сим каравотга тизза бўйи жой солиб бермайманми!

Муаттар гапни ўз мақсадига томон бургани қулайлик туғилиб қолганини кўриб:

— Сиздан Анварнинг кўнгли қолган, жуда-жуда қолган!— деди

Марғубанинғ ранги бир тарзи бўлди.

— Қолган бўлса қолгандир, мен унга зигирча ҳам ёмонлик раво кўрганим йўқ, нима қилган бўлсам куйганимдан қилганман, яна топишиб кетамнз...

Муаттар ёлғондан чуқур хўрсиди.

— Топишадиган афти йўқ! Орнияти кучли йигит-да, дарбадар қилиб қўйганингиз жон-жонидан ўтиб кетган экан. Ҳовлини ҳукуматга топшириб бошқа жой сўрамоқчи. Сизни ўз уйига кўчиб кетсин деяпти.

Анвар отасининг васиятига амал қилиб Муаттарни оладиган бўлса, Марғубанинг васийлиги ўз-ўзидан чип-пакка чиқар, ҳамма мерос Анварнинг ўз ихтиёрида бўлиб қолар эди, шунинг учун Марғубанинг ранги қув ўчиб йиғини бошлади.

— Шу экан-да, ҳаммамиз бир жойлик бўламиз, даданг икковимиз хизматларингни қиламиз, деб умид қилган эдик. У уй ўлгур уй бўлмай ўладимиз, эшигидаш кирса ит тумшуғи бетга тегади. Қариган чоғимда бизни хор қилар экалсизлар-да...

Муаттар қаттиқ ўйлаган бўлиб қошини чимирди, лунжларини шиширди, бир оздан кейин деди:

— Анварнинг бу ниятига албатта, мен ҳам рози эмасман!.. Биз тўйни баҳорга чиқиб қиладиган бўлдик. Унгача биров кор-ҳол қилиб қўймасин десангиз Анвар билан ярашинг. Ўзим яраштириб қўяман.

Марғуба бундай гапни кутмагани учун шошиб қолди.

— Жон кошки эди!

— Ана ундан кейин,— деди Муаттар,— иккита уйни ясаиб Анварни кўчиртириб келинг! Анвар сизнинг қанотингиз остида бўлса, мен ҳам хотиржам бўлиб кетаман.

— Майли, иккита уй нима экан, ҳаммаси ўшаникки-ку! Биз хизматидаги одаммиз, ўтган ишга саловат деб икки оғиз ширин сўзини аямаса бас...

— Ҳа, айтгандай,— деди Муаттар унинг сўзини бўлиб,— ўзингиз биласиз, бу замонда рўзгор сотиб олишдан мушкулроқ иш йўқ, пулни белга тугиб юриб учраганда таппа босмаса бўлмайди. Шунинг учун ўша кассадаги пулнинг кам деганда ярмини Анварнинг чўнтагига солиб қўйинг.

Марғубанинг кўзлари чаноғидан чиқиб кетгудай бўлди.

— Шунча пулни-я? Еш нарса...

— Еш бўлиб ароқни билмаса, папирос чекмаса, хотин-халажининг олдидан паранжи ёпишиб ўтса... нима қилди?

Марғуба почор аҳволда қолган бўлса ҳам бунга рози бўлгани юраги дов бермади.

— Муаттархон, шу ишни Анвар икковимиз қилсак бўлмасмикин?

— Қизиқсиз-а!— деди Муаттар,— сизни кўчама-кўча олиб юрадимми? Ё бўлмаса мол топилганда устига тўлписини ташлаб сизни қидирадимми? Сизга нима, эркак бўлса ўзи қилсин!

Марғуба бошига қўққисдан ёғилган бу фалокатлардан гангиб қолди, ўзини ўнглагани ва дурустроқ ўйлаб кўргани фурсат ўғирлаш учун столни йиғиштириб чиқиб кетди. Унинг бирон оғиз қарши сўз айтмагани дабдурустдан ва осонликча бўлмаса ҳам, ҳар иечук, рози бўлишини кўрсатиб турар эди. Муаттар ўзининг бунчалик уддабурон чиққанига ҳайрон бўлиб, ичида елкасига қоқиб қўйди.

Бирон ярим соатдан кейин Марғуба баланд пошнаси орқароққа кетган амиркон туфлисини, қарийб ичакчавоғи кўрингудай ҳарир кўйлатини, чамандагул тўпниси кийиб, пардоз қилиб чиқди, афтидан, ўйлаб-ўйлаб Анвар билан ярашгани боришга қарор берган эди. Муаттар аввал бориб Анварни йўлга солиш, ярашгани кўндириш керак эканини айтиб, бу ишни эртага қўйди. Эртасига Муаттар Анварнинг олдига бориб, Марғуба билан икки орада бўлган савдонни тўла-тўқис гапириб берди. Анвар чўчиб кўзларини катта очди, оғир-оғир кнприк қоқди.

— Уҳў, боғлабсиз-ку! Лекин алдаш қанақа бўлар экан!

— Аммангиз тулкилик қилмоқчи бўлди, тумшугидан иллингани яхши!

Муаттар Анвар билан гапни бир жойга қўйганидан кейин бориб Марғубадан суюнчи олди ва ярашишнинг вақтини, ўрнини айтди.

Уша куни кечки пайт белгиланган соатда давлат банкисинг бисоси олдига парк томондан Марғуба билан Муаттар, цирк томондан Анвар келиб, каттакон акация сояснда учрашув ва сулҳ маросими бўлди. Марғуба аввал йиғлаб унинг елкасига осилди, кейин дашном берди.

— Ахир шу иш-ку шундоқ бўлар экан, нима қилар эдинг мени куйдириб!— деди икковини қучоқлаб,— буни қара, ҳар тола сочининг таърифи битта китоб бўлади-я! Анвар беихтиёр Муаттарнинг сочига қаради.

Муаттар пайт пойлаб қош ва кўз имоси билан «аммаигга узр айт» демоқчи бўлган эди, Анвар буни «кассадан гапир» деган маънода тушунди-да, бўйинини қашиб:

— Энди бу ёғи нима бўлди!— деди.

— Бу ёғи ишма бўлар эди,— Марғуба буларни кассага бошлаб,— тўйнинг ҳаракатини қилаверамиз.

Тегишли қоғозларга Анвар иккови қўл қўйганидан кейин Марғуба пулни санади-да, Анварнинг қўйини чўнтагига ўз қўли билан солиб қўйди.

Анвар худди қўйнига ярим пудлик тош солингандай бир томонга қийшайиб, Муаттарга қаради. Муаттар унинг бирон ўринсиз гап айтиб қўйишидан чўчир эди, шунинг учун кассадан чиқилгач, Марғуба қаҳвахонага кириб бирон пиёладан қаҳва ичишни таклиф қилганда шаҳарда иши борлигини айтиб кўнмади.

Марғуба уйни ясашиб қўядиган, Анвар эртага тушдан кейин кўчиб келадиган бўлди.

Энди Муаттар иложи бўлса, бугун, йўқса, эртага кечга қолмай шаҳардан чиқиб кетиши керак, чунки эртага Анвар кўчиб келадиган-ю, кечаси қоладиган бўлса бутун сир фош бўлар эди.

Муаттар эртасига эрталаб Марғуба билан «тўй кунларигача» хайрлашди. Кечқурун уни Анвар аэропортга кузатиб чиқди. Шу ерда иккови гапини бир жойга қўйди.

Муаттарнинг фикрича буларнинг тўйи мумкин қадар тезроқ бўлиши керак, чунки тўй узоққа чўзилса бирон сабаб орқасида макр-қийла фош бўлиб Марғуба яна бошидан тушиши, алам устида кутилмаган можаролар бошлаб юбориши, бунинг оқибатида хунук гаплар бўлиши мумкин эди. Анвар унинг фикрини маъқуллади ва тўйдан уч-тўрт кун бурунроқ келиб тайёрлик ишларига бош бўлишини сўради, чунки Марғубанинг қутқуларини орқасида Анвардан хафа бўлиб юрган қариндошлар ичида бу вазифани зиммасига оладиган одам чиқмаслиги мумкин эди.

Муаттар унинг илтимосини бажону дил қабул қилди, студентлар пахтадан қайтишига етиб келгани ваъда берди, телеграмма юборадиган бўлиб, меҳмонхонадан номер оляб қўйишни сўради.

СОВЧИЛАР

Анвар Муаттарни кузатган кунини эртасига азонда гириллаганича районга чиқиб борди, Муборакхонимдан ибто қилиб Муҳайё билан далада кўришди, ёнма-ён пахта терган бўлиб, Муаттар билан икки орада бўлган ҳамма гапини, унинг тўй тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларини тўлиқ айтиб берди. Иккови бемалол гаплашаверса ҳам бўлар экан, Ҳакимжон билан Муборакхоним бу

тўғрида очиқчасига гаплашган, қалча гурбат, қанча кўз ёшидан кейин Муборакхоним тақдирга тан берган экан; Ҳакимжонни кузатишда «ҳозирги ёшлар», «кешана» деган гапларни айтибди. Лекин унинг бир қанча шартлари бўлиб, буларнинг энг биричиси Муҳайёга совчи юборилиши экан. Ҳали бу шартларни эшитмасдан туриб, буларнинг ҳар бири Анварнинг кўзига тоғ бўлиб кўришди.

Анварнинг бирдан-бир умиди Муаттар, қолаверса гандол Наимжон эди.

Анвар шу кечаси Наимжоннинг ётоғида ётиб қолди, унга ҳам ҳамма гапни айтиб берди. Наимжон Муаттар билан Ҳакимжондан гоят хурсанд бўлди, тўйга тайёрлик ишига Муаттархон бош бўлса, тўйга ўзи бош бўлишни ваъда қилди.

Анвар ҳар жиҳатдан хотиржам бўлиб шаҳарга қайтди.

Марғуба унинг вақтичоғлиги, жонсарак бўлиб қолганини кўриб ҳалитдан тўй ҳаракатида юрибди, деб хурсанд бўлиб, унга ҳар куни гоҳ нўхот, беҳи, гоҳ қазини олиб ош қилиб берар эди.

Янаги ҳафтанинг охирида студентлар пахтадан қайтишди. Шу кунларда Муаттардан телеграмма келди, Анвар меҳмонхонадан номер олиб, уни кутиб олгани аэропортга Наимжон билан чиқди. Учови меҳмонхонада ўтириб тўй режасини тузмоқчи бўлишган эди, бу режа кўп жиҳатдан Ҳакимжон айниқса, Муборакхонимга боғлиқ бўлганидан икковининг иштирокида тузиш керак бўлиб қолди. Бунда ташқари Муаттар билан Наимжон совчилликка бориб Муборакхонимнинг энг биричи шартини бажариши, қолганларини ҳам эшитиш керак эди.

Муборакхоним буларни ёш демай совчи ўрнида иззат-икром билан қарши олди, лекин тўйдан гап очиши билан икковини бир чўқишда гаранг қилиб қўйди:

— Мурод Алининг йили ўтмасдан тўй нимаси?— деди.

Булар шунини ўйлашмаган экан, иккови бир-бирига қараб ҳайрон бўлиб қолди. Хайрият, Наимжон ботирлик қилди.

— Йўқ, хола, тўй тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас, биз ЗАГСдан ўтиб қўйиш тўғрисида гаппраётибмиз. Иккови ёш, бир институтда ўқийди, тўйгача кўришманглар, деб бўлмайди... Шаҳарда Марғуба биттампан, бири бўлмаса бири икковини гап қилиши, бўл-

мағур гаплар тарқатиши мумкин. Иккови ЗАГСдан ўтиб қўйса йўриғи бошқа...

Муборакхоним ўйлаб туриб яна айниди.

— Йўқ, булар ЗАГСдан ўтса-ўтмаса икковини Марғуба тинч қўймайди, илон бўлиб чақаверади. Тегишли идоралар тилини тийиб қўйишсин!

Бу сафар Муаттар гап толди.

— Бу ёгидан хотиржам бўлнинг, хола, идоранинг ҳожати йўқ, дадамга айтиб қўйдирвораман, десам — ҳар қанақа илон бўлса ҳам инига кириб кетади!

Муборакхоним ялт этиб Муаттарга қаради, унинг юзидаги қатъиятни кўриб сўзига илонди ва ЗАГСга рози бўлди.

Иш бунақасига айлангандан кейин уёғи жуда осон кўриниб қолган эди, бироқ гап айланиб янгида-янги қийинчиликлар вужудга кела бошлади.

Хўп, ЗАГСдан ўтишди. Шу кун кечқурун иккови беш-ўнта ўртоғили чақириб, ўртага бир чойнак чой қўйиб, шу иш шундоқ бўлганини маълум қилиш керакми, йўқми? Керак бўлса одам қаерга чақирилади? Анвар ўз уйига чақиролмайди, чунки уйи аждаҳо оғзини очиб ётган қудуқдай ган. Бу ерга чақиргани Муборакхоним кўнмади, «Одамлар нима дсйди?» деб ўзининг эски андишасини иеш қилди. Бирдан-бир жой ёшлар қаҳвахонаси эди. Бунга Муборакхоним ҳам рози бўлди, лекин хўрлиғи келиб хўп йиғлади.

— Қизгинамнинг пешанаси шўр бўлмаса кун қашшоқ студентлар чой ичадиган қаҳвахонага қолармиди! — деди.

Ундан кейин яна ҳам мушкулроқ муаммо юзага келди: ўтиришдан кейин келин билан куёв қаёққа боради, яқин ёр-дўстлари икковини қаёққа узатиб қўйишади? Бу тўғрида ҳам ўйлаб-ўйлаб меҳмонхонадан икки хоналик номер олишга қарор беришди. Муборакхоним бунга ҳам рози бўлди, лекин яна йиғлади.

— Шу умид билан қиз ўстирганмидим!.. Дарбадар бўлсин деб кечалари уйқумни ҳаром қилганмидим...

— Холажон, — деди Наимжон ўикалаб, — шундай хайрли иш устида ҳам йиғлайдимки киши! Ўзингиз тушунган, уйча-муича ҳам эмас, давлат омонат кассасида ишлайдиган аёлсиз! Шундай бўлгандан кейин ўйлашингиз керак: Муҳайёхон суйган йиғитига тегялти!

Муборакхоним наридан-берн кўз ёшини артди-да, уйга кириб кетди: ҳаял ўтмай тўғри илжайганича совчиларга пешкаш олиб чиқди; беқасам тўшин Наимжоннинг, бир кийимлик атласини Муаттарнинг олдига қўйди.

ЕШЛАР ҚАҲВАХОНАСИ

ЗАГС пайшанба, ўтириш жума кунига белгиланди. Наимжон қаҳвахонага бориб шу кунни кеч соат ўн бирга ўн икки кишилик стол буюриб келди.

Муаттар Анварни магазинма-магазин олиб юриб қора костюм, ит тумшуқ қора туфли, қатирма ёқали оқ кўйлак, нлон пўсти галстук олиб берди.

Иккови шу кунни кечқурун қўл ушлашиб, уйга хандонхушхон кириб борди — Марғуба буларни кўриб ўтқизгани жой тополмай қолди, эр-хотин икки шаҳарда туриши «шунақа бўлади» деган мазмунида ҳар хил қочирмалар, ҳазил-мутойибалар қилди, ҳижронлик ҳақидаги шеърлардан бир-икки сатр ўқиди, буларнинг кечқурун театрга бориш нияти борлигини эшитиб, дарров ош-овқат қилди. Овқат вақтида Муаттар уни гафлатга солиш учун Анварнинг оёғини секин босиб:

— Мана, опа, ҳаммамиз ҳам қутулдик, Муҳайё эрга тегаётган эмиш, бугун тўй,— деди.

Анвар бу найрангга ўзидан бир нима қўшмоқчи бўлиб:

— Тагин тўйга бориб юрманг!— деди.

Марғубанинг жиги-бийрони чиқди.

— Вой, мен нега борар эканман! Азасига айтса, чопқиллаб бораман! Ҳу тўйдан тобути чиқсин!..

Анвар унга хўмрайиб қаради.

— Бировнинг боласини қаргаманг!..

Муаттар Анварнинг биқинига туртиб зўрга тўхтатди. Марғуба қўлидаги инелани тақ этиб столга қўйди.

— Биламан, сенинг кўнглинг ҳали ҳам ўшанда!— деди йиғламоғираб,— қиз кўр қилади-я, ишокукур, қиз кўр қилади!..

Анвар ишнинг пачавасини чиқариб қўлишидан қўриқиб Муаттар уни тезроқ олиб кетиш ҳаракатига тушиб қолди. Анвар бугун сотиб олинган кийим-бошини кийди. Марғуба унга янги рўмолча бериб, қутлуғ бўлсин қилди. Анвар ҳозиргина ўтган икки орадаги тундликка буткул барҳам бермоқчи бўлиб ёлғондан:

— Юринг, амма, ўйинга олиб борайлик,— деди.

Марғуба суюниб кетди.

— Умрларингдан барака топинглар!— деди ва кишигани нариги уйга кириб кетди.

Анвар раини ўчиб Муаттарга қаради, Муаттар хуноб бўлди.

— Сизга нима бўлди, тек ўтирсангиз бўлмайдингиз?

Энди тўғриланг, «сизга тўғри келмайдиган ўйин — балет» дегил!

Марғуба кийиниб чиққанда Анвар хатосини тўғриламоқчи бўлиб ундан баттарроқ хато қилиб қўйди:

— Лекин, амма, сизга тўғри келмайдиган ўйин — балет, эркак киши қип-яланғоч хотинини кафтига қўйиб чиқади!

Хайрият Марғуба «бунақа экан сизлар нима учун бораётибсизлар, Муаттар нега боряпти» дегани улгурмади, иккови чиқиб кетди.

Шундай қилиб ёшлар қаҳвахонасида бўладиган кичкина ўтиришга ҳаммаёқ тахт: одамлар айтилди, столлар ясатилди, Марғубани гафлатга солиб буёқдан ҳам хотиржам бўлинди.

Келин билан куёв, хизматдаги Муаттар билан Нанмжон белгиланган вақтдан хийла олдинроқ келиб меҳмонларни кутишди. Бироқ меҳмонга ўн икки киши айтилган бўлса ҳам, Нанмжон ҳол-бақудрат совға-салом кўтариб келган таниш студентлардан ўн олтитасини санаб у ёғига адашиб кетди. Уларнинг устига институт бадний ҳаваскорларидан саккизта созанда, хонада кириб келишди. Нанмжон абжирлик қилиб яна бир қанча стол буюрди. Ниҳоят, меҳмонлар турли ноз-неъматлар, ранг-баранг шарбат шишалари, анвойи гуллар билан зеб берилган столларга ўтиришди. Нанмжон маросимни очиб «Бу ўтириш катта тўйнинг дебочаси» деди ва келин билан куёвга яхши тилаклар тилади. Созанда ва хонандалар бир жуфт ялла қилиб навбат рақсга келганда ўтиришни ташқарига — қаҳвахонанинг саҳнига кўчириш зарурати туғилиб қолди. Студентлар бирпасда столларни олиб чиқишди. Бир оздан кейин музыка садолари янграб, ичкаридан чиққан келин билан куёвни ранг-баранг пистонлар сочиб, ленталар отиб чапак ва олқиш индолари билан қарши олинди. Ҳамма ўтиргандан кейин қўш чилдирма гиж-гижбаиғ бошлаб юборди, яна одам йиғилди.

Чилдирма мақомига йўргалаб, кифт қоқиб, столларни оралаб юрган тўрт қиз бирин-кетин келин билан куёвнинг рўпарасига келиб, қўлларидаги гулдасталарни таъзим билан икковига туттишди, ер тепиниб яна столларни оралаб йўргалаб кетишди. Ора-сирада биров шеър ўқиб, биров сўз билан, биров қизикчилик қилиб келин билан куёвни табриклар эди.

Кичкина ўтириш деб бошланган иш ҳаял ўтмай туپна-тузук тўйга айланди кетди. Пигитлар, қизлар қаҳва-

хопанинг саҳнида, ҳаракат тўхтаб қолган катта кўча ва унинг парёғидаги хиёбонда ўйнашар, навбатма-навбат ашула, ялла қилишар эди.

Саҳидаги даврага Анварнинг устаси оқсоқ чол тойчоқ кўтариб кирди, лапанглаб ўйнаб ҳаммани хўп кулдирди, кейин келин билан куёв қаршисида тўхтаб тойчоқни баланд кўтарди-да, ҳамма жим бўлганда: «Мен ўзим автомобилчист бўлсам ҳам буларга чавандоз ўғил тилайман!» деди ва тойчоқни келинга узатди. Қийқилриқ — чапак, кулги кўтарилди.

Жавлон қамоқдан чиққанидан бери «озодлик учун» эрта-ю кеч ичиб тегираб юрган эди, бу кеча қаёқдандир келаётиб ёшлар қаҳвахонаси олдида бўлаётган томошани кўриб тўхтади; қаҳвахонанинг саҳнида ўйнаётган қизларни кўриб ияти бузилди-ю, яқинроқ борди. Шу чоқ қаҳвахона ичкарасидан ҳиндча кийинган, икки қошнинг ўртасига қон-қора хол қўйган хушқомат бир қиз чиқди ва созандаларнинг шавқ-завқ билан чалаётган ҳинд мақомига қўл ташлади ва даврани бир алланиб тўрдаги столда ўтирган кишиларга таъзим қилди. Кўзига одамлар иккита бўлиб кўринаётгани учун Жавлон ҳиндча кийинган қизга ҳовучи билан чап кўзини беркитиб ўнг кўзи билан қаради, қараса — Муаттар! Жавлон унинг келганидан беҳабар эди. Муаттар бу ерда нима қилиб юрибди, кимларга таъзим қилди? Жавлон чарчаган ўнг кўзини ҳовучи билан беркитиб чап кўзи билан қаради; не кўзи билан кўрсин. Столниг ўрта ерида Муҳайё, унинг ёнида Анвар сўппайиб ўтирар эди. Жавлон ҳушёр тортиб ўзини орқага ташлади, югурганча иеча жойда йиқилиб, эмаклаб уйига етиб борди-ю, кўрганларини Марғубага айтиб берди. Марғуба дон тиқилган товукдай бир товуш чиқарди-ю, бош-яланг, оёқ яланг қаҳвахонага қараб чопди, келиб, сичқониян яқинроқ келтириб чапг солмоқчи бўлган мушукдай бир чеккада писиб турди. Муаттар гоҳ бир оёғининг товонини, гоҳ бирининг учини ерга уриб, гоҳ эшилиб-буралиб, гоҳ тўлганиб хўп ўйнади. Кейин ўйнаганича бориб Муҳайёни даврага тортди. Чапак бўлиб кетди. Ҳамма жим, келиннинг ўзбекчами, ҳиндчами, ўйнашини кутар эди. Созандалар нмога маҳтал бўлиб туришар эди. Шу пайт бир жувон ичкаридан қора қутн олиб чиқиб Муаттарнинг қўлига берди. Муаттар қутини столнинг чеккасига қўйиб, унинг ичидан шода-шода марварид олиб Муҳайёнинг бўйнига осди, раиғ-баранг қимматбаҳо тошлар ўрнатилган тақинчоқларин бошига,

кўкрагига, билак ва бармоқларига тақа бошлади. Марғуба юраги ҳовлиқиб, одамларнинг орқасидан яқинроқ келиб қора қутига тикилди. Уша! Худо урсин агар, уша қора қути! Муаттарнинг ишораси билан созандалар биринчи зарбни берганда Марғуба бирдан додлаб юборди-да, додлаганича ўзини паркка урди. Муаттар қўрқиб кетди ва беихтиёр Муҳайёнинг олдини тўсди. Муҳайё ҳайрон бўлиб қолди. Анвар ёнида ўтирган Наимжонга бир нима деди. Наимжон дарров ўрнидан туриб, паркка томон югурди, парк томондан Марғубанинг борган сайини йироқлашиб бораётган товуши эштилари: «Вой-дод! Уйим куйди! Болам ўлди!..»

Кимдир одамларни тинчитди, давраши бузмасликка, ўйин-кулгини тўхтатмасликка тиришди.

Бироқ ўтиришдан файз кетди. Одамлар тарқаладиган бўлиб турганда Наимжон етиб келди ва келин билан куёв помидан ҳаммага мишнатдорчилик билдирди. Одамлар кетиб бўлгандан кейин Наимжон воқеани айтиб берди: Марғуба ўша хилда додлаганича ҳовлига борибди, қўни-қўшиқиси югуриб чиқибди. Марғуба қазноқдан бир банка керосин олиб чиқибди-да, одамларнинг ҳай-ҳайлашига қарамай ярмин Анварнинг хонасига, ярмидан озроғини маст ухлаб ётган Жавлонга сепибди, қолганини ўзининг бошидан қуйибди-да, гугурт чақиб юборибди. Одамлар алашгага кўрпа, гилам, шолча ёпиб зўрга ўчиришибди. Уйда ҳеч нарсага знон етмабди. Фақат Марғубанинг сочи, юзи, қўли куйибди холос. Наимжон тез ёрдам машинасини чақирибди.

— Энди нима қиламиз?— деди Анвар кўзларини катта очиб.

— Марғубани «Тез ёрдам» машинаси албатта олиб кетади,— деди Наимжон,— Жавлон маст, ўзини у дсвордан бу деворга уриб юрибди. Мен бир-иккита хотинга тайинлаб келдим, уйларининг тозалаб қўйишади. Уша ерга борамиз.

Муҳайё ночор рози бўлди.

Улар борганда эшик олдида «Тез ёрдам» машинаси турар эди. Жавлон Марғубани даст кўтариб машинага тикар экан, «Шарманда қилдинг, саксовул!» деди ва эшикни тарақлатиб ёпди-да, сўкиниб, гандираклаганича қоронғилик қаърига кириб гойиб бўлди.

Наимжон келин билан куёвни ичкарига киргизиб юборди, Жавлоннинг қаёққа кетганидан бсхабар, ундан хавотир олиб ҳар эҳтимолга қарши кираверишдаги кичкина уйга кириб диванга чўзилди. Бу воқеалар Мубо-

ракхоним билан Ҳакимжоннинг қулоғига етса хавотир бўлишмасин, деб Муаттар уларни огоҳ қилгани кетди.

Бу орада тонг ёришиб, одам одамни танийдиган бўлиб қолди.

Муаттар яхши ҳам борган экан, эр-хотин қаҳвахона атрофида аллақанақа шовқин бўлганидан азонда хабар топиб, Муборакхоним ҳозиргина меҳмонхонага бориб келган, иккови, ҳайрон бўлиб турган экан. Муаттар бўлган воқеани буларга айтаётган пайтида бирдан кўча эшиги тарақлаб очилди-ю сочлари куйган, юз-кўзини қурум босган Марғуба отилиб кирди. Унинг афт-бошини, важоҳатини кўрган киши қўрқар эди. Марғуба Муаттарга жиннидай бир қаради, Муборакхонимга қараб юрди, Ҳакимжон уни ушлаган эди, қўлидан чиқиб кетди-да, Муборакхонимнинг оёғи остига зарб билан ўзини ташлади.

— Қуда, қизингизинг, невараларингизинг орзу-ҳавасини кўринг! Дунёдан икки қўли бир тепа ўтиб кетаётибман... Раҳм қилинг...

Ҳакимжон уни дарров кўтариб олди, оёққа қўйган эди, яна ўзини ерга ташлади ва Ҳакимжоннинг ёғоч оёғини қучоқлаб бошини ураверди.

— Дод!.. Анваржоннинг онасидан қолган тақинчоқлар ичида меники, ўз-ўзимники ҳам бор эди, айтинглар, меникни беришсин!..

Ҳакимжон уни яна ердан кўтариб олди.

— Қанақа тақинчоқ?

Марғуба яна ўзини ерга ташламоқчи бўлди.

— Муҳалёхоннинг ўзлари биладилар!

Муборакхоним аранг ўзига келди.

— Хўп, берсин! Меннинг қизим тақинчоқ тақиб катта бўлган эмас.

Муаттар келиб Марғубани суяб олди.

— Фақат шуми, опа?— деди.— Юринг, тақинчоқларни мана мен олиб бераман! Лекин ҳозир эмас, тушдан кейин бориң!

— Тушдан кейин икковимиз борамиз,— деди Муборакхоним,— ушгача бет-қўлингизни ювинг, қолган сочингизни таранг...

Марғуба Муборакхонимга муңғайиб қаради.

Муаттар кетди. Ҳакимжоннинг кўз олдига Марғубанинг ёшлик-бебошлик чоқлари, айниқса енгсиз кофта, тор шим кийиб калтакесакдай бақрайиб тургани, семичка чақиб пўчоғини туфлар экан, «Мен тақдирнинг қўли-

да ўйинчоқман», деб илжайгани келди-да, вужудига, Марғубанинг қўли теккан ёғоч оёғига ҳам муз югургандай бўлди, индамай кўчага чиқиб кетди.

Муборакхоним билан Марғуба тушдан кейин боришди. Марғуба акаси вафот этган уйнинг деразаси олди-дан ўтишда кўнгли озган бўлиб, бирпас деворни ушлаб қолди. Муборакхоним уни суяб даҳлизга олиб кирди. Катта уйда меҳмон кўп экан, Марғуба ўзини рўпарадаги уйчага урди. Муборакхоним катта уйга кирганда говур бўлиб кетди. Орадан бир неча минут ўтгандан кейин уйчага Муҳайё, Муаттар, Наимжон, Муборакхоним ва бир неча нотаниш ёшлар кириб келишди, ҳамон ерга қараб ўтирган Марғубани ҳарчанд қистаб катта уйга киргани унатншолмади. Шундан кейин Муҳайё чиқиб, қора қутини олиб кирди ва қолқоғини очиб Марғубанинг тиззасига қўйди.

— Мана ўзингизга қарашли тақинчоқлардан ташқари Анваржоннинг онаси сизга атаган нарсалар ҳам бор эмиш, ҳаммасини олинг!— деди.

Марғуба тақинчоқларни титиб кўргани одамлар чиқиб кетишини кутар эди. Буни сезиб ҳамма чиқиб кетди. Марғуба тақинчоқларни дарров титкилаб кўрди, ҳамма нарса жойида, лекин қути енгилроқ бўлиб қолгандай туюлди.

Марғуба қора қутини бағрига босиб уйдан аста чиқди ва знадан тушганидан кейин ҳеч ёққа қарамай йўргалаб қолди. Анвар билан Муҳайё уни деразадан кўриб знага чиққанида Марғуба кўча эшигини очгани қўл узатган эди.

— Амма,— деди Анвар,— эшикни қаттиқ ёпманг, қулфланиб қолади.

Марғуба орқасига бир қаради, чиқиб эшикни секин ёпди.

МУНДАРИЖА

Олтин Юлдуз	3
Синчилак	44
Ўтмишдан эртақлар	188
Муҳаббат.	301

На узбекском языке

Абдулла Қаххар

Собрание сочинений
в пяти томах
Том III

СКАЗКА О БЫЛОМ

Повести

Редактор *Л. Мансурова*
Рисом *В. Шумилова*
Расмлар редактори *М. Карпузас*
Техн. редактор *Т. Смирнова*
Корректор *С. Тодирова*

ИБ № 3749

Босмахонага берилди 14.09.87. Босишга рухсат этилди 24.12.87.
Формати 84X108¹/₁₆. Босмахона қорози № 1. Адабий гарнитура, Юқори бос-
ма. Шартли босма л. 19,32+0,42 вкл. Шартли кр.-оттиси 11,74. Нашр л.
21,1+0,21 вкл. Тиражи 60000, Заказ № 1057/58. Баҳоси 1 с. 80 т. Шартно-
ма № 77-87. Ғафур Ғуллом қандаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700128.
Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат
қўмитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бirlашмасида тайёрла-
ган матрицадан 2-нчи босмахонада босилди. Янгибўл, Самарқанд кўчаси, 44.

112 10 3.

